

**A közművelődés gazdasági kutatásának kezdetei
Magyarországon, 1974 és 1989 között**

**Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében
a nevelés- és művelődéstudományágban**

Írta: Dr. Koncz Gábor okleveles közgazda

Készült a Debreceni Egyetem Multidiszciplináris
Bölcsészettudományok Doktori Iskolája (Nevelés- és
Művelődéstudományi Doktori Programja) keretében

Témavezető:

Dr. Éles Csaba egyetemi docens,
a filozófiatudomány kandidátusa

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 2004.

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2004.

Én, Dr. Koncz Gábor, teljes felelősségem tudatában
kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői
jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült.

Debrecen, 2004. július 12.

Tartalom

Előszó	4
1. Megközelítések és fogalmak értelmezése	8
1.1. Bevezetés: a kutatási probléma	8
1.2. A közművelődés gazdasági összefüggései iránti érdeklődés okai	13
1.3. A hazai kulturális fogalmi viták kezdeteiről	20
1.4. A fejlődés kulturális dimenziója	33
1.5. Fogalmak mai értelmezése	41
2. A közművelődés gazdasági kutatásának elméleti dimenziói	47
2.1. Mi a művelődés-gazdaságtan?	47
2.2. Közgazdasági elméletek és a kulturális szféra	56
2.3. Témakörök a korszak polgári szakirodalmában	78
2.4. Kelet-európai és hazai megközelítések	112
3. Hazai makrogazdasági finanszírozási tendenciák és a mai szerkezet	133
3.1. Elméleti megfontolások, módszertani szempontok	133
3.2. Statisztikai tendenciák, 1945-1987-2003.	143
3.3. A mai magyar finanszírozási szisztéma	153
3.4. Civil és nonprofit a négy szektoros gazdaságban	175
4. Művelődési otthonok: komplex elemzés 1945-1985-2003.	195
4.1. Elemzési szempontok	195
4.2. Közösség, művelődési otthon, politika	199
4.3. Pénzek, szabályozók, feszültségek	231
4.4. Kitekintés: rendszerváltó közművelődés	267
5. Összefoglalás, kutatási feladatok	278
6. Függelék	303
6.1. Táblázatok	303
6.2. Irodalom	325
6.3. Magyar és angol nyelvű összefoglaló Summary in English	352

Előszó

Disszertációmban a hazai közművelődés gazdasági nézőpontú, szisztematikus tudományos kutatásának kezdeteit, az 1970-1989. közötti időszakot, ennek jellemző szakirodalmát és az empirikus elemzések egy részét foglalom össze; vázlatos kitekintést adva az 1990-es évekre is. A kutatásoknak gazdag (részben nem publikált) kézirat, táblázati, számítási, bibliográfia háttere van. Ez azt is jelenti, hogy az itt hivatkozott neveknél sokkal szélesebb az a hazai szakmai kör, amelynek tagjai e témával foglalkoztak. A feltüntetett irodalom mögött létezik továbbá egy (az akkori publikációs szokásoknak és lehetőségeknek megfelelő) terjedelmes, ma már nehezen hozzáférhető kiadványi háttér; ezek közül csak néhány, később folyóiratban vagy kötetben meg nem jelent szerepel a bibliográfiában. E kutatásoknak volt és van továbbá egy szerteágazó, szóbeli dimenziója: a művelődési vezető- és továbbképzések, a népművelő, művelődésszervező, művelődési menedzser szakos főiskolai és egyetemi oktatás, a hazai és végül a nemzetközi konferenciákon, a tervezési, művelődéspolitikai viták során elhangzott több száz előadás.

Mindezek hatására ma már több hazai felsőoktatási intézményben működnek művelődés-gazdaságtani tanszéki csoportok és a művelődés-gazdaságtan kötelező tantárgy a művelődésszervező ill. a kulturális menedzser főiskolai és egyetemi képzésben. Az „*anabázis*” az 1970-es évek elején, a Vitányi Iván vezetésével működő Népművelési Intézet (a mai Magyar Művelődési Intézet jogelődje) volt. Egy helyen és együtt dolgoztunk, az évek során összességében közel százan, akik ma a teljes politikai - gazdasági - közművelődési palettán szétszóródva és nyomot hagyva vannak jelen. Fontos hangsúlyozni, hogy ott, egy ma szinte elképzelhetetlen társaság működött együtt; a sokszínűség, az interdiszciplináris, multidiszciplináris és európai szemléletmód segítette feltárni és megérteni a régi összefüggéseket és az új jelenségeket.

Az 1970-es évek elején, amikor közgazdasági egyetemi hallgató és ezzel párhuzamosan aktív újságíró voltam, *feltűnt nekem és nagyon izgatott egy elméleti és gyakorlati ellentmondás. Az elméletben jól megtanultuk, hogy a termelőerők és termelési viszonyok dialektikájában az előbbi a meghatározó; a termelőerők körében pedig kiemelkedő szerepe van az embernek a maga termelési tapasztalataival. Ám a tankönyvekből és a kötelező irodalomból akkor hiányzott az emberi tudás közgazdasági elemzése.*

Azt a hiányt fedeztem fel én is, amiről később Berend T. Iván így írt: „A gazdaságelmélet hosszú ideig elhanyagolta a műveltség, a képzettség szerepét a gazdasági folyamatokban. A növekedés tényezői között még a marxista közgazdaságtudomány is megfeledkezett ezen összefüggésről, amely pedig minden alapfokú összefoglalás legelején, az alapfogalmak tisztázásaként, hűségesen megismételte azt a marxi gondolatot, hogy a legfőbb termelőerő az ember a maga tapasztalataival, ismereteivel... A marxista közgazdasági elmélet megújulására volt szükség, hogy e gondolat eredeti erejével hassa át a közgazdasági gondolkodást”. [Berend, 1978. 141. old.]

A legfontosabb klasszikus és kortárs forrásokat (akkor elsősorban Berend T. Iván, Jánossy Ferenc, Kovács Géza, Vitányi Iván és Oskar Novotny közvetítésével) hamar megtaláltam, s *egy csodálatos világ nyílt ki előttem: az emberi tényező, s ezen belül a tudás gazdaságtana*. Kínlódttam a tananyagként tanultak és a felfedezett irodalom egyeztetésével, értelmezésével. (Sokan küzdöttünk akkor ezzel. Évfolyamtársaim közül erről legizgalmasabban Bogár László számolt be.)

Erőfeszítésbe került az is, hogy az új témát művelőnek kijáró meg nem értéssel megküzdjek. Komoly elméleti és módszertani problémám azonban mégis csak az volt, amit Keynes így fogalmazott meg híres könyve előszavának végén: „nem az új gondolatok megértése a nehéz, hanem a régiektől való megszabadulás, mert ezek behálózzák agyunk minden zugát annak a nevelésnek a következtében, amelyben legtöbbünk részesült.” És most, kutatói múlttal fedezem fel a híres könyv nekem is szóló záró mondatait: „Az emberek ma különösen türelmetlenül várnak a szokásosnál alaposabb diagnózisra... Előbb vagy utóbb azonban az eszmék és nem a hagyományos érdekek törnek új utakat és vezetnek jóra vagy rosszra.” [Keynes, 11. és 407-408. old.]

E disszertációban bemutatom, hogy *akkor*, az 1970-es majd az 1980-as években, hogyan vetődött fel a közművelődés mint gazdasági probléma és vázolom az akkori kort jellemző elméleti és empirikus kutatási eredményeket. Bár dolgozatom alapvetően elmélettörténeti és statisztikai elemző jellegű, vázlatos kitekintést adok a következményekre, az 1990-es évekre és megfogalmazom a napjainkban aktuális kutatási javaslatokat. Az üzenő múlt értelme az, hogy *az akkori* meggondolásokat és vizsgálati eredményeket *a mostani* kutatásokhoz és cselekvési programokhoz tapasztalatként, tanulságként átgondoljuk.

Noha a művelődés-gazdaságtan, kultúra-gazdaságtan, a közművelődés közgazdasági kérdései sok helyen kötelező tantárgy, a számos tanulmány mellett nincs a témának átfogó tankönyve. Ezért a hiányért a magam részéről érzem és vállalom a szakmai felelősséget; a művelődés-gazdaságtan szót ugyan nem én írtam le először (ez valószínűleg néhai Kiss Árpád, debreceni professzor úr érdeme), viszont a kategóriát magyarul én dolgoztam ki. A disszertáció *első fejezetében* a kultúra és a gazdaság összefüggéseivel kapcsolatos alapvető fogalmakat értelmezem és áttekintem a közművelődés gazdasági kutatásának társadalmi motivációit. *A második fejezetben* a témakör akkori külföldi és hazai elméletét mutatom be. *A harmadik fejezet* a heterogén és heteronóm statisztikai adatbázis szisztematikus elemzése alapján, a művelődés magyarországi finanszírozási tendenciáit tekinti át, az 1945-1985. közötti időszakban. Ezt az 1990-es években kialakult, új finanszírozási szisztéma bemutatása, valamint a civil és a nonprofit fogalomkör értelmezése követi. *A negyedik fejezetben* a hazai művelődési otthonok világának komplex elemzésére kerül sor, ugyancsak az 1945-1985. közötti időszakban; szintén a működési szerkezet változását taglaló kitekintéssel. *Az ötödik fejezetben* összefoglalót adok és megfogalmazom a ma aktuális kutatási feladatokat.

Tekintettel arra, hogy a témakör akkori nemzetközi szakirodalmát munkacsoportunk külön kötetekben feldolgozta, az irodalomjegyzékben itt csak a közvetlenül hivatkozott írásokat tüntetem fel. (A feldolgozásokra az adott helyeken utalok majd.) *A 3. és a 4. fejezetben* hivatkozott számos iratnak, dokumentumnak anonim a szerzője ill. szerkesztője; ezeket az írásokat a betűrendes jegyzékben, a kezdő szónál szerepeltetem. Az empirikus elemzések forrásaira (azok sajátos jellege miatt) vagy közvetlenül a szövegben utalok, vagy a táblázatok alatt tüntetem fel a bibliográfiai adatokat.

A táblázatok gyűjteménye és a művelődési otthonok komplex elemzése esetében először történik meg a szocialista korszak művelődés finanszírozási, makrogazdasági, empirikus tendenciáinak részletesen dokumentált bemutatása.

Disszertációmban az alábbiakra törekszem:

Áttekintem a témakörök nemzetközi és hazai szakirodalmát; *összefoglalom* a főbb nemzetközi és hazai megközelítési módokat.

Bemutatom a saját empirikus kutatások két részterületén elért eredményeket; a makrogazdasági statisztikai elemzések és a művelődési otthonok esetében; történelmileg is lezárt időszakokat elemzek.

A disszertációban tehát nem feladatom a művelődés teljes finanszírozási, tervezési és menedzselési rendszerének kritikai elemzése; a fenti korlátozásokkal áttekintéseket, bizonyos rész témáknak egy meghatározott korszakra vonatkozó összefoglalását vállalom

Családomon, tanárainon, mindenkori közvetlen munkatársaimon kívül sokaknak hálás vagyok azért, hogy kutatásaimat, előadásaimat, publikációimat segítették. Most azoknak mondok külön köszönetet, akik átlendítettek a kutatás – publikálás – előadás – menedzselés és a disszertációkészítés *közötti* határvonalon. Köszönöm Dr. Kozma Tamás egyetemi tanár, Dr. Éles Csaba egyetemi docens, Dr. Rubovszky Kálmán egyetemi docens urak és mindazok segítő figyelmét, akik az elővita során, értékes írásbeli és szóbeli megjegyzéseikkel, tanácsaikkal hozzájárultak e disszertáció elkészítéséhez.

1. Megközelítések és fogalmak értelmezése

1.1. Bevezetés: a kutatási probléma

„Ha egy évre tervezel, vess magot. Ha tíz évre tervezel, ültess fát. Ha száz évre tervezel, tanítsd a népet. Ha magot vetettél, egyszer aratsz, ha fát ültettél, tízszer aratsz. Ha tanítod a népet, százszor aratsz.” [Kuan-Cu]
A közgazdasági elméletek történetében ez a felismerés számos változatban fordult elő, amikor a társadalmi fejlődés, a gazdasági növekedés gyökereit, mozgató rugóit elemezték. Kutatásaim során magam is ennek konkrét megnyilvánulásait, intézményi, szervezeti összefüggéseit kerestem.

Kutatói munkám két, szorosan összefüggő problémakör áttekintésére irányult. *Az egyik a művelődés közgazdasági összefüggései.* Ennek során elsősorban a művészetek, a közművelődés és az iskolarendszeren kívüli oktatás közgazdasági kérdéseit vizsgálva, elméleti, statisztikai és intézményi elemzéseket egyaránt végeztem. Majd a gyakorlati oktatás szervezés és a számos előadás mellett a kulturális menedzsment módszertanával foglalkoztam. *A másik problémakör a művelődés társadalmi tervezése.* Ennek során a jövőkutatás, a társadalmi tervezés és a művelődés (avagy kulturális) tervezés elméleti és metodológiai problémáit vizsgáltam. Konkrét előrejelzések és tervek kidolgozásában, az ezekkel kapcsolatos vitákban is részt vettem.

A művelődés-gazdaságtani, tervezési és előrejelzési kutatásokat a kultúraelmélet, a közgazdaságtan, a szociológia és a politológia érintkezési területén végeztem, elméleti és empirikus dimenzióban egyaránt. *E disszertációban az első problémakör egy részét, a közművelődés gazdasági kutatásának kezdeteit, az 1970-es és 1980-as évek jellemzőit foglalom össze.*

Ez a kutatástörténeti áttekintés a témakör vajúadásának, a téma és a politika viszonyának történetére is rávilágít. Legtöbb időt egyrészt a fogalmakkal való birkózás, másrészt a rendezetlen statisztikai források feltárása és megfejtése, harmadrészt pedig a téma művelhetőségéért, elismertetéséért folytatott viták vették igénybe. Miközben az 1970-es és 1980-as években *a kapitalizmus éppen attól újult meg, kapott fejlődési lendületet, hogy a szellemi munka vált a növekedés és fejlődés alapvető tényezőjévé,* hazánkban *akkor* a művelődés gazdasági megítélésében olyan állásfoglalások is születtek, amelyek a művészetek és a

közművelődés sajátosságait nem véve figyelembe, merev pénzügyi (és nem közgazdasági) szempontok szerint ítélték. Akkori publikációinkkal arra törekedtünk, *hogy a „gazdaság” és a „kultúra” más nyelven beszéléséből származó, kedvezőtlen tendenciákat megakadályozzuk; a kulturális szféra reális, a nemzeti újratermelés egésze szempontjából történő megítélésére hívjuk fel a figyelmet.* Ennek hangsúlyozása azért volt akkor fontos, mert a művelődés gazdasági problémái nem csupán a tervezés rendszerével, a finanszírozás mértékével és allokációjával voltak összefüggésben, hanem jelentős részben a rendszer ellentmondásait, ezen belül a szabályozástechnika anomáliáit, diszfunkcióit tükrözték.

A közművelődés gazdasági szerepének elemzése már akkor is a történelem, a közgazdaságtan, a szociológia és a politika (ma inkább úgy mondjuk: politológia) határterületén, multidiszciplináris megközelítéssel volt lehetséges.¹ A közgazdaságtudomány felől indultam, így először a *növekedés és munkaerő összefüggései* ragadtak meg. Az 1970-es évek elejének politikai gazdaságtani, filozófiai tankönyvei között *a reveláció erejével hatott rám is Jánossy Ferenc trendvonal-elemzése*; így többek között az itt idézett mondatok: „A gépóriások sokasága mellett homályba vész az emberi tudás és tevékenység: holott végső soron éppen ez határozza meg a javak áradatának bőségét. ... Lassan feledésbe megy az a tény, hogy a gazdasági fejlődés igazi hordozója maga az ember, az emberiség saját fejlődése, és gyakran már úgy tűnik, mintha a haladás ütemét döntően az egyre tökéletesedő gépek terjedése szabná meg... Azt senki sem vitatja, hogy a termelőerők két összetevője - a termelési eszközök és a munkaerő - állandó és elválaszthatatlan kölcsönhatásban fejlődik. Mégis igen eltérőek a nézetek abban, hogy a termelőerők e két összetevőjének kölcsönhatásával milyen jelentőség tulajdonítható a munkaerő szerepének.

¹ Ma ez természetes, ám itt az akkori *paradigmaváltás nehézségeinek személyes élményére utalok.* Úgy éreztem, hogy rám is igaz, amit Kárteszi Ferenc írt Gerolamo Saccheriről, aki 1733-ban már „Jóllehet elérkezett a hegyesszög-felvetésből levezethető nem euklideszi geometria felfedezésének kapujához, mégis kívül rekedt, mert a becsontosodott euklideszi szemlélet és filozófia nézetei bezárták előtte a kissé megnyílt kaput.” [Bolyai, 1977. 16. old.]

Mi azt az álláspontot képviseljük, hogy e kölcsönhatáson belül e döntő tényező mindenkor a munkaerő fejlődése, és ezért valamely ország gazdasági fejlődése végső soron - vagyis hosszú távra - munkaerőben rejlő adottságok kibontakozásától függ; hiszen a társadalom - bár gyakran késedelmesen és lemaradásokkal - végül mindig újból és újból előteremti a munkaerő mindenkori fejlettségi szintjének megfelelő termelési eszközöket... [Jánossy, 1975. 17. old. Kiem. tőlem: K. G.] Akkor még nem ismertem Schultz, Denison, Drucker, Toffler, Hauser stb. munkásságát vagy a frankfurtiak kulturipar-elméletét. Így Jánossy úgy hatott rám, hogy ma is Engelsnek a Feuerbachról írt egyik mondata jut eszembe: „E könyv felszabadító hatásáról csak annak lehet elképzelése, aki maga is átélte.” [Engels, 1973. 21. old.]

A növekedés és munkaerő összefüggéseinek, az oktatás és tudomány gazdaságtanának világában tájékozódva hamar kiderült: *a művészetek, a tömegkommunikáció és általában az iskolán kívüli művelődés (hazai szóhasználatban: a közművelődés) közgazdasági vizsgálata hiányzik.* Az ilyen elemzésekre tehát *a hazai gyakorlati ellentmondások* felismerése nyomán köteleztem el magam.

Az 1974-es közművelődési párthatározat, majd az 1976-os közművelődési törvény előkészítésének, vitájának lelkes hangulatában *egyrészt* deklaráltatott a közművelődés társadalmi szerepének elméleti felismerése. A felismerés politikai rangra emelésének időszakában bontakoztak ki a jövőkutatósi viták, amelyek - gyakran hivatkozva a külföldi forrásokra - a távlatiságra s ezzel összefüggésben *a tudás jövőt formáló szerepére is felhívták a figyelmet.* Ám nemcsak erről volt szó, hanem már akkor világossá vált, hogy *a tudás-termelés és -elosztás világában is mechanizmus reformra van szükség.* Emlékezzünk az akkoriban sokat idézett, 1967-ben készült, Radován Richta-féle csehszlovákiai jelentésre: „...A termelőerők szubjektív alkotóelemében végbemenő változások összessége szükségképpen kultúrforradalomba torkollik, mégpedig a szokásosnál lényegesen mélyebb és szélesebb értelemben, mert nem korlátozódik a kultúrán belül végbemenő változásokra, hanem *magát a kultúra helyzetét is megváltoztatja a társadalom életének kereteiben,* anyagi előfeltételeinek kialakítását pedig közvetlenül az ember fejlődésétől, az emberi erők művelésétől teszi függővé...

A fejlődés bizonyos fokán szükségképpen megmutatkozik, hogy a társadalmi termelőerők és az emberi életerők megsokszorozásának leghatékonyabb módja magának az embernek a fejlődése, az ember képességeinek, alkotó erejének fejlődése, végül pedig az emberé, mint öncélé... Amennyiben távlatilag a társadalmi folyamat döntő mozgatóerejévé a tudomány válik, annyiban már a jelen korban kulcshelyzete van a *művelődésnek* és az iskolának. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a jövőben legjobb tudományos és művelődési rendszerrel rendelkező társadalom olyan helyzetet foglal majd el a világban, mint valamikor a legnagyobb természeti gazdasággal, később pedig a legnagyobb ipari potenciállal rendelkező állam...”. [Richta etc. 1968. 272. old. Kiem. tőlem: K. G.] A számos kínálózó, párhuzamos magyarországi elemzés közül számomra Szakasits D. Györgyé emlékezetes: „...társadalmi-gazdasági fejlődésünk meggyorsítása nemcsak azon múlik, milyen anyagi lehetőségekkel rendelkezünk új tudományos-műszaki ismeretek megszerzésére és technikai realizálására, hanem egyre inkább azon, mennyire vagyunk képesek az alkotó jellegű munka társadalmi méretű elterjedését és az új technika adaptációját biztosítani. A fő kérdés az, sikerül-e olyan szabályozási rendszert, olyan társadalompolitikát kialakítani, amely az emberek fejlődését, alkotó aktivitásuk kibontakozását kedvezően befolyásolja, és ezután is elősegíti az új technika terjedését és továbbfejlesztését.” [Szakasits, 1973. 13-14. old.]

Az 1970-es évek végére számos vizsgálat alapján vált nyilvánvalóvá, hogy *a fejlődésben elmaradott országok kitörési kísérleteinek kudarcai, a közepesen fejlett országokban a hátrányos helyzetű rétegek újratermelődése, s általában a modernizáció kibontakozásának vagy gyorsításának akadályai az alacsony képzettségi-műveltségi szinttel vannak összefüggésben.* Berend T. Iván szerint: „A műveltségi, képzettségi szint különböző fokú elmaradása helyenként a legkorszerűbb technika adaptációjának s mindenhol a korszerű innovációs képességnek a rovására megy... ma már - legalábbis elvileg - mindenki nagy jelentőséget tulajdonít a képzettségi-műveltségi szintnek, a gazdaság műveltségi-képzettségi meghatározottságának...”. [Berend, 1978. 143. old.]

Mindezekkel együtt az 1970-es évek közepén azt tapasztaltuk, hogy a művészeti, közművelődési, tömegkommunikációs intézményekben dolgozók permanensen panaszkodnak a romló anyagi feltételek, a gazdasági ellehetetlenülés miatt.

Egyrészt a beszédekben, a sajtóban gyakori volt az életmód-gazdaság-művelődés összefüggésének hangoztatása. Másrészt viszont az országot járva tapasztaltam a művelődési intézmények kritikus gazdasági helyzetét, a merev, nem rájuk illő tervezési és szabályozási mechanizmus által okozott károkat; a falvak és peremkerületek kulturális leépülését és mindezzel együtt azt, hogy a művelődési intézmények és folyamatok gazdasági összefüggéseiről nemcsak átfogó elemzés, de rendszeres statisztikai adatszolgáltatás sincs. Az elméleti felismerést tehát nem követte a tervezési, finanszírozási, szabályozási elismerés.

Adott volt a feladat, csak meg kellett fogalmazni. Először az akkori Népművelési Intézet Kutatási Osztályán Vitányi Iván teremtett lehetőséget arra, hogy elkezdjem a tudományos kutatáson és az oktatáson kívüli művelődés (a közművelődés, kommunikáció, művészetek) közgazdasági kérdéseinek vizsgálatát. *Mindenekelőtt azt tartottam feladatomnak, hogy kidolgozzam egy komplex kutatás programját.* Ez amolyan szukcesszív approximációval (fokozatos közelítéssel) sikerült; a boleró zenei formát követte; mindig mélyebben és átfogóbban. Nemcsak azt tanultam meg, hogy a siker nem egyéb, mint a túlhaladott kudarcok sorozata, de azt is, hogy *a pontos kutatási kérdések megfogalmazása maga is kutatást igényel.* Arisztotelész írta a tudományos kutatás módszereit máig érvényesen összegző munkájában: „Aki a tudományos kutatásban helyes úton akar előrehaladni, annak jó, ha munkája megkezdése előtt helyesen tud szembenézni a kérdésekkel. A későbbi helyes belátás ugyanis a megelőző kérdésfelvetések megoldása, s aki a csomót nem ismeri, az nem is tudja megoldani. [Arisztotelész, 1936. 72. old.] Számomra nagy élmény volt ugyanez a gondolat W. Heisenbergnél: „A tapasztalati anyaggal való találkozás során a fizikusok lassanként megtanulták a helyes kérdésfelvetést. A helyes kérdezés pedig gyakran több, mint a fele út a probléma megoldásához.” A helyes kérdezéshez a témát mintegy magában foglaló (vagy érintő), lelkesítően széles körű és reménytelenül bő nemzetközi szakirodalom feldolgozására volt szükség. Ebből kellett kihámozni a lényegét, *s eljutni a konkrét politológiaijának szervezeti elemzéséhez.*²

² Az 1970-es években, a Népművelési Intézet Kutatási Osztálya keretében (majd később az ottani munkák folytatásaként) szisztematikus hazai és nemzetközi szakirodalmi feldolgozásokat készítettünk és ezek egy részét publikáltuk. Az oktatás-gazdaságtan szakirodalmáról, ennek művelődés-gazdaságtani összefüggéseiről [lásd: Hideg Éva, 1977.; Kuti Éva, 1979/a; 1982.; Szalay Lászlóné, 1982.; Szalay Lászlóné-Szép Zsófia 1982.] A művelődés-gazdaságtanról [lásd: Koncz Gábor, 1981.; Marschall Miklós, 1982.; Hegedűs Péter, 1984.] A szakirodalmat is elemző tanulmányokból több alkalommal jelentek meg tematikus blokkok a *Kultúra és Közösség* című folyóiratban.

1.2. A közművelődés gazdasági összefüggései iránti érdeklődés okai

A második világháború után, a művelődési folyamatokhoz és feltételekhez kapcsolódó közgazdasági, tervezői érdeklődés *közvetlen oka a munkaerő szerkezet megváltozása volt*. Ettől teljesen eltérő gyökerű ok a művelődési intézmények (az ismeretközvetítő rendszerek) napi gazdasági, *finanszírozási problémája*. Ezek mögött a mélyebb, *az alapvető ok* a tudatos (vagy bizonyos mértékig tudatosságra törekvő) társadalom irányítás (szűkebben: az állami beavatkozás) *dilemmájára vezethető vissza*. *Az iparilag fejlett országokban*, a második világháború utáni helyreállítási periódust követő gazdasági növekedés, az életszínvonal javítása nem volt folytatható csupán a hagyományos termelési tényezőkre (föld; egyszerű fizikai munka; anyagi javakban megtestesülő tőke) alapozva. *A fejlődő országokban* az elmaradottság és fejlettség közötti mélyülő szakadék nem volt áthidalható a „szellemi infrastruktúra” megteremtése nélkül. Felmerült tehát a kérdés, *mit kell tennie a központi (gazdasági és politikai) vezetésnek ahhoz, hogy dinamikus összhang alakuljon ki a gazdasági fejlődés és a műveltségi-kulturális szint között. Mégpedig úgy, hogy a tanulás, művelődés, ismeretszerzés a gazdasági növekedés szerves tényezője legyen*. Az alapvető *oktatás-gazdaságtani* munkák *szemlélete* arra utalt, hogy nemcsak a szakképzettséget, hanem tágabban a műveltséget, tájékozottságot tekintették növekedési tényezőnek, noha ezek gazdasági hatását nem tudták mérni.

Az 1970-es évek közepétől, a kutatásaink *egyik alapkérdése az volt, hogy milyen okok indokolták az oktatás és az oktatáson kívüli művelődés, ezen belül a közművelődés és a művészetek gazdasági összefüggéseinek feltárását*. Az érdeklődés háttérében, az 1970-es, 1980-as években, a szakirodalmi áttekintések alapján, öt lényegesebb ok-csoportot láttunk, amelyekből kiindulva a közművelődés közgazdasági kérdései [Koncz, 1974.] majd a művelődés-gazdaságtani [Koncz, 1980.] illetve a tervezési [Káposztás–Koncz–Monigl, 1984.] kutatásokat végeztük.³ Az akkor feltárt okok az 1980-as évek végétől nyilvánvalóan továbbiakkal egészültek ki.

³ A disszertációban nem foglalkozom kutatásaink előrejelzési és tervezési részével és nem térek ki a menedzselési dimenziókra sem. A jelen dolgozat első fejezetének szerkesztett változata időközben megjelent: [Koncz, 2004/b.].

Milyen ok-csoportokat, motiváló szempontokat láthattunk akkor, és láthatunk ma az érdeklődés mögött?

Az 1970-es, 1980-as években:

1. A gazdasági és a társadalmi struktúra változásai.
2. A két világrendszer akkori küzdelmének kulturális összefüggései.
3. Az akkori döntési alternatíva és kényszer.
4. A tudomány és a tudományos kutatás belső fejlődése.
5. A tervezés fejlődése.

Az 1990-es évektől továbbá:

6. Az oktatás diverzifikálódása.
7. A civil szerveződések szerepének növekedése és a nonprofit szektor kialakulása.
8. A közép-kelet-európai rendszerváltás és a négy szektoros gazdaság kialakulása.
9. A globalizáció és a lokalizáció tendenciái.
10. A szegénység és művelődés, illetve a jólét és művelődés összefüggései.

1.) Az 1970-es években az anyagi termelés és művelődés, a gazdasági és kulturális fejlődés összefüggéseinek keresésében alapvető szerepet játszott *a gazdasági és társadalmi struktúra változása*. A primer, a szekunder és terciér gazdasági szférák történelmi arányváltozása egyértelműen *kifejezésre juttatta és megkövetelte* a munkaerő képzettségének megváltozását. E tekintetben négyféle összefüggés indokolta a gazdasági és kulturális fejlődés kapcsolatának vizsgálatát.

1.1. *Az elmaradottság és fejlettség határvonalának átlépése* növekvő keresletet támasztott a művelődési (és elsősorban az oktatási) feltételrendszer kínálata iránt. A magasabb iskolázottságból fakadó tájékozódási, ismeretszerzési igény (és kényszer) egyben növekvő keresletet jelentett az iskolán kívüli művelődési intézmények kínálata iránt.

1.2. *Az iskolázás, a szakma-változtatás* a társadalmi és területi mobilitás egyik meghatározó tényezőjévé vált. A strukturális változások nyomán a hagyományos életkeretek felbomlottak, a család funkciója megváltozott, *kiterjedt az „ifjúsági létállapot” ideje*, így megnőtt a nevelési-művelődési intézmények szocializációs szerepe. Ezzel párhuzamosan (alapvetően a technikai fejlődésre visszavezethetően) javult az életszínvonal, az iparilag fejlett országokban megnőtt a tényleges *szabad idő*, illetve ennek lehetősége. Ez szintén

megnövelte az iskolán kívüli művelődés iránti igényt, a kultúraközvetítők keresletét.

- 1.3.** *Az oktatási rendszerek fejlődése* is hatott a strukturális változásokra, felerősítve azok irányait. A strukturális változások számos olyan szakmát, ismeretet követeltek, amelyeket az oktatási rendszer nem tudott nyújtani. Tehát az át- és továbbképzésben, az új szakmai ismeretek megszerzésében, a szakmunkaerő-szükséglet és az oktatási kibocsátás közötti szakadékok áthidalásában, a szolgáltatások fehér foltjainak időleges eltüntetésében elvileg és gyakorlatilag is jelentőssé vált az oktatáson kívüli művelődési intézmények szerepe.

Fordított összefüggés is felismerhető volt: a tömegkommunikáció hatására megváltozott a gyermekek iskolakészültségi szintje. Többek között *az iskolán kívül megszerzhető ismeretek* is kényszerítő erővel hatottak a köznevelési rendszer és a tantárgystruktúra megváltoztatása irányában. Bár a szabad idő nagyságát és a művelődésre fordítható arányát alapvetően *a művelődési feltételrendszeren kívüli tényezők határozták meg* (így például többek között a munkamegosztásban elfoglalt hely, a gazdaságföldrajzi környezet, a jövedelem, az anyagi fogyasztási szerkezet és az ezzel kapcsolatos aspirációk), *szerkezetének átalakulásában* a tömegkommunikációnak volt meghatározó jelentősége, különösen az úgynevezett *szintáttörések* esetén. A sajtó, a rádió és főleg a televízió *tömeges* elterjedését nemcsak lehetővé tette az életszínvonal emelkedése, a szabad idő növekedése, de *a tömegkommunikáció maga is hozzájárult az időfelhasználás szerkezetének változásához, mintegy kikényszerítve az erre fordított időt.*⁴ Később igazolódott tendenciák kibontakozását prognosztizáltuk az új, döntően elektromosságon alapuló kultúraközvetítők (lemezjátszó, magnó, kazetták, videó) terjedésével.

⁴ Kutatásaink során áttekintettük a művelődés-szociológiai-, szabadidő- és életmód vizsgálatokat. Az 1970-es években a Népművelési Intézet Kutatási Osztálya, az 1980-as években a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Népgazdasági Tervező Intézet Társadalmi- és Művelődéstervezési Osztálya, majd a Művelődési Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézete keretében számos szintetizáló igényű, összefoglaló tanulmány készült. Ezeket az előrejelzések, tervek készítése során illetve az oktatásban hasznosítottuk.

1.4. *A tudományos-technikai forradalom megkövetelte az ismeretek szerkezetének átalakulását, generálta az ismeretek mennyiségének növekedését, az ismeretközvetítési rendszerek iránti tömeges igényt. A foglalkoztatási és termelési struktúrában megnyilvánuló arányváltozások azt is kifejezték, hogy míg a primer és szekunder szférában a technikai fejlődés döntően munkaerőt megtakarító jellegű, ugyanakkor a terciér szférában (így a művelődési feltételrendszerben is) éppen a technikai fejlődés hatására, illetve az életszínvonal emelkedése nyomán pótlólagos munkaerőigény lépett fel.*

A helyreállítási periódusok befejeződésével, illetve a gazdaságfejlesztés extenzív és intenzív szakaszának átváltási időszakában élesen vetődtek fel a munkaerő-gazdálkodási problémák. Nem csupán a mennyiségi vagy szerkezeti inkongruencia, hanem a munkaerővel szemben támasztott minőségi követelmények miatt is. A mindenkori magyar pénzügyi kormányzat roppant nehezen vette tudomásul, hogy *a terciér ágazatokban a fejlődés éppen a munkaerő mennyiségének növekedésével járt együtt.* Azt is nehezen vette tudomásul, hogy *az anyagi termelésből (a modernizáció, a termelékenység növelése érdekében) a szó szoros értelmében ki kell hajtani a munkaerőt.* Mármost ez a felszabadult munkaerő éppen a terciér ágazatokban nyert és nyerhet a jövőben is munkát, többek között azért is, mert itt mennyiségileg is szükség van rá.⁵

2.) A művelődési feltételekkel, lehetőségekkel és folyamatokkal kapcsolatos döntések *kifejezték és hordozták az akkori európai államok stratégiai célrendszerét, fogyasztási szisztémáját, munkaidő- és szabadidő-háztartását.* Így az 1970-es és 1980-as években a két világrendszer küzdelmének ideológiai vetülete is fontos szerepet játszott abban, hogy megnövekedett az érdeklődés a művelődési feltételrendszer gazdasági vizsgálata iránt. Itt egyrészt arról volt szó, hogy a társadalmakon belüli demokratizálódás igénye felszínre hozta a művelődési feltételrendszerek problémáit. Széleskörűen vizsgálták a *hozzájutási esélyegyenlőség, illetve esélyegyenlőtlenség* ideológiai-

⁵ A korábbi irodalomból lásd: erről az infrastruktúra elemzéseket: [Csernok etc.; Illés; Kuti 1986/a] a művelődéssel, kultúrával közvetlenül összefüggő tendenciákról a [Baán (szerk.) és a Daubner etc. (szerk.)] kötetek munkaerővel kapcsolatos tanulmányait.

politikai kérdéseit. Nálunk ez az 1980-as években, többek között a „demokrácia kultúrája” és a „kultúra demokráciája” fejtegetésében is felvetődött. A két világrendszer versenye és együttműködése felvetette a kérdést, *hogyan a különböző társadalmi-gazdasági rendszerek milyen erőfeszítéseket tettek akkor az emberiség kulturális örökségének megőrzése, illetve közkinccsé tétele érdekében.* Az adott társadalmi rendszer milyen eredménnyel tudta *sajátos vonásait* a kulturális fejlődésben érvényesíteni, megjeleníteni. E kérdések tükröződtek az UNESCO által szervezett kulturális világkonferenciák és regionális találkozók összefoglaló dokumentumaiban és a munkaanyagokban.⁶

3.) A két tényező csoportból és a művelődési intézményhálózat belső gazdasági problémáiból fakadt az a feszültség, hogy egy-egy társadalom gazdaságpolitikai vezetése *döntési alternatíva és kényszer előtt állt.* Az 1960-as és az 1970-es években a *társadalmi rendszertől függetlenül derült ki ugyanis az,* hogy a művelődési intézmények (elsősorban a komoly műfajú előadóművészek) többnyire nem képesek önfinanszírozó jelleggel működni. Ugyanakkor *követelményként* fogalmazódott meg a szellemi értékek mind szélesebb körben való terjesztésének igénye, *az állam ezzel kapcsolatos gazdasági szerepének erősítése.*⁷

4.) *A tudomány és tudományos kutatás belső fejlődése* során a legkülönbözőbb társadalomtudományi területeken vetődött fel az a probléma, hogy nem lehetett a gazdasági fejlődést, a „társadalmi” és a „gazdasági” elemek történelmi hatásmechanizmusát kellően megmagyarázni az oktatás, művelődés, művészetek (és tágabban: a termelési és szellemi kultúra) „bekapcsolása” nélkül. *A filozófiai, társadalomelméleti kutatásokból egyre erőteljesebben bontakozott ki egy olyan gondolkodási vonulat, amely a társadalmi lét és kultúra összefüggéseire, az emberi munka teleologikusságának jelentőségére; a gazdasági, társadalmi-kulturális fejlődés kapcsolatára helyezte a*

⁶ Több alkalommal, számos tanulmányt és dokumentumot dolgoztam fel és összegeztem e témakörben: [Koncz, 1981.; 1985.; 1986/a.; 1986/b.]

⁷ A hivatkozott szakirodalmi feldolgozásokból az derült ki, hogy ez a várakozás nem csupán az akkori szocialista országokra, de a nyugati tőkés gazdaságokra, a harmadik világ országaira és a nemzetközi szervezetekre, elsősorban az Unesco-ra is jellemző volt.

hangsúlyt. Tükröződött ez a helyreállítási periódusok, a gazdasági növekedés tényezőinek elemzésében, a gazdasági fejlődés és a tervezés ellentmondásainak gyökereit elemző tanulmányokban egyaránt.⁸

5.) Már az 1970-es években jelentős változások történtek a szocialista országok népgazdasági tervezésében. Egyre inkább világossá vált, hogy a társadalmpolitikai stratégiai döntések (és így a hosszú távú tervek) nem nélkülözhetik az ismeretszerzés és a társadalmi nyilvánosság feltételrendszerének tervezését. A szocialista országok (túljutva az extenzív gazdasági fejlesztés időszakán és megteremtve az életszínvonal-növekedés alapvető anyagi feltételeit) perspektivikus társadalmi céljaikat – elvileg – egyre inkább a kulturális értékek megteremtésének és elosztásának szférájában jelölték meg. Az anyagi gazdaság elért szintje mellett a korábbi időszaknál nagyobb mértékben volt várható az, hogy a műveltségi, kulturális színvonal függvényeként alakul az életmód. Mindezek arra utaltak, hogy a hosszú távú tervezésnek nem csupán járulékos tényezőjévé, de szerves részévé vált a művelődésügy (bár elsősorban a felsőoktatás és közoktatás) tervezése. Indokolta ezt az is, hogy (a gazdasági növekedés extenzív forrásainak kimerülésével) az egyetlen szabad növekedési forrás a munkaerő szakképzettsége, de még inkább innovációs készsége volt.⁹

Amikor az 1960-as években felszínre kerültek és nyilvánvalóvá váltak az infrastruktúra elmaradottságából fakadó ellentmondások, különösen élesen fogalmazódtak meg a *kulturális* fejlesztéssel kapcsolatos igények. Jól tükrözi ezt a Radován Richta vezette munkacsoport jelentésének (*Válaszúton a civilizáció*) szemlélete és a már idézett néhány passzusa. A világgazdasági korszakváltás kapcsán a szocialista országokban is *egyre inkább égető kérdéssé vált: lehet-e és hogyan növekedési tényezővé tenni a tudást, az információt, a műveltséget?* Ennek megválaszolását sürgették azok a hazai tanulmányok, amelyek a társadalomtudományok új feladatait a változások hatására jelölték ki. Az

⁸ Érdekességként említem meg, hogy a marxista filozófiai gondolkodás paradigmáján belül is felmerült a *szellemi termelési mód* kategória kidolgozásának szükségessége. [lásd: Gondí, 1984.]

⁹ A társadalmi tervezési törekvésekről, a kultúrával kapcsolatos tervezési-módszertani változásokról, a hosszú távú tervezésről összefoglaló: [Káposztás-Koncz-Monigl, 1984.]

elemzések egyértelmű következtetése az volt, hogy *az oktatás - és művelődéspolitikai a hosszú távú gazdaságfejlesztés kulcskérdése*, a jövő egyik kritikus elágazási pontja. A jövő társadalmi-gazdasági igényei megkövetelték, hogy összhangot teremtsünk a gazdasági fejlődés és a műveltségi szint között úgy, hogy a műveltség a gazdasági növekedés hajtóereje legyen.

Az 1970-es, 1980-as években, a számos irányzatban kifejeződő *közgazdasági szemléletváltozás válaszában* volt a gazdasági valóság „kihívására”. A végső következtetés minden esetben az volt, hogy *az emberi tényező fejlesztésén spóroló gazdaságpolitika hosszabb távon megköti a fejlődés-fejlesztés lehetőségeit*.

6.) Az oktatás diverzifikálódása, tehát a formális, reguláris, iskolarendszeren kívüli oktatás viharos terjedése és felértékelődése szintén kitágította a kutatásokat és ezek más megvilágításba helyezték a művelődési intézmények gazdasági, társadalmi szerepét.¹⁰

7.) Az 1980-as években, egyrészt a költségvetési intézmények, másrészt a háztartások keretében, jogilag még nem önállósult *civil szerveződések* sokasága jött létre. *Ezek mást és másként akartak létrehozni és cselekedni, mint a meglévő, hivatalos intézményrendszer*. A későbbi nonprofit szektor születésének és az akkor reform folyamatnak, ma a rendszerváltás előkészítésének nevezett törekvések lényegesen kibővítették és megváltoztatták a közművelődés gazdasági összefüggéseivel kapcsolatos kérdéscsoportokat.

8.) A harmadik fejezetben be fogom mutatni azt a folyamatot, amely a rendszerváltáshoz vezetve, gyökeresen változtatta meg a kultúra finanszírozási szisztémáját, lehetőségeit és lehetséges szerepét a társadalmi létben. A civil szféra és a nonprofit szektor, átfogóan: a négy szektoros gazdaság kialakulása a mai polgári társadalmi újratermelés meghatározó jellemzője, s ez a művelődés teljes finanszírozási szisztémáját is átalakította.

9.) A művelődési intézmények egész tevékenységszerkezetét befolyásolja a globalizáció és mind inkább felerősíti az 1960-as évektől érzékelhető tendenciát: a tömegkommunikáció dominanciáját. Ugyanakkor (éppen a civil szféra nonprofit szektorra szerveződésének

¹⁰ A formális, reguláris iskolarendszeren kívüli oktatást, az akkori hazai elemzésektől eltérő nézőpontból vizsgáltuk. [lásd: Inkei-Koncz-Pöcze, 1985.]

hatására) a lokális cselekvés és a lokalitásban való élés iránti vágy erősödésének tanúi lehetünk. Tehát *az állam szerepe a kultúra finanszírozásában* kérdéskör aktualitása mellett (és azzal párhuzamosan) *erősödött az egyén és közösség szerepének művelődés-gazdaságtani vizsgálata iránti igény is.*

10.) A legnagyobb modern közgazdasági gondolkodók vetették fel a szegénység és kultúra (Sen) illetve a jólét kultúra (Scitovsky) közötti összefüggések vizsgálatának szükségességét. Ez az anyagi termelésre koncentráló, úgynevezett főirányú (mainstream) közgazdasági gondolkodásban is lényeges fordulathoz vezetett.¹¹

1.3. A hazai kulturális fogalmi viták kezdeteiről

Az Európai Unió *Kultúra 2000.* program, 2004-re érvényes pályázati kiírásában a célok között szerepel az európai párbeszéd, a kreativitás, a mobilitás, a fiatalok és hátrányos helyzetűek segítése; a sokszínűség szolgálata; a figyelem felkeltés, a kultúrák közötti párbeszéd. Témám esetében különösen lényeges az, hogy pályázati cél *„a kultúra szerepének figyelembe vétele a társadalmi-gazdasági fejlődésben; ... a kultúra mint gazdasági tényező, valamint a társadalmi integráció ... tényezőjeként való kifejezett elismerése;* [Kiem. tőlem: K.G.] a lehető legtöbb állampolgár számára az európai Unió kultúrájához való hozzáférés és az abban való részvétel javítása.” [Kultúra 2000. 1. old.]

A mai főiskolai, egyetemi hallgatók talán nem is értik, hogy mindez még pár évvel ezelőtt sem volt magától értetődő. Az idézett célkitűzésekben *tükröződik az UNESCO égisze alatt évtizedekig folytatott küzdelem eredménye:* egyrészt a kultúrához való *hozzájárulás* (access to) és *részvétel* (participation in) elismertetése érdekében. *Másrészt a fenti idézetekben manifesztálódik a tágabb és szűkebb kultúra fogalom közötti* (korábban ugyancsak az UNESCO égisze alatt szorgalmazott) *átjárás, kapcsolat; s végül a kultúra mint cél és mint eszköz tételezése.* Mindezeket a tanácskozások, konferenciák és viták sokaságát összefoglaló UNESCO-kötet már deklarálta. [Kreatív sokszínűség...] Azonban a gazdaság és kultúra dichotónikus felfogásának meghaladásáig, a tágabb és szűkebb kultúra értelmezése közötti szerves kapcsolatok megteremtéséig, a szűkebb kultúra gazdasági növekedést

¹¹ Erről az ötödik, összefoglaló fejezetben lesz szó; utalva Sen, Scitovsky, Fukuyama, Huntington, stb. munkáira.

befolyásoló és a fejlődést meghatározó értelmezéséig hosszú elmélettörténeti út vezetett.

A társadalmi lét és a művelődés összefüggéseinek, az interdependencia konkrét, szervezetekre is érvényes elemzésének bonyolultságát jelzi a „művelődéssel”, a „kultúrával” kapcsolatos *hazai értelmezési bőség és ugyanakkor fogalmi zűrzavar*. Az összefüggések elméleti és empirikus vizsgálata nyomán (hazánkban az 1960-as évek végétől, majd nagyobb lendülettel az 1970-es és később az 1980-as évek elején) *egyrészt* számos kultúraelméleti, művelődélméleti tanulmány, majd kötet jelent meg. *Másrészt* viszont e húsz év során a hivatali (minisztériumi, tanácsi, tervhivatali) „anyagokban”, az intézmény-irányítási (ezen belül tervezési, szabályozási) vitákban fogalmi kavalkádot tapasztalhattunk. *Ez a fogalmi bizonytalanság* nem csupán a tudomány hivatali „begyűrűződésének” általános problémáit tükrözte, hanem *a viták élének tompítására és az elhalasztott vagy rossz döntések felelősségének elkendőzésére is alkalmas volt*. Ha mondjuk a beázó mozikról, összeomló művelődési házakról stb. volt szó, egyesek szívesen terelték a figyelmet például a munkakultúrára, a politikai kultúrára. Ha mondjuk a politikai kultúráról volt szó, a vitákban a legkritikább esetben sikerült ennek intézményi, szervezeti feltételeihez eljutni. Ha a művészeti infrastruktúra ellehetetlenülése vált kritikussá, mindjárt előkerült az aktív közösségi művelődés. Ha ennek egy-egy konkrét megjelenése (mondjuk az amatőr színjátszás) ütközött intézményi, szervezeti korlátokba, akkor az életmódra utaltak.¹²

Az 1960-as évektől miközben tetszetős kultúraelméleti konstrukciók születtek, a gyakran változó elnevezésű kulturális avagy művelődési államtitkárok, miniszterhelyettesek oly sűrűn követték egymást, hogy ki sem igazodtak *az elméleti és hivatalnoki megközelítések* keveredésében.

¹² A tágabb és a szűkebb kultúra-értelmezés *keveredésével* kapcsolatos egyik maradandó élményem az Országos Tervhivatalból, az 1970-es évek végéről datálódik. Egy vita során a lakosság alacsony kulturális ráfordításait elemeztük. Az egyik közgazdász leszólta a „kultúrnyikokat”, mondván, hogy miért sírnak a színházi látogatások vagy az olvasási statisztikák megdöbbentőnek ítélt adatain, amikor a fogkefe vagy a fogkrém forgalom balkáni szinten van. Kategorikusan még nem tudtuk megfogalmazni, de már éreztük és jeleztük az összefüggéseket.

„Miközben a lelkes elméleti irodalom - írja Thoma Lászlót - ‘az ezredforduló iskoláján’ dolgozott, s miközben a tudományos-technikai forradalom utópikus ábrázolásával foglalkozó művekkel teltek meg a könyvtárak polcai, az oktatásügyi és kulturális infrastruktúra fejlesztésének kérdése voltaképpen kimaradt a reform s a technikai modernizáció szerves társadalmi feltételeit körvonalázó kérdések közül.

A szocialista kultúra által felvetett ellentmondások elemzése, a gazdasági továbblépéshez szükséges iskolareform tartalmi előkészítése *nem mint a reform sikerének feltétele jelent meg, hanem mint annak következménye*; a tudományos-technikai forradalom mítosza elfedte a szocialista kultúrára és a műszaki kultúrára vonatkozó rövid távú igényeket, s elfedte az egyre inkább nyomasztó infrastrukturális hiányból adódó kérdéseket.” [Thoma, 1986. 232-233. old. Kiem. tőlem: K. G.]

A tágabb és a szűkebb kultúra fogalomról folyó vitákkal egyidőben az iskolák, művelődési otthonok, színházak és mozik dolgozói a fizikai összeomlással és az irracionális szabályozással küszködtek.¹³ *Lassan világossá vált az elméleti megközelítések és a gyakorlati problémák interdependenciája. Az 1980-as évek közepén már bizonyítottuk, hogy a fizikai elhasználtság és a szabályozás problémája szorosan összefüggött az elméleti ellentmondásokkal.* Triviális lesz az „átjárás” magyarázata, ám a „felfedezéshez” – legalábbis vázlatosan – át kell tekinteni az előzményeket. A fogalmak értelmezésére ugyanis nem csupán „a rend kedvéért” van szükség, hanem azért is, mert (mint a későbbiekben látni fogjuk) az értelmezés és az 1980-as évek művelődési viszonyainak és folyamatainak megítélése (egyáltalán: a problémák meglátása) szoros összefüggésben volt. *E fejezetben vállalt feladataim:*

Áttekintem a kultúra fogalmának különböző (külföldi forrásokra támaszkodó, ám elsősorban hazai) értelmezéseit; rámutatok a kultúraelméleti viták társadalmi, gazdasági, ideológiai okaira.

Egy-egy jellemző példára utalva bemutatom, hogy az UNESCO égisze alatt publikált (angol nyelvű) szakirodalom az elmúlt 30 év során hogyan kezelte a kultúra fogalmát, s az elemzők milyen úton jutottak el a fejlődés kulturális dimenziójának hangsúlyozásáig.

¹³ A negyedik fejezetben, a művelődési otthonok komplex elemzése keretében lesz erről részletesebben szó.

Kísérletet teszek a kulturális szféra kategória meghatározására, amely – nézetem szerint – alkalmas eszköz a gyakorlati problémák elméleti kezeléséhez is. Vázolom a tágabb és a szűkebb kultúra összefüggéseit; a kultúra-elméletek és a gazdasági elemzések közötti operacionalizált fogalmakat használlok.

A kultúra definíciója kapcsán hazánkban is gyakran utaltak Kroeber és Kluckhohn munkájára: szerintük 1871 és 1919 között összesen még csak hét ismert meghatározása volt a kultúrának. Az 1920 és 1950 közötti időszakból viszont már a fogalom 157 általánosságra törekvő definícióját gyűjthették össze. [Kroeber, 1952.] Az 1970-es években gyakran idéztük Markanjan, aki szerint a kultúra jellemzésére irányuló számtalan kísérlet és a kultúra fogalma iránti érdeklődés korántsem véletlen, „...hiszen ez a fogalom, bármilyen különbözőképpen értelmezzék és tárgyalják is, arra szolgál, hogy kifejezze az emberi élettevékenység sajátosságát és határvonalat húzzon közte és az élet biológiai formái között.” A fogalom mindennapi használatát ma is többnyire axiológiai tartalom jellemzi, hiszen a köznapi beszédben a „kulturált” vagy „kulturálatlan” kifejezések minősítést jelentenek. Markanjan szerint „a kultúrának ez az érték jellegű felfogása... eleinte sok tekintetben jellemző volt a szó tudományos használatára is. A 21. század második felétől kezdve azonban fokozatosan kialakul és dominánssá válik a tudományos gondolkodásban a ‘kultúra’ terminusnak egy másféle, nem axiológiai jelentése... A kultúra fogalmába kezdték sorolni mindazt, amit a hagyomány hozott létre és halmozott fel, s ami a maga részéről az emberi magatartást formálta... a ‘kultúra’ fogalmának megismerő funkciója ebben az értelmezésben azt kezdte rögzíteni, hogy miben áll az emberi élettevékenység általános minőségi sajátossága és különbsége az élet biológiai formájától. Ez az általános értelme a ‘kultúra’ terminusnak a mai társadalomtudományban... Az e fogalommal kifejezett jelenség nem más, mint az embereket sajátosan jellemző tevékenységi mód és a tevékenység különböző termékekben tárgyiasult eredménye.” [Markanjan, 1971. 6. és 9. old.] Az elmúlt mintegy négy évtized során világszerte fokozatosan kibontakozó kultúraelméleti viták Magyarországon is zajlottak. A hazai szóhasználatban, a szakirodalomban, a viták során a *kultúra*

*fogalmát legalább tízféle, több ponton összefonódó értelmezésben használták és használják.*¹⁴

1. Az ember által nem érintett, nyers, vad természethez viszonyítva a kultúra a munkának, a tanult, a természettől nem örökölt értékeknek, magatartásformáknak; az ezek segítségével átalakított, létrehozott, megformált tárgyi világnak az összessége. Ebben az értelemben a kultúra a társadalmi léttel, a megformált valósággal (objektívációkkal) azonos. A kultúra mindazon objektívációk gyűjtőfogalma tehát, amelyekre az ember mint társadalmának tagja tett szert, amelyek mintegy nembeliségének velejárói is kifejezői. Itt az objektívációk fogalmát a megformált valóság értelmében használják. Így beleértik a munka által megformált tárgyi világot; a magatartásformákat, a közösségi viszonyokat és a szimbolikus objektívációkat; a jeleket, a hiteket, hiedelmeket.

Ebben a megközelítésben a legtágabb hazai értelmezést Ágh Attila fogalmazta meg. „A kultúra az az ontológikus közeg, amelyben az ember él; a humanizált emberi szubjektumok világa. A kultúra egyben viszony is, egyrészt azért, mert az emberi tevékenység viszonyokban is objektíválódik, másrészt feltételezi az állandó aktív viszonyulást a humanizált világhoz, vagyis a társadalmi gyakorlat megszakíthatlanságát, amely nélkül nem maradhat fenn.” [In.: Szerdahelyi, 1980. 33. old.] A kultúra fogalmának valamennyi további értelmezése ebből a legtágabb megközelítésből származtatható, azaz valamennyi visszavezethető a kultivációra, a „nyers” természeti anyag művelésére, ebből következően a természeti, társadalmi körülmények tudatos alakítására.

2. Elterjedt volt egy olyan értelmezés, amely a kultúra fogalmát a marxi társadalmi-gazdasági formáció (a társadalmi-gazdasági alakulat) fogalmával, illetve annak egy-egy konkrét termelési módban való megnyilvánulásával azonosította. A kultúra fogalma ebben

¹⁴ Az 1970-es évek közepén, munkahelyi *esztétikai szakosító* tanfolyamot hallgattunk. A neves előadó már harmadik alkalommal a kultúra fogalmát elemezte, keresve a választ a *mi a kultúra* kérdésre. „Hát nincs itt egy lexikon, hogy megnézzük, aztán haladjunk már tovább”, mondta be egy kedves, kétkezi munkás tanfolyami társunk. Volt lexikon: a kultúra az emberiség felhatalmazott anyagi és szellemi öröksége... Nem sokra mentünk vele. Később vált világossá, hogy a szemináriumon *elméletekben és emberekben is kultúrák találkoztak*.

a megközelítésben felöleli a termelőerőket, a termelési viszonyokat és a felépítményt (tudás, hit, erkölcs; magatartási-, érték- és normarendszer). Ebben az értelmezésben, tehát ha óegyiptomi, mezopotámiai, görög, római, középkori, inka, észak-amerikai, nyugati stb. kultúráról van szó, akkor nemcsak művészetet, vallást, tudományt, jogot stb. értenek a kultúra fogalma alatt, hanem az újratermelés módjának egészét. Ez a megközelítés az előzőnek egy változata, az egyes társadalmak viszonyát jelenti a természeti környezethez és az ember által létrehozott objektívációkhoz, és e sajátos viszonyok során megformált tárgyi világot is magában foglalja.

3. A hazai művelődéskutatásra, a közművelődés gyakorlati problémáinak elméleti értelmezésére jelentősen hatott Vitányi Iván fogalomrendszere [Vitányi, 1974., 1975., 1981/b., 1983.] Szerinte a kultúra az ember és az általa megformált, létrehozott valóság, tehát *az ember és az objektívációk viszonya*. A kultúra egyrészt tevékenységeket, másrészt termékeket jelent. Kategóriái alapján beszélhetünk *anyagi kultúráról*, tehát arról, hogy az egyes embereknek, közösségeknek milyen a viszonya a létrehozott anyagi objektívációkhoz; s ez a viszony milyen emberi, közösségi viszonyokat közvetít. Hasonló logikával *beszélhetünk érintkezési és szellemi kultúráról*. Ez utóbbi a jelszerű objektívációkhoz való egyéni és közösségi viszonyokat foglalja magában, s Vitányi innen jut el a tudás szervezésének konkrét intézményrendszeréhez.

4. Lukács György ontológiájára és Tőkei Ferenc formációelméletére építő megközelítés a kultúrát *a társadalmi lét egy aspektusaként* értelmezi. Bujdosó Dezső szerint az 1970-es évek hazai filozófiai kultúra-felfogásának legfontosabb sajátossága, hogy a kultúrát *nem* a társadalom (társadalmi lét) valamely szférájaként fogalmazza meg, hanem „a társadalmi lét olyan aspektusaként, amely átfogja az egész társadalmi létet. Ez a felfogás tehát visszamegy a kultúrafogalom legősibb gyökereihez, amely a szó általános, emberi értelmében... nemesít, a természeti anyagok (beleértve az embert is) társadalmiasítását jelenti”. [Bujdosó, 1978. 9. old., lásd: még Bujdosó, 1988.]

5. Az 1960-1990 közötti tudományos, oktatási, művészeti, közművelődési viták során nemcsak hazánkban, de az európai, észak-amerikai országokban is a viták háttérében a kultúrának rendszerint egy olyan értelmezése húzódott meg, amely a fogalmat elsősorban *a társadalmi lét szellemi folyamatainak*, jelenségeinek megjelölésére használta. E megközelítés esetében tehát a szellemi termelés és a hozzá kapcsolódó tevékenységek alkották a fogalom tartalmát.

6. Az előzőhöz viszonyítva még szűkebb értelmezésben az elsajátított ismeretek, magatartásformák összességét és a velük való bánni tudást tekintették kultúrának (kulturált vagy kulturálatlan ember). Kétségtelen, hogy e megközelítés is származtatható a tágabb értelmezésekből, hiszen itt is a kultiváció egy (redukált) fajtájáról van szó. Ennek az értelmezésnek egy változata a kulturáltság és a műveltség (tudással, a világra vonatkozó ismeretekkel rendelkezés) szinonimaként való használata. Értékelő redukálást jelent a kulturáltság, műveltség humán műveltséggel való azonosítása, s ennek mintegy „pars pro toto” kiemelése.

7. Az előbbi értelmezés további szűkítése: a kultúra a művészeti (esztétikai) alkotások összességét, a létrehozásuk és elsajátításuk folyamatát kifejező kategória.

8. Gyakorta találkozunk a különböző szakterületek irodalmában, a sajtóban és a köznapi szóhasználatban is azzal, hogy a kultúra egyedi jellegű termelési tevékenység (mono- és az ehhez kapcsolódó életmód) megjelölésére szolgáló kategória (például szőlőkultúra; gyapotkultúra), illetve a korábbi társadalmi általánostól eltérő fogyasztási szokásra, magatartásra, tevékenység-rendszerre utal (bor-kultúra, gasztronómiai kultúra).

9. A társadalmi-gazdasági újratermelés egy rész rendszerének kategóriájaként, a kultúra a szellemi termelés szakágazatokba rendezhető intézményeit, szervezeteit és az itt folyó tevékenységeket jelenti.

10. Az előző értelmezés szűkítése szerint, az intézményekben is viszonylag jól definiálható tudományt és oktatást külön kezelve, a kultúra az oktatáson és tudományos kutatáson kívüli szellemi termelés speciális intézményrendszerét és a bennük folyó tevékenységeket jelenti.

Kétségtelen, hogy az elméleti vitákban is lehettek fogalmi csúsztatások vagy átfedések, *ám a konkrét problémát az jelentette és jelenti, amikor a társadalomirányítás gyakorlatában keveredtek és keverednek a fogalmak és értelmezések.* Az ilyen keveredések esetére utalva idézem Mátrai László (egy konkrét megközelítésre adott) megállapítását: „...a kultúra fogalmával kapcsolatban a történeti és logikai mozzanatok viszonyának zűrzavarosságáról van szó, amikor is a logikum hol mint kerülendő, absztrakt kategorizálás, hol pedig mint nagyon is kívánatos, sőt egzisztenciális konkrétum bukkan fel.” [In.: Szerdahelyi, 1980. 302. old.]

A fogalmi vitákat elemezve egyetértettem Szerdahelyi Istvánnal, aki a kultúra fogalmát értelmező, az 1970-es évek jelentősebb írásait egybegyűjtő tanulmánykötet bevezetőjében, a legfontosabb hazai meghatározások áttekintése után, 1980-ban ezt írta: „Ami e kultúrafogalmak helyességének kérdését illeti, szeretném nagyon nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a kérdés teljesen értelmetlen, ha pusztán azt firtatjuk, ki mit nevez kultúrának. Így, önmagában véve ez merőben terminológiai probléma, s mint ilyen, formális, érvelni legfeljebb amellel lehet, hogy a szóhasználat hagyományai a szó melyik értelmét teszik - az érthetőség szemszögéből nézve - szerencsésebbé.

A helyesség vagy helytelenség kérdése csak akkor vethető fel, ha azt vizsgáljuk, hogy a szóban forgó meghatározások a valóságban ténylegesen létező és bizonyos szempontból valóban együvé tartozó jelenségcsoportokat... különítenek-e el, s a fogalomrendszer egésze, amelybe a szóban forgó fogalom beleilleszkedik... magyarázni tudja-e az adott valóságszféra egészének tényeit.” [Szerdahelyi, 1980. 10. old.]

Ami a fogalomhasználat hazai elméletörténetét illeti, számomra a legvilágosabb áttekintést egyrészt Mátrai László adta. Szerinte a *kultúrafogalom fejlődésének klasszikusan két útja volt. A német idealizmus* filozófiájában a fogalomhoz *érték* társult, és így a kultúrát mindig az úgynevezett „magas kultúra” értelmében használták. Ennek megfelelően a szellemtörténeti iskola a kulturális értékeket hangsúlyozta. Ugyanakkor a francia kultúrameghatározás a kultúrát a civilizációval azonosította. Itt is értékelő mozzanattal párosult a kifejezés, ám átfogó értelmet kapott. Míg a német szellemtörténet elválasztotta a kultúrát és civilizációt, a francia gondolkodók ötvözték e kategóriák tartalmát. A romantikából eredően az *angolszász kultúrafogalom leíró értékű*. Ez a szóhasználat ment át az etnológiába és a szociálanropológiába. Ennek megfelelően az etnológusok a kultúra kifejezésen tulajdonképpen *a társadalmi viszonyok egészét értik*. Mátrai szerint a *modern kultúraértelmezések* is e két szélsőség mentén rendezhetők el. Szerinte az akkori *marxista* kultúrameghatározás új vonása: *a kultúra mint tevékenység rendszerszemlélete*. Itt a kultúra fogalma nem egyszerűen leíró vagy értékelő jelentőségű, hanem egyúttal tettekre is mozgósít. [Mátrai, 1977.]

A másik számomra legvilágosabb és részletezett elmélettörténeti áttekintés Kozma Tamás munkája. Ő úgy vélte, hogy a kultúra három leggyakoribb értelmezésével találkozhatunk. Az egyik: a kultúra mint „műveltség”, amely körébe főként az irodalomról és művészetekről szerzett ismeretek tartoznak. A másik: a kultúra mint egy-egy kor, egy-egy társadalom szellemi teljesítményeinek a köre. A harmadik: a kultúra mint termelési szakkifejezés. [Kozma, 1977.] A hivatkozott áttekintéseket figyelembe véve, nézetem szerint az elmúlt mintegy negyven év során, a társadalomtudományok nemzetközi szakirodalmában *legalább háromféle vita bontakozott ki a kultúra fogalmáról.*

Az egyik filozófiai, teoretikus jellegű. Ennek során mint lételméleti probléma merült fel a társadalom, a kultúra, az életmód legáltalánosabb fogalmi és lényegi összefüggéseinek kérdése. [Ágh, Mátrai, Márkus, Vitányi, Bujdosó]

A másik etnográfiai jellegű: ebben az esetben (elsősorban a primitív társadalmak kutatása nyomán) az empirikus kutatási adatok értelmezése és értékelése, illetve a tapasztalatok elméleti általánosítása kérdésében vetődött fel a kultúra problémája. E két vonulat át- meg átszötte egymást, s a kulturális antropológiában önálló tudományos kutatási területté válva viták sokaságát szülte. [Lásd: Bohannon etc; Bujdosó, 1998., 2000.]

A harmadik megközelítés a hagyományos gazdasági, elszámolási, tervezési rendszerekhez kapcsolódott, s mint statisztikai probléma, merült fel. *Az volt ugyanis a kérdés, hogy a nemzetgazdasági számbavételi rendszerek (tehát a pénzügyi, statisztikai adatgyűjtések során) mit tekintsenek, mit tekinthetnek kultúrának. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi megközelítés lényegesen eltér a két előzőtől, nemcsak az absztrakció más szintje, hanem az állásfoglalás közvetlen gyakorlati következményei miatt is.*¹⁵

Ami a fogalom használatának hazai elmélettörténeti megközelítéseit illeti, Szerdahelyi 1980-ban úgy fogalmazott, hogy „A kultúraelmélet problémáinak kutatása intenzívebb formában Magyarországon csak az utóbbi egy, másfél évtizedben indult meg, a koncepciók körvonalai

¹⁵ Ebben a megközelítésben érintik vagy tárgyalják a kultúra fogalmát mindazok, a második fejezetben tárgyalt szerzők, akik a köznapi szóhasználat szerinti kulturális, művelődési, közművelődési intézmények és tevékenységek gazdasági összefüggéseivel foglalkoznak.

napjainkban kezdenek határozottabb formát öltetni. A kutatások megindulása konkrét társadalmi-művelődéspolitikai feladatokhoz kapcsolódott; a tudományos-technikai forradalom által felvetett kérdésekhez, a békés egymás mellett élés időszakára jellemző ideológiai konfrontáció igényeihez és a fejlett szocialista társadalom viszonyaihoz igazodó új közművelődési program alapelveinek kidolgozásához. E kutatások középpontjában ennek megfelelően három problémakör állt: a humán és természettudományos kultúra kapcsolatainak vizsgálata, másrészt a szocialista és kapitalista kultúra közötti különbségek tisztázása; harmadrészt pedig a kultúra vívmányait minél hatékonyabban közvetítő közművelődési rendszer kidolgozása.” [Szerdahelyi, 1980. 5. old.]

A közművelődés gazdasági kérdéseinek vizsgálata, a hazai művelődés-gazdaságtani kutatások mindhárom elméleti problémakörhöz kapcsolódtak ugyan, ám döntően az utóbbival voltak szoros és szerves összefüggésben. Végülis az 1970-es, 1980-as évek folyamán az alábbiak *motiválták a hazai kultúraelméleti viták kibontakozását:*

A gazdasági növekedés társadalmi forrásainak keresése; a társadalmi fejlődés okainak kutatása. *Tehát:* megrendült a hit a gazdaságcentrikus növekedésben, s így a társadalmi összetevők, magyarázatok keresése gyorsan vezetett el a kultúra problémáihoz.

Eleinte burkolt, majd egyre nyíltabb tudományos küzdelem kezdődött a lét és tudat, az alap és a felépítmény mechanikus, sztálinista értelmezése ellen. *Tehát:* a teleologikus emberi munka társadalomszervezési következményeinek felismerése más megközelítést igényelt.

A technikai és szervezési modernizációs törekvések. *Tehát:* a társadalmi újratermelés részrendszerei közötti interdependencia felismerése és a konkrét dialektikájának, azaz a hierarchia konkrét értelmezésének kutatása.

A világra vonatkozó tudás rohamos bővülése és egyes rétegek tudásának hiányai. *Tehát:* a művelődési egyenlőtlenségek felfedezése.

Az anyagi fogyasztás szerepének növekedése. *Tehát:* az elidegenedés és ezzel együtt az értékelt fogyasztás problémája.

Az új kommunikációs technikák megjelenése. *Tehát:* a szellemi termelés nagyipari jellegűvé és globálissá válása.

Az aufklérista, szocialista népművelés válsága. *Tehát*: a rétegzett, tagolt társadalom és ezzel együtt a szellemi választás tényének és lehetőségének felismerése.¹⁶

A hazai kultúraelméletben az 1970-es és az 1980-as évek vitái során alakult ki a *társadalmi lét és kultúra* összefüggéseinek feltárása. Egy kultúraelméleti, szociológiai és művelődés-gazdaságtani vizsgálatokat összegző, úgynevezett munkaanyagunk ezt a folyamatot - 1977-ben - így jellemezte: „Korábban a mindennapi gondolkodás, de sok esetben a politika és maga az elmélet *sem haladhatta meg a termelő, a politizáló és a művelődő embert külön tekintő nézőpontot*. Ennek egyik kedvezőtlen következménye volt a három szféra egymáshoz viszonyított súlyának és kölcsönös determinációjának önkényes megítélése... Az utóbbi 15 évben világossá vált egyrészt, hogy a termelés fejlesztésének és a társadalmi demokrácia szélesítésének egyaránt fő tényezője az ember *kulturáltságának* növelése, másrészt pedig az, hogy a kultúra belső céljai éppen a társadalmi és gazdasági célok függvényében fogalmazhatók meg... A filozófia és a kultúraelmélet terén... a korábbi egyoldalúan *ismeretelméleti* orientáció helyét az *ontológiai* - a társadalmi lét egésze felől közelítő - álláspont foglalja el...” [Vitányi (szerk.), 1977. 23. old.]

Idézett összefoglalónk szerint akkor úgy véltük, nem véletlen, hogy például Lukács György alapvető ontológiai munkája éppen abban az időszakban alapozta meg a filozófia (és ezen belül a kultúraelmélet) ontológiai „fordulatát”, amikor ezt az intenzív gazdasági fejlődés társadalmi igénye is napirendre tűzte. Korábban az egyoldalúan ismeretelméleti beállítottságú kultúraelemzés, az ember tevékenységeinek szerepszerű felfogása nyomán a szociológia „...a kultúrát és a művelődést a munkától és a társadalmi tevékenységtől független minőségként vizsgálta. Ennek jellemző megnyilvánulása volt például, hogy a művelődést egészében a szabadidős tevékenységek körébe utalta. Az ontológiai megalapozású kultúraelmélet megfelel egy széles társadalmi alapokra épülő kulturális politika követelményeinek is.

¹⁶ Az aufklérizmus 18-19. századi Németországban született, pl. Goethe megfogalmazásában „a népnek nem azt kell adni, amit kér, hanem amit kérnie kellene.” Ennek a tervutasításos, szocialista értelmezése volt az 1945-1968. közötti népművelési politika, amelynek akkori (és későbbi) művelődési otthoni vetületeit, következményeit a *negyedik fejezetben* tárgyalom.

A kulturális politika... megalapozhatja eredményeinek szélesebb kisugárzását, ha működését a társadalmi összefolyamatra tekintettel tervezi meg. Ehhez nyújt segítséget az összefüggések teljes rendszerét átfogó kultúraelmélet, szociológia, művelődés-gazdaságtan és a többi társadalomtudományok...” [Vitányi (szerk.), 1977. 4-5. old.]

Ágh Attila ezt a folyamatot így jellemezte: „A marxista kultúraelmélet fejlődésének *első szakaszában* az extenzív iparosítás logikájának megfelelően a kultúra hagyományos felfogása uralkodott. A kultúra szellemi életként, illetve szellemi értékek rendszereként való felfogásában egyaránt az egyéni művelődés és a kultúra társadalmi rendszere *rögzített világot* fejezi ki. A polgári iparosodás intenzív szakaszának jellegzetes kultúraelmélete, a kultúrantropológiai megközelítés a maga sajátos logikája szerint („tanult viselkedés”) az egész személyiség és a társadalom mozgó, *dinamikus világot* fogalmazza meg. Ezért különböző formáinak hatása szükségképpen felerősödött a hagyományos kultúrafelfogás krízise idején a szocialista országokban is, a marxista kultúraelmélet fejlődése *második szakaszában*. Kritikai átvétele számos ponton azzal az előnnyel járt, hogy a hagyományosan kultúraorientált társadalmi szaktudományok és az általános kultúraelmélet közelebb kerültek egymáshoz. Az átfogó rendszerezés igényét azonban az általunk lételméletinek nevezett felfogás, mint *harmadik szakasz*, hozta meg, amely magában hordozza a társadalmi totalitás módszertani követelményét, ezért sajátos változataiban egyaránt a szocialista iparosítás intenzív szakasza adekvát elméletének ígérkezik, mint a közművelődés elméleti megalapozása.” [Ágh, 1978. 59. old.]

Akkor (tehát az 1970-es évek közepén) a művelődés-gazdaságtani vizsgálatok megalapozása és elindítása idején, majd az 1980-as években, azok kiteljesedésekor fontos kutatási kérdés volt az, hogy *a kultúraelméleti megközelítésből hogyan juthatunk el a fogalom operacionalizálását igénylő konkrét művelődés-gazdaságtani kutatásokhoz?* Hiszen a közgazdasági elemzés (vagy a tervezés) során *bizonyos mértékig mindenképpen el kellett különíteni egymástól a társadalmi-gazdasági élet főbb szféráit.* A már kialakult gazdasági elemzési és tervezési rendszerekhez kellett *alkalmazkodni, illetve azokat meghaladva* kellett érvényesíteni a társadalmi lét nem gazdasági vetületeit, dimenzióit. Szükséges volt bizonyos mértékű elhatárolás azért

is, mert a tervezés logikája és metodikája nem engedte meg magának az „összfolyamatnak” a közvetlen vizsgálatát, illetve szabályozását.¹⁷

A kérdés konkrétan az volt, hogy elkülöníthetjük-e egymástól (és milyen módon), a társadalmi-gazdasági folyamatok gyakorlati irányítása céljából, a kultúrát és a gazdaságot. Már idézett tanulmányában Ágh is foglalkozott ezzel a problémával úgy, hogy áttekintést adott a filozófiai kultúrafogalom szaktudományosodásának folyamatáról, a legjellemzőbb elméleti-módszertani irányzatokról. Elemezte, hogy az 1970-es években az „emberi beruházás” igénye nyomán, a szocialista országok egy újabb kulturális forradalomhoz érkeztek el. Ebben a szakaszban „a filozófiai igényű kultúraelmélet orientáló szerepe igen megnőtt, de a filozófia eszközei önmagában semmiképpen sem elegendőek egy marxista kultúraelmélet kidolgozásához. A feladat mindenképpen az alkalmazottá forduló társadalmi szaktudományokra való széles körű támaszkodás és azok rendszerezése... hiszen ezekben foglaltatnak a valódi problémák...”. [Ágh, 1978. 64. old.] A szaktudományosodással kapcsolatban Ágh (számomra és számunkra akkor igen biztató módon) kiemelte a művelődésszociológia és művelődés-gazdaságtan jelentőségét, ugyanakkor rámutatott e kutatási területek akkor még megoldatlan filozófiai problémáira is: „...a kultúraelmélet szaktudományosodásában a legfontosabb előrelépés a művelődés - avagy kultúrgazdaságtan - és a művelődésszociológia önálló diszciplinává szerveződése. Mindkét diszciplína igyekszik újrafogalmazni, lehatárolni vizsgálat tárgyát, vagyis a közgazdaságtan, illetve a szociológia egzakt igényű módszereivel igyekszik a kultúra szféráját, illetve a

¹⁷ Ezt a problémát (a gazdasági tervezés esetében) Augusztinovics Mária szellemesen így fogalmazta meg: „Az összefolyamat tudatos társadalmi szabályozása az összefüggésrendszer konzisztenciáját és eredményességét hivatott biztosítani. A szabályozás mégsem irányulhat közvetlenül az összefolyamatra; az összefüggésrendszer közvetlenül nem engedelmeskedik semmiféle döntésnek. (Senki sem utasíthatja a nemzeti jövedelmet, hogy mekkora legyen.) A szabályozás a részekre vonatkozó, valóságos, konkrét döntések összehangolását jelenti. Azt igényli, hogy a gazdaság egészét alkotó összefüggésrendszer konzisztenciája és eredményessége kritériumként szolgáljon az egyes résztvevőknek jövő fejlesztését megszabó döntésekhez.” [Augusztinovics, 1979. 18. old.]

műveltség állapotát és a művelődés folyamatát megragadni... Ám ezzel szükségképpen egy sajátos „tudathasadás” következett be az újonnan létrejött diszciplínákban, hiszen a kultúrát, mint a társadalmi élet egyik lehatárolt területét felfogva a lehető leghagyományosabb kultúrafelfogáshoz kötődnek (a társadalom szellemi élete), ugyanakkor azonban leginkább a saját vizsgálatuk állította szembe őket ezzel a felfogással. A kultúra-gazdaságtant felfoghatjuk ugyan a kulturális intézmények gazdaságtanaként, de csak a ráfordítás oldaláról, hiszen mihelyt feltételezzük a megtérülés kérdését, a zárt modell azonnal felbomlik és a társadalmi élet legkülönbözőbb területein jelentkezik a hatékonyság problémája... Azonban csakis ilyen *konkrét megközelítés* [Kiem. tőlem: K.G.] képes feltárni a szocialista fejlődés sajátosságait és konkrét ellentmondásait az iparosítás intenzív szakaszában a művelődés és az emberi beruházás területén.” [Ágh, 1978. 64. old.]

A *konkrét megközelítés* szükséges volt, hiszen az *akkori* kultúraelméleti megfontolásokat és az *akkori* gazdasági elemzési lehetőségeket kellett összekapcsolni. Ez utóbbiakon belül is küzdelem folyt: az alap és felépítmény, az anyagi és szellemi termelés, a produktív és improduktív munka ellentéteinek csapdájából kifelé tekintve egy másik csapda reális veszélyeivel kellett megküzdeni. A mindent megmérni akaró, az összefüggéseket legalább sztochasztikusan, ám mindenképpen számokra alapozva igazolni kényszerítő, akkor uralkodó gazdasági nézetek és elvárások ugyancsak beszorító jellegűek voltak. Az elméletileg megalapozott konkrét megközelítéshez az UNESCO munkához való kapcsolódás lehetősége, másrészt az 1980-as évek újabb irodalma adta meg a kulcsot.

1.4. A fejlődés kulturális dimenziója

Amikor az 1960-as évek végén nemzetközi szinten is elkezdődött a „*kultúrpolitikák intézményi, adminisztratív és pénzügyi aspektusainak*” vizsgálata, már a témakörben tartott első kormány szintű UNESCO-konferencia (1970. Velence. Lásd: [Intergovernmental... 1972.] és [Instruments... 1972.]) határozataiban is szerepelt többek között az, hogy megegyezésre kell jutni egy olyan kultúrafogalom használatában, amely alkalmas a statisztikailag is mérhető, gazdaságilag elemezhető kulturális területek „lefedésére”; ám egy ilyen kultúrafogalom csupán megközelítő lehet, de az összehasonlítás érdekében szükséges a közös részeket kiemelni, az eltéréseket behatóan elemezni.

E követelmények ellenére a következő konferenciákon természetesen újra meg újra felmerült a probléma. A végső megállapítás mindig az volt, hogy a kutatások során olyan definíciót célszerű használni, amely megfelel az összehasonlításban részt vevő államokban kialakult „kulturális hálózatnak” s ajánlásul szolgálhat a fejlődő országok számbavételi, finanszírozási és tervezési rendszerének kialakításához.

A „tágabb” és a „szűkebb” kultúrafogalom problémája minduntalan visszatért a vitákban és elsősorban a nemzetközi összehasonlítások során okozott gondot a fogalom tisztázatlansága. *A kulturális fejlődés céljainak meghatározásához alkalmazható módszertan* címmel rendezett UNESCO-szakértői tanácskozásra Heiskanen és Mitchel elvégezte az UNESCO *Kulturális politikák* című sorozatának ebből a szempontból való elemzését. [Heiskanen, 1976., Lásd: még Gronow tanulmányát ugyanott.] Azt állapították meg, hogy szinte annyiféle megfogalmazás van, ahány ország beszámolóját figyelembe vették. *Ezekben a kötetekben* a kultúra adminisztratív értelmű jelentése rendszerint a művészeteket és azok intézményeit foglalta magában.¹⁸

Az UNESCO égisze alatt publikált tanulmányokban, dokumentumokban a kultúra fogalmának értelmezése éppúgy a szűk, művészet-centrikus, elitista megközelítésből haladt a lételméleti értelmezés felé, mint azt a hazai fejtegetésekben tapasztaltuk. Csakhogy *míg nálunk egy-egy elméleti konstrukció gyakorlati kivetítési kísérletéről volt szó, az UNESCO által támogatott irodalom a gyakorlati (globális és regionális) problémákra adott elméleti igényű választ.* A folyamat bemutatása érdekében a számos lehetőség közül, csupán néhány, röviden jellemezhető példát választok.¹⁹

Hecker (1972) a kulturális fejlődésről mint új koncepcióról írt. Landheer (1972) a kultúrát a globális társadalmi szisztéma egy faktoraként értelmezte. Schafer (1975) szerint egy új világrend, a kultúra kora felé

¹⁸ Egy moszkvai tanácskozáson, belekavarodva az értelmezési nehézségekbe, a szovjet kollégák egyszerűen *minisztériumi kultúrának* nevezték *azt a kultúrát*, aminek a finanszírozási problémáiról tárgyaltunk. Miközben az elemzések, vizsgálatok során az alkotás, terjesztés, befogadás gazdasági meghatározottságaira voltunk kíváncsiak, a statisztikák rendszerint nem ezt, hanem *az intézményi besorolás* logikáját követték.

¹⁹ Korábban már utaltam a témát részletesen feldolgozó publikációinkra.

tartunk. Maheu és d'Ormesson (1975) beszélgetése a kultúra és fejlődés konkrét összefüggéseit vetette fel. Többen a kultúra változó koncepciójáról írtak, azt vázolván, hogy a második világháború utáni időszakban (a kultúra fogalmát szűkebben értelmezve) elsősorban a kapcsolatokat kellett újjáépíteni és a megszakított kulturális cseréket kellett beindítani. Ezzel szemben az 1970-es években a kulturális program már a különböző *kultúrák* egymásra hatásának programjává vált, s ez a kultúra értelmezésének valóban egyetemes karaktert adott. Hazánkban a művelődésszociológiai és életmód kutatások nyomán (még a politológia térhódítása előtt), az 1980-as évek elejétől kezdett terjedni a nézet: egymás mellett élő *kultúrák* vannak egy nemzeti keretek között szervezett társadalomban is. Már a politológiának nyitottunk befogadói teret akkor, amikor azt hangsúlyoztuk, hogy az irányításban is egymás mellett, párhuzamosan létező művelődéspolitikák vannak.

Bár a *Cultures and time* (1976) kötet nem foglalkozott a gazdasági és tervezési problémákkal, témánk esetében mégis külön emlékeztetünk rá. A gyűjtemény ugyanis tíz világhírű szerző tanulmányát tartalmazza az idő fogalmáról a különböző kultúrákban. Ebben az esetben a kultúrát a társadalmi-gazdasági formáció fogalmával megközelítően azonos értelemben használták. Így a kínai, indiai, görög, zsidó, moszlim és keresztény gondolkodás időfelfogását elemezték. Ha a kultúra változó koncepciója a *kultúrák* elismeréséhez vezetett, akkor a beavatkozások és a be nem avatkozások logikájának megértéséhez mindenképpen *számolnunk kell az egymás mellett élő időértelmezésekkel*. A kötetnek fontos tétele volt az, hogy nemcsak az egyes korokon és kultúrákon, hanem az *egyes társadalmakon belül is eltérő idő-értelmezések vannak*.

Henry (1977) egy analitikus modellt adva foglalta össze a kultúra és fejlődés összefüggéseit. Elemezte azt a folyamatot, amelyben a gazdaságcentrikus növekedés kritikája megszületett. Nézete szerint a korábbi felfogásban a fejlett társadalom egyenlő volt a fogyasztói társadalommal, amely elfogyasztotta (sokszor elpusztította) a megújítható és a meg nem újítható forrásokat. *Henry a kultúrát úgy értelmezte, hogy az az ember és környezete viszonya. Kimutatta, hogy a fejlődés mindenképpen változás és ennek lényege az anyagi fogyasztói modell meghaladása.*

Még inkább globális szemszögből, ám ugyanerre hívták fel a figyelmet az 1978-ban publikált *Suicide or survival* (1978) kötet tanulmányai. Stanovnik például azt hangsúlyozta, hogy a globális problémákkal való megküzdésben csökkenteni kell az anyagi javak szerepét. Kirpal szerint a nagy kihívások egyike a fizikai túlélés, a másik az ember morális integritása, a harmadik pedig szellemi lényegének megőrzése. *Mindehhez olyan cselekvési programra van szükség, amelyben hangsúlyt kap a fejlődés kulturális dimenziója.*

Az áttekintett anyagból ezt a néhány, jellemző illusztrációt kiválasztva úgy vélem, hogy az elméleti tanulmányok egyrészt *integrálási*, másrészt *redukálási* metodológiát követtek. Az *integrálás* során a részproblémák megoldási lehetőségét úgy tudták elképzelni, hogy *a fejlődés egész célrendszerén és a fejlesztési politika érdekszerén változtatunk. A redukálási módszer azt jelentette, hogy a követelmény megvalósításának eszközeit keresve mindig eljutottak egy konkrét intézményrendszerig, amely a társadalmi nyilvánosság, az oktatás, a kultúra, a kommunikáció rendszere; röviden: a tudás közvetlen infrastruktúrája.*²⁰

„Az információ tudás. A tudás hatalom.” August Comte e maximáját idézve kezdődik az a jelentős tanulmánykötet, amely két szakértői tanácskozás (1975. és 1978.) anyagára támaszkodva *az endogén fejlődés és a tudás átadásának problémáit tárgyalta*. [Domination or sharing... 1981.] A tanulmányok felhívták a figyelmet arra, hogy a technológiai transzfer kapcsán csak annak gazdasági aspektusára figyeltek, a szociokulturális következményekre nem, holott *a technológiai transzfer visszafordíthatatlan folyamatokat indít el a kultúrában*. Ma már, az *e-kultúra* világában valamint a turizmus felértékelődésével és a nagy integrációk kialakulásával, bővülésével ez szinte magától értetődő.

A fejlődés fogalmának értelmezésével is számos tanulmány és szakértői tanácskozás foglalkozott. Ezek lényege a gazdaság- és technika-centrikus modell kritizálása. Az új koncepciójú fejlődés céljait illetően egyre határozottabban fogalmazódott meg a követelmény: az identitás megőrzése és a népesség valódi, nem manipulált szükségleteinek

²⁰ A célrendszer és értékrendszer megváltoztatásának igénye egyaránt kicsúcsosodik a *Kreatív sokszínűség* dokumentumban és a Nobel-díjas Sen által javasolt paradigma váltásban. A közvetlen infrastruktúra igényéhez jut el az ugyancsak paradigma váltó Fukuyama, ám még inkább Scitovsky.

kielégítése, különös tekintettel azokra, akik a korábbi, illetve jelenlegi modell áldozataiként hátrányos helyzetbe kerültek. Az ilyen elemzések mindig eljutottak a társadalmi tervezés szükségességéhez, amelynek értelme: a fejlődés előrelátása és irányítása valamely cél elérése érdekében. Az iparilag fejlett országokban a cél: a fogyasztói társadalomban felszabadítani az embert az elidegenítő, „kalmár szellemű kultúra” alól, az emberarcú kultúra létrehozása érdekében. A fejlődő országok esetében a cél: *megőrizni a kulturális örökséget az idegen kultúrák támadásaitól*. Ezt hangsúlyozta több tanulmányában pl. Huýnh is, aki az oktatás, kultúra és az endogén fejlődés összefüggései kapcsán rámutatott a helyi értelmiség funkciójára. [Huýnh, 1982.] Egy másik tanulmányában többek között azt fejtegette, hogy a fejlődő országok esetében nem szabad csupán az úgynevezett alapvető szükségletek kielégítésére koncentrálni, mert minden magasabb rendű tudományos, oktatási, kulturális tevékenység *e szint fölött van* és éppen ezektől függ a „basic needs” önálló kielégítési lehetősége. A hosszú távú, alternatívákban gondolkodó tervezés mellett foglalt állást. [Huýnh, 1981.] Kritizálta az ökonomista, technicista fejlődési modellt. Azt a követelményt fogalmazta meg, hogy a fejlődés a tudománya, technika, a gazdasági növekedés kultúrává válása az endogén fejlődés talaján; tehát az anyagi gazdasági növekedés „eufóriája” után és helyett az emberközpontú fejlődés korszakára van szükség. [Huýnh, 1982., 1983.]

Jogosan vetődött fel az a kérdés, hogy a köznapi és az irányítási viták során *miért van szinte közvetlen átjárás a tágabb, ontológiai értelmű kultúra fogalom és a szűkebb kulturális szféra fogalom között?* A logikai szál és a válasz (a nemzetközi, elsősorban az UNESCO által kiadott szakirodalom elemzésével) az alábbiakban található meg. A jövőkutatói és a fejlődés-elemzési munkák mondanivalójának lényege: rendkívül veszélyes helyzetbe került az emberiség. Felismertté vált a gyors, kollektív, nukleáris öngyilkosság lehetősége. A környezet szennyezésével és a környezeti, ipari katasztrófákkal naponta szenvedtük (és szenvedjük) a lassú öngyilkosság gyakorlatát. Mindezek mellett a túlnépesedés és az éhezés réme és valósága, továbbá a számos összetevőből álló egyenlőtlenségek feszültsége bomlasztotta az

emberiség túlélési reményét. Ezek egyike is elég volt ahhoz, hogy kijelentsük: kritikus időszakban éltünk, amikor a szavaknak és tetteknek feltétlenül találkozniuk kellett. Az öngyilkosság és túlélés alternatívájában az egyetlen lehetőség az volt, hogy meg kell próbálni élni. [Lásd: pl. Faure] Ehhez pedig új stratégiára volt szükség. A túlélési érvelés ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy egy *olyan világméretű kulturális forradalomra van szükség, amelynek során a fejlődés céljai is megváltoznak*. A túlélés cselekvési programjának (a jövőkutatási munkák szerint) az a lényege, hogy *hangsúlyt kapott a fejlődés kulturális dimenziója*. Az UNESCO 1970-es velencei és 1982-es mexikói kulturális politikai világkonferenciája között (a szakértői tanácskozások, regionális konferenciák sorozatában) ez volt a nemzetközi kulturális életben az egyik vezérgondolat.²¹

Az alkalmazkodóképesség határainak kiterjesztésére – sokak szerint – olyan tanuló társadalmat kellett életre hívni, amelyben a nevelés a mindennapi élet változásainak megmagyarázására, megértésére és alakító elviselésére irányul. [Drucker, 1971.] Sokan úgy vélték, hogy a tudás vált a leglényegesebb tőkévé, a gazdaság kritikus energia forrásává. Tapasztalhattuk, hogy már a korai, alapvetően technikai-gazdasági összefüggéseket bemutató világmodellekből is kiszűrhető volt a szerzők állásfoglalása: a fejlődésben (és ellentmondásainak leküzdésében) meghatározó szerepe lehet és lesz a tudománynak. *Ebből fakadóan az oktatás korszerűsítése, de általában a társadalmi élet kulturális dimenziója a jövő kulcskérdéssé vált.* Nem véletlen, hogy a Római Klub jelentéseinek sorában a *Növekedés határai* óta a leghatározottabban felszólító címmel és tartalommal a tanulási, kulturális problémákat feszegető világmodell, a *No limits to learning* (A tanulásnak ne legyenek határai) jelent meg. [Botkin, etc. 1979. Lásd: még Korán, 1984.] A Római Klub elnökének ugyancsak világhírű könyve kulturális témával zárult; azt hangsúlyozva, hogy *az új társadalom kifejlesztésének fő eszköze a nevelés, kutatás, tanulás, elmélkedés – s ezek együttesen alakítják ki a részvét, előrelátás, szolidaritás és egyetemesség szellemét.* [Peccei, 1984.]

²¹ Vezérgondolat volt ez és nem csupán az UNESCO berkeiben! Pl. az 1970-es években a „jövősokk” kifejezés annak a feszültségnek és szédületnek a leírására szolgált, amely elfogta a rövid idő alatt túlságosan kíméletlen változásoknak kitett embert. [Toffler, 1970.] Tehát: más kulturális magatartásra, felkészülésre volt szükség.

A világon tehát kialakult egy olyan szellemi áramlat, amely (a globális és szektorális problémák tárgyalása kapcsán) felhívta a figyelmet *a fejlődés kulturális dimenziójára; a problémák megoldását éppen ennek segítségével tartotta megvalósíthatónak*. Tehát a rövid távú gazdasági racionalitás, a széttagoaltság és anyagiasság gyakorlatával szemben kialakult a távlatiságra, szolidaritásra, egyetemességre és szellemiségre apelláló nézetrendszer. *A növekedés koncepcióját a fejlődésé váltotta fel.*

A globális és szektorális problémák jövőkutatási elemzése során a kultúra kérdése kétféleképpen merült fel. *Egyrészt*, mint a természethez és az ember által létrehozott világhoz való viszonyt jelentő fogalom. Az új stratégia lényege: e viszony (megmaradást szolgáló) megváltoztatása. *Másrészt* az ember és környezete viszonyának értékelését és az értékelés szellemi folyamatait hangsúlyozva *a kívánatos stratégia első konkrét eleme mindig az a társadalmi intézményrendszer volt, amely a tudás megőrzésére, termelésére, forgalmazására szakosodott*. S mivel a stratégia mindig csak konkrét lehet, ezért volt az, hogy az interdependens feszültségek globális tárgyalása során a legtöbb jövőkutatási munka eljutott oda, hogy *az emberiség tudásával s e tudás intézményrendszerével kell valami újat kezdeni*. Az 1960-as évek során e logikai láncban többnyire csak a tudományos kutatásról és az oktatásról volt szó, az 1970-es és 1980-as évekre az a jellemző, hogy *a közművelődést, a művészeteket, és különösen a tömegkommunikációt is jövőt formáló társadalmi alrendszereknek tekintették*.

E logikai szál érdekes hazai megjelenése az életmódkutatások egyik (sajnos jelzés nélküli) munkaanyaga, amely a szocialista fogyasztás jellemzőit elemezte a nem anyagi fogyasztás szférájában. E munkaanyag szerint *a társadalmi növekedés kategóriája a társadalom működésének összetettebbé válását, az együttműködés kiterjesztésének és elmélyülésének folyamatát fejezi ki*. „Ennek a folyamatnak az értelmezése annyiban épül a kultúra tágabb felfogására, amennyiben a társadalmi növekedés előrehaladása az ember kezdeményezőképességének döntő jelentőségű szempontjából éppen a gyakorlat kulturális, azaz társadalmilag tanult elemei felhalmozódásának függvénye. A társadalmi szabályozásban, a természeti és kulturális elemek kölcsönhatásában hosszabb távon mindenképpen a kulturális összetevők és ezek aránya -

amit a későbbiekben kulturális összetételnek vagy kulturális hatás-keresztmetszetnek hívunk - játssza a döntő szerepet... A kulturális oldal felhalmozása a természeti eredetű előfeltételekkel állandó kölcsönös meghatározottságban haladnak csak előre, az elért kulturális összetétel azonban a társadalmi működés egészének is legfontosabb minőségjelző mutatója. Másként szólva: *a társadalmi növekedés sebességének nem egyetlen, de távlatilag legfontosabb meghatározója a társadalmi szabályozás kulturális hatáskeresztmetszetének relatív és abszolút bővülési üteme.* Kizárólag vagy elsősorban a szabályozás természeti jellegű erőforrásaira alapozni próbáló eljárások képviselőivel szemben a legnagyobb valószínűséggel tartósan *azok jutnak előnybe, akik a szabályozási kapacitás fenntartását, főként pedig a bővítését a gyakorlat kulturális, azaz a társadalmilag tanult összetevőinek felhalmozása révén törekcszenek elérni.*” [A szocialista... 1978. 5-6. old. Kiem. tőlem: K. G.]²²

Végül ezen a szálon is az ágazatokba szervezett intézményekig jutottunk el, ám kétségtelen, hogy a kulturális szféra, mint elméleti kategória, aprólékos pontossággal nem volt megfeleltethető az ágazati rendszer egyes elemeinek. *A kulturális intézményekkel, tevékenységekkel, szolgáltatásokkal és folyamatokkal kapcsolatos viták nem kis mértékben az ágazati- és a rendszerszemlélet eltéréseire s ezzel együtt a rövid táv és távlat ellentétére vezethetők vissza. Az ágazati szemléletű elemzések ugyanis adminisztratív (jogi) értelemben is meghatározható szervezetekre irányultak, s csak ezeken keresztül jutottak el a tevékenységekhez és produktumokhoz. De nem jutottak el a szervezet-, tevékenység-, produktum-környezet összefüggéseiben kialakuló társadalmi (kulturális) folyamatokhoz. A rendszerszemléletű elemzések viszont társadalmi (kulturális) folyamatokra, tevékenységekre irányultak, s mint ezek összefonódó, élesen el nem különíthető hordozóit vizsgálták a szervezeteket.*

Az azonos irányba mutató megközelítések és példák, a korábban e dolgozatban integrációs és redukációs módszereknek nevezett

²² Illusztrációként azért ezt az idézetet választottam, mert az akkori kategóriákat használva és kiterjesztve (pl. a szerves összetétel mintájára: kulturális összetétel) a publikált elemzésekhez viszonyítva határozottan foglalt állást a kulturális dimenzió mellett. A szövegen érződik a már idézett Richta jelentés hatása is.

megközelítések nem csupán az általános fejlődési kérdéseket tárgyaló írásokban, hanem az oktatás, kommunikáció, művészetek problémáinak *konkrét* taglalása során is megjelentek. Az 1980-as évek közepétől a magyarországi politikai, társadalmi, gazdasági feszültségek nem érthetők meg a kulturális szféra és a társadalmi újratermelés összefüggéseinek komplex, ám a szervezetek, intézmények konkrétumáig eljutó elemzések a működési mechanizmus feltárása nélkül.

Az UNESCO-munkák összefoglalásaként, az 1996-ban magyarul is megjelent, már hivatkozott kötet (*Kreatív sokszínűség*) egyértelműen meghaladta a korábbi dualisztikus, dichotomikus szemléletet. A kötet a tágabb kultúra fogalmat használja; *ebből vezeti le* az anyagi és szellemi fejlődés összefüggéseit és határozza meg a követelményeket.

1.5. Fogalmak mai értelmezése

A saját kategória rendszer kialakításához, a hazai irodalomból, leginkább Bujdosó Dezső, Kozma Tamás, Maróti László és Vitányi Iván munkáira támaszkodtam. Az elméletek és szervezetek összerendezéséhez Kosáry Domokos kötete volt az irányadó.²³ Ő a *művelődés szektorait úgy mutatta be, ahogyan történelmileg lezajlott az ideológia (a vallás) differenciált intézményesülése*. „Nézetünk szerint - írta - elvi megfontolásból is helyesebb ez a felosztás, amely a történelmi folyamat által létrehozott struktúrát veszi alapul. A történelem ugyanis nem az anyagi-szellemi vagy politikai-művelődési ellentétpár, mint fő tengely körül forog. E felosztások segítségével lehet esetleg érdekes állóképeket, tablókat összeállítani, de mozgást rekonstruálni nem. S ettől függetlenül az már semmiképpen nem látszanék helyesnek, hogy egyszerre két egymást keresztező felosztási elv alkalmazásával kísérletezzünk. Vagyis, hogy elfogadjuk a marxizmus képét e történelem folyamatáról és struktúrájáról, ugyanakkor ezzel egyidejűleg az elvek hierarchiájának ugyanazon szintjén az anyagi-szellemi vagy a politikai-művelődési metszévonalakat is megpróbáljuk alkalmazni.” [Kosáry, 1980. 12. old.]

A fogalmak mai definiálásakor abból indulok ki, hogy a társadalmi lét újratermelése során kölcsönösen összefüggő, ám mégiscsak elkülöníthető

²³ A kutatások terén is sokat tanultam édesapámtól, támaszkodtam *szintetizáló módszerére*, amelynek segítségével *a különböző nézet-rendszerek, iskolák, törekvések közös elemeit emelte ki*. [Lásd: Koncz Sándor, 1936.; 1942]

tevékenységi szférák (társadalmi részrendszerek vagy alrendszerek) alakultak ki. *A társadalomtudományi kutatások* során az alapvetően fontos kérdés az, hogy milyen szempontok szerint, milyen módon különíthetjük el ezeket a szférákat és milyen a meghatározottságok konkrét iránya, mértéke, mechanizmusa. *A társadalomirányítás* (és ennek bármely eszköze: a tervezés, szabályozás és intézményrendszer) korszerűsítése során viszont az a fontos kérdés, hogy miként tudjuk használni, érvényesíteni (tehát például az országos stratégiai-, a regionális vagy a helyi tervezésben, az intézményi menedzselésben kifejezésre juttatni, elismerni) a felismert kapcsolatokat, összefüggéseket.

A kultúraelméleti viták, a közgazdasági és szociológiai szempontok együttes elemzésével arra a (ma már persze triviálisnak tűnő) következtetésre jutottam, hogy a társadalmi lét újratermelésének folyamata (s ezen belül a gazdasági növekedés magyarázata) nem redukálható csupán az anyagi gazdasági tevékenységre. *Az ember társadalmi életének bővített újratermelése az integrálódási, adaptálódási és munkavégző képesség megújításával kezdődik. Ennek szükséges, de nem elégséges feltétele az anyagi javak termelése és az anyagi jellegű fogyasztási igények kielégítése. Bár a nemzetközi és a hazai szakirodalomban a kultúra és kulturálódás fogalmának számos definíciója van, kétségtelen, hogy a meghatározások egy csoportja a társadalmi lét újratermelésének nem anyagi, nem gazdasági dimenziójához kapcsolódik.*

Ma úgy vélem, hogy *a kultúra tágabb értelmezésében* viszony-fogalom és ugyanakkor a viszonyoknak *viselkedésben*, életmódban, társadalmi folyamatokban, továbbá az ezeket hordozó, kifejező, megjelenítő *tárgyakban, szolgáltatásokban és szervezetekben* (intézményekben) való manifesztálódását jelenti.

A kultúra az ember viszonya önmagához és ebben a rá jellemző, másoktól eltérő magatartásban, cselekvésben, szokásokban, használt tárgyakban és igénybe vett illetve gyakorolt szolgáltatásokban, tevékenységekben való kifejeződése. Azért és attól más, eltérő az egyik ember kultúrája a másiktól, mert más a viszonya önmagához és ez eltérő viselkedésben, használt tárgyakban, igénybe vett szolgáltatásokban, keretül szolgáló intézményekben jelenik meg. És azért azonos vagy hasonló két ember kultúrája, mert azonos vagy hasonló az önmagukhoz való viszony és ennek manifesztálódása.

A kultúra az ember viszonya a másik emberhez és ennek a fentiek szerinti manifesztálódása.

A fentiek szerint fogalmazva tovább: *a kultúra az ember viszonya a természethez; a tárgyi környezethez; a már kialakult és alakuló társadalmi viszonyokhoz.*

Végül *a kultúra az ember viszonya* a jelszerű objektivitációkhoz, ezek fizikai és szolgáltatási megjelenéséhez, őrző, termelő, szolgáltató intézményeihez. Itt tehát a hang, az írás, a síkban és térbeli ábrázolás; vagy mondhatjuk, hogy a hét szabad művészetből kialakult „hetvenhét” megjelenítési, leképezési, tükrözési, értelmezési módról van szó. *Ezek intézményesülésével alakultak ki a szűkebb kultúra: a tudomány, az oktatás, a művészetek, a tömegkommunikáció, a közművelődés, az elektro-kultúra rendszerei.*

Elemzéseim során (e tanulmányban is) azokat a tevékenységeket, amelyek elsődlegesen és közvetlenül anyagi javakat és anyagi jellegű szolgáltatásokat hoznak létre, a társadalmi létnek – a tágabb kultúrán belüli – gazdasági szférája körébe sorolom. Ezzel szemben *azokat a tevékenységeket, amelyek elsődlegesen és közvetlenül az emberi alkotóképesség fejlesztésére, az információk, a tudás az ismeretek előállítására, megőrzésére, létrehozására és közvetítésére irányulnak, a társadalmi újratermelés kulturális szférája körébe sorolom.*

Szóhasználatomban *a kulturális szféra fogalom* a társadalmi lét, *a tágabb kultúra intézményesült dimenziója*: az információk, a tudás, az ismeretek, a szellemi termékek megőrzésének, alkotásának (termelésének) terjesztésének (elosztásának) és befogadásának (fogyasztásának) speciális, az anyagi termeléstől részben elkülönült intézmény- és tevékenységrendszerét, a velük kapcsolatos irányítást és társadalmi folyamatokat jelenti.

Elméletileg tehát a kulturális szféra az alábbiakat foglalja magában:

1. a tudás megőrzésének, termelésének, elosztásának és fogyasztásának speciális szervezet- avagy *intézményrendszerét*;
2. ezen intézményrendszer elsődleges *tevékenységeit* és az ezek nyomán létrejövő *produktumokat és produkciókat* (kulturális cikkek és szolgáltatások);
3. az intézmény- és tevékenységrendszer közvetlen, erre irányuló *társadalmi szabályozását*;
4. az előzőek által együttesen meghatározott *kulturális viszonyokat és folyamatokat*.

Ha a társadalmi újratermelés *ágazati* szemléletű megközelítését²⁴ és a fenti meghatározást összevetjük, akkor a kulturális szféra fogalomhoz többek között és döntően az oktatás és a kulturális szolgáltatás ágazat; a tudományos kutatás és fejlesztés ágazat (és elméletileg az igazgatás ágazat kulturális dimenziója); a hírközlési ágazat intézményei, speciális tevékenységei és az általuk közvetlenül motivált társadalmi folyamatok tartoznak. A kulturális szférának az intézményesített *oktatáson és tudományos kutatáson kívüli részét szűkebb kulturális szférának* nevezem. Ám nyilvánvaló, hogy ha az ágazati besorolással leírjuk, elkülönítjük, rendezzük a társadalomban folyó tevékenységeket és ezek jellemző intézményeit, akkor a szféra fogalom ezt mintegy hullámvonalban átmetszi; hiszen minden ágazatban vannak kulturális jelenségek és folyamatok.

A művelődés fogalma alatt az embereknek a társadalmi újratermelés folyamatába, „a társadalom teljes viszonyrendszerébe” (Kozma Tamás) való bekapcsolódáshoz, az abban való eligazodáshoz szükséges *tudás speciális feltételekhez kötődő megszerzési* (fogyasztási, elsajátítási, befogadási) folyamatát értem. Nyilvánvaló, hogy ez a tudás a munkavégzés és a mindennapi társas kapcsolatok során is bővül, az újratermelés konkrét követelményeinek megfelelően változik. De az is nyilvánvaló, hogy a történeti fejlődés során egyre inkább kialakult és bővült egy olyan intézmény- és tevékenységrendszer, amely elsődlegesen a társadalmi viszonyokra és a munkára vonatkozó *ismeretek megőrzésére, termelésére, elosztására és fogyasztására szakosodott*. Művelődés alatt e speciális feltételekhez kapcsolódó információáramlást, az információk elsajátítását értem.

Szóhasználatomban ezen a ponton – és csak ebben a logikai felvezetésben – kapcsolódik össze a művelődés és a kulturális szféra fogalma... *A művelődés a kulturális, avagy művelődési szféra intézményeiben létrehozott és intézményei által közvetített produktumok (cikkék és szolgáltatások vagy más kifejezésekkel kulturális javak) elsajátítási folyamata*, amelynek során a létrehozás (alkotás) és a fogyasztás (befogadás) aktusa nem minden esetben különíthető el. A művelődés ebben az értelemben „a kulturális javak elsajátítása”.

²⁴ Az ágazati megközelítésről részletesebben a mai finanszírozási szisztéma leírásánál, a 3.3. pontban lesz szó.

A kulturáltság a tágabb értelemben vett uralkodó kultúra (pl. egyiptomi, kínai, európai; felvidéki, délvidéki; felvégesi, alvégesi) ismerete és az ezen belüli kisebbségi, (személyes) kultúra tudása; tudatosan mérlegelt érvényesítésének vállalása.

A műveltség a személy, a csoport, a réteg számára adott tágabb kultúrán belül, a jelszerű objektívációk (viszonyok, információk, tárgyak, cselekvések, intézmények), tehát a szűkebb kultúra ismerete.

A tájékozottság a pillanatnyi létehez, az adott (vállalt, ráncmért) cselekvéshez (az adaptációhoz, az önérvényesítéshez,) szükséges műveltségelemek tudása.

A közoktatás vagy köznevelés (ezeket a fogalmakat itt szinonim értelemben használom) *tágabb, lexikális értelme* az oktatás-nevelés szervezetébe tartozó intézmények munkáját öleli fel. Az iskolán kívül magában foglalva valamennyi szociológiai értelemben vett intézmény (család, szervezetek, művészeti intézmények stb.) nevelési-oktatási funkcióját. *Szervezeti, intézményi értelemben* (például a tervezésben kialakult szóhasználat szerint) e fogalom az iskola-előkészítést, az alsó fokú és a középfokú oktatást öleli fel.

A közművelődés újabb keletű elterjedése (az 1960-as évektől, de döntően az 1970-es években) *a népművelés* fogalmának és koncepciójának meghaladásához kötődött. *A népművelés* az iskolán kívüli művelődési tevékenységek és intézmények felvilágosító jellegét, *művelő* funkcióját hangsúlyozta, ahol döntő szerepe volt *az ismeretek (személyi és intézményi) átadásának*. *A közművelődés viszont* az állampolgárok és közösségeik művelődésben való aktivitását hangsúlyozza, tehát nemcsak a népművelők és intézményeik művelik a népet, hanem a polgárok művelik önmagukat, a közvetítő rendszer (így többek között a népművelők, művelődésszervezők) segítségével is.

Az 1960-as évek végének közművelődési koncepcióját átfogóan az 1970-es Országos Népművelési Konferencia körvonalazta. Eszerint: „A közművelődés a különböző művelődési-közoktatási, közművelődési, tudományos és művészeti intézmények, a tömegközlelési eszközök, a társadalmi szervezetek kulturális nevelő munkája révén megvalósuló, a társadalom fejlődő szükségleteire épülő, az egyének és csoportok műveltségét, személyiségét fejlesztő, mindezt az egyének öntevékenységének állandó erősítésével megvalósító tevékenység... Részben társadalmi méretekben tervszerűen irányított folyamat, részben

az egyének – társadalmilag ugyancsak meghatározott – önművelési tevékenysége.” [Országos... 1970. 148. old.] A témakör hatalmas hazai irodalmában a legtöbb szerző kiemelte: lényeges *tartalmi jegye* aktív és alkotó jellege. Akkor beszélhetünk *közművelődésről*, ha a múltban és a jelenben létrehozott művelődési értékek *a lakosság tömegeinek birtokába* kerülnek, az életmód szerves részévé válnak; ha maga az elsajátítási folyamat alapvetően *aktív, alkotó és közösségi tartalmú*. A mindennapi szóhasználatban persze kialakult a közművelődésnek egy szűkebb értelmezése, amely csak (vagy elsősorban) az úgynevezett közművelődési intézmények (művelődési otthonok illetve manapság művelődési otthon jellegű intézmények, klubok, körök, faluházak, Internet-kávézók, teleházak, közkönyvtárak, galériák, múzeumok, stb.) tevékenységét foglalja magában. Kialakult egy olyan értelmezés is, amely a különböző tevékenységek ismereteket terjesztő és átadó *funkcióját* érti a fogalom alatt. Az 1997. évi CXL törvény, az úgynevezett *kulturális törvény* szerint: „közművelődés a polgárok iskolán kívüli, öntevékeny, önművelő, megismerő, kultúraelsajátító, műkedvelő és alkotó célú cselekvése, amely jellemzően együttműködésben, közösségekben valósul meg.”

E disszertációban a közművelődés fogalma alatt *a köz* (a nép, a polgárok életkori vagy más, pl. érdek- és érdeklődési csoportjainak) olyan *művelődéséről* van szó, amely közösségi jelenlétet, aktivitást feltételez és meghatározható szervezetekhez, intézményekhez, fizikai terekhez is köthető. A tér lehet földrajzi (főtér, sétáló utca) vagy épület: „*tető az együttlét fölött*”. Ez utóbbiak közül a statisztikailag is mérhető művelődési otthon típusú intézmény, nyilvános könyvtár, múzeum, kiállítóhely és *persze a sok stb.*, például a kávéház... képzelhető ide.

A szervezet lehet épület nélküli vagy épülettel is bíró olyan jogi személy, amely a fenti típusú tevékenységet szervezi, szolgálja és szolgáltatja. Az intézmény lehet szokás, folyamat, mozgalom vagy szervezetben és épületben is megjelenő jogi személy (pl. önkormányzati művelődési otthon, könyvtár).

Ebben a dolgozatban a közművelődés szót vagy az ágazati, intézményi besorolás szerint (tehát konkrét szervezetekre utalva), vagy pedig a tágabb, aktivizáló társadalmi-művelődési tevékenységek értelmében használom. A konkrét jelentés az adott szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül.

Az oktatás diverzifikációja a formális, reguláris iskolarendszeren kívüli oktatás térnyerését és formáit jelenti. [Inkei-Koncz-Pócze, 1985.] Tehát átmeneti terület az intézményesen szervezett oktatás és a közművelődés között. A felnőttképzés, egész életen át történő tanulás intézményekben, szervezetekben való megjelenését tartalmazza.

A kultúra és a gazdaság elvi összefüggései, a modernizáció alapvető jellemzői a következők:

A gazdaság a tágabb kultúra része.

A gazdaság glob-lokál; tehát globálisan meghatározott, ám a lokális tágabb kultúrában működik.

Rövidtávon a gazdaságtól függ a szűkebb kultúra, tehát az imént tárgyalt kulturális szféra finanszírozása, működése.

Hosszabb távon a gazdaságot és a tágabb kultúrát a szűkebb kultúra határozza meg.

A könyvnyomtatás felfedezése és a reformáció (majd a reformáció és ellenreformáció harcának együttes következménye) óta *a fejlődés hajtóereje a kulturális szféra*. Mennél inkább közeledünk napjainkhoz, annál inkább érzékelhető, hogy a gazdaság szerkezeti átalakulását a kulturális szféra által formált információ és emberi tényező határozza meg.

2. A közművelődés gazdasági kutatásának elméleti dimenziói

2.1. Mi a művelődés-gazdaságtan?

Hazánkban az 1970-es éveket megelőzően is voltak művelődés-gazdaságtani *jellegű* elemzések. Jó példa erre a színházak működésének vizsgálata. A Színháztudományi Intézetben már az 1960-as években „működéstani könyvtár” jelent meg, több igényes füzetben. Kétségtelen azonban, hogy a gazdaság és kultúra, különösen a közművelődés közgazdasági kérdéseinek elemzése az 1974. évi közművelődési párthatározat és az 1976. évi közművelődési törvény előkészítésekor lendült fel igazán.²⁵

²⁵ Ekkor készültek az első bibliográfiák, statisztikai elemzések, nemzetközi összehasonlítások. Ezek adatait tartalmazza a [Koncz, 1981.] szakirodalmi áttekintés.

Alapos belső, kutatói viták után alakult ki az, hogy a Magyarországon akkor elkezdett kutatási irányt *művelődés-gazdaságtannak* nevezzük el.²⁶

Ennek okai 1974-1975-ben az alábbiak voltak:

1. Éreztük és a vitákban ki is mondtuk, hogy meg kell haladni a termelési függvényekben gondolkodó, matematikai, statisztikai-modellekre építő közgazdasági gondolkodást. Éreztük, hogy kialakulóban van egy olyan inter- és multidiszciplináris szemlélet, amely a közgazdasági, szociológiai, antropológiai, politológiai szempontokat egyaránt figyelembe véve, nem csupán az anyagi termelést, hanem a társadalmi lét újratermelését elemzi; nem az anyagi növekedésre, hanem a társadalmi fejlődésre figyel. Én ezt tekintettem a tágabb értelemben vett, lehetséges, *majdani* kultúra-gazdaságtan tárgyának. Ám a konkrét, akkori kutatások nem erre irányultak, hanem a szűkebb kultúra közgazdasági összefüggéseinek feltárására.
2. Ennek az angol, francia, orosz, német nyelven kultúra-gazdaságtannak nevezett kutatási iránynak a tárgya viszont döntően *a művészetek* gazdaságtana volt. Mi nem csupán a művészetek gazdasági összefüggéseit akartuk kutatni és bemutatni; ám azt is, a közművelődéssel és az életmód összefüggésekkel együtt.
3. Az akkori tőkés országok kultúra-gazdaságtani kutatásai a művészetekre szűkültek le, és döntően mikro-ökonómiai jellegűek voltak. Tehát nem társadalmi-gazdasági szemléletben, hanem üzem-gazdaságtani megközelítésben gondolkodtak és vizsgáltak. Feladatunknak tekintettük a szűkebb kulturális szféra makro- és mikro-gazdasági elemzését egyaránt.
4. A kulturális, művelődési intézmények és folyamatok őrzési, termelési, elosztási, fogyasztási teljes skáláját akartuk elemezni. Ám ezek kulturális transzformációjára, tehát az érték őrzésre, az

²⁶ Az első, 1974-es kutatási tervemben [Koncz, 1974], melyet Vitányi Iván, Berend T. Iván és Kovács Géza támogatott és opponált vázoltam azt a programot, amelynek későbbi bővítésével elindítottuk a közművelődés, majd szélesebben a művelődés, a kulturális szféra szisztematikus hazai gazdasági szemléletű, majd később komplex, multidiszciplináris jellegű kutatását. Ez a kutatás akkor újszerű volt, mert egyrészt eltért az *akkori*, nemzetközi közgazdasági főiránytól. Másrészt kritikai jellegű volt, hiszen eltért az anyagi-gazdaság központú, átideologizált szocialista politikai gazdaságtantól.

alkotásra, a közvetítésre és a befogadásra fordítva a figyelmet. Ezt a magyarországi közművelődési szemléletet később megerősítette a már említett, nemzetközi *hozzáférési* (access to) és *részvételi* (participation in) törekvés.

5. A fentiek miatt, a magyar nyelv gazdagságát kihasználva, művelődés-gazdaságtan elnevezéssel folytak a kutatások; mindig hangsúlyozva, hogy ez a szűkebb kulturális szféra közgazdasági összefüggéseinek kutatását jelenti. Később, mint majd látni fogjuk, a témakör szakosodott és bővült. Azt tartottam feladatommak akkor, hogy a témát mintegy magában foglaló (vagy érintő) lelkesítően széles körű és reménytelenül bő nemzetközi szakirodalomból bemutassam, összefoglalja az alapvető problémákat, a közgazdasági érdeklődés okait és kidolgozzam a kutatás dimenzióit, illetve programját. Végül is számomra a kérdés az volt, hogy *milyen elméleti és módszertani ismeretekre, tapasztalatokra van szükség ahhoz, hogy az akkori népgazdasági tervezés rendszerében a kulturális fejlődést úgy tudjuk tervezni, hogy a művelődés és a művelődéssel szorosan összefüggő társadalmi folyamatok a gazdasági fejlődés tényezőivé válhassanak*. Ebből fakadt a művelődéssel kapcsolatos közgazdasági kutatások alapkérdése: *milyen összefüggésben van a műveltségi szint, a művelődési feltételrendszer és célrendszer a gazdasági fejlettség színvonalával, a gazdasági növekedéssel, a gazdasági struktúrával, a gazdaságirányítási rendszerrel és a gazdaságfejlesztés típusával*. E kérdések részletezése mentén dolgoztuk ki (Kuti Éva, Marschall Miklós és számos külső munkatárs) segítségével egy művelődés-gazdaságtani és tervezési rendszerelemzés programját.

A munkák az alábbi négy fő szerkezeti elem köré rendeződtek:

A művelődés közgazdasági kérdéseinek elméleti, módszertani elemzése.

A hazai tényfeltárás.

A nemzetközi összehasonlítás.

A kulturális előrejelzések és tervezés metodológiája.

A már hivatkozott nemzetközi és hazai szakirodalmi összefoglalók után, gondolkodásunkban meghatározó fordulatot jelentett az, hogy Marschall Miklós az egész problémakör elemzésére a Kornai János féle szemléletmódot és módszertant alkalmazta [Marschall, 1982/c; 1983.; 1984.]. A hazai kulturális intézmény- és tevékenység rendszerre vonatkozó közvetlen empirikus kutatásokat, majd a Kuti Éva és Marschall Miklós által végzett, a gazdasági mechanizmus egészébe

illesztett, döntően az állam szerepét elemző közvetett vizsgálatokat is széles körű elméleti háttérrel végeztük.²⁷

A tágabb értelemben vett művelődés-gazdaságtan tárgya az első fejezetben definiált művelődési, avagy kulturális szféra közgazdasági összefüggéseinek vizsgálata. Szűkebb értelemben az oktatáson és tudományos kutatáson *kívüli* művelődés (a szűkebb kulturális szféra) intézményeit, produktumait, szabályozását és a kapcsolódó társadalmi folyamatokat vizsgáltam. Nagyon lényeges, hogy *nem egyiket vagy másikat, hanem ezeket együtt és kölcsönhatásukban. A művelődés-gazdaságtan vizsgálja:*

1. a művelődésre fordított és fordítható közösségi és lakossági források mértékét, felhasználási mechanizmusát és a befolyásoló gazdasági érdekrendszert;
2. a művelődési intézmények működését meghatározó gazdaságelméleti nézeteket;
3. a művelődési folyamatokat meghatározó gazdasági törvényszerűségeket.

Ha végső soron annak a kérdésnek a megválaszolása a célunk, hogy milyen gazdasági, jogi, adminisztratív intézkedések és milyen intézményi feltételrendszer szolgálja leginkább a szellemi termékek létrehozását, megőrzését és elsajátítását, akkor a művelődés-gazdaságtani kutatások az alábbiakat ölelik fel:

1. a kulturális javak és szolgáltatások létrehozásában, megőrzésében részt vevő vállalatok, intézmények, intézetek és szervek gazdálkodása;
2. a kulturális javak termelésének, elosztásának és fogyasztásának gazdasági kérdései;
3. a közgazdasági elméletek és az ágazati gazdaságtanok elméleti és módszertani ismereteinek alkalmazása a művelődési folyamatok elemzése, tervezése és igazgatása terén;
4. az egyes közösségek, családok művelődési formáinak, szokásainak, művelődési lehetőségeinek általános gazdasági vetületei.

²⁷ Az elméleti, módszertani elemzések során vizsgáltam, hogy a kultúraelméleti megfontolások és az ágazati, intézményi szemléletű gazdasági elemzések hogyan kapcsolhatók össze. Elemeztem azt, hogy a legjelentősebb közgazdasági iskolák hogyan értékelték a kulturális szférához sorolható jelenségek, a művelődés gazdasági aspektusait. Azt kívántam feltárni, hogy a gazdasági növekedés tényezőit elemző munkák milyen helyet és szerepet tulajdonítanak a művelődésnek a gazdasági fejlődésben. A főbb következtetésről a 2.1. pontban lesz szó.

A művelődés-gazdaságtan többszörösen határterület. Egyrészt a kultúratudományok és a közgazdaságtudomány összekapcsolását kísérli meg. Másrészt ágazati gazdaságtan, hiszen a kulturális ágazat (mint intézményrendszer) működési mechanizmusaival, törvényszerűségeivel foglalkozik. Harmadrészt üzemgazdaságtan, hiszen egy-egy kulturális alágazathoz és szakágazathoz tartozó intézménytípus (pl. színház, művelődési ház, könyvtár) működésének specifikumait vizsgálja. Végül funkcionális gazdaságtan, hiszen általános elméleti következtetések levonására törekszik, ill. vizsgálja a kulturális szférát, beleértve az irányítás gazdasági aspektusait is.

Az 1974-ben kezdett szisztematikus munkák szerves része volt a nemzetközi összehasonlításra való törekvés. A hivatalos feltételezés az volt, hogy a szocialista országok relatíve többet fordítanak kultúrára, mint a tőkés országok. A kutatások hamar bizonyították, hogy ez nem igaz, így az összehasonlítás érvelési eszköz volt a hazai.²⁸

A társadalmi újratermelés és a kulturális szféra összefüggéseinek komplex vizsgálata során az alábbi három kérdés csoportban végeztem elemzéseket:

1. Milyen társadalmi-gazdasági, politikai kihívásokra kell a kulturális szféra intézményrendszerének válaszolnia? Ugyanakkor közvetlenül milyen társadalmi, gazdasági és politikai tényezők határozták meg a kulturális szféra intézményrendszerének működését és az ezekhez kötődő művelődési viszonyokat? Azt vizsgáltam, hogy a „külső” változások milyen követelményekkel és következményekkel járnak a kulturális szféra esetében. E két kérdésre úgy lehetett választ adni, ha a népesedési, a gazdasági, a politikai, a műszaki fejlődési folyamatok, valamint az életmód és a kulturális szféra összefüggéseit, a meghatározottságok konkrét irányát, súlyát tártuk fel.
2. Milyen a kulturális szféra helye, mérete és helyzete az újratermelés folyamatában: mi jellemzi a kulturális szférát belülről? Itt a vizsgálati téma az volt, hogy a kulturális szférán belüli változások, mozgások (specifikus gazdasági törvényszerűségek, a szellemi termelés törvényszerűségei, az ágazatok szervezeti viszonyai stb.) milyen következményekkel járnak a társadalmi lét újratermelésében.

²⁸ Az összehasonlító munka elvi és statisztikai részét Kuti Éva végezte [Kuti, 1979/b; 1979/c]. E témakörrel e disszertációban nem foglalkozom. Az 1970-es években tevékenyen részt vettem az UNESCO által szorgalmazott egységes statisztikai rendszer keretében (Framework for Cultural Statistics) kidolgozásában.

3. Mi jellemzi a kulturális szféra és az újratermelési folyamat, a kulturális szféra egyes részterületei és a társadalmi gazdasági környezet kapcsolatait? Tehát *a kulturális szféra mennyiben határozhatja meg a fejlődés folyamatát, a gazdasági növekedés pályáját?*

*Egy ilyen komplex, rendszer- elemzés elvégzésének elemei, lépései elvileg a következők egy-egy meghatározott történelmi időszakra:*²⁹

1. A művelődés, a kulturális szféra helye és szerepe a társadalmi újratermelésben.
 - 1.1. A társadalmi újratermelés főbb jellemzői és a kulturális szféra. A művelődést közelebbről meghatározó demográfiai, gazdasági, politikai, rétegződési, regionális, nemzetközi folyamatok. Az újratermelés részrendszereinek, szféráinak kölcsönös kapcsolatai, az „átpolitizáltság” és a „spontaneitás” jellemzői.
 - 1.2. Művelődéspolitikai célkitűzések és az eszközrendszer.

A művelődéspolitikai célrendszer egésze; a művelődéspolitikai célok és változások ideológiai, gazdasági és politikai háttere; a célrendszerben és a változásokban kifejeződő érdekek megvalósítását célzó főbb államigazgatási döntések. Az eszközrendszerek mint egész: az irányítás, a munkaerő, a beruházások és a folyó ráfordítások alakulása a kulturális szféra egészében.
2. Az oktatási és a tudományos kutatási rendszer és a szűkebb kulturális szféra kapcsolatai, összefüggései.
3. A művészetek
 - 3.1. A művészeti célrendszer helye és szerepe a társadalmi-gazdasági újratermelésben, illetve a kulturális szféra egészében. A művelődéspolitikai és eszközrendszere.
 - 3.2. A művészeti gyakorlat általános tendenciái, mint a művészettársadalom reflexei a vizsgált időszakban.

²⁹ Mindezek feltárása vezethet el oda, hogy megértsük azokat a hosszú távú, mélyebb, történelmi törvényszerűségeket (és ugyanakkor azokat a rövid távú politikai beavatkozásokat), amelyek kialakították a társadalmi újratermelés gazdasági és kulturális szférája közötti dichotómiát, s az ebben rejlő feszültséget, ellentmondást. Ebből a rendszerelemzési igényből személyesen természetesen csak egy kisebb részt vállalhattam fel, amelyből a ténylegesen elvégzett munkának ismét csak egy részét tükrözi e disszertáció.

3.3.A művészeti szakágazatokat követő elemzés, felölelve az alkotás, terjesztés, befogadás összefüggéseit.

4. A tömegkommunikáció

4.1.A tömegkommunikációs részrendszer helye és szerepe a társadalmi-gazdasági újratermelésben, illetve a kulturális szféra egészében. A kommunikációs politika és eszközrendszere. A rendszer szerkezete (szakágazati arányok változásai); a műsorgyártás és -sugárzás, valamint a műsorkészítők gazdasági helyzete.

4.2.A kínálat szerkezete és a szükségletek. Tömegkommunikációs tartalmak.

4.3.A fogyasztás, befogadás jellemzői.

4.4.A tömegkommunikáció társadalmi nyilvánossági szerepköre.

5. A közművelődés.

5.1.A közművelődés helye és szerepe a társadalmi-gazdasági újratermelésben, illetve a kulturális szféra egészében. A közművelődés-politika és eszközrendszere.

5.2.Művelődési folyamatok a kiemelt művelődéspolitikai célok tükrében.

5.3.A művelődéspolitikai szándéktól, céloktól független művelődési mozgalmak, folklórizmus, pop, kisközösségek, (klub, egyesületek, amatőr csoportok, kulturális turizmus, egyházi mozgalmak.)

5.4.A közművelődési intézménytípusokat követő elemzés.

6. Művelődésünk a nemzetközi összehasonlítások tükrében.

6.1.A különböző módszerekkel készített statisztikai összehasonlítások következtetéseinek összefoglalása.

6.2.A művelődéspolitikák és szerkezeti változások jellemzői.

7. Az információgazdaság helyzete és fejlődési tendenciái; a kulturális szféra és az információgazdaságság.

Ami az elnevezést (*művelődés-gazdaságtan*) illeti, az újabb definiálásra és összefoglalásra ösztönző volt Horváth Sándor 1999-ben megjelent írása: „A kultúra-gazdaságtan mint viszonylag új diszciplína Magyarországon is fölmutathat fontos szakmai teljesítményeket, bár elemzési módszereinek sokirányú alkalmazására még nem került sor...” [Horváth Sándor, 1999. 61. old.] Utalt kétségtelenül fontos írásokra, ám a széleskörű hazai művelődés-gazdaságtani kutatások korábbi publikációit nem említette. Később módosult Horváth véleménye: „A kultúra-gazdaságtan művelői, úgy tűnik, a közgazdaságtanon belül sem ragaszkodnak valamelyik iskola kizárólagosságához: a mainstream-neoklasszikus, az institutionális, a jóléti, a morál-gazdaságtani stb.

szemléletmódok egyaránt lehetnek elfogadottak és gyümölcsözőek. A domináns megközelítés mégis az, hogy miként lehet a modern mikro- és makro-ökonómia eszköztárát, elemzési technikáit alkalmazni a kulturális szféra, művészeti ágak gazdasági jelenségeire, összefüggéseire. Eltérően például a nálunk inkább meghonosodott, „kontinentálisabb” művelődés-gazdaságtani szemléletmódtól, *a kiindulópont nem a kultúra társadalmi-gazdasági beágyazottsága és az ebből levonható közgazdasági, részben normatív következtetések, hanem a saját helyzetüket optimalizálni kívánó kultúra-gazdasági szereplők és viszonyaik.* [Kiem. tőlem: K.G.] Azaz a haszonmaximalizáló fogyasztó, a munkapiacon megjelenő művész, a különféle gazdasági célokat követő kulturális intézmények, ideértve a művészeti piacok működését szabályozó, a kulturális közjóságok kínálatát befolyásoló államot is. E tekintetben a *művelődés- ill. kultúra-gazdaságtani* megközelítés elméleti közgazdaságtani alapjai egymástól paradigmátikusán eltérőnek tűnnek. Kevésbé látszanak ilyen, a szemléletbeli-módszertani háttérből eredő különbségek a kultúra területére alkalmazott menedzseri tudományok tekintetében, mivel utóbbiak inkább a gyakorlati technikára összpontosítanak, és talán kevésbé elmélet-érzékenyek... A kultúra gazdasági összefüggésének elemzését illetően *Magyarországon* is fölmutathatóak fontos szakmai teljesítmények...” [In: Daubner-Horváth-Petró (szerk.), 10-11. old.]

Az idézett szerző rámutatott a lényeges szemléleti különbségre: *a művelődés-gazdaságtani megközelítéssel elsősorban a művelődés (kultúra) társadalmi-gazdasági összefüggéseit próbáltuk feltárni.* Ám ugyanakkor hangsúlyt helyeztünk az intézményi és üzemgazdaságtani megközelítésre is; *komplex kutatásokat végeztünk.* Az 1990-es évek végén, a hivatkozott kötet szerkesztői által folytatott, elméleti elemzések a kultúra-gazdaságtan leszűkített fogalomkörében mozognak, tehát az amerikai irodalomra jellemző művészet-gazdaságtant művelik.

A stratégiai jellegű (mai értelemben is a gazdaság és a művelődés összefüggéseire építő) elemzésekre az I. világháború utáni, közelebből a Klebelsberg Kuno működésével jellemezhető időszak ad lehetőséget. A kultúrfőlény ideológiája, „a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is” elve, a hatalmas oktatási-kulturális építkezések, az iskolai reformok, a népművelés (akkor is így hívták!) kiterjesztése, a külföldi magyar intézetek létrehozása *művelődési-gazdasági komplex program volt.*

Egészen más ideológiával, ám ugyancsak a stratégiai összefüggések keresésére és alkalmazására példa a II. világháború utáni, rövid koalíciós korszak, tehát az úgynevezett „szabadművelődés” időszaka (1945-1948). Gyökeresen eltérő tartalommal és céllal, ám szintén stratégiai összefüggések keresésére épült az 1948-1956. közötti tervutasításos népművelés.³⁰

Az 1956-os forradalom utáni konszolidációs törekvésekkel, az életszínvonal javulásával együtt felmerültek bizonyos tömeg-kulturális magatartási és *kulturális fogyasztási kérdések*. Ennek egyik érdekes megnyilvánulása volt a Váci Mihály cikke nyomán, 1961-ben elkezdődött, úgynevezett „*fridsider szocializmus*” vita. Az új gazdasági mechanizmus előkészítésével párhuzamosan, az 1960-as években zajlott a *kulturális mechanizmus vita*. Az 1970-es évek elejét, témánk esetében a Király István tanulmánya nyomán kibontakozott „*mindennapok forradalmisága*”, majd az 1970-es évek közepén az „*áru-e a kultúra*”, illetve a kultúra fogalmával kapcsolatos vita is jellemezte. Ez utóbbi vitákkal párhuzamosan már folytak az átfogó hivatalos vizsgálódások és *elkezdődtek az imént említett, szisztematikus művelődés-gazdaságtani kutatások*.³¹

Széleskörű gazdasági elemzések sora és számos publikáció előzte meg (és követte) az 1970-es Országos Népművelési Konferenciát, az 1974-es közművelődési párthatározatot és az 1976-os közművelődési törvényt.

³⁰ Erről a 3.2. pontban, a makrogazdasági, statisztikai tendenciák elemzése ill. a 4. fejezetben, a művelődési otthonok komplex elemzése kapcsán lesz részletesebben szó.

³¹ E disszertáció véglegesítésekor jelent meg az 1960-as éveket átfogóan bemutató kötet: [Rainer M. János (szerk.) 2004.]: *A „hatvanas évek” Magyarországon*, amely levéltári anyagokra építve, az ideológiai és politikai változások keretébe ágyazva és abból a szemszögből mutatja be a kultúra (ezen belül elsősorban a művészetek) helyzetét. Itt a közművelődésre vonatkozó szakmai elemzésekre, döntően publikációkra és statisztikákra építve végzek elemzést. További kínálkozó lehetőség és nagy feladat, hogy az ideológiai és politikai változásokat, ezek határozatokban, díjakban való manifesztálódását [lásd: pl. Bolvári-Takács, 1998] és a művelődési intézményrendszer itt bemutatásra kerülő *közvetlen*, illetve az említett, Kuti Éva és Marschall Miklós által képviselt, *közvetett* vizsgálatát összevegyük.

Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a téma mintegy felrobbant; szakosodott és bővült. *A leglényegesebb változások:*

A nonprofit szektor kialakulása, annak elméleti és empirikus elemzése. [Lásd: a 3.4. pontot és az ott hivatkozott irodalmat.]

A média – gazdaságtan önálló kutatási területté válása. [Lásd: Gálik]

A szakágazati jellegű, ám menedzsment orientációjú elemzések iránti igény.

Az információ-gazdaság, majd az e-gazdaság elemzése.

Az 1990-es évek közepétől, végétől újra előtérbe került az állam kulturális szerepének elemzése; a közművelődési intézmények radikális változásainak nyomon követése; a pályázati rendszer vizsgálata; továbbá a gyakorlati kulturális menedzsment, különösen a rendezvénytan iránti igény. Ez utóbbiakról az 5. összefoglaló fejezetben lesz szó.

2.2. Közgazdasági elméletek és a kulturális szféra

Itt most arra törekszem, hogy az imént vázolt szerkezetű, *akkori* (1970-es, 1980-as évek) művelődés-gazdaságtani kutatások gazdasági-elméleti háttérét bemutassam. A levéltári kutatásokkal napjainkban feltárt *akkori* ideológiai és politikai iratok kutatásainkra a nyilvános politikai határozatokon, a propagandisztikus és szakmai cikkeken, tanulmányokon keresztül hatottak. A közgazdasági elméletek elemzésével mélyebb és szélesebb megalapozásra törekedtünk.

„A tudásba való beruházás fizeti a legnagyobb kamatot.” Ez a B. Franklinnak tulajdonított mondás egy-egy *változatban hipotézisként vagy állításként* szerepelt azokban az elméletekben, amelyek a fejlődés emberi tényezőit vizsgálták. Tehát *az ismeretek terjedésének feltételeit és társadalmi-gazdasági hasznosságát* elemezték. Arisztotelésztől a klasszikus polgári közgazdaságtan megjelenéséig nem vált szét a morálfilozófia és a gazdasági elemzés.³² Később is, az elkülönült közgazdasági gondolkodás fő irányának reprezentánsai művelt, kulturált személyiségek voltak; *magánemberként* vonzódtak az oktatás, a művészetek világához. A. Smith pl. esszéket írt a festészetről és a zenéről. A *marxizmus–leninizmus* klasszikusainak életművéből a kultúrával kapcsolatos nézeteket terjedelmes bibliográfiában gyűjtötték

³² Igen szép az a gyűjtemény, amely pl. a reneszánsz, az ellenreformáció, a merkantilizmus, a fiziokraták és a felvilágosodás filozófiáinak a gazdaságról alkotott nézeteit mutatja be. [Gulyás (szerk.)]

ki [Ács Ferencné (szerk.), 1980. 1167-1172. old.] és külön szemelvénygyűjtemény is készült [Marx-Engels-Lenin, A kultúráról. 1982.] Keynes pl. 1946-ban Nagy Britannia Művészeti Tanácsának elnöke és közismerten műkedvelő volt.³³ És mégis: *a közgazdasági nézetekben szembekerült a humán ökonómia, az emberi tőke koncepció irányzata és a klasszikus közgazdasági modellek nézetrendszere*. Így az emberi tőke koncepció tanulmányozásakor találkozhatunk olyan nézetekkel, amelyek eredetüket Smith-hez, Ricardóhoz vezetik vissza; támaszkodnak Marxra - vagy úgy vélik, hogy éppen az ő nézeteik *együttes* cáfolatához találták meg a döntő tényezőt az emberi beruházások szerepének kidomborításában. Az előzőre példa lehet Myers és Harbison (1964.) könyve, az utóbbira többek között Schultz emberi tőke koncepciója. [In: Szokolczai (szerk.), 1967. és Schultz, 1983.]

Ebben az alponban a franklini felismerés kialakulásának útját, közgazdasági elmélettörténetét tekintem át. Bemutatom azt, hogy az 1950-es évekig terjedően a nagy közgazdasági iskoláktól nem volt ugyan idegen a fejlődés szellemi tényezőinek hangsúlyozása, de *ez a dimenzió nem fért bele modelljeikbe*.

Majd utalok az emberi tőke koncepció és az oktatás-gazdaságtan lényegére, illetve az infrastruktúra- és fogyasztás elméletekre. Közvetlenül ezek voltak ugyanis a művelődés-gazdaságtani kutatások elméleti megalapozói és előzményei, noha (mint majd látni fogjuk) *a tényleges, elméleti és empirikus művelődés-gazdaságtani elemzések nem ezek kiterjesztései vagy folytatásai voltak*.

A kérdés most az, hogy a főirányhoz tartozó, *nagy közgazdasági iskolák miért nem foglalkoztak a művelődés gazdasági összefüggéseivel*, az emberi tőke koncepció (Schultz, Mayers, Harbison, Denison) megjelenéséig.

A kulturális (avagy művelődési) szférában végzett tevékenységek rendszere, a kulturális (avagy: művelődési) javak termelése és mai értelemben vett cseréje, piaci forgalmazása csak a reneszánsztól értelmezhető. Termelésüket, forgalmukat és fogyasztásukat meghatározta az a tény, hogy a kapitalizmus kialakulásától *az ember ideje kettéhasadt*:

³³ Keynes a *Gazdasági kilátások unokáink számára* esszéjében már-már a marxi szükségletek szerinti teljes jólét elvi lehetőségét vázolta fel. Sőt, egy villanás erejéig eljutott az unalomból fakadó mit csináljunk kérdésig [Bucholz, 1998. 280-281. old.], ami majd, mint kultúra-gazdaságtani jövőkép, Scitovsky egyik alapvető problémája lesz.

munkára és szabad időre, vagy más megközelítésben *közvetlen termelésre és az erre való felkészülésre*. Egyik tanulmányában Józsa Péter ebben az értelemben, de az itteninél szűkebben használta a kulturális javak fogalmát: „A kulturális javak fogalma azoknak a szellemi termékeknek az összességét jelenti, melyeknek tartalmát és formáját - jelenlegi fogalomrendszerünk szerint - az úgynevezett esztétikai törvények határozzák meg... Mindez nem egyéb, mint az emberi tapasztalat *megformált* kivetítése, röviden fikció.” [Józsa, 1970. 9. old.] Más írásaiban Józsa is hangsúlyozta: „Az, hogy egy országban egy adott időpontban a különböző társadalmi rétegeknek... a közművelődés intézményrendszeréhez való viszonya hogyan alakul, elsődlegesen... nem ettől az intézményrendszertől függ.” [Józsa, 1978. 15. old.] A fogalmakkal kapcsolatos értelmezési viták lényege éppen ezzel függ össze; a kérdés ugyanis az, *hogyan alakul a társadalmi újratermelésben ténylegesen milyen, milyen lehet és milyen legyen a kulturális és nem kulturális tevékenység - és intézményrendszer viszonya. Véleményem szerint tehát tisztázni kell a közgazdasági elméletek modell-jellegét.* Szükséges figyelembe venni, hogy mi volt a modellek alapproblémája és alapvető kérdésfeltevése. Elemezni kell továbbá, hogy milyen érdekeket fejezett ki és milyen értékeket hordozott az illető közgazdasági modell. Végül, de nem utolsó sorban fel kell tárni, hogy az egyik modellben használt kategóriarendszer ugyanazt tartalmazza-e, mint a másik modell formailag hasonló kategóriái.

A közgazdász kutató az objektív valóság *bizonyos jelenségeire, bizonyos összefüggéseire* fordította a figyelmet, míg más jelenségektől és összefüggésektől eltekintett. *Hogy mit állított vizsgálata középpontjába, az attól függött, hogy milyen értékek alapján és milyen érdekek kifejezésére vizsgálta az összefüggéseket. Tehát társadalmi és történeti meghatározottsága, érdeklődése szerint milyen alapproblémák feltérképezésére, alapkérdések megválaszolására vállalkozott.*

Ennek a módszertani követelményét, a *ceteris paribus* elvet, tehát azt, hogy a modellbe beépített, vizsgált változók mellett minden mástól eltekintenek, valamennyi közgazdasági tankönyv megemlíti. Nos, ma már a közgazdászok is tudják, hogy *a fejlődést éppen a minden másból kibontakozó, új innováció vitte előre. Éppen ezért jelentősek az új paradigmák, az új magyarázó technikák.*

Természetes az, hogy a gazdasági elemzések kiindulópontját képező jelenségek és feltárt összefüggések *jellege* függ attól is, hogy *mely* történelmi korban folytatta a kutató vizsgálatait. Tehát: bizonyos jelenségek elemzésére és bizonyos összefüggések feltárására *nem is nyílt lehetősége*, mert azok egyszerűen nem is léteztek, vagy az akkori társadalmi valóságban nem jelentettek lényeges problémákat. *Nem kérhetjük számon egy-egy közgazdasági elméleten azokat az összefüggéseket, amelyek tehát az ilyen értelemben felfogott modell határain és változóin kívül estek.* Csupán azt kérhetjük számon, hogy miért éppen azt a tényt vagy azt az alrendszer-t állította az érdeklődés középpontjába, amikor egy másik tény vagy másik alrendszer sokkal inkább választ adott volna az általa vizsgált valóságterület megértéséhez, feltárásához. Így tehát *minden közgazdasági elmélet modell, amely bizonyos állandókkal (akár verbálisan megfogalmazott tények ezek, akár matematikailag formalizáltak) és bizonyos változókkal dolgozik, ezek kölcsönhatásaiból von le következtetéseket a valóság egészére, a jövőben kialakuló valóságra vagy egy-egy társadalmi-gazdasági alrendszerre.*³⁴

A művelődés közgazdasági összefüggéseinek elmélettörténeti gyökereit keresve, a klasszikus polgári politikai gazdaságtantól az infrastruktúra, fogyasztás és a kulturális ipar elméletekig meglehetősen nagy a lehetséges táptalaj. Az alábbi következtetésekre jutottam:

A közgazdasági elméletek modellek, tehát a valóság csak azon dimenziójának leképzésére képesek, amelyek paramétereit eleve felvették, illetve egyáltalán felvehették.

A művelődés közgazdasági (pontosabban: közgazdászai) értelmezése szoros összefüggésben volt *a produktív és improduktív munka értelmezésével* és az ebből levezetett gazdaságpolitikai következtetésekkel.

A művelődést, mint speciális közgazdasági problémát azok vetették fel, akik a növekedéssel, illetve a fejlődés lehetséges meggyorsításával foglalkoztak. Az elmélettörténeti irányultság lényege: *az abszolút érték-többlet-termelés elvéről és módszeréről a relatívra való áttéréssel (az extenzív típusú gazdasági fejlődésről az intenzívra való átmenettel) egyre hangsúlyosabbá válik a közvetlen, anyagi termelésen kívüli*

³⁴ A vizsgált témakör - a művelődés társadalmi, gazdasági összefüggései - azonosságai miatt lásd: a történettudományban értelmezett modellekről. [Kosáry, 1980. 20. és következő oldalak.]

tényezők fejlődési, növekedési szerepe. Az elméleti következtetés egyszerű: ahogyan pl. Magyarországon, az 1970-es, 1980-as években kimutatták, hogy az infrastruktúra egészének relatív elmaradottsága fékezi a gazdasági növekedést és az életszínvonal emelkedését, úgy a művelődési feltételrendszer relatív elmaradottsága fékezi és behatárolja a társadalmi fejlődést, és a gazdasági növekedést is.

A kulturális szféra akkor került igazán a közgazdasági érdeklődés előterébe, amikor a termelési mód technikai és szervezeti dimenziójában forradalmi változások kezdődnek el. Olyan változások, amelyek során szervesen és egymás hatását felerősítve fonódott össze az anyagi és szellemi termelés amikor az eltérő szervezési elvű információs rendszerek összekapcsolódtak.

E megállapítások mögötti elmélettörténeti folyamat legjobban *a produktív és az improduktív munka értelmezésének vizsgálatával* ragadható meg. Ebben fejeződik ki ugyanis az, hogy a közgazdák (vagy egyes irányzatok) alapkérdéseik és alapproblémáik függvényében miért vagy miért nem érintették a szellemi kultúra gazdaságelméleti vonatkozásait. S ha érintették, hogyan illeszkedett nézetrendszerük egészéhez.

A merkantilizmus az eredeti felhalmozás korának közgazdasági irányzata. A kereskedelmi tőke még nem különült el az ipari tőkétől. A merkantilisták úgy vélték, hogy a gazdaság forrása nem az iparban, hanem a kereskedelemben rejlik. *Alapproblémájuk* az volt, hogy milyen gyakorlati intézkedéseket kell tenni annak érdekében, hogy minél több arany halmozódjon fel az országban, hogyan lehet megakadályozni a pénz külföldre áramlását. *Érdekeik* a kereskedelemhez kötődnek. A merkantilizmus kezdete egybeesik a nagy földrajzi felfedezésekkel, a gyarmatbirodalmak kialakulásának kezdeteivel. *Értéknek* az aranyat tekintették, *produktív munkának* pedig csak a kereskedelmi vagy még inkább az aranyat beáramoltató exportot.

A fiziokraták értékelmélete a gazdaság forrását a termelésben kereste. *Természetes rend* eszméjükkel összhangban csak a mezőgazdasági termelést tekintették érték alkotónak. Az iparban foglalkoztatottak munkáját terméketlen munkaként kezelték, mivel nézetrendszerükben az ipar nem termelt új értékeket. Szerintünk *minden olyan munka produktív*, amely a ráfordításánál nagyobb értékű (árú) eredményt hoz létre. Gazdasági elméletük lényege kizárta, hogy a szellemi termeléssel, a kvalifikált munkával foglalkozzanak. Ugyanakkor azt sem szabad

elfelejteni, hogy a *merkantilizmus kameralista változata* lényegileg megkövetelte a szakképzést, éppen az állami irányítás érdekében. Azt is szem előtt kell tartani, hogy a merkantilizmus négy évszázada (15-18. század) magában foglalta a reformációt és a felvilágosodást. Ezek a szellemi-társadalmi áramlatok éppen az írni-olvasni tudást, képzést, művelődést írták (többek között) zászlójukra. De a gazdasági nézetekben már itt jelentkezett az a dualizmus, amely a klasszikus közgazdaságtan korában kifejtette vált: a termelés és művelődés merev szétválasztása. Ez a modellekben és elméleti rendszerekben történt, a társadalmi valóság gyakorlatában, a döntésekben szorosan összekapcsolódott.³⁵

A klasszikus polgári politikai gazdaságtan képviselői az anyagi termelésből indultak ki. *Alapproblémájuk* az értékek keletkezésével kapcsolatos. Rendszerük egésze a *feltörekvő polgárság érdekeit fejezte ki. Smith kétféle produktív munkát különböztetett meg. A merkantilistákkal és a fiziokratákkal szemben minden olyan munkát produktívnek tekintett, amely valamiféle jószágot, (később ez Marxnál: eladásra termelt használati érték) termel, amely áruvá válik.*

Ez a felfogás a nem anyagi javakat termelő munkát nem tekintette produktív munkának. Világosan kitűnik ez többek között akkor, amikor a foglalkoztatás és a bérezés kérdéseit taglalta s elemzése során az illető foglalkozáshoz kapcsolódó *áldozatokra* helyezte a hangsúlyt, vagyis azokat a tényezőket elemezte, amelyekért kompenzációt nyújt a bér, illetve a jövedelem.

Smith részletesen elemezte az úgynevezett „írástudó” emberek jövedelmi viszonyait is. A „humán értelmiség” alacsony jövedelmének okát abban látta, hogy ezeket az embereket egyházi költségen képezték ki, tehát nem merültek fel egyéni képzési ráfordítások. Smith szerint „A kiváló tanító díjazása... aránytalanul kevesebb az ügyvéd vagy az orvos díjazásánál, mert míg az előbbi foglalkozást közköltségen kitanított szegények tömege lepi el, addig a két utóbbit csak kevés olyan ember terheli, aki nem saját költségén szerezte meg képzettségét.” [Smith, 1959., 183. old.]

³⁵ Gondolok itt például Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György gazdaságpolitikájára, amelyben lényegi kérdésként szerepelt a birtokok tanítóinak, papjainak kiképzése, iskolák felállítása. A számos lehetőség közül illusztrációként [lásd: A Sárospataki Református Kollégium története... 1981.] kötet tanulmányait.

S hogy Smith ezt lényegében véve helyesli, az két okból fakad. Az egyik: a tanítók stb. alacsony fizetése lehetővé teszi az olcsó tudományos nevelést s ez az olcsóság végső soron hasznos a köz számára. A másik: a produktív munka felfogása. „Van munka, amely tárgyát értékben növeli és van, amelynek nincsen ilyen kihatása. Az elsőt produktív munkának nevezhetjük, mert értéket termel; a másodikat improduktív munkának mondhatjuk. Az ipari munkás például általában saját létfenntartása és munkaadójának profitja értékével növeli az anyagok értékét, amellyel dolgozik. A házi cseléd munkája ezzel szemben semminek sem növeli az értékét.” [Smith, 1959., 371. old.] Improduktív munkásnak sorolja be „a társadalom néhány nagy tiszteletben álló hivatásrendjének a munkáját”, mint például az államfő, tisztviselők, jogászok, orvosok, írók, stb. [I.m. 372. old.] *Itt tehát a produktív munka kritériuma egyrészt az, hogy anyagi javakat hoz-e létre, másrészt az, hogy részt vesz-e használati értékek realizálásában (pl. szállítás).*

Smith produktív munka fogalmának másik megközelítése szerint (amely nem a termelés, hanem a már említett jövedelem-elemzésből származik) a kérdés az, hogy tőke vagy jövedelem ellenében végbemenő cseréről van-e szó. Ebben a megközelítésben minden olyan munka produktív, amely tőkére cserélődik. Ez a tőkére cserélődő munka az értéktöbblet forrása, s az okfejtésben ez a mozzanat ugyancsak társadalmi érdekek megnyilvánulását jelenti.

Mint Erdős Péter megállapítja: „A nemzet vagyonosodása egyelőre a tőkések vagyonosodását, s egyben a munkásosztály elnyomorodását jelentette, de e nemzeti vagyon, mint osztársadalmi kategória, rohamosan növekedett. S hogy gyorsan növekedhessen, annak az volt az előfeltétele, hogy a közvetlen termelők munkája munkabérre, mégpedig a termelőtőke változó tőkéből álló alkatrészére, tőkére cserélődjék, és ezáltal értéktöbbletet hozzon, valamint, hogy ennek az értéktöbbletnek minél nagyobb hányadát felhalmozzák, tehát új tőkévé változtassák...” [Erdős, 1976. 350-351. old.]

Ha a Smith-féle produktív munka fogalomban észre vesszük e kettősséget, akkor máris érthető, miért lehet az, hogy míg egyesek rendszerének részeként értelmezik az emberi tőkét (és ezen belül az oktatást, művelődést), mások ellentmondást fedeznek fel a produktív munka fogalom és *A nemzetek gazdasága* második kötetében kifejtett nézetei között. Itt ugyanis hangsúlyozza a tanulás szerepét,

síkraszáll a kötelező állami oktatás fontossága mellett, s a megszerzett ismereteket az emberben objektívalt állótökeként kezeli. Arról van szó tehát, hogy *az egyik esetben csak az első, az utóbbi esetben csak a második produktív munka fogalmat veszik figyelembe*. A gondolatmenet egésze tehát tartalmaz bizonyos összefüggéseket a kulturális szférával kapcsolatban is, de a rendszer lényegéből, érdek háttéréből, alapkérdéseiből nem következik, hogy Smith döntő jelentőséget tulajdonított volna *az értékek termelése szempontjából* ezeknek a területeknek.

Marx és Engels életművében számtalan utalást, elemzést találhatunk a kultúráról; elsősorban a munkásság műveltségi helyzetével, művelődési lehetőségeivel kapcsolatban. Ezekből az derül ki, hogy szerintük *a munkásság többek között a tanulással, művelődéssel szerezheti meg azt a képességet, hogy a tőkés rend lényegi folyamatait, ellentmondásait megértve eredményesen harcolhasson annak megváltoztatásáért*. A tőke kifejezetten az árutermelő társadalom modellje. Az érték a munka által létrehozott használati értékben (és csak az áruvá való használati értékben) objektíválódik. Az érték forrása csak az a munka, amely anyagi javakat, használati értékeket hoz létre. *Ebben az összefüggésben nem vetődik fel tehát az a kérdés, lehet-e egyáltalán produktív az a munka, amely nem hoz létre anyagi javakban megtestesült használati értékeket*.

A modellben csak tőkések és a tőkéből fizetett bérmunkások szerepelnek - tehát minden olyan tevékenység, amely nem sorolható be a kettő közé, kívül áll a modell rendszerén. A munka mindig bérmunka és mindig tőkére cserélődik. Következésképpen *nem* produktív az a munka, amely nem tőkére cserélődik, legyen ma még olyan hasznos vagy fontos is. Tehát minden olyan munka improduktív, amely az áru-pénz-áru körforgásban, az anyagi javakban megtestesült használati érték realizálásában vesz részt. E kategóriák a rendszeren belüli rácspontokat jelölik, „*kifelé*” *nem jelentenek értékelést*. A modellen belül is csak arról van szó, hogy a produktív munka hozza létre a gazdasági értelemben vett értéket.

Az improduktív munka is érték-többlet-hozóvá juttathatja alkalmazóját (tehát ebben az értelemben mondja Marx Smith-szel vitázva, hogy *a bohóc is lehet produktív munkás, ha bérmunkában dolgozik*), ez azonban a modell szerint már származékos jövedelem, a produktív munka által megtermelt

értéktöbblet része. A nem termelő munka tehát sem értéktöbbletet, sem értéket nem alkot. S ebből a szempontból esik hangsúly az egyszerű munkára, hiszen az ipari forradalom korának az egyszerű bér munkás az egyik főszereplője.

A marxi modellben tehát a nemzeti jövedelem (az év során létrehozott új érték) meghatározása függ a produktív munka meghatározásától: azok termelik a nemzeti jövedelmet, akik anyagi javakat állítanak elő. Mindazok, akik az új érték realizálásában vesznek részt, akik származékos jövedelmet élveznek, improduktív tevékenységet folytatnak. Ezek munkájának társadalmi hasznosságát, az érték realizálásában betöltött szerepét Marx elsősorban a termeléshez közvetlenül kapcsolódó ágazatokban vizsgálta.

Marx elsősorban a klasszikus kapitalista termelés gazdasági elemzését végezte el. Gazdasági modelljének meghatározó részei a tőke-munka, tőkés-bérmunkás viszony feltárására irányultak. *A marxi elmélet egésze azonban a közgazdasági elméletekben jelentős lépés a termelési és művelődési tevékenységek dialektikus szemléletében. A tőke III.* kötetében rámutat arra az alapvetően fontos kérdésre, hogy *a termelőkenység emelkedése nem pusztán magának a termelési folyamatnak a „belügye”, hanem a termelésen kívüli társadalmi okoktól is függ.*

A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai-ban pedig kifejti, hogy „...abban a mértékben, ahogy a nagyipar fejlődik, a valóságos gazdaság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga - ezeknek erőteljes hatékonysága - megint nem áll semmiféle arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától, és a technológiai haladástól, vagyis a tudománynak a termelésre alkalmazásától függ.”

Míg a klasszikus polgári politikai gazdaságtan és a marxi modell a termelésből kiindulva magyarázta a gazdasági növekedést (és a makrogazdaság hosszú távú folyamatainak vizsgálatára irányította a figyelmet), a neoklasszikus közgazdasági elméletek a fogyasztás, a szükségletek oldaláról közelítették meg a gazdasági összefüggéseket. Elméleteik középpontjában az anyagi javak optimális előállításának problémája állt. Tehát a modellek egyrészt a fogyasztók áruként megjelenő használati értékekkel való maximálás kielégítettségét, illetve az áruként megjelenő használati értékek optimális előállításának

stratégiáját vizsgálták. Az alapproblémák, az alapkérdések és érdekek ilyen dimenziójában nem kapott helyet a kulturális szféra és a művelődés problémája, noha maguk a *módszerek* - megfelelő statisztikai anyag összegyűjtése esetén - lehetőséget adtak volna erre.

Később, a növekedési modellek néhány évtizedes fejlődése után, nem véletlen, hogy a kulturális szférát vizsgáló, az úgynevezett főirányt követő közgazdászok éppen ezekhez a módszerekhez nyúltak vissza. Az optimális oktatási és kutatási ráfordításokat vizsgálták, egyesek még tovább menve a művészeti alkotások keresletének és kínálatának tendenciáit is ebben a szemléletben elemezték. Ezek az elemzések azonban már a mikroszférára alkalmazott módszerek és eredmények makrogazdasági kiterjesztésére tettek kísérletet, s lényegüket tekintve összekapcsolódtak az állami beavatkozás problémájának elemzésével.

Ezt azonban egy újabb fordulat előzte meg a közgazdasági elméletek fejlődésében: Keynes a klasszikus polgári közgazdaságtan makro szemléletére, a neoklasszikus elméletek módszertani eredményeire és optimalizációs elveire egyaránt építve, a munkanélküliség és állami beavatkozás; a fogyasztás és megtakarítás; a beruházások és állami beavatkozás *kérdéskörében* mozog.

Bár rendszerében a kvalifikált munka és a kulturális szféra mint kiemelt probléma nem szerepelt, *a fogyasztás növekedési szerepének elemzésével, az infrastrukturális beruházások döntő jelentőségének hangsúlyozásával megalapozta az úgynevezett fogyasztás-gazdaságtant*, illetve elméletileg alátámasztotta a tőkés államok (ipari fejlesztéssel párhuzamosan folytatott) infrastruktúra-fejlesztési politikáját.

Tartozunk a történelmi igazságnak azzal, hogy leszögezzük: időben előbb tette meg ezt a felfedezést Kalecki (1980). Írásai a nem anyagi javakat termelő szféra mai közgazdasági vizsgálatához is az egyik elméleti kiindulást jelenthetik. S azt külön meg kell említeni, hogy a kulturális szférára is kiterjedő távlati tervezés elméletében az alapvető elméleti lépéseket ő tette meg. [Lásd: Kalecki, 1982.]

Az eddig vázlatosan említett közgazdasági modellek az anyagi javak termelésére, fogyasztására helyezték a hangsúlyt. *A termelés és művelődés polarizált felfogásának meghaladására Marx és Engels életművében számos utalást találhatunk, ám ezeket egy jó időre elfedte a leninizmus és sztálinizmus, és főleg a brosúra irodalom. Viszont Marx gazdasági modellje – természetéből fakadóan – nem terjedt ki a*

kulturális szféra elemzésére. A közgazdasági nézetekben erre csak akkor került sor, amikor lényeges strukturális és intellektuális hatások alapján (melyeket az 1.2 alpontban vázoltam), a világgazdasági korszakváltás talaján, gazdaságilag is érdekessé válik az addig nem termelő jellegűnek tartott beruházások és az improduktív foglalkoztatás növekedési szerepe. A marxizmus klasszikusainak művelődés-értelmezésével (az 1970-es, 1980-as években), az akkori kutatók, a növekedés tényezőinek elemzése kapcsán kezdtek el foglalkozni. Akkor, amikor az extenzív növekedés forrásainak kimerülésével gazdaságpolitikai kérdésként is felmerült: tekinthető-e és milyen mértékben növekedési forrásnak a műveltség, művelődés. A filozófiában ez a probléma az ontológiai kultúra értelmezés, a munka teleológikus jellegének, illetve a lét és tudat dialektikájának elemzésében vetődött fel. Az 1960-as évek végétől számos olyan tanulmány jelent meg, amelyek a marxi életmű egészét (tehát nem csupán a tisztán árutermelő társadalomra vonatkozó gazdasági modellt) vizsgálva azt próbálta alátámasztani, hogy a marxizmus klasszikusai a gazdasági fejlődésben alapvető szerepet tulajdonítottak az emberi tényező fejlődésének.³⁶

Az 1970-es években illett Leninre is hivatkozni, különösen a tömegek kulturális felemelkedését szorgalmazó beszédeire. Ám az érdekek érvényesítésének hazai politikai mechanizmusa azoknak kedvezett, akik az anyagi termelés elsődlegessége és az anyagi javakban mérhető életszínvonal emelkedése mellett foglaltak állást; tehát az „alap” klasszikus, mechanikus értelmezésére építve alakították ki és tartották fenn az irányítás és az újraelosztás rendszerét. *E megközelítésben a fejlesztés extenzív elemei dominálnak.* Erre már 1969-ben, igen határozottan és szemléletesen mutatott rá Jánossy Ferenc: „...az erőltetett ütemű iparosítás koncepcióját... máig sem helyettesítettük valamely más, *elvileg eltérő* koncepcióval. Az erőltetett iparosítás koncepciója tehát úgy élt tovább, mint a már meglazult - csupán megszokásból fenntartott - szerelmi kapcsolat, amely csak akkor bomlik fel véglegesen és visszavonhatatlanul, amikor új szerelem lép a helyébe. Igaz, hogy gazdasági gyakorlatunkban számoltunk a realitással, vagyis nem erőltettük tovább az ipar extenzív bővítését, hallgatólagosan mégis változatlanul tovább élt ez a szemléletmód, amely szerint

³⁶ Részletesen foglalkozik e kérdéskörrel többek között: [Ágh, 1974.; 1977.].

fejlődésünk tulajdonképpen ezen az úton volna gyorsítható. Nem elvi, hanem csupán gyakorlati 'engedményeket' tettünk, hiszen nem vált tudatossá, hogy *a régi koncepció fenntartása nem átmeneti nehézségek miatt vált problematikusá, hanem alapjaiban eltér gazdasági fejlődésünk objektíve lehetséges irányától.* [Jánossy, 1969. 807. old. Kiem. tőlem: K. G.] Az 1970-es években, a fejlett tőkés országokban, a termelőerők erőteljes koncentrálásával, az állami beavatkozás szerepével, és a Közép-Kelet-Európai reform szocializmusokban *egyaránt felmerült a társadalmi célrendszerek* problémája. Az egyik esetben az állami gazdaságpolitika várt döntési problémáihoz választ a hosszú távú folyamatok empirikus elemzése alapján. A másik esetben a növekedési források kimerülése miatt szocialista állam terveinek tudományos megalapozása iránt vetődött fel az elméleti igény.

A nyugati közgazdasági gondolkodás fő irányában a határtermelékenységi elmélet és a piaci viselkedések matematikai-statisztikailag formalizált elemzése a *termelési függvények* alapképletéhez vezetett. Az, hogy a termelés függ a felhasznált tőke és a munka mennyiségétől, valamilyen formalizált változatban minden közgazdasági elméletben megjelent.

A kérdés mindig az volt, hogy melyik tényezőnek milyen szerepet lehet tulajdonítani egyrészt az anyagi értékek termelésében, másrészt a gazdasági növekedés konkrét vizsgálatokor, harmadrészt a tőke előlegezés (vagy lekötött tőke) vállalati szintű tervezésekor. A Cobb-Douglas típusú termelési függvények finomításával, a matematikai-statisztikai formalizálás és a keynesi gazdaságelméleti eredmények összekapcsolódtak Domar és Harrod növekedéselméletében, Hicks konjunktúraelméletében.

Harrod és Domar modelljénél azonban egyszerűbben fejezte ki a termelési tényezők és a gazdasági növekedés közötti vélt összefüggést F. C. Mahalonobis modellje. A $G = a \times b$ összefüggés (ahol a G a növekedési ütem, a a beruházási hányad és b az egységnyi beruházásra jutó nemzeti jövedelem növekménye) az ilyen jellegű növekedési modellekkel kapcsolatos alapvető problémákra is rámutat. Mahalonobis ugyanis a következőket állítja: „A nemzeti jövedelem növelésének egyetlen hosszú távban is ható módja azonban új fizikai javak, azaz új termelési eszközök létrehozása üzemek, gépek, épületek, szállítási berendezések stb. formájában. Ezért a gazdasági fejlődés üteme végső soron a minden egyes évben létrehozott új fizikai javak,

vagyis termelési eszközök mennyiségétől függ, azaz attól, hogy a nemzeti jövedelemnek mekkora hányadát nem fogyasztják el, hanem félreteszik, mégpedig beruházásra, vagyis a jövőbeni termelést szolgáló fizikai javak formájában való tőkeképzésre... A beruházási hányad és a beruházások nemzeti jövedelem koefficiense természetesen időről időre fluktuálhat a beruházások megoszlásától függően, de nem valószínű, hogy átlagos értéke éveken keresztül elég stabil marad. Így mind a beruházási hányadot, mind a beruházások jövedelem-koefficiensét hosszú időszakra egy adott gazdasági rendszer jellemző paramétereinek tekinthetjük.” [In: Szakolczai (szerk.), 1967. 14-15. old.] Az ilyen okfejtés *érdek háttérét* azonnal megértjük, ha figyelembe vesszük, hogy Mahalonobis India adatai alapján, az indiai beruházási terv készítéséhez fejtette ki a véleményét.³⁷

A szocialista országok beruházási, növekedési politikájában hasonló nézetek uralkodtak. Ezt bizonyítja többek között Berend T. Iván elemzése is, amikor sorra veszi a gazdaságpolitika kialakításának szempontjait. [Berend, 1975. 71-113. old.] Erre utal Jánossy Ferenc híres tanulmánya [Jánossy, 1969.] és az 1980-as évek irodalma, többek között a Szamuely László által szerkesztett, áttekintő kötet [Szamuely (szerk.), 1986.]. *Az általuk kritizált korábbi és korabeli nézetek egyszerű oksági kapcsolatot láttak az anyagi beruházás és a gazdasági növekedés között.* Tekintve azt, hogy a termelési függvényekben a beruházási hányadot (b) hosszabb idő távlatában konstansnak vélték, a gazdasági növekedés egyenesen az anyagi beruházás arányától függött. *Ezek a modellek éppen a hosszabb távon megnyilvánuló termelékenység-növekedést nem vették figyelembe.*

Aukrust és Bjerke Norvégia második világháború utáni gazdasági fejlődését elemezve már kitért arra, hogy a helyreállítási periódusban a termelés gyorsabban növekedett, mint a tőke. Később viszont a magas beruházási hányadot nem követte ennek megfelelő mértékű gazdasági növekedés. Úgy vélték, hogy a termelés növekedésének csak egy

³⁷ A számos, kínálkozó lehetőség közül azért éppen egy indiai közgazdászra utaltam, mert a paradigma váltást témánk esetében éppen egy másik indiai közgazdász, a Nobel-díjas Sen műve mutatja. Ezt az egyszerű, világos, ám ma már meghaladott modellt azért is idéztem, mert az okfejtés a hazai irodalom alapján is nagyon ismerős.

bizonyos része magyarázható meg az alapvető termelési tényezők szerepével, a *reziduum* viszont a műszaki fejlődés következménye. „...semmi okunk nincs arra, hogy a reáltőke és a nemzeti termék növekményei között a priori ilyen egyszerű kapcsolatot várjunk el... a tőke határtermelékenysége valószínűleg nem konstans, hanem egy olyan érték, amely magának a tőkének a nagyságával, valamint a foglalkoztatással és a technológia színvonalával együtt változik. Következésképpen nem várhatjuk azt, hogy a reáltőke adott növekedése mindig a nemzeti termék arányos növekedésére fog vezetni, tekintet nélkül arra, hogy mi történik a foglalkoztatással és a technológiával.” [In: Szokolczay (szerk.), 63. old.] „...nincs okunk azt várni, hogy a tőketermelés határárány állandó maradjon az idő folyamán: inkább ennek az ellenkezője valószínű. Sokkal inkább azt kell feltételeznünk, hogy ez az arány a foglalkoztatásnak, a tőke mennyiségének és a termelés technikájának a függvénye lesz...” [I.m. 65. old.] Megállapítják, hogy a reáltőke egy százalékos növekedése sokkal kisebb százalékkal növeli a nemzeti terméket, mint a munka vagy a tőke egy százalékos parciális növekedése, de mindezeken túlmenően a nemzeti termék leginkább a technikai fejlődés eredményeképpen nő. [I.m. 69. old.]

Következtetésük szerint ezeknek a felismeréseknek a beruházás-politikára is hatniuk kell, s figyelembe kell venni, hogy a növekedés végső magyarázója a műszaki fejlődés és az e mögött levő „emberi tényező”.

Mindezt azért idéztem, mert ezek a számítások a hagyományos megközelítésen belül, *még a paradigmaváltás előtt mutatják a közgazdasági gondolkodás új korszakának nyitányát.* A modern növekedéseméletek új korszakát R. M. Solow nyitotta meg azzal, hogy az egy főre jutó termelés műszaki fejlődésnek betudható részét *elkülönítette* azoktól a változásoktól, amelyek a rendelkezésre álló tőke mennyiségétől függttek. Aggregált termelési függvényébe a „technikai változás” mutatóját, mint függő változót vezette be. Az USA adatait elemezve megállapítja: a vizsgált időszakban „az egy munkaóra jutó termelés megduplázódott úgy, hogy a növekedés 87,5 százaléka tulajdonítható a technikai változásnak és a fennmaradó 12,5 százalék a tőke megnövekedett használatának.” [I.m. 140. old.] Lehetne folytatni Schultz-cal és Denisonnal.

A nyugati közgazdasági gondolkodás fejlődésének vázlatos bemutatásában itt mindenképpen meg kell állni, hiszen *már az 1920-as*

évek szovjet közgazdasági gondolkodása eljutott ehhez a felismeréshez. (Kétségtelen, hogy aztán, az 1930-as évek végéig, vissza is zuhant a lehető legegyszerűbb újratermelési modellhez.) Nem a politikai deklarációkról van szó, bár ezeknek következménye volt a tervekben. Az elveknek a gyakorlati fejlesztési munkában való tükröződését példázta Lunacsarszkij 1917-es állásfoglalása: „Bármennyire is kelljen csökkenteni az állami költségvetés más tárcáinak összegeit, a népművelésre fordított összegek magas arányszámát biztosítani kell: a bőkezű művelődésügyi költségvetés büszkesége egy-egy országnak, népnek, Oroszország *szabad és teljhatalmú népei ezt sohasem felejtethetik el.*” [Népművelés, kultúra... 1977. 19. old.] Akkor még úgy vélték, hogy a műveltség terjesztése nemcsak az iskola feladata, a népművelés nemcsak az iskola ügye; ez a felismerés állt Krupszkaja szenvedélyes hangvételű, 1928-as fogalmazása mögött is: „Napjainkban gyakran hallunk a gazdasági építéssel elfoglalt, gyakorlati szakemberektől ilyen nézeteket: legfontosabb a gazdaság, az az alap. A kultúra, az életviszonyok javítása magától jön... Bármennyire is szükség van az alapra, ez nem jelenti, hogy az minden, hogy annak minősége kívül áll a tömegek kulturális színvonalának hatásán...

A tömegek... ismeretekkel való felfegyverzése nélkül lelassul a szocialista építés irama és pazarlóvá válik”. [Idézi: Molnár, 1970.] A jelzett összefüggések mennyiségi módszerekkel történő bizonyítására már az 1920-as években átfogó kísérletet tett Sztrumlin. Bebizonyította, hogy (a legalacsonyabb kvalifikációt igénylő munkák esetében is) szoros összefüggés mutatható ki az iskolázottság, műveltség és az egy munkásra vetített termelési eredmények között. Így szűk gazdasági megfontolásokból is érdemes az oktatás, népművelés finanszírozása. [Lásd: Sztrumlin, 1929.; Mándi, 1975. 20. old., és Szalayné, 1982.]

A nyugati, korábban polgárinak nevezett közgazdasági gondolkodásban Schultz továbbfejlesztette a Solow által megkezdett kutatásokat. Nem elégedett meg azzal, hogy a termelékenység mögött csupán a technikai fejlődés ragadható meg, mint alapvető növekedési tényező. „*Sok minden, amit mi fogyasztásnak nevezünk nem más, mint beruházás az emberi tőkébe.* [Kiem. tőlem: K.G.] Nyilvánvaló példák erre azok a közvetlen kiadások, melyeket az oktatásra, az egészségügyre és a jobb munkaalkalmak kihasználása érdekében belső vándorlásra fordítunk.

Hasonlóképpen nyilvánvaló eset az iskolába járó idősebb diákok és a szakképzésben részt vevő munkások kieső keresete is, mégsem kerülnek be ezek a tételek sehol sem a nemzeti jövedelmi statisztikákba. Széles körben jellemző a szabadidőnek a szakképzettség és tudás fejlesztésére való használata, és ezt sem veszik figyelembe. Ilyen és hasonló módokon lényegesen megjavítható az emberi munka minősége és megnövelhető a termelékenység. Állítom, hogy az emberi tőkébe való ilyen jellegű beruházás magyarázza meg az egy munkásra jutó reálkereset tetemes növekedésének legnagyobb részét.” [A gazdasági növekedés... 1967., 326. old.]

Schultz foglalkozott azzal a problémakörrel is, hogy a közgazdászok miért vonakodtak ennek elemzésétől, majd megállapítja: *„Az a hiba, hogy az emberi erőforrásokat nem tekintették a tőke egyik formájának, a termelés egyik termelt eszközének, a beruházás eredményének, elősegítette a munka klasszikus fogalmának fennmaradását,* [Kiem. tőlem: K.G.] mely szerint a munkaerő kevés tudást és szakképzettséget igénylő kézi munka elvégzésének képessége, mellyel e fogalom szerint minden munkás egyformán rendelkezik. Ez a munkaerő-fogalom téves volt a klasszikus időben és nyilvánvalóan téves ma.” [I.m. 328. old.]

Schultz emberi tőkének, emberi beruházásnak tekintette az alábbi öt főbb területen eszközölt tőke ráfordításokat:

1. a tág értelemben vett egészségügyi intézményeket és szolgáltatásokat, amelyek egy ember várható életkorára, erejére, teherbíró képességére, energiájára és vitalitására hatnak;
2. az üzemekben szervezett továbbképzést, ideértve a vállalatok által szervezett régi típusú tanoncképzést is;
3. az alap-, közép- és felsőfokú formális oktatást;
4. a felnőttoktatást, melyet nem a vállalatok szerveznek, ideértve a továbbképző tanfolyamokat, elsősorban a mezőgazdaságban, végül
5. az egyének és családok vándorlását a változó munkaalkalmakhoz való alkalmazkodás érdekében.” [I.m. 333. old.]

Nézetei döntő jelentőségűek voltak az oktatás-gazdaságtan kialakulásában, annak ellenére, hogy emberi tőke értelmezése igencsak vitatható. Hiszen - az oktatás-gazdaságtan többi képviselőjéhez hasonlóan - *az oktatáson kívüli művelődést, a lakosság művelődési kiadásait kihagyta az emberi tőkéből.* A tudományos kutatások problémáját sem érintette, azt egyértelműen besorolta a technikai fejlődéshez. [Lásd részletesen: Schultz, 1971.]

Innentől azonban a nézetek fejlődésének taxonomikus áttekintéséről le kell mondani. Az elmélet felrobbant: az emberi tényező, a szolgáltatások, az oktatás-gazdaságtan, a művelődés-gazdaságtan megannyi kutatója vetette fel az újabb szempontokat. Csupán az akkori szovjet irodalom áttekintése is kisebb köteteket vett igénybe. [Marschall (szerk.), 1982/a] Nyugaton pedig szakfolyóiratok és tanszékek kezdtek foglalkozni a témával.

Az 1950-1970 közötti időszakban, az akkori tőkés országokban először és elsősorban az oktatás gazdasági kérdéseinek vizsgálatára esett a hangsúly. Fakadt ez a gazdaság és művelődés dualisztikus felfogásából. A szemléletmód változásából az következett, hogy a polarizálás fokozatos megszüntetése először azokat a területeket érintette, amelyek viszonylag jól strukturáltak. De az érdek is azt diktálta, hogy a tudomány adjon választ arra, hogyan és milyen periódus alatt várható az oktatásra előlegezett tőke megtérülése. Az oktatás piacgazdaságban is sokkal inkább államosított volt akkor, mint a művelődés egyéb területei. Így az állami irányítás tudományos megalapozása iránti igény is elsősorban az oktatási területekre irányította a figyelmet.

De nem hanyagolható el az a szempont sem, hogy az oktatásról álltak rendelkezésre olyan adatok (a rendszer viszonylagosan jól strukturáltsága és történeti múltja miatt), amelyeket a neoklasszikus elemzési módszerekkel egyáltalán vizsgálni lehetett. Az oktatás kiemelt elemzésének lényeges oka volt az is, hogy az infrastruktúra párhuzamos és megelőző fejlesztési-fejlődési típusait felmutató országokban éppen az oktatás jelentette a szűk keresztmetszetet.

Olyan feszültségek jelentkeztek az oktatási hálózatban, amelyek a központi beavatkozás szükségességét igényelték. A hallgató létszám növekedésével hatalmas egyetem kombinátok jöttek létre, amelyek gazdálkodása, irányítása hasonlóná vált egy-egy óriás vállalat tevékenységéhez. Igen jellegzetes változás volt a felsőoktatási intézmények nagy szervezeti egységekké alakulása, amelyekben a konvertálható szakemberképzésre törekedtek. Lényeges probléma volt, hogy az 1970-es években még nem alakult ki szerves kapcsolat az oktatás és az anyagi termelés szférái, továbbá a felsőfokú és középfokú intézmények oktatási rendszere között; így ismétlődtek a szakember-túltermelés és szakemberhiány ciklusai.

Az oktatás gazdasági problémáinak lényegére (máig ható érvénnyel) mutatott rá Coombs 1968-as, világhírű műve, *Az oktatás világválsága. Rendszerelemzés. Feltárta, hogy az oktatás világválsága öt tényező történelmi összekapcsolódásának a következménye:*

1. egyre nagyobb az oktatás iránti igény, növekszik a tanulók áradata,
2. világszerte jellemző az erőforrások akut hiánya, a hatalmas növekedés ellenére sem fedezik a szükségleteket;
3. a technikai fejlődés ellenére az oktatás munkaigényes iparág marad, növekszik az egy tanulóra eső költség;
4. a „kimeneti eredmény” nem felel meg a nemzeti fejlődés és az egyének gyorsan változó szükségleteinek;
5. az oktatási rendszerek a válsággal szemben tehetetlenek.

Az oktatás objektív feltételeinek hiányosságai, az erőforrások szűkössége mellett igen jelentős gond volt a *szakember-ellátottság* hiánya.

A fejlődő országok gazdasági gyakorlata a művelődés egészén belül elsősorban az oktatási szféra kiépítésére helyezte a hangsúlyt. Hiszen éppen a technikai fejlődés meggyorsítása (illetve egyáltalán a technikai fejlődés megindítása) szakembereket igényelt. A természetes termelésből való kilépés, a világgazdasági folyamatokba való szerves bekapcsolódás legalább az írni-olvasni tudást követeli meg a dolgozóktól. De ugyancsak az oktatás fontossága mellett szólt az oktatás és a demográfiai helyzet közötti összefüggés. Éppen a fejlődő országok igénye adott új lendületet az oktatás-gazdaságtani kutatásoknak, hiszen konkrét döntések előkészítéséhez vártak szempontokat. Nem kisebb kérdésre kellett válaszolni, mint arra, hogy mekkora részarányt fordítsanak oktatási beruházásokra, az oktatási hálózat kiépítésére és fenntartására - az egyébként rendkívül szűkös beruházási forrásokból. *S itt már összekapcsolódtak az egyes jövőkutatási irányzatok célrendszerekre vonatkozó nézetei és a neoklasszikus elemzések által nyújtott ökonomikus összefüggések.* De ugyanakkor az is érthető, hogy a fejlődő országok az egyéb kulturális területeken a hagyományos értékek megőrzésére törekedhettek csupán, s nem a művelődés egész rendszerének, hálózatának kiépítésére. A világ különböző országaiban folyó kutatások

megerősítették Coombs klasszikus tételét: „*a drága oktatás lehet rossz, de a jó oktatás sohasem lehet olcsó.*”³⁸

Hazánkban, az 1970-es évektől, a részleges közgazdasági szemléletváltozást *legkifejezőbben az infrastruktúra történeti és nemzetközi összehasonlító elemzései mutatták.* Infrastruktúrának - elvi értelemben - a nemzeti vagyonnak azt a részét tekintették a kutatók, amely közvetlenül nem szolgálja sem a javak létrehozását, sem azok elfogyasztását, de amely a gazdasági fejlettség adott szintjén, a mindenkori technika követelményeinek megfelelően, a termelés-elosztás-fogyasztás folyamatának zavartalan mozgásterét, ún. edényrendszerét hivatott biztosítani. Az infrastruktúra a meglévő, felhalmozódott *anyagi tőkejavak* állományának része. Ezekon kívül ide tartozik a rendelkezésre álló munkaerő-állomány munkavégző képessége és képzettsége, alkotó készsége. Ez a rendelkezésre álló szellemi tőke. A számadatok azt mutatták, hogy az infrastruktúra tőkeigénye igen jelentős, és a lekötött munkaerő száma és aránya állandóan növekszik.

A tőkeigény szembetűnővé teszi, hogy *a munkaerőigény nem mutatkozik meg a maga teljességében, „az infrastrukturális munkaerő egy része időnként és helyenként elbújik” a megfigyelés elől,* akár úgy, hogy nem különíthető el az infrastruktúrán kívüli ágazatokból, akár úgy, hogy nem is kerül bele a foglalkoztatottak számába. A saját házépítés, javítás, gyermekgondozás, stb. jellegű „önfoglalkoztatás”, illetve a mások számára végzett - szervezeten nem nyilvántartható - szolgáltatások mellett arra is gondolhatunk, hogy például a kulturális szférában viszonylag magas a részfoglalkozásúak, külsősök, „bedolgozók” száma, s ez tulajdonképpen egy reális számbavétel esetén növelné a létszámot.³⁹

³⁸ Korábban már utaltam arra, hogy kutatásaink keretében szisztematikusan áttekintettük, elemeztük az oktatásgazdaságtan hazai és nemzetközi szakirodalmát. Ám tekintettel arra, hogy a hazai oktatás-gazdaságtani és művelődés-gazdaságtani kutatások az 1970-es évektől hazánkban is határozottan szétváltak, *e diszciplinával a továbbiakban, e dolgozatban nem foglalkozom;* hiszen alapvető, összefoglaló művek is megjelentek [Polonyi, 2000; Polonyi (szerk.), 2002.]. Önálló kutatási területté fejlődött a közös rész: a felnőttoktatás, az egész életen át történő tanulás, az oktatás diverzifikációjának közgazdasági elemzése is.

³⁹ Ennek az „infra szempontnak” napjaink nonprofit szektora esetében van különleges jelentősége; amint erről a 3.3. és 3.4. alpontokban lesz szó.

Az elemzők kimutatták, hogy a fokozatosan kibontakozó munkaerőigény mellett a tőkeigény a maga egészében, azonnal megjelenik egy-egy infrastrukturális beruházás esetén. A fejlődés során a tőkeigény némileg vesztít nagyságából, míg a munkaerőigény fennmarad, sőt növekszik. Az infrastrukturális területek más-más mértékben alkalmasak a technika fogadására, s a technikai fejlődés egy-egy részterülete nem munkaerőt megtakarító termelékenységben jelentkezik, sőt *a technikai fejlődés kapcsán is bővül a munka erőigény.* (Például: kereskedelem, egészségügy, oktatás, kulturális területek, igazgatás). Az aktív keresők összlétszámához viszonyítva az infrastrukturális ágazatokban foglalkoztatottak aránya időben növekszik, a korszakonként változó mérték azonban a mindenkori gazdasági fejlettségi szinttel van kapcsolatban. *Kelet-Európa szocialista korszakában a gazdasági fejlődés során nőtt a jelzett ágazatokban foglalkoztatottak száma, de nem olyan mértékben, mint ahogy annak idején - a gazdasági fejlődés megfelelő szakaszában - az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában.* A mai gazdaságban az infrastruktúra az anyagi termelő tőke működésének előfeltétele. E nélkül az anyagi termelő beruházások sokkal kevésbé lennének hatékonyak, mert működésüket a munkaerő, a nyersanyag ellátás vagy a szállítás, javítás, értékesítés szűk keresztmetszetei gátolnák. *Az infrastruktúra nem csupán elősegíti, hanem ösztönzi is a termelés fejlődését, amennyiben a kiépítés növekvő keresletet jelent a termelés különböző területei számára. Ezzel szemben az infrastrukturális beruházások disszonanciája a termelő beruházások hatékonyságára is visszahat.*

Figyelembe véve az infrastruktúra és az anyagi termelő ágazatok működési mechanizmusát, biztos, hogy ugyanazon gazdasági eredmények eléréséhez sokkal nagyobb termelő beruházásokra van szükség, mint akkor, ha a termelő tőke és az infrastrukturális tőke színvonala összhangban van. *Az 1980-as években gyakori érv volt, hogy az infrastruktúra hiánya előbb-utóbb az általános gazdasági növekedés gátjává válik, veszélyezteti, sőt lehetetlenné teszi az elérni kívánt növekedést.* Hosszú távon tehát nem úgy merült fel a kérdés, hogy gazdasági növekedés, vagy infrastruktúra, hanem úgy, hogy *milyen gazdasági növekedéshez milyen méretű és szerkezetű infrastruktúra szükséges, milyen az az infrastruktúra, amely képes biztosítani a*

*gazdaság különböző szféráinak többé-kevésbé egymáshoz illeszkedő fejlődését.*⁴⁰

Ennek megértése a modernizáció megértésének kulcsa. A hagyományos közgazdasági gondolkodás ördögi körére jól mutatott rá Eddington relativistája, aki (a *Tér, idő, nehézkedés* c. könyvét bevezető beszélgetésben) azt mondja: „Emlékszik az óra és az időjelző ágyú anekdotájára? Egyiptomban történt. *Az egyik ember, akinek az ágyút kellett elsütnie, az óra után igazodott, a másik pedig, aki az órát igazította, az ágyú durranásához.* Nem, kérem, ön nem határozhat meg valamilyen hosszúságot olyan merev vonalzó segítségével, amelyet önmaga egy hosszúság segítségével fog meghatározni.” Az infrastruktúra-elemzések terén is ezekből a bűvös körökből kellett kilépni (illetve a körforgást más megvilágításba helyezni) ahhoz, hogy a közgazdasági elmélet a gazdaságpolitikai gyakorlat számára is értelmezhető szempontokat adjon.

Az elemzések leszögezték, hogy az infrastruktúra nem csupán elősegíti, hanem ösztönzi is a termelés fejlődését. Ezzel párhuzamosan a fogyasztás közgazdasági vizsgálata is erre mutatott rá. Az 1950-es évektől a fogyasztás közgazdasági kutatását alapvetően két tényező motiválta. Egyrészt a fogyasztók széles tömegei túljutottak - az iparilag fejlett országokban - a létminimum-szinten, jelentős diszponibilis jövedelmek képződtek. Másrészt az új technológia alternatív termékellátási lehetőséget teremtett meg, így a fogyasztási javak termelése és elosztása komoly döntési kérdéseket támasztott mind társadalmi, mind pedig egyéni szinten.

Scitovsky fellépéséig a fogyasztás vizsgálatoknak három, többé-kevésbé jól elkülöníthető irányzata alakult ki:

1. A *fogyasztás-gazdaságtan*, amely alapvetően azt vizsgálta, hogy adott helyen és időben milyen tényezők határozzák meg a fogyasztás alakulását.
2. A *jóléti közgazdaságtan*, amely a szükséglet-kielégítés, *a priori* elveit kutatta. Ezen belül „az új jóléti közgazdaságtan” irányzata a gazdasági elemzés teljes reformjára törekedett: a jólét etikai, politikai, szociológiai aspektusait kutatta.

⁴⁰ Feltehetően éppen az infrastruktúra elemzések hatására, a kultúra esetében ezt Vitányi Iván fogalmazta meg: „nem az a kérdés, hogy mennyi pénz kell a kultúrához, hanem az, hogy mennyi kultúra kell a pénzhez.” Ebből nőtt ki *A kultúra pénze, a pénz kultúrája* című konferencia sorozat...

3. Az *életszínvonal-index vizsgálatok* során igyekeztek olyan mutatókat kialakítani, amelyek pontosabban tükrözik az élet minőségének változását, mint a hagyományos aggregált nemzeti jövedelem-mutatók. A század ötvenes éveitől ugyanis egyre több közgazdász meggyőződésévé vált, hogy a gazdasági növekedés és fejlettség hagyományos mutatói nem fejezik ki helyesen az életszínvonal változását, mivel nem tükrözik azoknak a tényezőknek a hatását, amelyek ténylegesen befolyásolják az élet minőségét.

A fogyasztásvizsgálatok mindhárom irányzata érintette a kulturális cikkek és szolgáltatások fogyasztásának problémakörét. Ebben a tekintetben *az alábbi közös jellemzőket emelem ki:*

Mindhárom irányzat lényeges szerepet tulajdonított a kulturális javak és szolgáltatások fogyasztásának, mégpedig szigorúan gazdasági értelemben is. *A kulturális cikkek fogyasztása is serkentőleg hat a termelésre, hiszen egészen új iparágak kiépítését feltételezi.* (Pl. oktatástechnikai berendezések, elektromosságon alapuló eszközök - tv., rádió, lemezjátszó, stb. -, kulturális intézmények speciális berendezései). Az információs társadalom korában ma már ez magától értetődik.

Mindhárom irányzat fontosnak tartotta a diszponibilis jövedelmek kulturális cikkekre és szolgáltatásokra fordítható részét, illetve ennek elemzését.

Mindhárom irányzat (de különösen a jóléti közgazdaságtan és az életszínvonal-index vizsgálatok) lényeges célkategóriaként kezelték (és az élet minőségének mérésekor alapvető tényezőnek tartották) a kulturális cikkek és szolgáltatások fogyasztását.

Az akkori gazdaságtörténeti kutatásokban összekapcsolódott az infrastruktúra és a fogyasztás vizsgálata. Az elemzések arra mutattak rá, hogy *az új körülményekhez és lehetőségekhez való gyors alkalmazkodás döntően az emberi tényezőtől múlik.* A rugalmas gazdasági reagálásnak, a gyors ágazati és termékszerkezet-váltási képességnek *feltétele* az

általános képzettségi és kulturális színvonal, *amely megalapozza a szakmai szerkezet rugalmas változásának lehetőségét.*⁴¹

A szocializmus utolsó másfél-két évtizedében a *társadalmi tervezési kísérletek* próbálták felölelni a fogyasztás, az infrastruktúra és a szolgáltatások tervezését, valamint a gazdasági döntések tovaryűrűző társadalmi hatásainak tervezését is. A társadalmi tervezés irodalmában közös vonás volt az, hogy a szerzők a kulturális szféra helyzetét, a művelődésnek a társadalmi-gazdasági fejlődésben betöltött, illetve betöltendő szerepét meghatározó alrendszerként kezelték. Tágabban a jövőkutatói irányzatok és a világmodellek, illetve az átfogó társadalmi tervezést sürgető szakemberek végső következtetése mindig az volt, hogy az anyagi termelést és a fogyasztást preferáló gazdasági szisztéma helyett olyan humán ökonómia (és ennek a megfelelő tervezésére) van szükség, amely az ember kiteljesedését szolgálja. Ebben pedig mint cél és mint a megvalósításhoz szükséges eszköz, alapvetően fontos a társadalom műveltsége, és így a művelődés feltételeinek megteremtése.

2.3. Témakörök a korszak polgári szakirodalmában

A gazdaság és művelődés összefüggéseinek az előzőekben jelzett kutatását *általános megközelítésnek* tekintem. Az 1.2. pontban vázolt okcsoportok hatására, a bemutatott kultúraelméleti megközelítéseket és az

⁴¹ Később, az 1990-es években, a főirányú közgazdasági gondolkodásban, az emberi tőke koncepció utáni újabb nagy fordulatot Scitovsky munkássága jelentette. Ő a műveltséget, a kulturális fogyasztást az élet élvezetéhez, a fogyasztói társadalom unalmának ellensúlyozásához, a munkanélküliség csökkentéséhez alapvetően fontosnak tartotta. [Scitovsky, 1999.; és Scitovsky In: Daubner etc. (szerk.)] Ő a fejlett társadalom anomáliáival való birkózásban emelte ki a műveltség szerepét, Sen viszont a szegénység elleni küzdelemben és ugyancsak a foglalkoztatás szervezésében tartja fontosnak a kultúrát. Ezek a gondolkodási modellek már szakítottak a termelési függvényekre építő, az anyagi termelésből kiinduló, matematikai-statisztikai, „minden mástól eltekintő” formalizálással. Nem *anyagi* növekedésben, hanem *társadalmi gazdasági – kulturális* összefüggésekben gondolkodnak, figyelembe véve az emberi, fogyasztói, társadalmi viselkedés pszichológiai jellemzőit is.

elmélet-történeti utat többé-kevésbé ismerve (vagy maguk mögött érezve) alakultak ki a szűkebb kulturális szférára, a művelődésre vonatkozó *különös jellegű*, elméleti - gazdasági kutatások.⁴²

A művelődés iránti közgazdasági, tervezői érdeklődés először azért is az oktatásra terjedt ki, mert „a műveltség legfőbb hordozója, közvetítője az oktatás. Ez határozza meg, hogy az emberek mit tudnak vagy mit nem tudnak később befogadni a műveltség más hordozóinak közvetítésével...” [Berend, 1978. 139. old.] Az oktatás-gazdaságtani és oktatás-szociológiai vizsgálatokból az is kiderült azonban, hogy az általános és szakképzés hatékonyságát, *az ismeretek befogadási és alkalmazási képességét* jelentősen befolyásolja, *hogy milyen az oktatáson kívüli „műveltség-hordozókhoz” való viszony, milyen a művelődés feltételrendszere.*

Az iskolán kívüli művelődés gazdasági elemzését kétségtelenül motiválta az a tény, hogy az oktatás kilépett az iskolarendszer falai közül. Az újabb és újabb szakmák megjelenése, az egész életen át tartó tanulás, felnőttoktatás, permanens képzés stb. követelménye feladatokat támasztott a tömegkommunikációs intézményekkel, könyvtárakkal, művelődési otthonokkal szemben is. Az ilyen vizsgálatok mögötti lényegesebb ok azonban az, hogy az „emberi tényező” nemcsak az egészségügy, az oktatás vagy általában a szolgáltatások fejlesztését kívánta meg, de az oktatáson kívüli művelődési lehetőségek biztosítását is.

Az iskolán kívüli művészeti és közművelődési feltételrendszer belső fejlődése is megkövetelte az átfogó közgazdasági elemzést, hiszen az ismeretközvetítés speciális intézményei (a rádió, televízió, sajtó, könyvtárak, művelődési otthonok) *együttesen valóságosan nagyipari jellegűvé váltak.* Az ezekkel kapcsolatos gazdasági összefüggéseknek csak az egyik csoportja az, hogy sok pénzbe kerülnek, menedzselést, tervezést kívánnak. Legalább ennyire fontosak a finanszírozás forrásaihoz, a produktumok társadalmi elosztásához (a hozzájutáshoz és befogadáshoz) kötődő gazdasági kérdések. *A kulturális fejlődés gazdasági vizsgálata során három nagyobb problémakörrel kellett számolni.*

⁴² A finanszírozás méretére és mértékére, illetve az egyes szakágazatokra, alágazatokra vagy intézményekre vonatkozó kutatásokat tekintem (empirikus bázison) *speciálisnak* és ezekről az 1970-es és 1980-as évek magyar közművelődése esetében a 3. és a 4. fejezetben lesz szó.

A nagyipari jellegűvé vált művelődési feltételrendszer speciális gazdasági szabályozást, az itt érvényesülő közgazdasági összefüggések feltárását igényelte. Ugyanakkor szembe kellett nézni a „kulturiparhoz” kötődő manipuláció tényével, [Vö: Horkheimer-Andorno; Bayer] illetve a tartalmi, művészeti szempontból igénytelenebb szellemi termékek tömeges terjesztéséből származó veszélyekkel.

Az iskolán kívüli művelődés nemzetgazdasági dimenziójában az volt a kérdés, hogy milyen politikai és gazdasági megfontolások alapján, milyen mértékben és módszerekkel, milyen prioritásokat képezve lehet, illetve kell *központilag* támogatni és tervezni a művelődési folyamatokat és közvetlen feltételeiket.

A „kulturális kínálat” hatóköre, a fogyasztás és befogadás gazdasági meghatározottsága is vizsgálati problémává vált. Az 1970-es és az 1980-as években, *az akkori* angolszász, szovjet, lengyel, cseh vagy szlovák szakirodalomban „kultúra-gazdaságtan” vagy „a kultúra gazdasági kérdései” elnevezéssel vizsgálták többek között a színházak, filmgyártás, tömegkommunikáció, könyvkiadás és -terjesztés, a művelődési otthon típusú intézmények gazdasági problémáit. Jogos volt azonban az ellenvetés: *nemcsak ez a kultúra*, a tágabb értelmezés hívei éppúgy szükségesnek tartották többek között a műemlékvédelem, a rekreációs intézmények, a vizuális alkotások *gazdasági vizsgálatát*, mint mondjuk a környezetkultúra vagy a munkakultúra elemzését.

Az eligazodást és behatárolást *akkor* segítette, hogy a magyar nyelvben külön fogalmunk van az oktatásra és a művelődésre. Kutatásaim során *alapvetően az iskolán kívüli művelődés (történelmileg kialakult speciális ismeretközvetítési-ismeretszerzési feltételekhez, médiumokhoz kötődő) gazdasági összefüggéseit vizsgáltam. Feladatomnak alapvetően a nemzetgazdasági összefüggéseket tárgyaló munkák áttekintését tartottam.* A hivatkozott feldolgozásainkban áttekintett szakirodalom igen bő, hiszen számos közgazdasági vizsgálódási terület (gazdaságtörténet, infrastruktúra, szolgáltatások) és a kultúratudományok (művelődéstudomány, művelődéstörténet, művelődésszociológia) kapcsolódnak ehhez a kérdéskörhöz. A mostani szelektív elemzés

szempontja az, hogy a *művelődés-gazdaságtani* vizsgálatok skáláját igyekszem szemléltetni, az *elemzések különböző dimenzióit* bemutatni.⁴³

A művelődés-gazdaságtan különös és specifikus szakirodalma *nem* az emberi tőke koncepció és az oktatás-gazdaságtan közvetlen folytatásaként alakult ki. A művészeti és közművelődési intézmények konkrét anyagi gondjainak feltárása, illetve a kulturális ipar megjelenése motiválta az ilyen kutatásokat. A feltárás és az eredmények értelmezése korábban, a szocialista országokban, minduntalan visszavezetett az akut politikai gazdaságtani kérdésekhez: a produktív és improduktív munka, illetve az alap és felépítmény problémájához. [Lásd: például hazánkban az 1990-es évekig vissza-visszatérő, „áru-e a kultúra?” vitát.]

A művelődés-gazdaságtani kutatások áttekintése során feltűnik az, hogy a nyugati szerzők általában nem foglalkoztak a kultúra definiálási problémáival, hanem egy-egy művelődési intézménytípus működésének és fejlesztésének (vagy egy-egy termék termelésének) konkrét gazdasági összefüggéseit vizsgálták. Elvált tehát a társadalomelméleti megközelítés és a konkrét üzem- vagy ágazati gazdaságtani vizsgálat.

Az 1970-es években, az akkori *tőkés országokban* többen úgy vélték, hogy egy általános „humán ökonómia” létrehozására van szükség. Ez tükröződött Toffler, Drucker, Vaizey vagy Galbraith munkáiban. Boulding olyan „kulturális közgazdaságtan” (cultural economics) kidolgozását javasolta, amely a társadalom intézményrendszerét, a társadalmi és gazdasági folyamatok kapcsolatait is vizsgálja. Utalva az első fejezetben tárgyaltakra, ezek a szerzők a tágabb kultúra fogalom és a gazdaság összefüggéseit elemezték. Mások a *kultúra ökonómiája* kifejezést használva, pl. Baumol, Throsby, Salem, Peacock stb., nem adtak általános definíciót; egy-egy szűkebb értelemben vett kulturális részterületet (többnyire az előadóművészeteket) vizsgálták.

⁴³ E disszertáció irodalomjegyzékében csak az itt konkrétan hivatkozott illetve kiemelten fontos művek adatait tüntetem fel, a feldolgozott szélesebb „háttér” (az elmélettörténet iránt érdeklődők vagy egy-egy résztémát kutatni kívánók számára) a hivatkozott szakirodalom-elemző kötetekben rendelkezésre áll. A témakörgyűjteményes kötetekben megjelent tanulmányok esetében az irodalomjegyzékben a tanulmányokat külön nem, csak az egész kötetet tüntetem fel; terjedelmi okok miatt, ám főleg azért, hogy a kötetek egészével a tendenciák követhetőségére utaljak.

A fejlődő országokban a termelési szerkezet modernizálása nem pusztán technikai-gazdasági probléma, nemcsak az alapvető termelési tényezők függvénye volt. A szakoktatási gondokhoz kapcsolódva felmerült a kérdés: a társadalmi, gazdasági fejlesztési célok szolgálatában milyen kulturális intézményhálózatra van szükség; hogyan épülhet a képzési rendszer a lakosság hagyományos szellemi kultúrájára? Milyen intézményesült közvetítési rendszer képes biztosítani a gazdasági fejlődés beindításához szükséges minimális ismereteket; a kialakuló (döntően külföldön kiképzett) értelmiség kulturális szükségleteinek kielégítését? A fejlődő országok kultúrájának ismerete bizonyos értelemben stratégiai kérdésként is felmerült: mindennemű beavatkozási szándékhoz ismerni kell a lakosság kultúráját, ismeretszintjét, gondolkodási rendszerét.⁴⁴

Az 1960-as években elsősorban az előadóművészetek elemzése kapcsán fogalmazódott meg az üzemgazdasági, mikro-ökonómiai dilemma: *a reálköltések ugrásszerűen emelkedtek, a fizetőképes kereslet nem nőtt.* [Baumol; Bowen; lásd: később továbbá Daubner (szerk.) és a kötetben számos, rájuk hivatkozó tanulmányt]. Körvonalazódott tehát az alapkérdés: Milyen általános és speciális gazdasági törvényszerűségek érvényesülnek a kulturális intézmények működésében? A termelő vállalatok gazdálkodásától mennyiben tér el egy-egy művelődési intézmény (vagy kulturális termékeket előállító és forgalmazó vállalat) tevékenysége? Kell-e valamit tennie és mit kell tennie a központi gazdaságpolitikai vezetésnek a művelődési feltételrendszer finanszírozása érdekében?

A különöstől a speciálisához vezető művelődés-gazdaságtani vizsgálatok sorát a Baumol-Bowen-jelentés nyitotta meg. A két amerikai közgazdász az 1960-as évek első felében figyelt fel arra, hogy *az előadóművészetek területén a reálköltések ugrásszerűen emelkedtek, ugyanakkor a fizetőképes kereslet lényegesen nem változott. Szerintük a kulturális szektor termelékenysége az átlagos termelékenységnél alacsonyabb, ugyanakkor a béreket itt is a nemzetgazdasági átlagos termelékenység határozza meg.* A kulturális „output” növekedési üteme tehát kisebb,

⁴⁴ Igazán most, a 21. század elején érzékelhetjük az akkor felvetett kérdések komolyságát. Most látjuk, hogy Huntington és Fukuyama munkáinak ismeretében is nehéz a válasz. Ám azt is látjuk, hogy az ő műveikhez az itt tárgyaltak jelentették *a gondolat eredeti felhalmozását.*

mint a béreké, így az ütem csak növekvő ráfordításokkal tartható fenn. Ezért a kultúrára fordított összegek növekedése nem feltétlenül mutatja az „output” növekedését és önmagában semmiképpen sem jelenti a hatékonyság javulását. Ezt a tendenciát Baumol-Bowen-hipotézisnek nevezte a későbbi szakirodalom. [Baumol-Bowen, 1965; 1966; lásd: még Daubner etc. (szerk.) kötet I-III. fejezetének több tanulmányát.] Vizsgálatukban a színház, az opera, a zene és a táncművészetek közös gazdasági dilemmájára kerestek választ. A jelentés később az elemzések sorozatát indította el. Érdekessége abban is rejlett, hogy először derült bizonyítottan fény arra, hogy *az előadóművészetek terén valóban érvényesülnek speciális gazdasági összefüggések. Ez az „iparág” valóban megköveteli a gazdasági elemzést és a sajátos menedzselést, s nem csupán a művészek panaszairól van szó.*

Nyilvánvalóvá vált, hogy a korszerű nézőtér és színpadtechnika kialakítása ténylegesen nagyipari jellegűvé vált, s ezzel párhuzamosan növekedtek a színészekkel, a statisztákkal, a technikai személyzettel és a kiszolgáló adminisztrációval kapcsolatos személyi költségek. A technikai fejlődés az alkotás koncepcióját és folyamatát is befolyásolta; maga az alkotás is egyre inkább technika igényessé vált. A fizetőképes kereslet viszont nem növekedhet a költségeknek megfelelő ütemben; egyrészt azért, mert a nem városi települések színházakkal való ellátatlansága és a színház iránti érdeklődés stagnálása miatt a színházat látogatók száma nagyobb ütemben nem növelhető. Másrészt azért, mert a belépőjegyek árát nem lehet olyan mértékben emelni, hogy fedezzék a költségeket, hiszen ebben az esetben a színházi közönség - elsősorban az alacsonyabb jövedelműek - egy részét eleve elriasztanák a színházról és az előadóművészetek más formáitól.⁴⁵

⁴⁵ Baumol-Bowen, Dadamjan és mások elemzéseire is támaszkodva, (a 4. fejezetben közölt, a művelődési otthonok komplex elemzéséhez hasonlóan) elvégeztem a hazai színházak művelődés-gazdaságtani elemzését. Ennek során makro-gazdasági, empirikus bázison is bizonyítottam a Baumol-Bowen-effektust [Koncz, 1984.]. Hazánkban az előadóművészetek vizsgálatának van mérvadó irodalma; pl. Venczel írásai; a Juhász-Kalmár (szerk.) kötet és a Daubner etc. (szerk.) kötet több tanulmánya. E dolgozatban, terjedelmi korlátok miatt, e témakör hazai empiriájával nem foglalkozom.

Throsby 1978-ban közölt, a témakör széles körű szakirodalmát feldolgozó tanulmánya több nyugat-európai ország, ill. Ausztrália színházai esetében foglalta össze ezeket a tendenciákat. Munkájában áttekintést ad az előadóművészetek állami támogatásának történetéről is. Ausztráliában állami támogatással jött létre a Művészeti Tanács, amelynek célja, hogy „a művészetek minden formáját közel vigye a néphez, hiszen a művészet nem kevesek luxusa, hanem mindenki szükséglete”. Az évek során a támogatás nőtt, s elősegítették, hogy a vidéki városokba is eljuttassák az előadóművészeteket. Miért vált szükségessé – a tőkés országokban – az előadóművészetek állami támogatása? Throsby ezt az iparág természetével magyarázza: „A közgazdász, aki ugyanazzal a szemmel nézi iparágunkat, mint bármely más iparágat a gazdaság tercier szektorában ... ha pillantását a múltba vagy éppen más országokra veti, felismerheti, hogy az előadóművészetek – különösen az ún. „komoly” művészetek, az opera, balett, színház és komolyzene – ritkán voltak képesek (ha egyáltalán valaha is) valamilyen pénzügyi támogatás nélkül virágzóan fejlődni. A nagy athéni drámafesztiválok, Nagy Frigyes zenei udvara, a New York-i Balett és a londoni Covent Garden egy közös tulajdonsággal rendelkeznek: mindegyik így vagy úgy, függött vagy függ a pénzügyi támogatástól.” [Throsby, 7. old.]

A keresletet elemezve (különböző időpontokban és különböző országokban készült szociológiai vizsgálatok adataira támaszkodva) állapította meg, hogy az előadóművészetek alapközönsége az értelmiségiek és magasabb jövedelműek köréből került ki. De éppen amiatt, hogy a művészet nem luxus, hanem mindenki szükséglete, nem lehet a kínálat árait ezen rétegekre alapozni. Szemléletes példával illusztrálta a költségek emelkedési tendenciáját. *Eltérően más iparágaktól, itt az alkalmazott munkaerő nem válik termelékenyebbé az idő múlásával.* A statikus kereslet és emelkedő reálköltségek miatt az előadóművészetek gazdasági helyzetét az a mélyülő szakadék jellemezte, amely a teljes költségek és a jegyekből származó bevétel között tátong. Ennek az a következménye, hogy kb. 50-60 % térül meg a jegyekből a Covent Garden vagy az Ausztrál Opera esetében, az arány pedig még ennél is sokkal rosszabb volt Európa többi operájában. Milyen más indokok támasztják alá az előadóművészetek állami támogatásának jogosságát? Felismerésekre hivatkozik: egy 1972-es vizsgálatban

csak a megkérdezettek kevesebb, mint 20 %-a vallotta azt, hogy a közvetlenül résztvevőkön kívül másnak nincs „haszna” a színházból és az operából. Egy 1973-as felmérésben a válaszolók 66 %-a úgy vélte, hogy az ausztrál társadalomnak hasznára van a szimfonikus zenekarok támogatása – noha csak 19 %-uk vesz részt koncerteken. Ez a bizonyíték azonban – vallja Throsby – nemcsak, hogy nem teljes, de a külső hasznok nagyságát sem mutatja s nem ad választ arra a kérdésre, hogy mekkora támogatás indokolt a gazdasági hatékonyság előmozdítására.

Az állami támogatással kapcsolatban így legalább négyféle probléma merült fel:

1. Mekkora rész jusson a költségvetésből a művészetek támogatására? Ezt csak a szükségletek becslésével lehet ma megoldani.
2. Hogyan osszák el a támogatást a versengő vállalatok között? A társulatokat vagy egyéneket, a városokat, vagy a vidéket, a hivatásosakat vagy az amatőröket, az operát vagy a színházat stb. támogassa-e a költségvetés? Erre sincs tudományosan megalapozott válasz. Ausztráliában például egy jelentés úgy foglalt állást, hogy a közvetlen támogatást át kell irányítani az egyes társulatoktól a társulatok szövetségéhez. Ezt a sajtó – mivel centralizálási törekvést látott benne – élesen támadta.
3. A támogatás a jegyárak alacsony tartását jelenti – így tulajdonképpen a gazdagokat támogatja, hiszen a látogatók nagyobb száma és aránya közülük kerül ki.
4. Rendszerint a kormány által kinevezett művészeti tanács dönt; ám fennáll a veszély, hogy a nagyvonalú támogatás ellenére éppen az új kezdeményezéseket nyomják el. „A művészetekbe történő beruházás, különösen fiatal tehetségek esetében, kockázatos vállalkozás ... Mivel igen sok szubjektív tényező játszik itt szerepet, a leghelyesebb, ha a társadalom megbízik kijelölt kulturális tanácsadói önálló és művészi ítéletalkotásában.” [Throsby, 11. old.]

Withers szintén Ausztrália példáján elemezte az állami támogatások iránti növekvő igényt, ökonometriai módszerek felhasználásával. Ausztráliában általában a *közvetett* gazdasági és politikai haszonnal indokolták az állami támogatás szükségességét. A gyors infláció, a gazdasági visszaesés azonban néhány országban „sivár jövőt festett” az előadóművészetek elé. Ám Withers egy másik tanulmánya szerint a növekvő szabadidő, a reáljövedelmek emelkedése és az ízlés változása kiegyensúlyozhatja a Baumol-Bowen hatást.

A Garretson-Grossmann jelentés azt állította, hogy az USA-ban mind a központi, mind a helyi kormányok nagymértékben fokozták az előadóművészetek támogatását, jelentősen kiegészítve a mecénásoktól és alapítványoktól származó forrásokat. Ezt tükrözte Kuti Edit (az Amerikai Egyesült Államok művelődéspolitikájáról és a finanszírozás szisztémájáról szóló) áttekintése is; megállapította, hogy a nyugat-európai országokban is ez a tendencia érvényesül. Peacock egy 1969-es tanulmányában a jóléti gazdaságtan és a művészetek támogatásának összefüggéseit vizsgálta. Ebben a tekintetben Galbraith 1960-as *Közgazdaságtan és művészetek* című korai esszéjét tartotta úttörőnek.

Számos regényben, életrajzban, önéletrajzban és szociológiai elemzésben volt szó a zeneszerzők és zenei előadóművészek egyéni gazdasági helyzetéről. Visszatérő téma volt *a komoly zenét alkotók szegénysége*, a sikeres előadóművészek és *a könnyű műfaj alkotóinak gazdagsága*; a szegény művész vergődése az egyre gazdagodó vállalkozók között stb. Így rendkívül bő a zenével kapcsolatos gazdasági utalásokat is tartalmazó irodalom. Honegger például *Zeneszerző vagyok* című könyvében többek között elmondja a klasszikus és kortárs zene fogadtatása közötti különbség anyagi konzekvenciáit; válaszolja, hogy komponálásból hogyan nem lehet megélni; szól a „zenemű-kiadás drámájáról és rejtélyeiről”, a mecénatúra szerepéről stb. Bartók a gépzenéről tartott előadásában, 1937-ben a gramofon pedagógiai és tudományos szerepét elemezve mutatott rá a könnyűzene és komolyzene közötti gazdasági problémára: „(A gramofon) ... lehetővé teszi, hogy zeneszerzők műveiket nemcsak kottairásban, hanem saját előadásukban vagy saját elképzelésüknek megfelelő előadásban adják át a világnak... Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a minél nagyobb és minél gyorsabb nyereség elérésére berendezkedett szellemű gramofontársaságok ebből a szempontból egyáltalán nem állják meg a helyüket. Sok, később már létrehozhatatlan felvételt elmulasztanak, létrehozhatatlant, ha az illető zeneszerző már nem lesz életben ... Annál nagyobb gyorsasággal veszik fel a kuplékat, slágereket és hasonlókat... Tulajdonképpen érthetetlen előttem, kereskedelmi haszonügyekben járatlan ember előtt ezeknek a társaságoknak eszejárása. Igaz ugyan, hogy ezek az aligzenék 1-2 éven belül busás hasznot hoznak, de ha kimúlnak a divatból, akkor már az ördög sem törődik velük, a levitézlett hősökkel. Ezzel szemben

az értékes zene felvételeit, ha évente jóval kevesebben veszik is, de viszont jóval hosszabb ideig. 100 évig és még tovább is fogják vásárolni. Tehát végeredményében több hasznuk lehet idővel értékes zenefelvételekből, mint mulandó slágerekből. De nyilvánvaló, hogy a gramofontársaságok jelszava ez: jobb most egy veréb, mint 100 éven belül egy tüzokfalka.” [Idézi: Breuer, 46; 26-27. old.] Bartók szemléletesen fogalmazta itt meg az egész kulturális szférára érvényes rövid távú gazdasági érdek és a hosszú távú társadalmi érdek ellentétét.

A számos ilyen típusú megközelítések számossága mellett akkor kevés volt a témakört rendszerezetten, közgazdasági szemléletben elemző irodalom. Ezt csodálkozva jegyezte meg a tárgykörben publikáló *Peacock* is; pedig a zenében (különösen terjesztésében) az 1920-as évektől hatalmas, technikailag – gazdaságilag determinált forradalom játszódott és játszódik le. A zenével foglalkozó gazdasági irodalom érdekes példánya Roth könyve. A század legnagyobb zeneszerzőinak kiadójaként (Universal Edition; Boosey and Hawkes) fél évszázadon át gyűjthette tapasztalatait. Azokat a zeneművészetén kívüli technikai-gazdasági változásokat tekintette át, amelyek a zenei robbantást kiváltották. Míg a század elején még erőfeszítéseket kellett tenni annak, aki zenét akart hallgatni, az elektrotechnika nyomán a zene átörökíthető és szállítható lett; megszűnt az élő előadás és befogadás egyidejűsége. A többi művészetnek szerinte kisebb hasznot hozott (és kevesebb kért okozott) a technikai fejlődés. „Azokat az előnyöket, amelyeket Gutenberg találmánya az irodalomnak és a tudománynak adott, a zene számára magának az előadásnak a megörökítése és szétsugárzása teremtette meg. Ezek az előnyök: a szinte határtalan térfoglalás, az általános hozzáférhetőség” [Roth, 18. old.]. A technika az építészet és zene kapcsolatát is megváltoztatta: az új operaházak és hangversenytermek építői az akusztika megszállottjai. Élesen vetődött fel a gépzene és élő zene ellentéte is. „Amikor a húszas években, a nagy változás megkezdődött, és a rádióhallgatók, meg a lemezvásárlók száma minden várakozáson felül megnőtt, a pesszimisták azt jósolták, hogy az „élő” zenének befellegzett, hogy nincs szükség többé hangversenytermekre és operaházakra, és a muzsikát ezen túl már csak stúdiókban produkálják majd. Hát ez nem következett be. Igaz, hogy az amatőr muzsikusok hadserege megtizedelődött... Egészen új

– s példátlan méretű – iparág keletkezett azonban, melynek középpontja a zene. Mindenütt több az „élő” hangverseny és nagyobb a közönségük, mint régen, s ha az operaházak publikuma nem is gyarapodott, annyi bizonyos, hogy az operát nem hagyta cserben a közönség... [Roth, 21. és 25. old.] „Sokan nézik gyanakvó szemmel a zene körül elburjánzott hatalmas ipart; egy azonban bizonyos: a gépi reprodukció révén a zene – hosszú pályafutása alatt első ízben – végre tartós, objektív létre tette szert”.

Ahhoz, hogy a gépzenei és előadó-művészeti iparágban a zeneszerző egyáltalán pénzt kaphasson, a szerzői jog sajátos rendszerének kidolgozására volt szükség. A törvény azonban csak kijelöli a lehetőségeket és határokat; a zenei életben rendkívül fontossá vált a szervezés. „Sok eszes fő és sok szorgos kéz kell ahhoz, hogy a muzsika eljusson a tömegekhez”. És a zenei élet minden fázisát áthatja az üzlet: „A legkülönbébb dolgoknak – a műszaki haladásnak, a műveltség terjedésének, a tömegkommunikációs eszközöknek és a valódi lelkesedésnek – összejátszására volt szükség annak a szörnyűségnek a létrehozásához, hogy a muzsika egy hatalmas iparág tömegprodukcióban előállított terméke lett. Óriási nemzetközi vállalkozássá fejlődött, amely több százezer embert foglalkoztat: művészeket, technikusokat, ügyvédeket, kereskedőket, iparosokat, megszállott hívőket és hidegfejű spekulánsokat - sokszínű világ ez, amelyben a fennkölt eszmények földhözragadtan gyakorlati célokkal érintkeznek, az *amour des lettres* (az irodalom szeretete) az *esprit des affaires*-sel (az üzleti szellemmel)”. [Roth, 44. és 29. old.]

A zene: kivételes áru, „kedvtelési értéke” van, nem érvényes rá a hagyományos áruk értékelemzési, ármegállapítási rendszere. Ebből viszont az is következett, hogy „A kedvtelés gyakran ösztönöz különködő költsékezésre, a közöny viszont javíthatatlan garasoskodásra. Ha az ember elemezni próbálná a zenére költött – egyébként elképesztő mennyiségű – teljes összeget s megállapítaná, hogy mire fordították, hát fölfedezné, hogy szinte esztelen bőkezűséggel ölték bele pénzt olyasmibe, amiből sem igazi értéket, sem tartós hasznot nem sikerült kicsiholni, viszont nagymérvű és gyakorta helytelenül alkalmazott takarékoskodás érvényesül ott, ahol a pénzért valami igazán értékeset lehetett volna kapni...” [Roth, 120. old.]

A technikai változások nyomán nagy üzletté vált a zene; az „esprit des affaires” elsősorban a könnyűzenét, leginkább a musicalt tette azzá. A sláger, a filmzene hatalmas vagyonokat teremtett. A komolyzenéből származó jövedelmen viszont rengetegen osztoznak. Roth is leírja a korábban Baumol-Bowen hipotézisként tárgyalt problémát, példákkal illusztrálja a pénztelenség hatását az alkotásra. „Az egyszerű opera- és hangverseny-látogató, aki pompás kiállítású színpadot lát és kitűnő előadásokat hall, talán sohasem tudja meg, hogy a csillogó homlokzat mögött micsoda szegénység honol; de a szomorú valóság azért bizony befolyásolja a zenekarok összetételét és repertoárját ...A nagy zenekari erő mozgósítása ma már olyan költséges, hogy csak nagy közönséget vonzó, régi, híres mű előadásakor indokolt... a szólista-hangversenyek és az oratóriumok olyan befektetést igényelnek a hangverseny-rendezőtől, amelynek megtérülését csak jól ismert művek biztosíthatják. Bartók 1938. évi hegedűversenye volt körülbelül az utolsó mű, amelyet felvettek a repertoárba...” [Roth, 127. old.]

A neves szerzők és előadóművészek azonban a technika révén végül is jól jártak: a lemez, a filmzene számukra is nagy üzlet. Viszont, mivel „gazdag és szegény országokban egyaránt elfogadják azt az alapelvet, hogy az opera- és hangversenyjegyeket csak a valódi önköltségen alul szabad forgalomba hozni, mert ellenkező esetben a publikum esetleg ráébred, hogy a komolyzene végeredményben mégsem életszükséglet” [Roth, 126. old.] a jegyeladás csak félig fedezi a költségeket, a szervezők állandó harcot folytatnak a deficit ellen és az állami támogatásért.

Peacock és Weir 1971-es (Anglia) felmérése szerint a komoly, sikeres és könnyűzenét szerzők együttes jövedelmének 37 %-a származott alkotásból, 39 %-a tanításból és más zenéhez kapcsolódó munkából, míg 23 %-a nem-zenei tevékenységekből. Legrosszabb a komolyzenét szerzők esete: kevesebb, mint 20 %-uk szerezte jövedelmének 60 vagy magasabb százalékát alkotásból. (250; 23-24. old.) A népszerű zeneszerzők keresetének csúcsa életük korai szakaszában van, míg a komolyzenét alkotóknál a helyzet fordított. A. Fox tanulmánya szerint a londoni zenekaroknál minél öregebb egy szerző, annál nagyobb hatása van a bevételekre. [Idézi: Peacock-Weir, 17. old.]

Peacock és Weir idézett könyve (*A zeneszerző a piacon*) széleskörű szakirodalomra, történeti elemzésekre, kérdőíves felmérésekre épül.

Itt már nem csupán a Baumol-Bowen hipotézis illusztrálásáról, a gazdasági dilemma érvanyagának bővítéséről van szó, hanem a művészeti korszakok gazdasági meghatározottságának mélyreható elemzésére töreksenek. A könyv fő célja, hogy – Nagy-Britannia esetében – meghatározza a különböző fajtájú zenei alkotások kínálatát befolyásoló alapvető tényezőket, az 1900-1970 közötti időszakban. Ez nemcsak azt kívánja meg, hogy felderítsék a zeneszerzők, előadók és a közönség kapcsolatának jellemzőit, hanem vizsgálni szükséges a jogi és politikai feltételeket is, hiszen az időszak alatt ezek egyre erőteljesebben hatottak a zenei kínálat gazdasági helyzetére. A könyv első fejezete a zenei alkotás gazdasági jellemzőit vizsgálja; három fejezet a „zenei piac” szakaszait mutatja be; s egy fejezet a zene mai piacával, ill. a jövő lehetőségeivel foglalkozik. A szerzők az alapvető gazdasági jellemzők kapcsán megállapítják, hogy bármilyen kellemetlenül hangzik is azok számára, akik a művészeti tevékenységet a piaci erőktől függetlennek tekintik, a tény az, hogy a zenei munkák jogait szabadpiacon árulják a nyugati világban, legalábbis amióta az egyház dominanciája megszűnt a zenészek alkalmazásában. Meglehetősen különös – fejtegetik -, hogy a zenei piacot igen kevésbé tanulmányozták eddig, holott a lakosság nagy része kapcsolatba került vele, legalább úgy, hogy ajándékként lemezt vásárolt vagy a filmek kísérő zenéjét hallgatja.

A vizsgált 70 éves időszakban alapvető változások történtek ezen a piacon. Míg a századfordulón a zenei igényeket döntően a koncerttermek és operák elégítették ki – vagy az otthoni zeneeszközök és házitanítók -, addig a technikai fejlődés ma számtalan alternatív lehetőséget kínál (rádió, tv, kazetták, lemezek). Zene vesz körül bennünket anélkül, hogy az alkotókkal találkoznánk. Az elemzés egyrészt bemutatja az alkotók és előadók küzdelmét a megélhetésért, másrészt a technikai változások hatását a zenészek gazdasági helyzetére.

A változási tendenciák történeti elemzése mellett négy alapvető gazdasági kérdés megválaszolására törekedtek a szerzők.

1. Van-e olyan speciális jellemzője a zenei alkotásnak, amely megkülönbözteti más termékektől és szolgáltatásoktól? A zenei alkotás közönséghez való eljuttatása megkövetelte az előadók közreműködését, így a zene a múlandó, megismételhetetlen szolgáltatások (perishable services) tipikus példája volt. Itt Smith megállapítására is

hivatkoznak, aki szerint a zenei előadások lényeges gazdasági jellemzője, hogy a „fogyasztás” után nem marad vissza semmilyen reális termék. A zenének ez a jellemzője – a tömeghatást illetően – a vizsgált időszakban szinte teljesen eltűnt. Noha az élő előadásokra most is jellemző, hogy csupán az emlékezetben raktározhatók, ám a lemezjátszók, lemezek, kazetták ezt a „megismételhetetlenséget” feloldották. Ez azonban nem szorítja ki az előadóművészeket a porondról, hiszen egyrészt a közönség az ismerős darabok új interpretálása iránt is érdeklődik és a „konzervált” zene nem kelti az élő előadás hatását. Másrészt anyagi érdekelttségük is az élő előadások kínálatának növelésére készíti őket. Az a tény, hogy az előadás rögzíthető, azt is jelenti, hogy a zeneszerzők igényt tartanak az előadással kapcsolatos jogokra is, így érdekelttségük messze túlnyúlik a hangversenytermeken.

A zene másik gazdasági sajátossága, hogy nem kizárólag azok fogyasztják, akik fizetnek érte; ezt megint csak a technikai fejlődés tette lehetővé. A harmadik sajátosság, hogy a zeneszerzőnek tulajdonjoga van mind az alkotás publikálása, mind pedig előadása tekintetében. Részletesen elemzik a szerzők azt, hogy a zenei kompozíciók piacának története egyenlő a zeneszerzők harcának történetével, hogy a jogukat érvényesítsék.

2. Milyen jellemzők különböztetik meg a zenei alkotások piacát más áruk és szolgáltatások piacától? Leglényegesebb az, hogy a zeneszerzőknek különleges nehézségekkel kell megküzdeniük azért, hogy alkotásaikért pénzt kapjanak. Ezt a szerzői jogi rendszer mellett egyre inkább bonyolulttá teszi a rádiók, televíziók tömeges megjelenése, egyre nehezebbé válik az előadás jogához kötődő anyagi érdekek érvényesítése.

3. Vajon ezek a jellemzők magának a zenei alkotásnak a természetéből fakadnak, vagy a jogi szisztéma, ill. az eladók és vásárlók piaci versenyének következményei?

4. Milyen reakciókat alakítottak ki a zeneszerzők a piaci környezettel szemben? Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban a szerzők háromféle akciótypust elemeznek részletesen. Az egyik az egyéni akciók rendszere: a zeneszerző próbálja változatossá, a piaci igényeket és a jogi lehetőségeket követővé tenni kínálatát; több forrásból és több szálon szerzi meg jövedelmét.

A piaci hatásokra való reagálás másik módja a kooperatív akciók (a rizikót próbálják megosztani) rendszere. A harmadik mód a kollektív akciók és kollektív munkák gyakorlata. A zene piacának változási tendenciáit 1900-1914; 1914-1939 és 1939-1970 közötti szakaszokban periodizálják a szerzők, elemezve a technikai fejlődés, a gazdasági változások és a szerzői jogi törvények hatását.

Történelmi elemzésben mutatja be a színházak fejlődését Portugália esetében Rebello; az alkotóművészek számának, gazdasági helyzetének, társadalmi státusának történelmi-statisztikai elemzését adja - a 17. századi, hollandiai Delft esetében – Montias tanulmánya. Ez is jelzi, hogy milyen sok irányban terjedt ki az alkotóművészetek vizsgálata. Állami támogatásokról elemzés jelent meg Franciaországban. Pasquil Kanadában vizsgálta – a Baumol-Bowen-jelentés nyomán – az előadóművészet helyzetét és állami támogatását. Leroy (Franciaország) elméleti igényrel elemezte a gazdaság és az esztétika kapcsolatait, az előadóművészetek ökonómiája példáján.

Kivétel Finnország példáján ismertette a művészeti alkotás támogatási formáit. Megállapította, hogy *értelmezésük szerint az alkotás támogatása nemcsak az alkotóművészetek támogatását jelenti, hanem valamennyi ember támogatását képességei kifejtése érdekében*. Közvetett támogatás: a művészeti produktumok elosztásának és eladásának támogatása, a munkafeltételek megteremtése, munkaeszközök juttatása. Jelentős közvetett támogatási forma az is, hogy az állam hozzájárul a színházak, zenekarok, művészeti iskolák fenntartásához. Közvetlen támogatások: a művészek állami támogatásáról 1969-ben alkotott törvény alapján: minden évben 104 – 3-5 évre szóló – ösztöndíjat adnak ki; ez adómentes havi jövedelem. Ezen kívül vannak céltámogatások, meghatározott alkotásokra. Évente 40 művész 1972-től egy „vidéki művész-kísérlet” kezdődött (30 művész), amelynek keretében a havi fizetés felét a Művészeti Bizottságok, másik felét a helyi hatóságok biztosítják. E művészek feladata többek között a művészi alkotó munka iránt érdeklődők instruálása.

Milyen problémák merültek fel pl. Finnországban az alkotóművészetek támogatása során? Kisebbség a kulturális ráfordítás, mint a szükséglet. Kérdés, hogy a költségvetés milyen hányada fordítható a művészek közvetlen vagy közvetett támogatására. Élvezhet-e mindenki támogatást, aki művészeti tevékenységet akar folytatni? Milyen a professzionista

és amatőr művészek támogatásának kombinációs lehetősége? A képzőművészetek támogatásáról rendezett tanácskozás szerint [Moulin] ezen a területen is az igények és lehetőségek közötti feszültséggel kell megküzdeni, kiindulópontnak tekintve az állami beavatkozás, a piaci hatások korlátozásának szükségességét. Wahl-Ziegler könyve részletesen bemutatta a színházi és zenei terület gazdasági helyzetét a Német Szövetségi Köztársaságban; felhívta a figyelmet az állami támogatások rendszeréből fakadó veszélyekre (a cenzúra különböző módozatai. Olyannyira kiterjedtek az e témával kapcsolatos vizsgálatok, hogy Blaug 1976-ban tanulmánygyűjteményt jelentetett meg.

Miközben a Baumol-Bowen-hipotézis széleskörűen igazolódott, a probléma egészen más aspektusú vizsgálata is megkezdődött. A megközelítések újabb sorozatát nyitja meg Salem, aki könyvében az előadóművészetek belső szervezeti és menedzselési rendszerének megváltoztatásában fedezi fel a „túlélés stratégiáját”. Elismeri, hogy jogos az állami támogatás követelése, ám úgy véli, hogy ennek nincsen realisan meghatározó felső korlátja, így más, „belső” megoldásokat kell keresni. Baumolék úgy látták, hogy a súlyos pénzügyi helyzetben a management igen keveset tud segíteni. Salem belülről vizsgálta az előadóművészeteket és a Seattle Opera példáján a „hatékony management” létjogosultságát, szerepét bizonyítja.

Érthető, hogy a megváltozott – művészeteken kívüli – gazdasági környezet és a fejlődés belső tendenciáinak átalakulása elsősorban az előadóművészetek és képzőművészetek felé fordította a közgazdasági érdeklődést. Új jelenségként ezeknél merült fel ugyanis az állami támogatás igénye és ezekkel kapcsolatban kellett elsősorban kialakítani a művelődéspolitikát, tudományosan is alátámasztani a közösségi finanszírozás szükségességét. Hiszen például a múzeumok és képtárak esetében korábban is nyilvánvaló volt, hogy – a legnagyobb forgalmúakat kivéve – csak a bevételre támaszkodva nem élhetnek meg, és nem fejleszthetik gyűjteményüket. Bár ezek esetében – tőkés országokban – a magánalapítványok dominálnak, egyre jelentősebb az állami támogatások szerepe. Nagy-Britannia művészeti tanácsának 1974-1975-re vonatkozó vizsgálata statisztikai áttekintést és elemzést adott a helyi hatóságok művészeti és múzeumi ráfordításairól. Kiderült, többek között, hogy Londonban a művészetekre és múzeumokra fordított – egy főre vetített – támogatások nagyobbak voltak, mint vidéken.

A táblázatokból nyomon követhető az áremelkedések támogatásokkal történő ellensúlyozásának tendenciája. Az újabb szakirodalomból úgy tűnik, hogy egyre inkább szaporodnak az ilyen – nem profit elven működő – szervezetekkel, intézményekkel kapcsolatos publikációk. [The Arts...]

Az akkori tőkés országokban folytatott vizsgálatoknak egy másik nagy irányát jelentette a vállalatszerűen működő – és működni képes – kulturális javakat és szolgáltatásokat előállító szervezetek gazdálkodásának vizsgálata. (Filmgyárak, televíziós társaságok, könyvkiadók.) Működésük és gazdasági jellemzőik alapvetően a termelő és szolgáltató vállalatokéval rokon, költségeiket döntő mértékben árbevételeikből fedezik; a piaci szempontból nem rentábilis termékeiket ellensúlyozza a reklámból, vagy pl. a költségek szempontjából is olcsó tömegfilmek, könyvek stb. bevételéből származó haszon.

Egy, a Német Szövetségi Köztársaságból származó beszámoló szerint a filmgazdaságban részben megfigyelhető a munkaerő csökkenése, részben a forgalomból származó bevételek 1973 utáni mérsékeltebb emelkedése és a költségek bevételeket meghaladó növekedési üteme. A nyugatnémet sajtópiacról készített elemzés arra a következtetésre jut, hogy a műszaki fejlődés, a piaci konkurencia és az állami beavatkozások is a sajtókoncentráció irányába hatottak. A szakirodalomban sok szó van arról, hogy kulturális területen a technikai fejlődés más logikája érvényesül, mint az anyagi termelésben: nem munkaerőt megtakarító jellegű, hanem pótlólagos munkaerőt igénylő. Ez csak *a közvetlenül kulturális szolgáltatásokat* végző intézményeknél van így, a kulturális háttérparra az általános fejlődési tendenciák érvényesek. Így például ez a tanulmány megállapítja, hogy a nyomdaiparban az új tőkeintenzív technológiák bevezetésével a munkahelyek folyamatosan csökkennek, amit a konjunktúra-ingadozások is elősegítenek, 1973-1976 között (az előző hároméves időszakhoz viszonyítva) e folyamat lényeges felgyorsulása figyelhető meg. Noelle-Neumann tanulmánya a könyvpiac alakulásáról ad áttekintést.

A kultúriparból fakadó belső problémákat korábban többek között Geissler – a politikai véleményirányításról írt – tanulmánya, vagy Ulle a filmgyártást, tömegkommunikációt kritizáló írása jellemezte. Akkor magyar nyelven Bayer Józsefnek, a frankfurti iskoláról adott áttekintése hívta fel a figyelmet e problémára. Szerinte a frankfurti filozófiai iskola

(Max Horkheimer, Th. W. Adorno) legidőtállóbb teljesítményeinek egyike a modern kapitalista tömegkultúra kritikája volt. „Az az elképzelés, hogy a tőkés árutermelés alapján működő „kultúripar” hamis tudatot termelve manipulálja, ideológiailag integrálja a társadalom antagonisztikus osztályait, nem ok nélkül gyakorolt oly nagy hatást a nyugati haladó értelmiség egy részére, és még ma is jelentős kritikai potenciált képvisel” [Bayer, 24.; 45. old.] A kultúripar koncepció fő korlátja az, hogy az ipar kontra kultúra ellentétét sugalmazza. Viszont: „Adorno és Horkheimer kétségtelen érdeme, hogy ráirányították a figyelmet a modern tömegkommunikációs eszközök döntő fontosságára a tömegek tudatának formálásában. A rádió ma ugyanazt jelenti a fasizmus számára, mint amit a nyomdaprés jelentett a reformációnak” írják a szerzők. (*A felvilágosodás dialektikája* című művüket, amelyben egy fejezet a kultúriparral foglalkozik, 1947-ben jelentették meg.) „Ugyanakkor nem választják mindig pontosan külön, hogy az általuk pellengérré állított kulturális regresszió mennyiben származik az uralkodó osztály azon törekvéséből, hogy uralmát a szellemi termelés eszközeinek monopolizálásával meghosszabbítsa, s mennyiben maguknak az eszközöknek a jellegzetességeiből, a kulturális tömegtermelés – a műalkotások tömeges reprodukálhatósága, a kollektív alkotó folyamat iparszerű szervezettsége pl. a film esetében stb. – sajátosságaiból.”

Adorno az *Összefoglaló a kultúriparról* című írásában „már pontosan rögzíti a különbséget a tömegkommunikációs eszközök „általában”, és „uruk parancsszava”, vagyis a felette rendelkező erők politikai és profit érdekei között” [Adorno, 47. old.] Adorno ez utóbbi cikkében azt írta, hogy a tömegkultúra kifejezést azért helyettesítették a „kultúripar” fogalommal, hogy eleve kikapcsolják azt az értelmezést, amely szerint „... itt valami spontán, magukból a tömegekből kinövő kultúráról, a népművészet jelen formájáról lenne szó. A kultúripar szögesen különbözik ettől. A régtől megszokott fűzi össze új minőséggé. Valamennyi ágában többé-kevésbé tervszerűen állítja elő termékeit, amelyeket a tömegfogyasztáshoz igazít, s amelyek nagymértékben maguk szabják meg a fogyasztást... „A kultúripar egész gyakorlata leplezetlenül átviszi a profit-motívumot a szellemi alkotásokra. Amióta ezek piaci áruként tartják fenn szerzőjük életét, mindig tartalmaznak már valamit a profit elvéből... A kultúripar stílusában gyártott szellemi alkotások már nem többek között áruk, hanem ízig-vérig azok”. [Adorno, 2. és 54. old.]

Az akkor tőkés országokban folytatott vizsgálatok harmadik irányát jelentette a kultúra finanszírozási rendszerének leírására, elemzésére való törekvés. Vaizey pl. (A Blaug által szerkesztett kötetet ismertetve) azt állapította meg, hogy a kultúra gazdasági kérdéseivel foglalkozók még nem adtak választ a művészetek terjedésével kapcsolatos korlátok alapvető „miértjeire”. A feladatuk végül is az, hogy gondosan leírják a tendenciákat és a viszonylag egyszerű kapcsolatokat. *Az ellentmondások érzékelhetők – ám okaik megragadásához, mozgásformájuk értékeléséhez elsődlegesen a kultúra-közvetítők termelési, finanszírozási mechanizmusát kell ismerni.* E program keretében készült (az 1973-ban Strasbourgban rendezett szimpóziumra) Peacock és Godfrey tanulmánya a kulturális elszámolások rendszeréről. Ebben azt elemzik, hogy a különböző angliai kulturális intézmények bevételei milyen forrásokból származnak, milyen az állami támogatás, a jegybevételek és a helyi államigazgatási szervek hozzájárulásának részaránya. Fontosak voltak a bő statisztikai anyagot tartalmazó, leíró munkák azért is, mert kiderült, hogy az egyes országokban milyen megközelítéssel elemzik a kulturális ráfordításokat. Míg például nálunk az intézményi megközelítés dominált, Franciaországban a kulturális értékek létrehozásának és elterjesztésének szakaszai szerint végeztek elemzéseket.

A kulturális iparok című kiadvány szerint [Les industries...] az alapvető kategóriák: alkotás, gyártás, elosztás, forgalmazás. Így például a lemezekkel kapcsolatos költségek 25 %-a az alkotáshoz, 17 %-a a gyártáshoz, 25 %-a az elosztáshoz és 33 %-a a forgalmazáshoz kötődik. Míg a könyvek, a mozik és a tartós kulturális cikkek esetében az arányok – más-más mértékben – rendre a gyártás, elosztás, forgalmazás irányába tolnak el. Az ilyen rendszerek tehát lehetőséget adnak az egy-egy kultúraközvetítő típussal kapcsolatos gazdasági folyamatok mélyebb elemzésére. Érződik ezen a munkán Vesse hatása, aki jelentős szerepet játszott a rendszer átdolgozásában, ill. az UNESCO számbavételi rendszerének előkészítésében is. Bővebben erről az összehasonlítások kapcsán, a következő alpontban lesz szó.

A kutatások negyedik nagyobb irányát az új kultúraközvetítők elterjedésével, tényleges és lehetséges hatásával kapcsolatos vizsgálatok jelentik. Ez az úgynevezett „elektromosságon alapuló kultúra” (utalva a lemezjátszókra, kazettákra, magnókra), amely a korábbi

kultúráközvetítőktől (színház, könyv, mozi) eltérő kulturális magatartást vált ki és elterjedési sebessége rendkívül gyors. Az ilyen vizsgálatok főleg az északi országokra jellemzők. A kutatóknak konkrét kérdést tettek fel: mit tehet, és mit tegyen a finn kulturális irányítás a két nagy technikai és ideológiai apparátussal dolgozó (a nyugat-európai, amerikai és a szovjet) kulturális kínálatrendszer árnyékában. Nemcsak sajtóval és filmmel. Könyvvel és képzőművészettel hat ez a két politikai kultúra Finnországra, de várható a sokkal hatásosabb közvetlen rádiós és televíziós hatás is; nem is beszélve az említett kultúráközvetítő eszközök terjedéséről. *Ezek a vizsgálatok tehát a modern technikai fejlődés által teremtett (és várható) új típusú, szerkezetű, a korábitól eltérő időigényű kultúráközvetítés tendenciáit igyekeztek feltárni. Heiskanen és munkacsoportja vizsgálataiból kiderült, hogy a társadalmi tulajdon növekvő jelentősége, az állami beavatkozás hatása és a technikai fejlődés három igen lényeges tendenciában jelentkezik az oktatáson kívüli szférában, nevezetesen:*

1. Az állam egyre nagyobb szerepet vállalt a kultúra finanszírozásában. Bár az összes állami kiadásból nem túl jelentős százalékban részesednek a művészeti területek, figyelemre méltó, hogy 1970-1976 között az abszolút összegek csaknem megduplázódtak. Ez az állam növekvő szerepét jelzi a művészetek finanszírozásában.
2. A hagyományos művelődési formák és kulturális szolgáltatások növekedése viszonylag lassú, bizonyos esetekben stagnáló.
3. Igen jelentősen növekedett az elektronikai bázison előállított kulturális cikkek forgalma.

Az országos kulturális statisztikai adatok, a háztartás-statisztika és az állami kulturális kiadások elemzése támasztotta alá Heiskanenék megállapításait: az általános iparosodás és a posztindusztriális fejlődés kezdetei kulturális területen is új igényeket támasztottak – akár régiók, akár társadalmi csoportok szerint vizsgáljuk a változásokat. Ám egyenlőtlenség tapasztalható az egyes régiók, illetve osztályok között a kulturális javak és szolgáltatások fogyasztásában. *A kereskedelmi kulturális cikkeknek – elsősorban az új, elektronikus kulturális cikkeknek – sikerült „hidat verni” a regionális és osztályhatárok között, és jóval erősebb a fogyasztói szokásokat kialakító hatásuk, mint a hagyományos kulturális cikkeknek és szolgáltatásoknak. Az állami adminisztráció és a központi kulturális kiadások növekvő jelentősége lehetővé teszi az átfogó kultúratervezésen keresztül az egyenlőtlenségek fokozatos felszámolását és a művelődés alapfeltételeinek biztosítását.*

Thénevin kísérletet tett a művelődés-gazdaságtani kutatások eszközeinek, alapvető kategóriáinak rendszerezésére. Áttekintette a rendelkezésre álló statisztikai információk struktúráját, a kultúra területén alkalmazható statisztikai elemzési eszközöket. Ismertette a gazdasági optimumszámítások alapvető módszereit és megfogalmazta a kulturális területen való alkalmazás problémáit. Tárgyalta a kulturális tevékenységek és a gazdasági elszámolások lehetséges kapcsolatát. Fortier a torontói egyetemen az 1970-es évek elején tartott *A művészetek minőségi fejlesztésének mennyiségi megközelítése* című előadások tapasztalataira támaszkodva a kutatások egyik alapvető problémájának tartja, hogy *ha művelődéspolitikáról (vagyis az államnak a művelődés területére való közvetlen beavatkozásról) van szó, a tervező azzal az alapvető nehézséggel áll szemben, hogy össze kell békítenie minőségi jellegű célkitűzéseket és mennyiségi értékelésen alapuló stratégiákat, eszközöket.*

A minőség két különböző értékrend függvényében mérhető: az *esztétikai értékben* és a *szociális-kulturális értékben*. Tekintetbe véve azt, hogy milyen sokba kerülnek a művészetek, ma egyetlen társadalom sem érheti el céljait az állam beavatkozása nélkül. Ha az esztétikai célkitűzések és a részvételi fok elméleti összefüggését grafikusán ábrázoljuk olyan esetben, amikor az állam nem avatkozik be (és a függőleges tengely az esztétikai célkitűzéseket, a vízszintes tengely a részvételi fokot jelöli), olyan aszimptotikus görbét kapunk, amelyben magas esztétikai színvonalhoz alacsony részvételi fok tartozik. Azaz: igen kevés ember vesz részt a magas esztétikai célokat hordozó művészeti tevékenységekben; a résztvevők száma abban az arányban növekszik, ahogyan a minőségi követelmény csökken. Amikor az állam beavatkozik az esztétikai színvonal emelése érdekében, a görbe jobbra tolódik el. Ez a kormányok művészeti téren alkalmazott akcióinak a valóságos eredménye. Észre kell venni, azonban azt, hogy ha többen vesznek is részt a jobb minőségű alkotói tevékenységben, még nagyobb azoknak a száma, akik egyáltalán nem vesznek részt benne. Amikor az állam mind az esztétikai célkitűzések emelése, mind pedig a részvételi arány növelése érdekében beavatkozik, az előbb jobbra eltolódott görbe felfelé is eltolódik.

Thénevin és Fortier ugyanazt a kérdést vetették fel: képesek vagyunk-e meghatározni, hogy az eszközök milyen kombinációja lenne alkalmas a

legnagyobb eredményesség biztosítására, az elérni kívánt célokhoz viszonyítva. Fortier szerint ehhez az összehasonlítások adják a legjobb eszközt, ahol az egyik dimenzióban a következő – és tovább bővíthető – elemek szerepelnek: kormány, vegyes gazdálkodás, magánszektor, alkotás, közlés, fogyasztás. A másik dimenzió elemei: rádió-televízió, könyvkiadás, mozi, audiovizuális programok, színművészetek, plasztikai művészetek, kézműipar, múzeumok, irodalom. Könyvtárak, levéltárak stb. Az adatoknak a kölcsönös kapcsolatokat kellene jellemezni. Ha például úgy ítélik meg, hogy felül kell vizsgálni a színpadi művészetekre alkalmazott politika különféle oldalait valamely országban (azzal a céllal, hogy a kormány új politikát alakítson ki), erőfeszítéseinek nem csupán arra a négy ágazatra összpontosítjuk, amelyeket általában színpadi művészeteknek nevezünk (vagyis a zenére, a színházra, a táncrea és az operára), hanem kutatásainkat kiterjesztjük a rádió-televízió, a mozi és az audiovizuális programok területére is, amelyek rokonságban állnak a színpadi művészetekkel. Tanulmányozni lehetne például az egyes szektorokon belül végbemenő kölcsönhatás fokát: a rádió-televízió hatását a színház fejlődésére vagy megfordítva; ill. a társadalmi fejlődés hatását a művészetek fejlődésére. Ez utóbbi tanulmány különféle kérdéseket ölel fel: milyen oktatási szint, milyen gazdasági szint, milyen társadalmi helyzet elengedhetetlen ahhoz, hogy bekövetkezzék ennek és ennek a művészeti tevékenységnek egy bizonyos fejlődése? Fortier e kérdések kapcsán – statisztikára támaszkodva – vizsgálta az egyes kulturális intézménytípusok költségeit, hatókörét. Ezek összevetésével hatékonysági elemzésekre tett kísérletet.

Az igényekkel kapcsolatos döntéshozás és az eszközök allokációjának hasonló problémáit feszegette Vesse tanulmánya, elméleti megközelítésben elemezve a kultúra gazdasági részarányát a nemzetgazdaság egészében, ill. az egyes kulturális tevékenységek arányát a kultúrára fordított összegeken belül. Egy finn [The Present System...] jelentés a kultúrára fordított állami kiadások közvetlen forrásait, az elosztás és döntéshozás mechanizmusát mutatta be, statisztikai adatokkal illusztrálva a művészetekre fordított kiadások alakulását intézménytípusok, ill. tevékenységtípusok szerint.

Miége egy tanácskozáson rámutatott arra, hogy speciális vizsgálatokkal meg lehet állapítani *a kulturális tevékenységek és a gazdasági haszon közötti közvetlen kapcsolatokat*. Az avignoni fesztivált ellenzők rendszerint arra hivatkoznak, hogy a rendezvény a helyi hatóság szempontjából deficités. Ténylegesen azonban a deficit csak tizedrésze annak, amit a városi költségvetés kimutat. Vizsgálatuk szerint a *fesztivál kapcsán a pótlólagos bevételek utáni adóból a támogatás 90 %-a megtérült*. A legnagyobb haszonra egyrészt az üzletemberek, a szálloda és kávéház tulajdonosok, a vendéglősök tettek szert, másrészt az üzleti életben foglalkoztatottak jövedelme növekedett.⁴⁶

Amint a *Kultúra-gazdaságtani tanulmányok* [Daubner etc. (szerk.)] kötet írásai és az ott hivatkozott irodalomjegyzékek is mutatják, a nyugati gondolkodás a mikro-ökonómiai vonalat követte. A témakör szakfolyóirata, az USA-ban megjelenő *Journal of Cultural Economics* számaiban is döntően ilyen írások jelentek meg. Ugyanakkor ez a megközelítés Nyugaton sem volt kizárólagos. A hivatkozott kötet nem foglalkozik az UNESCO égisze alatt született, tágabb, fejlődésorientált elemzésekkel, ezért itt most ezekre is kitérek.

Az UNESCO az 1960-as évek közepétől a szűkebb szakmai kérdéseket egyre inkább a *nemzetközi élet folyamataival összefüggésben* kezdte vizsgálni. Így sorra napirendre kerültek a *kulturális politikákkal és e politikák eszközrendszereivel kapcsolatos problémák*. Az 1970-es évtizedben rendezett regionális kormányközi konferenciákon nagy súlyt helyeztek a *kulturális politikák intézményi, adminisztratív és pénzügyi vonatkozásainak* tárgyalására. E a konferenciáknak és a megelőző szakértői tanácskozásoknak lényeges *szemléleti és irányultsági jellemzője* volt az, hogy a kulturális politikák kialakítását azért tartották fontosnak, hogy *elősegítsék a kulturális örökség megőrzését és a néptömegeknek a kulturális életben való részvételét*. Ezzel összefüggésben kapott hangsúlyt a *kulturális politikák eszközrendszere; a tervezés; a szakemberek képzése és a művészek védelme; a finanszírozás mértéke és mechanizmusa; továbbá az áttekintést, mérést lehetővé tevő kulturális statisztikai rendszerek kidolgozása*.

⁴⁶ A napi sajtóból tudjuk, hogy az avignoni fesztivál finanszírozása máig visszatérő probléma. Ám Miége tanulmánya nálunk most is aktuális, hiszen a fesztiválok kapcsán *éppen ezeket az összefüggéseket próbáljuk megtalálni*.

A kulturális politikák általános kérdéseiről rendezett tanácskozások és kötetek sorából kiemelkedő a *Kulturális fejlesztés, Regionális tapasztalatok* című kötet [Cultural development... 1981.], amely az 1970-es évek politikai, gazdasági, társadalmi folyamataival összefüggésben elemezte a kulturális fejlesztés (és politikák) témaköreit; az irányokat és irányzatokat az öt nagy régió (Afrika, Latin-Amerika és a Karib-térség; Ázsia; az arab államok; Európa) szerint mutatva be. A fejezetek neves szerzői az összehasonlíthatóság érdekében *közös tematika* alapján rendezték az információs anyagot: a kulturális fejlesztés célkitűzései korunkban; a változó környezet; a kulturális fejlesztés eszközei; az állami szervek és helyi hatóságok szerepe; új kezdeményezések; a nemzetközi kulturális együttműködés; az UNESCO tevékenysége az adott régió kulturális fejlesztése terén; a fejlődés iránya és távlatai.

Afrikában a kulturális fejlesztés kérdése szorosan összefonódott a népek öntudatra ébredésével. A gyarmati uralom évszázadai után *az önálló lét és a társadalmi-gazdasági fejlődés döntő feltétele a népek kulturális identitásának megerősítése. A kulturális identitás szerepe az, hogy alapot és vezérfonalat biztosítson a változó külső feltételekhez való alkalmazkodáshoz, illetve ahhoz, hogy az afrikai kultúrák elfoglalhassák helyüket a nemzetközi kulturális együttműködésben. Az eszközöket tárgyalva a tanulmány ismerteti az igazgatás szervezetét, az intézményrendszert, a finanszírozás, tervezés és kutatás helyzetét.*

A Latin-Amerika és a Karib-térség helyzetével foglalkozó elemzés első részében az általános elméleti kérdések fejtegetésére esik a hangsúly (a kulturális fejlesztés időszerűsége, az általános fejlődés kulturális dimenziója, a technikai fejlődés és a városiasodás összefüggései, stb.).

Kiemelt feladatnak a kulturális identitás és sokszínűség védelmét tekintették, a technikai változások uniformizáló és az idegen kulturális modellek elidegenítő jellege miatt. A tanulmány második része a fejlesztés módszertani kérdéseivel, az igazgatás, tervezés, finanszírozás, illetve egyes szakterületek (zene, színház, képzés) problémáival foglalkozik. *Az ázsiai* néptömegek kulturális életében a gyarmatosítás nagy törést okozott, ám a hagyományok a külföldi kulturális és technikai befolyás ellenére is elevenen élnek. *Erre alapozva kell az ázsiai népek*

kulturális identitását erősíteni, olyan politikai intézkedésekkel és tervezési, gazdasági eszközökkel, amelyek megteremtik a technikai fejlődés és a hagyományok egyeztetésének lehetőségét, biztosítják a kulturális pluralizmus továbbélését. A kulturális politika, tervezés és közösségi finanszírozás célja, hogy elősegítse a kulturális fejlesztés szerves beépülését a társadalmi-gazdasági fejlesztés átfogó programjába. A programok fontos eleme az írástudatlanság elleni küzdelem, a permanens nevelés feltételeinek megteremtése és *az új kultúraközvetítő intézmények, eszközök fejlesztésének összehangolása a hagyományos közösségi események és ünnepek megőrzésével.* A tanulmány egyes országok tényleges tapasztalatai alapján mutatja be a jogi, szervezeti és pénzügyi intézkedéseket.

Az arab térség sajátossága a vallási, művelődési hagyományok és a nyelv egysége; ezért a tanulmány első részét az iszlám, az arab nyelv és kultúra főbb jellemzőinek ismertetése foglalja el. A továbbiakban a kulturális politikák gyakorlatáról kapunk áttekintést.

A közös fő célkitűzések a következők: a gyarmatosítás kulturális következményeinek felszámolása; az arab civilizáció egyetemes hivatásának reaktualizálása; a kulturális fejlesztés szerves beépítése átfogó társadalmi-gazdasági fejlesztési tervekbe; az oktatási, kommunikációs és művelődési politikák összehangolása; a kultúra demokratizálása; az arabizálás (az arab nyelv használatának általánosítása) az oktatás, kutatás, alkotás és tájékoztatás terén; a cionista agresszió elleni küzdelem; a realizmus és kontinuitás követelménye.

Kiemelt fontosságúak: a régészeti kutatások, a műemlékvédelem, a zenei hagyományok, a folklór stb. védelme, az arab hagyományra épülő alkotóművészet és kreativitás fejlesztése, a kultúra demokratizálása.

Európa kulturális fejlődése szoros összefüggésben van az ipari forradalmak hatásaival. A gazdasági növekedés, a technikai fejlődés, az urbanizáció (miközben kétségtelenül új távlatokat nyitottak a kulturális értékek terjesztése előtt), az emberek nagy tömegeit szakította el a korábbi közösségi életformától, és ezzel együtt járt a hagyományos népi kultúrák hanyatlása. A technikai civilizáció uniformizáló hatása, az eltömegesedő települések elidegenítő életkörülményei, a tömegtájékoztatási eszközök és a kulturális iparok kommersz produktumai a kulturális élet elszegényedésének veszélyeit hordozzák.

A spontán kulturális folyamatok, a közösségi kommunikáció és a kreativitás hanyatlása éppen az iparilag fejlett országokban tette nyilvánvalóvá olyan tudatos kulturális fejlesztési akció szükségességét, amely ellensúlyozza a negatív hatásokat, megteremti a néptömegek számára a kulturális életben való aktív részvétel lehetőségét. Ez a felismerés az elmúlt évtizedekben egyre sürgetőbben indokolta az állami kulturális politikák kidolgozását olyan komplex társadalmi fejlesztési koncepció keretében, amely a kultúrát a fejlődés döntő minőségi tényezőjeként ismeri el.

A kulturális politikák fejlődése Európában című, 1980-ban Finnországban rendezett szakértői tanácskozás kérdőíves felmérésre alapozva összefoglalta, hogy az 1972-es európai kulturális miniszteri tanácskozás ajánlásait a tagországok hogyan hajtották végre és milyen fejlődési irányok bontakoztak ki. [Expert meeting... 1981.] A konzultáció szerint *a kulturális politikai törekvések előterében lévő fő kérdések a következők:* a kulturális demokrácia; a kulturális életben való részvétel; a fejlődés kulturái, s dimenziójának erősítése; a kultúra állami támogatásának fokozása; a kulturális intézményrendszer fejlesztése; a művészek helyzetének javítása; az adminisztratív struktúrák decentralizálása; a szakemberek képzése; a tömegkommunikációs eszközök és az új audiovizuális technikák szerepének vizsgálata.

A kultúra a fejlődés kulcsa című kiadvány [La culture...] ugyancsak kérdőíves felmérésre támaszkodva számolt be arról, hogy a fejlesztési programokkal foglalkozó nemzetközi intézmények milyen helyet biztosítanak a fejlesztés kulturális dimenziójának, illetve a programok milyen negatív következményekkel járnak a fejlődő országok kultúrája szempontjából. A kiadvány többek között tárgyalta a pénzügyi szervek magatartását a fejlődés kulturális dimenziójával összefüggésben; foglalkozik a modern technika átvételének kulturális hatásával.

A kulturális fejlesztés egyes részterületeiről rendezett UNESCO-tanácskozások sora többek között foglalkozott a művész helyével és szerepével korunk társadalmában; a kulturális központok fejlesztésével; a kulturális animáció és permanens nevelés összefüggéseivel; a munkahelyi és lakóhelyi környezetben folyó művelődés lehetőségeivel, stb. Mindezen témák kapcsán is sor került a gazdasági feltételek és összefüggések érintőleges elemzésére.

Témakörünk szempontjából fontosak voltak azok a tanácskozások és kiadványok, amelyek kifejezetten a gazdasági és tervezési kérdésekre koncentráltak. Az UNESCO folyóirata, a *Cultures* 1977 óta jelent meg; tematikus számai közül az 1980-as *a kulturális tevékenységek finanszírozása* témakörrel foglalkozott. [Financing...] Ebben F. Herrera bevezető tanulmánya a kulturális fejlődés, mint gazdasági probléma felmerülését, a fejlesztés kulturális dimenzióját elméleti megközelítésben tárgyalta, majd a kulturális fejlesztés érdekében felállítandó alapítványokról és bankokról szólt, és végül áttekintette a kultúra támogatását szolgáló nemzetközi alap szerepét és helyzetét.⁴⁷ A regionális tanulmányok a kultúra finanszírozási szisztémáit és problémáit tárgyalták az arab államok, Argentína, Új-Zéland, az USA, Franciaország, India, Szovjetunió és Belorusszia esetében. Az összeállítást a kultúra finanszírozásával kapcsolatos dokumentumok és szelektált bibliográfia egészítette ki.

A Kulturális iparok. A kultúra jövője forog kockán. című, tanulmány kötetet [Cultural industries, 1982.] az 1980-ban Montrealban megrendezett *A kulturális iparok helye és szerepe a társadalmak kulturális fejlődésében* témájú nemzetközi szakértői tanácskozásra állították össze. Az elektronikus eszközök és tömegtájékoztatási technika rohamos fejlődése következtében a kulturális élet egyik meghatározó tényezőjévé vált az *ipari méretekben és ipari módszerekkel előállított kulturális produktumok termelése, kereskedelmi forgalmazása és fogyasztása*. Minden jel arra mutatott, hogy a kulturális iparok jelentősége a jövőben csak növekedni fog. Az UNESCO éppen ezért nagy fontosságot tulajdonított a kulturális iparok fejlődésével kapcsolatos pozitív és negatív jelenségek tanulmányozásának és az 1970-es évek óta fokozott figyelmet fordított azoknak a megoldásoknak a kutatására, amelyek révén *a kulturális iparok a kulturális fejlesztés valódi eszközévé válhatnak*.

⁴⁷ Kulturális bank azóta sem jött létre. Magyarországon is kezdeményeztük ezt, annak érdekében, hogy a pénzek *a szférán belül* mozogjanak és egyben megteremtődjön a garanciai biztosítás rendszere. Mindez nyilvánvalóan a már kialakult banki érdekekbe ütközött. Az *akkor* kezdeményezett nemzetközi alap ötlete végülis az EU pályázati rendszer keretében valósult meg. Ma is vita tárgya továbbá a nemzetek feletti kulturális nonprofit szervezetek létrehozásának kérdésköre.

A mondat utolsó részét azért emeltem ki, mert a frankfurti filozófiai-szociológiai iskola elemzései óta világos, hogy a kultúripar a manipuláció, a tömegek irányításának eszköze lehet. A konferencia és a kötet a kulturális iparok kialakulását, általános problematikáját elemezve megvizsgálta, hogy milyen következményekkel jár a kulturális iparok fejlődése a kulturális termékek létrehozási módjára és tartalmára; foglalkozott az e téren működő multinacionális társaságok szerepével, továbbá az alkotó- és előadóművészek helyzetének alakulásával; bemutatta a könyvkiadás és a hanglemezipar speciális kérdéseit, az audiovizuális eszközök és programok hatását a gyermekek és fiatalok kulturális magatartására, végül áttekintette, hogy a különböző típusú társadalmakban milyen szerepet töltenek be az állami és helyi szervek, illetve a vállalatok és magánintézmények a kulturális iparok területén.

A tanácskozás rámutatott arra, hogy *a kulturális iparok kialakulásában a technikai fejlődés mellett fontos szerepet játszottak a profit- szempontok.* Az új viszonyok között a kulturális alkotás (termék) *árúként jelent meg,* a közönség túlnyomó része pedig passzív fogyasztó. A kulturális iparok működésének meghatározó tényezője tehát a rentabilitás. Az ipari technológia és a rentabilitás logikája az eszközök egyre fokozódó koncentrációja, és a termékek nemzetközi szintű uniformizálása irányába hat. *Már akkor is kedvezőtlen jelenség volt a kommersz, a színvonalatlan termékek elterjedése; az alkotó és közösségi jellegű kulturális tevékenységek gyengülése, a passzív fogyasztói szokások térhódítása.* A kulturális iparok hatása ellentétes az olyan alapvető kulturális politikai célkitűzésekkel, mint a kulturális identitás megerősítése vagy a kulturális életben való alkotó részvétel kiszélesítése. Különösen drámai helyzetet érzektek a fejlődő országokban, ahol az audiovizuális technika elterjedése a helyi kultúráktól idegen, vagy azokkal összeegyeztethetetlen termékek és műsorok beözönlésével jár, s így közvetlenül veszélyezteti a hagyományos termékek és kifejezési formák fennmaradását.

A konferencia hangsúlyozta ugyanakkor azt is, hogy *a kulturális iparok rohamos fejlődése új távlatokat nyit a kulturális tevékenységek kibontakozása előtt.* Új lehetőségeket teremt a kulturális értékek alkotására, megőrzésére és kiterjesztésére, új kifejezési

formák és műfajok kialakulását teszi lehetővé. *A nemzeti* kulturális iparok fejlesztése nélkülözhetetlen mind a kulturális identitás megőrzése, mind a kulturális cserékben való egyenjogú részvétel szempontjából. *A tét valóban a kultúra jövője.* Ezért olyan politikákra van szükség (a kultúra, a kommunikáció, a technológiai fejlesztés, a gazdaság és a nemzetközi együttműködés területén), amelyek a káros hatásokkal szemben a pozitív tendenciákat juttatják érvényre.

A kultúra gazdasági kérdései: gondolatok a kutatás általános keretéről című tanulmány [Economie..., 1972.] leszögezte, hogy a statisztikai, gazdasági elemzés szempontjából alapvető a kultúra fogalmának, tartalmának egységes meghatározása. Tekintetbe kell venni a kulturális folyamatok minőségi és mennyiségi tényezőit; tisztázni kell az alkotás, a kulturális életben való aktív részvétel és a passzív fogyasztás kritériumait; tekintettel kell lenni a társadalmi-politikai környezet és a kultúra összefüggésére. Fontos követelmény, hogy az elemzés tükrözze a kulturális élet változásait. *Ne csak a felhasznált eszközöket mérje (mint ahogy eddig tette), hanem értékelje az eredményeket és nyújtson információt a pénzügyi-kereskedelmi vonatkozásokon kívül eső jelenségekről is.* A kulturális tevékenységek elemzése általában csak egy igen szűk területre vonatkozik, ami ellentmond a kulturális fejlesztés globális koncepciójának. A pénzügyi, adminisztratív megközelítésen alapuló statisztikák *nem adnak differenciált képet sem a minőségi aspektusokról, sem az egyes területek, népességcsoportok kulturális életének eltérő vonalairól.* Szorgalmazták, hogy a meglévő statisztikai rendszereket fokozatosan ki kell szélesíteni, hogy felöleljék és differenciált bontásban mutassák be a kulturális élet különböző oldalait (technikai felszereltség, létesítmények, részvétel, fogyasztás, termelés, kulturális termékek, szolgáltatások, ezek igénybevétele, kiadások, minőségi vonatkozások, egyéni kibontakozás, társadalmi beilleszkedés, közösségi élet stb.)

A kultúra finanszírozásáról 1982-ben, Madridban rendezett nemzetközi szeminárium a következő kérdésekkel foglalkozott:

az állami és magánintézmények részvétele a kultúra finanszírozásában;
a nemzetközi, regionális és szubregionális pénzügyi együttműködés a kulturális fejlesztési tevékenységek terén;
a résztvevők által előterjesztett esettanulmányok elemzése.

A szeminárium leszögezte, hogy *a kultúra finanszírozása nem korlátozódhat csupán a művészeti alkotások támogatására*. A kultúra az emberi lét és a társadalmi fejlődés minőségi meghatározója, amelynek mellőzése a fejlődés súlyos torzulásához vezethet. Ez a torzulás az uralkodó fejlesztési modellekben egyre inkább tapasztalható volt. E torzulások korrigálása csak a fejlődés kulturális dimenziójának figyelembevételével lehetséges. Ezért fokozott figyelmet kell fordítani a kulturális fejlesztés pénzügyi ellátására. *Elsősorban azokat a tevékenységeket kell támogatni, amelyek nem korlátozódnak a kulturális termékek egyszerű fogyasztására, hanem ezen túlmenően lehetővé teszik az alkotóképességek kibontakoztatását.*

A tanácskozás (húsz esettanulmány alapján) számba vette a kultúra finanszírozásának nemzeti és nemzetközi módozatait és eszközeit, áttekintette az állami és magánintézmények feladatait; a bankok, vállalkozók és egyesületek finanszírozási szerepét.

Az UNESCO az 1972-es kormányközi konferencia óta szorgalmazta a finanszírozási és tervezési elemzéseket és programokat megalapozó statisztikai rendszerek kidolgozását. Az évtized folyamán jó néhány szakértői tanácskozást szerveztek és több tucat tanulmány készült a Framework for Cultural Statistics (FCS) [A kulturális statisztikák kerete] program keretében; amely négy különböző, de egymással szorosan összefüggő és egymást természetesen több ponton kiegészítő és átfedő részből áll. Ezek a következők:

Egyes kulturális alágazatokra nemzetközileg *egységes statisztikai adatgyűjtés* kialakítása; az ajánlások kidolgozása, illetve ezek folyamatos korszerűsítése. (Ilyenek a tömegkommunikációs, könyvkiadási és könyvtári statisztikára vonatkozó ajánlások és ezek korszerűsített változatai.) Egyes alágazatokra vonatkozó *kísérleti adatgyűjtések* előkészítése és tesztelése. (Ilyenek például a múzeumokra, a színházakra vonatkozó adatgyűjtések.)

A közösségi jellegű *kulturális ráfordítások statisztikájának nemzetközi egységesítése*. Több szakértői tanácskozás és egy kormányszakértői értekezlet javaslatai alapján, az UNESCO 1980-as belgrádi közgyűlése jóvá hagyta a *Recommendation concerning the International Standardization of Statistics on the Public Financing of Cultural Activities* című dokumentumot. [Ajánlás a kulturális tevékenységek közösségi finanszírozásával kapcsolatos statisztikák nemzetközi egységesítésére]. Ennek alapján az UNESCO megkezdte az

adatgyűjtés szervezését. A további munka (a szükséges módosítások mellett) a lakossági és a magánfinanszírozás statisztikai számbavételének kidolgozására irányult.

Európai kulturális adatbank létrehozása és ezzel együtt az egyes kulturális alágazatokra vonatkozó adatgyűjtések rendszerbe foglalása, az eddig nem vizsgált területekre adatgyűjtési szisztéma kidolgozása és a tagországok statisztikai rendszerének formálása, strukturálása az FCS, a „keret” segítségével.

Az 1982-es, Mexikóban rendezett kulturális miniszteri világkonferencia és az 1984-1985-ös UNESCO-program is nagy hangsúlyt helyezett a finanszírozás, tervezés, kulturális iparok és statisztika problémáinak vizsgálatára, a fejlesztési programok kidolgozására. Az 1980-as évek közepén történt meg az a szellemi áttörés, amely a kultúrával kapcsolatos mai gondolkodás fő irányát jellemzi, és amely magyarul is megjelent, a már hivatkozott *Kreatív sokszínűség. A Kultúra és Fejlődés Világbizottságának jelentése*. címmel. *Nálunk korábban megszakadt az a gondolati ív, amely a reformációtól, a 18. század és a 19. század hatalmas lendületén keresztül, az I. világháború és Trianon traumáján is átívelve, az 1930-as évekig vezetett.* Az anyagi és szellemi fejlődés összhangjára épülő *fejlődés* még Klebelsberg Kunó gondolkodásában és politikájában nyilvánvaló volt. *Mindezt a tervutasításos szisztéma elvágta.* Ebből kikerülni egyrészt a brosúra marxizmus meghaladásával próbáltak, próbáltunk. Ez volt a „Lukács-iskola”, a Tőkei Ferenc és követői által szorgalmazott megújulási törekvés, a marxista antropológia stb. korszaka. A gondolati kitörés másrészt a modern keleti (voltak ilyenek!) és nyugati nézetek felfedezésével történt. Végül – és ez esetünkben nagyon is lényeges – *az új utat egyengették a részterületekre, dimenziókra ill. a szakágazatokra irányuló empirikus vizsgálatok.*

Az említett gondolati áttörés nyomán és az empirikus elemzések kérdésfeltevései során egyaránt minduntalan felmerült a hagyományos, gyakori közgazdasági fogalmak kulturális transzformációja (pl. termelés = alkotás; elosztás = terjesztés; fogyasztás = befogadás); a mutatók értelmezhetősége (pl. termelékenység; az output mérése) illetve a főbb összefüggések értelmezése a kulturális területen.

Ez utóbbiak köréből pl. *az adaptív várakozások elmélete* (adaptive expectations) szerint a gazdasági szereplők *egy változó jövőbeni értékeit*

a múltbeli és jelenlegi tapasztalatok alapján alakítják ki. Ezzel szemben a racionális várakozások elmélete (mint az új klasszikus makro-ökonómia egyik alaptétele) szerint, a jövőre vonatkozó találgatások az általában helyesek. Az emberek ugyanis minden lehetséges információt felhasználnak mindaddig, amíg az információ megszerzésének és feldolgozásának határkölsége egybe nem esik az ebből eredő határhaszonnal, tehát folyamatosan korszerűsítik várakozásaikat. Ezzel együtt azt is feltételezik, hogy az árak sürgősen igazodnak a piaci mozgásokhoz. Kétségtelenül mindkettőre lehetne pro és kontra példákat hozni a kulturális területekről. Egyik kizárólagosságát vagy érvénytelenségét sem lehetne egyértelműen empirikusan bizonyítani. Lehet ez is, az is, olykor-olykor igaz. Továbbá: a kulturális termelés alkotási dimenziójában az irracionális várakozások dominálnak, amelyek szűkebb, közgazdasági logikával, az adaptív- és racionális várakozások kombinációjából alakulnak ki.

Kétségtelenül vannak ugyanis olyan művészek, akik elsősorban a mindenkori, jelenlegi piacot tartják szem előtt. Ám voltak és vannak az alkotás és a piaci várakozások optimális kombinációját kialakítani tudó írók, festők, zeneszerzők. A szobrászatban, építészetben lehetetlen a piac nélküli alkotás. Ám *az irodalomban vagy a festészetben igencsak jellemző a közgazdaságilag irracionális alkotói magatartás. Sok író, festő nem termel, „csak” alkot. Nem a piacra dolgozik, nem eladni akar, nem érdekli a vevő; önmagát valósítja meg. A gazdaság hagyományos (termelési, elosztási, fogyasztási) világában ez irracionális. Nem azért termelünk (szolgáltatunk), mert belső kényszer miatt termelni kell; hanem mert meg akarunk élni. Ám pl. az irodalom világában ez – éppen a csúcson – nem így van. Miért ír az író? Meg kell ugyan élnie, vannak üzemkölségek; ám alapvetően azért ír, mert nem tehet mást.⁴⁸ E három várakozás kombinációját is meghaladja az adaptív, a racionális és az irracionális kulturális-gazdasági várakozások szintézise, az abszolút küldetéstudat. Tehát nem relatív, a társadalomhoz viszonyított, azt*

⁴⁸ Ennek bővebb és mélyreható elemzése során érdemes összevetni a közgazdasági racionalitást és pl. Márai Sándor: *Szindbád hazatér* című regényében az írói magatartás (*miért ír?*) és életmód (*hogyan ír?*) remekművű bemutatását.

javítani, felvilágosítani akaró aufklérizmusról van szó, hanem arról a belső kényszerről, amikor már semmilyen más külső fedezetre nincs elvárás; a fedezet maga az alkotásba vetett hit.⁴⁹

Ezen a ponton két ellenkező következtetésre jutok. *Egyrészt*: a nem piaci orientációjú, belső vezérlésű, *művészi alkotásnak* és a közgazdaságilag ésszerű (tehát adaptív és/vagy racionális) cselekvésnek nincs köze egymáshoz. Az Arisztotelész–Smith–Ricardo–Marx–Marshall–Keynes–Friedman–Schumpeter stb. közgazdasági fővonal kategóriái itt használhatatlanok. Olyan ez, mint a filozófia és a teológia viszonya: nem következnek egymásból és nem vetíthetők egymásra. *Másrészt*: a *Say-dogmára* alapozott gondolkodás éppen itt, a zseniális munkát megtestesítő műalkotás esetére igaz: *a kínálat végül is megteremti a maga keresletét* (persze előbb vagy utóbb). Az ipari forradalom utáni kor megértéséhez, tehát a kommunikációs-számítógépes-internetes, „e-világ” felfogásához és közgazdasági magyarázatához azok jutottak legközelebb, akik a fő iránytól eltérve *nem a termelés, hanem éppen az alkotás lényegének megragadásával és lehetséges közgazdasági magyarázatával foglalkoztak.* (Solow, Denison, Shultz, Jánossy, Scitovsky majd a Nobel-díjas Sen.)

⁴⁹ Ismét csupán utalok az interdiszciplinári mélyebb elemzés lehetőségeire: „Egy napon meg kellett határozni, milyen viszonyban áll egymással a Csin Akadémia, illetve a pénz. Nem feltétlenül a legjellemzőbb, mindenesetre tanulságos Hao-hun esete. Az Akadémiának ez a hivatalnok a könnyelmű életvitele miatt megszorult, de hiába kért kölcsön a szüleitől, a szomszédjától, a felesége apjától, egy uzsorástól, végül magától az Akadémiától, már senki sem segített rajta. A hivatalnok végső kétségbeesésében istentől kért kölcsön, mire a Mennyek Ura derűsen azt kérdezte tőle: Hohó, de ki vállal teerted kezességet, kedves Hao-hun? Szél számolta a bóbitákat a közeli nádasban. Egy vadkacsa fölrebbent, és hápogva odébb szállt. Tavasz volt, már szirmot bontottak a cseresznyefák. Rozscipót sütöttek a közelben, a hivatalnok szájában összefutott a nyál. Hao-hun tehát azt válaszolta: Ha te adsz nekem kölcsön, akkor a kezes is te magad leszel, uram. [Darvasi László: A Csin Akadémia és a pénz. In: A lojangi kutyavadászok. Kínai novellák. Magvető, Bp. 2002. 202. old.]

Egy további példa az elméleti közgazdasági tételek kulturális értelmezésére: az 1990 óta bekövetkezett változások bizonyították, hogy szektorális átrendeződés során az *abszolút költségelőny* (absolute cost advantage) feltételezés sem érvényes. E szerint ugyanis a már bevezetett cégek, a kibocsátás mennyiségétől függetlenül, alacsonyabb átlagköltséggel tudnak dolgozni, mint az újonnan piacra lépők. Ám a költségvetési intézményekkel és állami vállalatokkal szemben fellépő nonprofit szervezetek és magán vállalkozások éppen az ellenkezőjét bizonyították. Sőt a szektor-semleges állami támogatások, források, mecénatúra és szponzorálás térhódításával megerősödtek és költséghatékonyabban tudnak működni az új szervezetek.

„A közgazdaságtan valójában a legélesebb elméket is képes összehazavarni... A politikai gazdaságtan nem egy precíz törvényszerűségekkel szabatosan leírható tudomány, mint ahogy azt Adam Smith és jó néhány racionalista követője gondolta. Talán inkább a tendenciáké. A nagyobb kínálat általában alacsonyabb árakkal párosul, kivéve, ha az ún. *Veblen javak* lépnek be a képbe.” [Bucholz, 1998. 354-355. old.] A T. B. Veblenről (1857-1929), az intézményi közgazdaságtan apostoláról elnevezett hatás lényege az, hogy a fogyasztók az árcsökkenést a minőség romlásaként élik meg és nem vásárolják többé. A kultúrában tipikus esete ennek, hogy az 1990-es évek egyes, még mindig olcsó kulturális termékeit és szolgáltatásait a gazdag nyugati turisták nem vették, mert gyanús volt az alacsony ár. *Nem tudja, de teszi* alapon (a tétel elméletét nem ismerve, de a gyakorlati hasznát annál élesebb érzékkel alkalmazva) egy opera és operett koncerteket szervező kis cégnek, hazai viszonylatban magas áron sikerült eladni a közismert dallamokra szervezett esteket.

Ezzel éppen ellentétesen, valóságosan is a *Gresham-törvény* oktatási és kulturális változata az eredeti értelemben működik: Sir T. Gresham (1519-1579) angol üzletember szerint a *piacra egyszerre jelenlévő rossz pénz kiszorítja a jót*. Coombs szerint az oktatás legjobb kimeneti eredményei elhagyják az oktatási intézményeket. A kultúrában a tételnek a színvonalatlan, értéktelen, giccses kínálat túlbujánzó hatása felel meg. Az olcsó túlkínálat miatt a fogyasztó elköltötte a kultúrára szánt pénzt, tehát a színvonalasabbra már nem telik. A magas költségek és általában a már idézett Baumol-Bowen effektus miatt az ár nem csökken, tehát nem működik a racionális várakozások elmélete. (Az ilyen jellegű összevetések és elemzések további lehetőségeiről mint kutatási feladatokról az 5. fejezetben lesz még szó.)

2.4. Kelet-európai és hazai megközelítések

A szocialista országokban a művelődés-gazdaságtani kutatásokra jellemző volt, hogy kultúraelméleti fejtegetésekből indultak ki, ezt igyekeztek összekapcsolni a művelődési intézményrendszer gazdasági vizsgálataival. Itt nem csupán arról volt szó, hogy a marxizmus-leninizmus hegemoniája nyomán kötelező volt, vagy illett az egészből kiindulni. Sokkal inkább a kelet-európai történelmi meghatározottság nyilvánult meg itt is: a gyakorlati és elméleti beszorítottság miatt csak az általánosan keresztül lehetett a konkrétéhoz eljutni.⁵⁰

Az 1970-es évek elején a kutatók Kelet-Európában, a művelődés gazdasági összefüggései keretében, döntően négy problémakörrel foglalkoztak:

1. A kultúra- avagy a művelődéselmélet és a művelődés-gazdaságtan viszonya.
2. A művelődés-gazdaságtan tárgyának meghatározása és az elismertetéséért folytatott küzdelem.
3. A tankönyv (és a brosúra) marxizmus és a "felfedezések" összehangolásának igénye.
4. Az alapproblémák és az alapkérdések behatárolása.

John az (akkori NDK-ban dolgozó kutató) több tanulmánya szerint a kutatások során elvben elfogadták a kultúra szélesebb, ontológiai értelmezését, de a konkrét vizsgálatok elsősorban a szellemi kultúrára irányultak. A kérdés az volt, hogy elkülöníthetjük-e egymástól (és milyen módon) a *társadalmi folyamatok gyakorlati vizsgálata és irányítása céljából* a kultúrát és a gazdaságot, mint a társadalmi élet sajátos területeit? Szerinte ezt az elkülönítést *a tevékenységek célja függvényében* lehet megvalósítani. Azokat a tevékenységeket, amelyeknek *elsődleges célja, hogy termelőeszközöket és anyagi javakat állítsanak elő és osszának szét*, elsődlegesen a társadalom gazdasági élete körébe kell sorolni (és irányításuknál elsődlegesen gazdasági sajátosságukra kell figyelemmel lenni). Azokat a tevékenységeket, amelyeknek *elsődleges célja, hogy a dolgozók termelési képességét*

⁵⁰ Az 1960-1980 közötti külföldi és hazai kutatásokat áttekintettem *A művelődésgazdaságtan szakirodalma* című könyvemben [Koncz, 1981]. Itt az akkori legfontosabb írásokat dolgozom fel újra, kiegészítve az 1980-as évek jellemző munkáival; kitérve a hazai *mechanizmus- és áru-e a kultúra* vita, illetve *az állam szerepe a kultúrában* témakör tárgyalására és utalva az 1990-es évek és napjaink főbb kutatási írásaira.

kifejlesszék, adottságaikat és szükségleteiket egyéni és társadalmi alkotóképességgé alakítsák, a társadalom kulturális élete körébe kell sorolni. Irányításuk során elsődlegesen (de nem kizárólag) kulturális sajátosságaikra kell figyelemmel lenni.

Przecziszewski (a téma lengyelországi, akkori tekintélye) is a kultúra szélesebb értelmezését tartotta kívánatosnak; hangsúlyozva, hogy a társadalom *általános kultúrájának* fejlesztése a cél. A társadalmi tervezés nem egyszerűen társadalmi szempontokat jelent a gazdasági tervezésben, hanem egy gyökeresen új megközelítést, *a gazdaság és kultúra egységben történő kezelését. A gyakorlati vizsgálatok céljaira egy szűkebb kultúra fogalom alkalmazását javasolta, amely csupán az intézményessé vált szellemi kultúrát foglalta magában.* Az empirikus elemzések megkönnyítése érdekében *funkcionális elveken alapuló, vertikális felosztást* (a kulturális értékek alkotása, terjesztése, a kulturális termelés és a kulturális beruházás) javasolt. Míg a horizontális felosztás (színház, film, sajtó, rádió, televízió stb.) a *tevékenységek* fajtái szerint történhet.

Az 1970-es és az 1980-as években megjelent tanulmánykötetek szerzői indokoltak tartották a kultúra-definíció tágabb (elméleti jellegű) megfogalmazását, ugyanakkor leszűkítését a gyakorlati kutatások céljaira. Véleményük szerint a gazdasági elemzések, a tervezés és az irányítás szükségletei szempontjából célszerű a kultúrát *a tercier szektor egyik ágazataként kezelni*, és a fő kulturális tevékenységek által jellemzett *részterületekre bontani*. Ezek a szerzők a gazdasági és kulturális fejlődés összefüggéseinek feltárását a szellemi szükségletek kielégítésére és teremtésére szolgáló *intézményi feltételrendszer vizsgálatán* és a történelmileg kialakult *ágazati rendszeren* keresztül tartották lehetségesnek. Ám fontos volt ezekben az elemzésekben, hogy a szellemi értékek létrehozásának, megőrzésének, elsajátításának *folyamatai nem csak ebben az intézményrendszerben érzékelhetők*, hanem a társadalmi gyakorlat minden szférájában. Tehát alapvetően ugyan az ágazati rendszerben megragadható művelődést vizsgálták, ugyanakkor próbáltak kilépni ebből, az újratermelés *kulturális dimenziója* irányába.

Több akkori elemző szerint a kultúrának (mint szociális rendszernek) két dimenziója van: egy szűkebb, amely a specializálódott szervezetek tevékenységeit foglalja magában és egy szélesebb, amely felöleli az

egész társadalmi élet szellemi jellegű folyamatait és jelenségeit. Dikov például azt javasolta, hogy a kutatás tárgya ne csak a kulturális ágazat legyen. Egy ágazatok feletti strukturális modellt alkotott, amely átfogta a társadalom egész tevékenységrendszerének a szellemi értékek létrehozásához, megőrzéséhez, elsajátításához kapcsolódó leglényegesebb jelenségeit. Jellemző volt a korra a mennyiségi mutatókban való megjelenítésre és a pontos definíciókra való törekvés. Bulgáriai munkacsoportjuk pl. 1800 szakkifejezésben határozta meg ezeket a jelenségeket. Több szerző szerint a társadalmi lét egészéként tekintett kultúra elemzése volt a vizsgálatok végső célja. A minduntalan felmerülő kényszerű szűkítést az indokolta, hogy a gazdasági elemzés nem volt képes megbirkózni a fogalom filozófiai általánosításával. Így elsősorban a szellemi folyamatokra, a szellemi értékek termelésének, elosztásának törvényszerűségeire lehetett koncentrálni.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy „a rész az egész helyett állt”, csupán ezen keresztül próbáltak az „egészről” (tehát a társadalmi lét értelemben felfogott kultúráról) információkhoz jutni.

A fogalmi elemzésekből az derült ki, hogy az operacionalizálás *kétféle módon valósítható meg*.

Többen a gazdasági vizsgálatok során a tevékenységeknek azt a rendszerét vették figyelembe, amely az intézményileg elkülönült kulturális szférához kapcsolódott. E megközelítési mód (bármennyire is törekedett az „ágazati” szemlélet meghaladására) lényegében véve *intézményi jellegű* volt, a *feltételrendszerből indult ki*, még akkor is, ha ezt a célok és funkciók dimenziójában vizsgálta.

Mások eleve a szélesebb kultúra fogalomból indultak ki; ehhez szerkesztettek egy olyan funkcionális modellt, amely végül is intézményi feltételekben konkretizálódott.

A lengyel Przeciszewski szerint a művelődés-gazdaságtan definíciója három tagból állt:

1. A többi gazdasági szaktudománnyal *közös* vonások meghatározása, így a „kultúra ökonómiája” a gazdasági szaktudományok egyike.
2. A kultúra mint a nem anyagi szolgáltatási szféra része, s e szféra gazdaságtanának *különös* vonásai. Ilyenek például a nem mérhető, gazdaságon kívüli célok; az interdiszciplináris jellegű vizsgálat; a társadalmi érdekeknek megfelelő közösségi finanszírozás.

3. A művelődés-gazdaságtan olyan *specifikus* vonásai, amelyek megkülönböztetik a nem anyagi szféra gazdaságtanaitól.

Dawidowicz, Machacek, Burakowszki szerint a művelődés-gazdaságtan tárgya *a népgazdaság kulturális ágazatában érvényesülő törvények hatásainak és befolyásolási lehetőségének vizsgálata*. Mások szerint a művelődés-gazdaságtan csupán a politikai gazdaságtan kategóriáinak *alkalmazását* jelenti a kulturális ágazat vizsgálata során. Nézeteiket bírálta - részletes utalásokkal - Dadamjan [In. Marschall (szerk.), 1985.], rámutatva a politikai gazdaságtani kategóriák eltérő tartalmára a művelődés terén.

Novotny azt fejtegette, hogy a művelődés-gazdaságtan és a politikai gazdaságtan viszonya a kulturális ágazat *specifikus gazdasági feltételei* és a gazdasági valóság egésze közötti viszonyoknak felel meg. Ebből következően az általános gazdasági törvényszerűségek és az általános közgazdasági kategóriák a művelődés terén *specifikusan transzformáltak*, sajátos funkcionális helyzettel rendelkeznek. *A művelődés-gazdaságtan feladata a gazdasági rendszer és a kulturális szféra közötti összefüggések, lényeges és ismétlődő kölcsönhatások vizsgálata, a kulturális területen érvényesülő gazdasági törvényszerűségek elemzése.*

Vinter úgy vélte, hogy a művelődés-gazdaságtan a közgazdaságtudományok szerves része, ugyanakkor összekötő kapocs a kultúra-tudományokkal. Ám *specifikus vonásai* nem „sérthetik” a politikai gazdaságtan általános törvényeit. Kleberg szerint az egyetlen reális lehetőség az, hogy felsoroljuk miket tekintünk kultúráközvetítőknek, s *ezek gazdasági vonatkozásait vizsgáljuk*. Eder hangsúlyozta, hogy a kulturális fejlődés elválaszthatatlan egy-egy ország gazdasági fejlődésétől. A szóban forgó diszciplína a kulturális értékek létrehozásának és megőrzésének mechanizmusát kell, hogy vizsgálja, elválasztva a minőségi és mennyiségi dimenziókat. Wiecki szerint a művelődés-gazdaságtani kutatások során *a művelődési feltételek interdiszciplináris elemzésére van szükség*. Ez a tudományterület teremthet kapcsolatot a közgazdaságtudományok és a szociológia, a művelődéstörténet stb. között. John a „kultúra-gazdaságtant” a kultúraelmélet és a politikai gazdaságtan közötti határtudománynak tekinti, s mint a kulturális intézmények és szervezetek speciális kérdéseivel foglalkozó gazdaságtant határozta meg.

A korabeli tanulmányok sok, kényszerű erőfeszítést tükröznek, amelyet az új, úgy, ahogy definiált kutatási terület elismertetéséért kellett folytatni. Nem csak Keleten, Nyugaton is; pl. Peacock és Weir, Salem és Thénevin munkái egyaránt az „önigazolással” kezdődtek. A szocialista országok kutatóinak ilyen gondjait jól jellemezte Dadamjan áttekintése [Marschall (szerk.), 1982.]. Novotny szerint azok a szerzők, akik azt próbálták igazolni, hogy a tudományos technikai forradalom időszakában az elégtelen műveltségi színvonal nemcsak az életmód változás korlátja, de a gazdasági fejlődés fékje is lesz, még tudományos körökben is *meg nem értésbe ütköztek*. „Ennek oka az, hogy az anyagi javak létrehozását (függetlenül attól, hogy szükségesen vagy szükségtelenül jöttek-e létre) sokan a haladás egyedüli mértékének tekintik, az anyagi területre történő beruházásokat pedig a haladás egyedüli hajtóerejének.

Ezek a termékek és a növelésükhöz szükséges eszközök mérhetőek és kézzel foghatóak. Ami megmérhető, az már jobb... Minthogy az emberekbe történő beruházás eredménye rejtett, s nem értékelhető oly módon, mint például egy olvasztókemencénél, ezért ezt kevésbé értékes beruházásnak tartják. És itt a konvencionális gondolkodásmód előáll a maga utolsó tromfjával is! Mivel az eredmények nehezen mérhetőek, ezért maga a cél is „ködös”. Sajnos az ilyen felfogás (legalábbis gazdasági körökben) elég gyakori és a döntéseknél gyakran érvényesül.” [Novotny, 1973.]

A szocialista országokban az 1960-as, 1970-es években (a fejlett tőkés országokban az 1950-es évektől), a szabadidő- és életmód-vizsgálatok során egyre inkább fény derült a kulturális javak és szolgáltatások szerepére az egyes rétegek életmódjában. *Témánk szempontjából az egyik gazdasági probléma az volt, hogy a növekvő szabadidő eltöltésének hogyan lehet gyorsan és az igényekhez alkalmazkodva megteremteni a feltételeit. Milyen művelődési kínálattal lehet ellensúlyozni a hagyományos életkeretek felbomlásából fakadó veszélyeket.* Ez a kérdéskör lényeges szerepet játszott az USA-ban a közösségszervező, a települések kulturális ellátását tervező és szervező irányzatok kibontakozásában.⁵¹

⁵¹ Szakirodalmi áttekintéseink, a kutatásaink keretében készült fordítások és az előadások ismeretanyaga hatott a hazai közösség-fejlesztési gyakorlati programokra. [Lásd: pl. Gergely; Varga-Vercseg, 1991; Beke, 2001].

A kezdeti *szabadidő- és időmérleg-vizsgálatok* tapasztalatai alapján sokan úgy vélték, hogy a szabadidő növekedésével és az életszínvonal anyagi feltételeinek javulásával párhuzamosan lényegesen megnövekszik majd a kultúraközvetítő eszközök és szolgáltatások iránti igény. *Ám a későbbi vizsgálatok során az derült ki, hogy az emberek a felszabaduló időt nem fordították a várt mértékben művelődésre.* A művelődéspolitikai értékrendszerek szerint viszont az volt a kívánatos, ha a kulturális értékek mind szélesebb tömegekhez eljutnak. Magyarországon kiderült például, hogy a művelődés tényleges idő-alapjának lényeges növelése a második gazdaság szerepe miatt nem is lehetséges.

A szabadidő és művelődés összefüggésében felmerült a másik gazdasági probléma: milyen eszközökkel és milyen intézmény-telepítési politikával lehet elősegíteni a kulturális értékek terjedését?

Az 1970-es években e kérdés kapcsán élénkült meg az érdeklődés a *művelődéspolitikai hatékonyságának gazdasági eszközökkel való vizsgálata* iránt. Pl. a lengyel Strak tanulmánya szerint a kulturális politika feladata az anyagi és erkölcsi ösztönzők olyan rendszerének megszervezése, hogy a művészeti produktumok a politika által preferált értékek hordozóivá váljanak. Gazdasági szempontból az olyan politika hatásos, amely adott befektetéssel maximális kibocsátást biztosít.

Mások a *közvetítést* vizsgálták, feltételezve, hogy a kulturális intézményeknek és javaknak *generálni kell a bővülő szükségleteket.* Ahogy az író munkájának eredménye a könyv, úgy a könyvtár munkájának közvetlenül mérhető eredménye a kölcsönzések száma. E nézet szerint a kulturális politika feladata az intézmények és javak (és az intézményeken belüli ösztönzők) olyan megszervezése, hogy azok (a példánál maradva) maximális számú kölcsönzést termeljenek ki. Ebből a szempontból az a hatékony politika, amely adott befektetés mellett maximális *kontaktusszámot* produkál. Ezek az eredmények függenek a kulturális javak és szolgáltatások árszínvonalától; az intézmények számától és területelosztásától, valamint az alkalmazottak szakmai képzettségétől.

Az is kérdés volt, hogy *miként lehet az eredményeket* (az olvasás, múzeumlátogatás, moziba járás, tévézés stb.) *közös nevezőre hozni?* A nemzetgazdasági szintű mérés a művelődésre fordított *szabad idő* és a *családi kulturális kiadásokon* keresztül volt lehetséges. Itt azonban egy mélyebb problémához jutottak a kutatók: a nemzeti jövedelem

dinamikája és felhasználási szerkezete közötti összefüggésekhez. Több szerző azt bizonyította, hogy a növekedési ütem nem csupán a beruházási hányadtól, hanem a fogyasztás arányától is függ. Ebben pedig egyre jelentősebb volt a kulturális fogyasztás; így (közvetve) ezen az úton is kimutathatóvá vált növekedési szerepe. *A kulturális ráfordítások mértékét vizsgálva, az akkori csehszlovák, lengyel, szovjet kutatások során azt mutatták ki, hogy a művelődéspolitikai célkitűzések és az állami ráfordítások nincsenek összhangban.* Ebből fakadt, hogy a szakirodalom behatóan foglalkozott a „maradékellví” tervezés elméleti és politikai hátterével.

Az akkori szocialista országokban az egyik kérdéskör: milyen követelményeket támaszt az intenzív társadalmi-gazdasági fejlesztés a művelődésüggyel szemben. Felhasználható-e és hogyan a termelés-életmód-tudatváltozás összefüggésrendszere növekedési hajtóerőként? *A másik kérdéskör:* milyen koncepcionális és módszertani háttér szükséges a távlati és középtávú kulturális fejlesztési tervek kidolgozásához. Milyen ismeretek szükségesek a kulturális célok megfogalmazásához és a feltételrendszer tervezéséhez? Szükséges-e létrehozni (és milyen tudományos kutatási háttérrel) a tervezési normatívák rendszerét?

Ma már furcsa, ám az 1970-es, 1980-as években pl. a szovjet szakirodalomban sokat tárgyalt téma volt például az, hogy egy lakótelepre *hány négyzetméter* közösségi művelődési terület *kötelező* építését lehet vagy kell előírni? Egy-egy település típusától, a gazdasági körzettől, a lakosság demográfiai összetételétől függően milyen mutatók fejezik vagy fejezhetik ki a tervben (mint cselekvési programban) előírható művelődési alapellátás jellemzőit? A beruházási előirányzatokban meghatározható-e egy olyan mutató, amely a közterületen, középületeken megvalósuló műalkotások tervezésére és kivitelezésére ösztönöz? Lehet-e mennyiségi tervezési mutatókkal ténylegesen szabályozni a régiók közötti kulturális ellátási különbségek csökkentését stb. E kérdésfeltevések egy része elavult; a tervezés nem a mennyiségi, hanem a pénzügyi normativitás és a társadalmisítás irányában változott.

A fenti kérdések összegzéseként *végző soron* a következő kapcsolatokat kellett vizsgálni: *milyen összefüggésben van a művelődés a gazdasági fejlettség színvonalával, a gazdasági növekedéssel, a gazdasági struktúrával, a gazdaságirányítási rendszerrel és a gazdaságfejlesztés*

típusával? Ehhez az alapkérdéshez az intézmény vizsgálatok csupán adalékot szolgáltatottak; a választ a gazdaság- és művelődéstörténeti elemzések, illetve a nemzetközi összehasonlítások segítségével is kerestük.⁵²

E kérdéskör kapcsán vetődött fel a gazdasági és kulturális fejlődés kölcsönös meghatározottságának, interdependenciájának problémája. Vizsgálták, hogy *a gazdasági feltételek hogyan hatnak a művelődésre és milyen az elméleti visszacsatolás*. Általános volt az a vélemény, hogy *nem lehetséges közvetlen kapcsolatot kimutatni a kulturális ráfordítások és a gazdasági növekedés között; a közvetett kapcsolat azonban igen jelentős*. Többen felhívták a figyelmet arra, hogy *a kulturális ráfordítások és az intézményhálózat szerkezete elsősorban a művelődéspolitikai szándékokat, az intézménytípusok belső fejlődéséből fakadó pénzügyi igényeket és nem a lakossági szükségletek szerkezetét tükrözik*. Ennek figyelembe vétele alapvetően fontos lett volna a tervezésnél, a fejlesztési prioritások megállapításánál. A történelem ezt is másként oldotta meg: a civil szféra és a nonprofit szektor kialakulásával.

Szinte valamennyi művelődés-gazdaságtani írásban *találkozhattunk a művelődés mint gazdasági érték problémájával*. A politikai gazdaságtanban is a vitatott kérdések közé tartozott a művelődés, az ezzel kapcsolatos tevékenységek és ráfordítások *érték jellegének* megítélése, az improduktív munka gazdasági és társadalmi *értékelése*. A viták mögött (mint már az előző alpontban volt róla szó) a produktív munka kétféle értelmezése húzódott meg.

Az 1960-as években a tőkés és szocialista országokban egyaránt nagy viták bontakoztak ki az *infrastruktúra* gazdaságtörténeti értékelésével, növekedési szerepével kapcsolatban. Többen úgy vélték, hogy a kulturális szféra nem sorolható be egyszerűen az infrastruktúra körébe. „Szétfeszíti” a gazdasági szférák elfogadott hármas felosztását is (primer, szekunder, terciér); jelentőségénél fogva a gazdasági élet

⁵² Például a magyar 18. és 19. század művelődéstörténete és gazdaságtörténete kitűnő lehetőséget ad annak vizsgálatára, hogy a felvilágosodás hogyan készítette elő a reformkort, a kapitalizálódást; hogyan fonódtak össze a gazdasági és kulturális törekvések. [Lásd: pl. Kosáry; Hörcsik; A sárospataki...]

önálló (quartier) szektorát képezi. Az organikus társadalmi-gazdasági fejlődés nem pusztán az anyagi javakat termelő és a háttérágazatok *megfelelő* viszonyát követeli meg, hanem a gazdasági és kulturális fejlődés összhangját is. Annak felismeréséhez (és gazdaságpolitikai elismeréséhez), hogy „az oktatás döntő, a szellemi kultúra oktatáson kívüli feltételei jelentős szerepet töltenek be a munkaerő újratermelésében, s hogy a műveltség közvetve és közvetlenül is segíti a társadalmi fejlődést és így a gazdasági növekedés fontos tényezője” [Ballai, 1967.] - ahogyan ez a hazai „mechanizmus-vita” során megfogalmazódott - világszerte (és hazánkban is) hozzájárultak az értelmiség szerepével, helyzetével kapcsolatos történeti, szociológiai vizsgálatok. Ugyancsak elméleti háttérrel jelentett a művelődés-gazdaságtani vizsgálatokhoz a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi nyilvánosság szerkezetének feltárása; rámutatva a művelődési tényezők szerepére és jelentőségére.

A művelődés-gazdaságtani alapkérdések tehát az elméleti, politikai, gazdaságtani problémáktól a beavatkozási stratégia indoklásáig és annak módszertanáig terjedtek. Kornai János kategóriáit használva az akkori kutatási művelődés-gazdaságtan egyrészt leíró-, másrészt normatív területként alakult ki.⁵³

*A szocialista országok kutatásait áttekintő - és a feladatokat meghatározó - első nemzetközi tanácskozást 1968-ban rendezték meg Pozsonyban [Novotny (szerk.), 1969.]. E tanácskozás nyilvánvalóvá tette az oktatáson kívüli művelődési feltételrendszer gazdasági vizsgálatának szükségességét és orientálta a szocialista országokban akkoriban elkezdődött kutatásokat. Novotny *A kulturális fejlődés gazdasági aspektusai* című tanulmányában abból indult ki, hogy a gazdaság dinamikus fejlődésének feltételévé vált a tudományos ismeretek*

⁵³ Sokszor a *sein* és a *sollen* bizony össze is mosódott. Én ettől ugyan óvakodtam, ám a kutatási programot tudatosan *szolgálatként*, a tervezési folyamat tudományos megalapozása érdekében terveztem meg; [Koncz, 1976/b; 1982/a]. A 3. és a 4. fejezetben bemutatásra kerülő, empirikus, makrogazdasági és elemzések leíró (tehát *van*) jellegéből a lehet-re és a kell-re próbáltam következtetni. A leíró elemzéseket követték a prognózisok és a tervezés módszertani írások.

felhalmozódása és az általános kulturális fejlődés. A gazdasági növekedés a tudományos fejlődés függvénye, viszont *a tudomány nem fejlődhet a szélesebben értelmezett kultúra fejlődése nélkül. A gazdasági fejlődés lehetőségei attól is függenek, hogy milyen mértékű a tudomány és a kultúra fejlődésének ritmusa, képes-e változásokra és expanzióra.* A tudományos-technikai forradalom időszakában a gazdasági növekedés, a tudományos fejlődés és a kulturális fejlődés kölcsönös kapcsolatban állnak egymással. A tanácskozás összefoglalója szerint a gazdaságtól a kultúra, majd tőle a tudomány és a tudománytól a gazdaság felé mutató összefüggések erősebbek, mintha a fordított kört járnánk be. *A kérdés az volt, hogy milyen hatása lehet a szellemi kultúrának a gazdasági tevékenységekre.* Novotny a hivatkozott konferencián elhangzott előadásában és későbbi (az irodalomjegyzékben feltüntetett) tanulmányaiban három összefüggérendszerrel vázolt.

1. *A gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos álláspontokra való hatás.* Ahhoz, hogy az ember megtanulja az értelmes életet, az „élet művészetét”, megtalálja a célszerű értékítéletet, a tudatos választást, abban a művelődés jelentős segítségére lehet. A kultúrának a gazdaságra gyakorolt eme funkcióját *értékelő-szabályozó effektusnak* nevezte.
2. *A kultúra általános hatása a gazdaságra.* A művelődés jelentős mértékben hozzájárulhat az egyén egyensúlyához, ezáltal a társadalom tagjainak gazdasági tevékenységében *az intenzitás és a termelékenység növelésének feltételévé válik. Ezt a kultúrának a gazdaságra gyakorolt stabilizáló effektusaként értelmezte.*
3. A művelődés kedvezőbb szellemi és lélektani légkört teremt a tudomány új eredményeinek fogadásához, alkalmazásához. Ez a kultúrának a gazdaságra gyakorolt stimulációs effektusa.⁵⁴

⁵⁴ Ezek a megállapítások az 1960-as évek végének és az 1970-es éveknek a termékei; akkor a főirányú közgazdászok vagy nem figyeltek erre, vagy lenézték ezeket a megfontolásokat. Ma erről szólnak Scitovsky és Sen művei; az ennek hiányában keletkező veszélyekre hívja fel a figyelmet Huntington. Műveik mai megértéséhez, fogadtatásához a művelődés-gazdaságtani publikációk is előkészítették a közgondolkodást.

Novotny és mások a kultúra szabályozó, stabilizáló és stimuláló hatása mellett azt is feltételezték, hogy a művelődés *motiváló gazdasági effektus* az intézményrendszerével szorosabb kapcsolatban álló gazdasági tevékenységeken belül. Ilyen például a kulturális eszközök (és elsősorban a tömegkommunikációs eszközök) gyártása, forgalmazása; az idegenforgalom; a kulturális javak külkereskedelme. Csehszlovákiában az 1970-es években behatóan vizsgálták a kulturális fogyasztás tendenciáit. Kiderült, hogy a munkás és paraszti háztartásokban a kulturális kiadások összege még a legmagasabb jövedelmi csoportokban sem éri el a közepesen kereső értelmiségi családok ráfordításait. Azonos kereseti csoportokban is jelentős eltérések voltak a kulturális javak (ráfordításokkal mérhető) fogyasztásában. Ennek oka az, hogy a különböző szükségletek kielégítésének az emberek különböző jelentőséget tulajdonítanak és ennek megfelelően a fogyasztás intenzitása is eltérő. A kevésbé intenzív szükségletek az egyéni igényskálán alacsonyabb helyre kerülnek. Így a kulturális fogyasztást befolyásoló tényezők hatása nem közvetlenül nyilvánult meg, hanem a szükségletek gazdasági jelentőségén keresztül, tehát abban, hogy az egyén a maga igényskáláján hol helyezte el a kulturális fogyasztást. *A van-ból a kell-re következettek, s azt javasolták, hogy a céltudatos művelődéspolitikai törekedjen arra, hogy a fogyasztók igényskáláján a kulturális fogyasztásra kedvezőbb átcsoportosításokat érjen el. A kulturális szférához kapcsolódó gazdaságpolitika tehát azt szorgalmazta, hogy az adott társadalmi modellben nőjön a kultúra jelentősége és funkciója.*

Többen hangsúlyozták, hogy népgazdasági szinten a kulturális ráfordítások hatékonyságát úgy mérhetjük, hogy a célok összességét a ráfordításokhoz viszonyítjuk. A kulturális fejlődés gazdasági feltételeivel foglalkozó kutatások során a jövedelem-képződés és az elosztási viszonyok elemzésére helyezték a hangsúlyt. A kulturális fogyasztás törvényszerűségeinek megismeréséhez a szabadidő és a fogyasztói igényskála vizsgálatára koncentráltak.

A makro-gazdasági elemzések terén lengyelországi kutatások kimutatták, hogy az állami kulturális ráfordítások tetemesen növekedtek ugyan, de a nemzeti jövedelmen belüli részarányuk nem változott, a kultúra relatív gazdasági helyzete nem javult az 1970-es években. Ezzel együtt a kulturális terület finanszírozása igen érzékenyen reagált a

népgazdaság általános pénzügyi helyzetére. Alacsony részesedése a népgazdasági költségvetésből azt eredményezte, hogy az árak mozgása erős hatást gyakorolt a kulturális intézmények működésére. Az alapvető népgazdasági ágak pozitív fejlődése semleges - vagy esetleg pozitív - hatást, a gazdasági visszaesés többszörözött negatív hatást váltott ki a kulturális szférában. Gazdasági fellendülés idején, az újraelosztás során, a kultúra csak nehezen vagy alig kapott többet, míg recesszió idején először innen vonul ki a finanszírozó.⁵⁵ Ezt Marschall Miklós és Kuti Éva később igen alapos elemzéseikben, mint a kettős hátrány jelenségét fogalmazták meg. A kultúra hátrányban van, mint a nem termelő szféra és mint a költségvetési szféra része.

A szocializmus idején, a kiegyensúlyozott és dinamikus kulturális fejlődés megkövetelte *volna*, hogy a költségvetési ráfordítások stabilizálódjanak, tehát biztosítani kellett *volna* az eszközök stabil alsó határát. Csehszlovákiai tapasztalatok is azt bizonyították, hogy a gazdasági alanyok viselkedését befolyásoló általánosan érvényes szabályozók nem vették figyelembe a kulturális szféra sajátosságait.

1977-ben jelent meg Dadamjan *A kultúra aktuális társadalmi-gazdasági problémái* című tanulmánya. [Lásd: Marschall (szerk.), 1982/a] Ebben az 1960-as évek végétől tekintette át a szovjet művelődés-gazdaságtani szakirodalmat. Vázolta a kialakulás okait, elemezte a kulturális ágazat helyét és szerepét a népgazdasági újratermelési folyamatban. *A nem termelő szféra egyik jellegzetessége szerinte az volt, hogy csak növekvő számú munkaerő-felhasználással tudott fejlődni.* Különösen igaz volt ez a művészeti területekre. Itt sem a technikai fejlődés, sem az eszközellátottság növekedése nem járhat munkaerő-megtakarítással. Erre a területre nem volt kiterjeszhető a termelékenység hagyományos értelmezése.⁵⁶

Az anyagi termelésben a hatékonyság növelésének fontos mutatója az egységnyi termékre eső anyagi ráfordítások csökkenése. A kulturális területeken a ráfordítások hatékonyságának megítélése elsősorban nem gazdasági, hanem társadalmi jelzőszámokkal mérhető.

⁵⁵ Idősoros és szerkezeti statisztikai elemzésekkel ugyan erre a következtetésre jutottam, erről a 3.2. pontban lesz szó. Lásd még: [Koncz, 1989.]

⁵⁶ Ugyan ezt mutatta be az 1990-es évek elején Baán tanulmánya [In: Baán (szerk.)], s mint az infrastruktúra elemzések kapcsán volt róla szó, a hazai irodalom ennek általános hátterét elemezte.

Az akkori Szovjetunióban kutató Dadamjan a művelődés gazdasági problémáinak tanulmányozásakor az egyik alapvető ellentmondásnak azt tekintette, hogy itt *a gazdasági kategóriák alkalmazásával és a gazdasági összefüggések feltárásával a gazdaságon kívüli hatást kell felderíteni és értékelni*. Ebből az következett, hogy a hagyományos gazdasági szemlélet (ráfordítások és ugyanolyan mértékegységben mérhető eredmények összevetése) itt nem elegendő.⁵⁷ Szerinte a *színház igen jó reprezentatív modell*. Egyrészt produktuma nem ölt olyan anyagi formát, mint például a könyv vagy a film, így tipikusan az anyagi javakban nem megtestesülő szolgáltatásokat reprezentálja. Másrészt a színházi szolgáltatás térítésköteles; így mód van a ráfordítások és bevételek összevetésére, valamint a ráfordítások és a hatókör közötti összefüggések felderítésére. Harmadrészt a színház gazdálkodó egység, így összevetésre ad alkalmat az anyagi javakat előállító szervezetekkel. És végül az új kultúraközvetítők és más tényezők hatására érzékelhető a látogatottság csökkenése, így a finanszírozás problémái különösen erősen jelentkeznek.

A marxista politika gazdaságtani, a szocialista ideológiai, a modern közgazdasági és a napi gazdálkodási megközelítése és problémák *együttes megjelenése* (sőt keveredése) jellemezte a *Kritika* című folyóiratban 1981-1982-ben folytatott *áru-e a kultúra* és a *Szakszervezeti Szemlében* 1984-ben közölt kultúra és gazdaság vitát.⁵⁸ Amint az előzőekben láttuk, a mechanizmus vitában is felvetődött és megoldatlan maradt az *áru-e a kultúra* kérdés. Döntően azért, mert ez a kérdés az aktuális mechanizmus-vitáknak csak egyik „köntöse” volt. Az első meglepetés akkor ér bennünket, ha feltesszük a kézenfekvő kérdést: *miről is vitakoztak akkor a Kritikában?* Terméketlenül bizonyult a cikkeknek minden olyan csoportosítása, amely a vitakérdésre

⁵⁷ A későbbi magyar szakirodalomban, a színházak esetében, a gazdasági mutatók érvényességét és érvénytelenségét részletesen elemezte: [Venczel, 1994/b és 1994/c]

⁵⁸ Lásd: [Radnai (szerk.), 1986.] Ezekhez kutatásaink három szálon is kapcsolódtak: Munkacsoportunk egyik tagja, Danka Attila hozzászólt az eszmecserehez; a hivatkozott kötet bibliográfiája kutatócsoportunk, Koncz Gábor, Kuti Éva és Marschall Miklós több írását feltüntette; s végül Marschall Miklós az egyetemi doktori disszertációjában [Marschall, 1986] alaposan áttekintette és kritikailag összefoglalta a vitákat.

adott *formális* válaszokat keresi. Nem jutunk hasznosítható következtetésekhez, ha abból indulunk ki, hogy a vitázók egyik csoportja azt írta, hogy a kultúra áru, míg a másik csoport ezt cáfolni igyekezett. A vitában elhangzott „igenek” és „nemek” szembeállítása ugyanis *irreveláns, mivel a vitapartnerek nem beszéltek azonos nyelven*. Az eltérő fogalomhasználat következtében érveik, okfejtéseik *nem vethetők össze*. Miként Szerdahelyi is megállapítja a vita összefoglalójában: „Mint oly gyakran, itt is számos félreértés származott abból, hogy homályban maradt: pontosan miről is vitatkozunk? A kultúra szó ugyanis több fogalmat takar, s a kérdés, hogy áru-e, más-más választ vonz, ha az egyik vagy másik fogalomra gondolunk.” [In: Radnai, 103. old.] Simon Zoltán szerint sem a címben felvetett problémáról folyt a vita, hanem a *kulturális redisztribúcióról*. A cikkek tanúsága szerint a vita tényleges tárgya egyrészt az állami redisztribúció szükségessége és gyakorlata a kulturális szférában (a tudományban, az oktatásban, a művészetben és a közművelődésben); másrészt a „Liska-modell”, a „vállalkozói szocializmus” alkalmazhatósága az említett területeken.⁵⁹

A vitában résztvevők túlnyomó többsége vagy nem tett különbséget a kultúra tágabb és szűkebb fogalma között, vagy csak a tágabb értelmű fogalmat használta. A tágabb, *filozófiai* kultúra-fogalom állt szemben a szűkebb, inkább közgazdasági, szociológiai meghatározással.

Félreértésekhez vezetett, hogy egy alapvetően közgazdasági célzatú vitában (hiszen a résztvevők a cikkek tanúsága szerint a kultúra finanszírozásának, támogatásának ügyében szerettek volna néhány kérdést tisztázni) filozófiai kultúra-fogalmat használtak. A vitában elhangzott filozófiai ihletésű, de alapvetően ideológiai funkciót betöltő tág kultúra-fogalmak szempontjából irreveláns maradt a kérdés:

⁵⁹ Az 1960-as évek közepétől előkészített, 1968-ban bevezetett majd az 1972-1974 közötti „befékezés”, „visszarendeződés” után folytatott új gazdasági mechanizmus [lásd: Berend T., 1975; Szamuely, 1982, 1986] megalapozása és hivatalos irányítása Nyers Rezső érdeme. [Lásd: Nyers]. A vállalkozói szocializmus hivatalosan nem támogatott, ám a kornak gazdasági vitáit s átalakuló gazdasági szemléletét meghatározó kiemelkedő személyiség Liska Tibor volt. Összefoglaló művét lásd: [Liska, 1988]

áru-e a kultúra? Ha ugyanis abból a tág fogalomból indulunk ki, hogy „a kultúra maga az emberi lét egésze”, akkor értelmetlenné vált a címbeli kérdés, hiszen azt kérdezhetnénk ekkor, hogy „áru-e az emberi lét?”.

A tágabb fogalom használata ebben a vitában *hamis szembeállításokat* eredményezett. A filozófiai megközelítésből úgy tetszik, mintha azok, akik a kultúra szűkebb értelmezésével éltek, valamilyen *lényegétől akarnák megfosztani a kultúrát*. Ezek a szerzők a kultúra védelmezőiként léptek fel, a kultúrát szerintük valamilyen ökonomista hasznossági elvnek alárendelni akarók „támadásai” ellen.⁶⁰

Akik a kultúra filozófiai fogalmát használták, törvényszerűen jutottak arra a következtetésre, hogy a kultúra nem áru. Szerdahelyi is leszögezte, hogy a kultúra „a maga egészében” nem áru. Ugyanezt mondta az „is” válasz is. A kultúra áru is meg nem is: a kulturális termékek áruk, „áruformában” is megjelennek, de a kultúra mint totalitás nem áru.

Fontos és hasznos tanulsága a vitának az, hogy ki kellett jutni abból a hamis gondolatmenetből, amely szerint minél inkább támogatják, dotálják a kulturális termékeket, azok annál kevésbé áruk, és minél kisebb a támogatás, annál inkább áruk. E hamis logika szerint, ami olcsó és hozzáférhető az nem áru, ami pedig áru, az csak drága és kevesek privilégiuma lehet. E *hamis alternatíva* foglya volt a vita számos résztvevője, mert az *áru-e vagy nem áru kérdéssel kapcsolta össze az olcsóság vagy drágaság, a „támogassuk-e vagy nem” alternatíváit*. Szerdahelyi szerint: „Akik tehát – mint e vitában oly sokan – a kultúra nem áru vagy ne legyen áru jelszót abban az értelemben

⁶⁰ Utalok arra, hogy ez a vita jóval szélesebb körű volt, mint a Radnai féle válogatás szemelvényei; a kötetben közölt bibliográfia is ezt bizonyítja. Liska Tibor pl. másutt is a mellett érvelt, hogy a közgazdasági megközelítés nem fenyegeti a kultúra lényegét: „A tudományok ugyanis ott kezdődnek, hogy nem latifundiumokat, területeket, tárgyakat, mozzanatokot vizsgálnak külön, hanem aspektusok szerint specializálódnak. A fizikus amikor a hangot levegőrezgésnek értelmezi nem kell, hogy szabadkozzon és magyarázgasson, hogy egy Beethoven szimfónia többet is jelent számára, mint levegőrezgés.” [Liska, 1982.] E gondolatmenet folytatásaként írta, hogy a közgazdasági megközelítés jogos és természetes, mert a gazdaság és a kultúra nem úgy különül el egymástól, mint a ház mögötti „gazdasági udvar” a „ház előtti virágos kerttől”.

hangoztatják, hogy a tudomány, művészet, közművelődés értékeit nem forgalmazhatjuk szabadpiaci versengés keretei között, azok... pontatlanul fogalmazznak: az államilag dotált, tehát szabadpiaci körülmények között jóval magasabb áron is eladható áru is áru mindaddig, amíg adás-vétel tárgya, fizetni kell érte.” [In: Radnai, 105. old.]

Többek szerint a kultúra – értsd: a kulturális produktum – különleges áru, mert egyetlen társadalom sem engedheti meg magának, hogy finanszírozásukat kizárólag az egyes állampolgárok, háztartások hajlandóságára és pénztárcájára bízva. Ebben a kulturális termékek, tevékenységek rokon helyzetben vannak az infrastrukturális javakkal és szolgáltatásokkal. Közös vonásuk abban van, hogy sok esetben a társadalom, mint nagyobb entitás a megrendelőjük, így finanszírozásuk is valamilyen módon közösségi.

Amint Marschall Miklós hivatkozott disszertációja, majd későbbi írásai összefoglalták a vitát, a valóságos ellentmondásokhoz kötődő kérdés nem az, hogy árunak tekintettük-e a kultúrát vagy sem; *nem a dotáció vagy piac az alternatíva*; nem az állami támogatás vagy a szabadpiaci értékesítés állt egymással szemben, *hanem a monopol-áru a valódi áruval, a monopolista dotáció a piaci dotációval, a demokratikus mecénatúra, az anti-demokratikus támogatással*. Reálisabbnak tűntek az olyan kérdések, amelyek azt firtatták: mit kell tenni ahhoz, hogy a kulturális termékek a lehető legszélesebb rétegekhez eljussanak, de ugyanakkor a visszajelzések, a választás lehetősége is megmaradjon.

Az „áru vagy nem áru?” – alternatívában való gondolkodás misztifikálta a dotáció szerepét. Úgy tűnt, mintha a dotáció az áru-lét tagadása lenne és így finanszírozási módjából, eljárásból a társadalmi tudatosság, a társadalmi érdek megnyilvánulásának kizárólagos, egyetlen lehetőségévé lépett elő. Így sokak szemében a dotáció társadalmi tudatossággal azonosult, azzal aminek legfeljebb – sok egyéb lehetőség társaságában – csak egyik eszköze. Azok, akik a kultúra tágabb fogalmát használták, a közgazdasági indítékú vitát akarva-akaratlanul *ideológiai síkra terelték*.

Az ideológiai kiindulás önkéntelenül is felforrósított minden vitatémát, s ez hamis ellentétekhez vezetett, hiszen az esetünkben azzal a következménnyel járt, hogy a kultúra finanszírozási rendszerének tárgyilagos elemzése helyett már a vita elején a világrendszerek harcának kérdéséhez jutottak el. Cseppben a tenger; e vitában is a rész problémák megoldatlansága az *általános* megkérdőjelezésének határáig jutott el.

Az időben következő nagy témakör – *az állam szerepe a kultúrában* – már a szocialista gazdaság alapvető ellentmondásainak elemzéséhez vezetett el. A kultúra és gazdaság korábbi közvetlen vizsgálata után Kuti Éva és Marschall Miklós a rendszer egészének működési mechanizmusát elemezték, majd ebből vontak le következtetéseket az állam szerepe a kultúrában témakörre. Később meghatározóan fontos szerepük volt a kultúra-finanszírozás egyik új elemének, Nemzeti Kulturális Alap-nak (ma: Alapprogram) az elvi kidolgozásában.⁶¹

A következő nagy témakör a rendszerváltás; a kialakuló nonprofit szektor és a kultúra-finanszírozás szisztémájának új technikája, a pályázati rendszer. Ezek elméleti áttekintése, elemzése már azonban meghaladja e disszertáció vállalt lehetőségeit.

Az akkori szocialista országok és hazánk szakirodalmában, az 1970-1990 közötti időszakban, *a visszatérő problémák tehát az alábbiak voltak:*

- a kulturális intézmények tevékenységének gazdasági értékelése;
- a kulturális szféra termelő vagy fogyasztó jellege;
- a maradék elvű tervezés és finanszírozás elleni küzdelem, az újraelosztási arányok megváltoztatására való törekvés;
- a finanszírozás szabályozási és működési mechanizmusának vizsgálata;
- a gazdaságilag megragadható és mérhető tervezési normák kidolgozására való törekvés;
- a kulturális cikkek és szolgáltatások fogyasztásának problémái.

Az 1980-as évek jellemzője volt a kultúra finanszírozási válsága. A művészeti, közművelődési intézmények elemzése elárasztotta a világ szakirodalmát. A tanulmányok központi témája egyrészt *a közösségi finanszírozás szükségességének hangsúlyozása, az optimális finanszírozás elveinek és metodológiájának keresése* volt. Másrészt a többszoros finanszírozás kidolgozási igénye került előtérbe. *Akkor egy új információs, kommunikációs (és ennek következményeként termelési, érintkezési) forradalom árnyékába kerültünk, ám itthon még egy korábbi ipari forradalomra jellemző problémákkal küszködtünk.* A hírszórás naponta öntötte be munkahelyekre és lakásokba az újítások üzenetét, miközben a lakóhelyi társadalmi nyilvánosságnak alig volt fizikai illetve szervezeti infrastruktúrája. A kulturális fáziseltolódás korát éltük, amely korábban pregnánsan a szűk utcák és az autóforgalom ellentétében jelent

⁶¹ Lásd: az irodalomjegyzékben a [Kuti; Marschall] írásokat; továbbá a [Tasnádi (szerk.)] kötet tanulmányait.

meg: *a rurális világ és az információs társadalom történelmi küzdelme állt előttünk*. Eljutottunk a felismeréshez: egész közgazdasági szemléletünket kellett megváltoztatni ahhoz, hogy e feszültségeket kezelni tudjuk. Paradigma-váltásra volt szükség.

Az elméleti bővülés meghatározó jelentőséggel a nonprofit szektor térhódításával és elemzésével történt. Ezzel párhuzamosan a bővülés egy másik iránya az információ-gazdaságtan kialakulása volt. [Lásd: Szabó József, 1986.] A nonprofit szektorról, mint a szektorális változás jellemzőjéről a 3.4. pontban lesz szó, itt most azt mutatom be, hogy miként juthatunk el a művelődés-gazdaságtan szűkebb problémáitól az információgazdaságig.

A kapitalizmus kialakulási és monopolkapitalizmusba való átalakulási folyamatában a definiált kulturális javak egyrészt mint nem áru jellegű használati értékek jelentek meg, másrészt viszont ezek termelési folyamatát is mindinkább maga alá gyűrte a tőkés termelés logikája. Fontos figyelni arra, hogy ez a kettősség ma is egyszerre és együttesen van jelen! Ahol a kulturális javakat létrehozók *alkotói* érdekrendszer nem tud megküzdeni a tőkés *termelés* piaci racionalitásával, ott és akkor a kulturális javak mint közösségi, állami, mecénási támogatásra szoruló (és erre igényt is tartó), különleges árukként jelennek meg.

A kulturális javak termelése a könyvnyomtatás és az elektromosságon alapuló kommunikáció (mozi, rádió, tv stb.) megjelenéséig tipikusan az archaikus gazdaság jellemzőit hordozta. A produktum egyedisége, autonómítása, a termelés és a fogyasztás rendszeres egybeesése (előadóművészetek) *nem* tette lehetővé a tömegtermelést. Ezért a termelés során a növekvő fajlagos ráfordítások törvénye érvényesült, s ez az esetek egy jelentős részében kizárta a profit elvű gazdasági racionalitás térnyerését és uralmát. A kulturális javak fogyasztása – és részben termelése – volt az utolsó terep, amely még kimaradhatott, ill. kibújhatott a tőke logikája elől. Noha a fogyasztó szabadságát ténylegesen meghatározták a társadalmi helyzetből fakadó kötöttségek, a kulturális javak létrehozásának és befogadásának autonóm jellege fenntartotta a tőkétől való szabadság lehetőségét. Pontosabban: a művész és a művészet élvezője számára ez volt az a világ, amelyben még reálisnak érezhette a tőkétől való szabadságot.

A kulturális javak egy jelentős részének tömegtermelésével (jellemző példa mondjuk az élő zene „konzerválása”) a tőkés termelés racionalitása és uralma a társadalmi újratermelés szűkebb kulturális szférájára is kiterjedt. Az 1930-as, de még inkább az 1950-es évektől vált nyilvánvalóvá, hogy a kulturális javak tömegtermelését megvalósító kulturális ipar a tőke logikája és a monopolkapitalizmus érdekei szerint dolgozik. *Egyrészt* tehát a tömegtermeléssel létrehozott, annak alávetett kulturális javak a szó szoros értelmében áruvá váltak. *Másrészt* egy sajátos kulturális fáziseltolódás kezdett mindinkább érzékelhetővé válni. Miközben a kulturális termelésben és fogyasztásban a tömegtermelés logikája vált meghatározóvá, a produktumok lényegét létrehozó alkotó tevékenységek egy része az archaikus gazdasági szférában rekedt. Tipikus példája ennek a napi gazdasági gondokkal küzdő színházi és komoly zenei élet, ill. ezzel szemben a tömegkommunikációs tömegkínálat és fogyasztás ellentmondása. Mindennek következményeként a művész és a művészetek befogadásának szabadsága a tömegtermelés logikája szerinti választás szabadságában oldódik fel. Ez viszont nem más, mint a fogyasztói társadalom kínálta választási szabadság: a profit érdekeinek megfelelően manipulált fikció.

A polgári átalakulás és az ezt eszmeileg megalapozó felvilágosodás folyamatában az egyik meghatározó nézet az volt, hogy a magántulajdonon alapuló termelésben a magántulajdonával mindenki szabadon rendelkezhet. Ennek korlátozása a szabadság korlátozásával volt egyenlő. A magántulajdon és az állam viszonyának megítélésében is a szabadságnak ez a megközelítése dominált, a szabadság az államhatalomtól való függetlenséget is jelentette. Tudjuk, hogy a 19. század második felétől az állam fokozatosan terjeszkedik a társadalomban, fő tendenciává válik az állami beavatkozás növekedése. Ezzel együtt járt az, hogy az állam mindinkább kiterjesztette hatalmát a művelődés folyamataira is. Ez a beavatkozás az oktatás szekularizációjával kezdődött, az állami oktatás kiterjesztésével, államosításával, valamint a kutatás és a művészeti termelés egy részének állami befolyásolásával folytatódott és mára a polgári államok művelődéspolitikájának kidolgozásáig jutott el. Ezzel párhuzamosan bontakozott (és bontakozik) ki az előbb vázolt folyamat: a profitelvű kulturális ipar kiépülése. A kulturális tömegtermelés a reklámmal összefonódva a monopolista érdekek kiszolgálója és a monopóliumok uralmának kiterjesztője lett.

Az 1930-as években kialakult, baloldali radikális társadalom filozófiát képviselő Frankfurti Iskola – az akkori tőkés társadalom komplex vizsgálatával – szükségszerűen jutott el a kultúripar kritikai elemzéséhez. Véleményem szerint ennek nem csupán az volt az oka, hogy az általuk társadalomfilozófiának nevezett kritikai kutatói irányultság és magatartás eleve feltételezte az interdiszciplináris kutatásokat vagy az, hogy Adorno filozófiai pályafutását hosszú ideig meghatározta zeneszociológiai érdeklődése és munkássága. A társadalom komplex elemzése során szükségszerűen észre kellett venniük, hogy a termelés és irányítás radikálisan új és lényeges jelenségei közé tartozik a tőkés termelés racionalitásának kiterjesztése a kulturális szférára. *A kulturális javak egy részének tömegtermelésével viszont megkezdődött az anyagi és szellemi javak tömegtermelésének és tömeges forgalmazásának összefonódása.* Ez nemcsak azt jelentette, hogy az anyagi javak termelése során kidolgozott racionalitás bevonult a kulturális javak termelésének világába, hanem azt is, hogy a szellemi javak termelése közvetlenül hatott az anyagi termelésre, mintegy megtermékenyítve azt.

A kulturális iparral kapcsolatos nyugati szakirodalom szerint az egyik lényeges kérdéskör az, hogy egy adott ország képes-e olyan nemzeti kulturális politikát folytatni, amely ellensúlyozni tudja a nemzetközivé vált kulturális iparok káros hatásait, ill. a hazai kulturális iparokat nemzeti kulturális fejlődés szolgálatába állítja. Kulturális iparról ugyanis akkor beszélünk, ha a kulturális cikkek és szolgáltatásokat a profitelvű, tőkés racionalitás szervezetszerű ipari és kereskedelmi szisztéma szerint állítják elő, halmozzák fel és osztják el. Tehát a termelés és forgalmazás a közgazdasági racionalitás stratégiájára alapozottan folyik, nem pedig az autonóm kulturális javak archaikus alkotási, befogadási mechanizmusait követve. Az alapvető probléma ebben az esetben is a termelőeszközök és a forgalmazási csatornák tulajdonviszonyával és kontrolljával kapcsolatban merül fel. S itt máris lényeges különbségek vannak a véleményekben, hiszen egyesek a kulturális iparokat a demokrácia kulcsának tartják, míg mások véleménye az alapvető elutasítás.

Tehát a társadalmi újrateelésben megnövekedett és lényegessé vált a kulturális szféra szerepe. Szerepének változásával együtt méretében is bővült, tehát nemzetgazdasági jelentősége is növekedett. Egyre nagyobb ugyanis a kulturális szférában lekötött tőke, folyó finanszírozás és az itt alkalmazott munkaerő.

Döntően az elmúlt fél évszázad (ezen belül is leginkább az elmúlt két évtized) új jelensége: a szellemi termelés leghagyományosabb formáiban (pl. előadóművészetek) is megjelent a tőkés termelés profitelvű racionalitása, munkaszervezési rendszere; mindez a technikai fejlődéssel együtt lehetővé tette a kulturális javak döntő hányadának tömegtermelését és ezzel a tömeges kínálatot. A kulturális ipar kialakulásával összefonódott a hagyományos anyagi és szellemi termelés. Az anyagi termelés technikai eredményei új művészeti kifejezési lehetőségeket és új (egyben tömeges) művelődési, elsajátítási formákat hoztak létre. A szellemi termelés eredményei viszont éppen a tömegtermelés szisztémáján keresztül gyorsan és közvetlenül felhasználhatóvá váltak a termelésben. (Gondoljunk például az elektronikai iparra; ezen belül a hang- és képrögzítésre. A technikai bázison nem válik szét mondjuk az úrkutatást vagy a zenei felvételeket szolgáló fejlesztés; s az egyikben elért eredmények szinte azonnal a másikban is felhasználhatók.)

Az összefonódottság rendszerszerű együttműködéssé válik, amelyben az információk megőrzésének, termelésének, továbbításának technikai bázisa a meghatározó. A különböző kommunikációs részrendszerek megtervezetten egységes rendszerré szerveződnek, s ezzel a hagyományos gazdasági és kulturális szféra határai mindinkább elmosódnak. (Gondoljunk például a távközlés, a számítástechnika, az úrkutatás és a hagyományos könyvtári-levéltári információórzés és felhasználás szervezett összekapcsolására, s az információk elemzésének ily módon való termelési felhasználására.)

Tehát: magának az ipari rendszernek a logikája az, amely kikényszeríti az emberi adottságok gyors és mind teljesebb kiművelését – és a kulturális ipar, majd ezen keresztül az anyagi termelés szolgálatába állítását. Ennek során arra a következtetésre juthatunk, hogy az empiriára még leképezhető legátfogóbb kategóriája e tekintetben nem a társadalmi újratermelés kulturális szférája, hanem információs szférája lesz. Ennek segítségével ugyanis – legalábbis elméletileg – leválaszthatjuk az anyagi termelésről a reá vonatkozó információ-termelést, s ezzel fogalmilag is összekapcsolhatjuk a valóságban már összekapcsolódó jelenségeket. Tehát egyrészt minden tevékenységnek van egy információs dimenziója. Másrészt a társadalmi újratermelés anyagi, gazdasági szférájában is egyre

nagyobb az információ megőrzésére, termelésére irányuló speciális tevékenység. *Harmadrészt* a társadalmi újratermelésben mindinkább bővül az információval foglalkozó intézmények, szervezetek, emberek köre.

*A bővülés újabb iránya a kultúra-gazdaságtan kialakulása lehet, amely a tágabb kultúra fogalomra építve, a társadalmi lét teljes újratermelését teszi vizsgálatá tárgyává; s ezen belül kitüntetett jelentőségű a szűkebb kulturális szféra intézményeinek, produktumainak és szolgáltatásainak elemzése.*⁶²

3. Hazai makrogazdasági finanszírozási tendenciák és a mai szerkezet

3.1. Elméleti megfontolások, módszertani szempontok

A „fordulat évétől”, 1948-tól az 1980-as évek közepéig, a szocialista ideológia visszatérő tétele volt, hogy a művelődés feltételeit az állam biztosítja. Ezt hangsúlyozták a politikai dokumentumok, a szónokok, ez volt a kiinduló pontja a cikkek tömegének, sőt még az egyébként mérvadó tanulmányoknak is. Az 1976. évi V. tv., *a közművelődési törvény is ezt deklarálta.* „35. § (1) *A közművelődés anyagi feltételeiről,* annak folyamatos, tervszerű – a népgazdaság fejlődésével és a társadalmi igényekkel összhangban levő – fejlesztéséhez szükséges anyagi eszközökről *elsősorban az állami költségvetésben kell gondoskodni.*”

Azt, hogy ez nincs így, tudtuk. Ám azt nem tudtuk, *hogyan nincs így.* Az 1972-es közművelődési párthatározatot megelőző, kétségtelenül átfogó és hatalmas áttekintő munka során, negatív tények kerültek a felszínre. Ezek egy töredéke megjelent az 1976-ban publikált *fekete könyvben* [Herczeg-Villangó (szerk.), 1976.], *ám a finanszírozás tényleges szisztémájának, mértékének, dinamikájának és szerkezetének szisztematikus, tudományos igényű feldolgozása akkor sem történt meg.* Lehet, hogy a megközelítési, gondolkodási korlátok, a becsontosodott hiedelmek és egyszerűen a tudományos elméleti-módszertani felkészületlenség, no meg az adatok hiánya miatt. Ám talán méginkább

⁶² E fejezetben már utaltam arra, hogy e nézőpontot képviselte pl. Boulding, Bell, Toffler; s e paradigma váltás kiteljesítését kezdte el Scitovsky, Sen, Fukuyama és Huntington. Ez a kultúra-gazdaságtan fogalom azonban korántsem azonos a Daubner etc. szerk. kötet címadó kategóriájával, hiszen (mint már volt róla szó) ez a legszűkebb művészet-gazdaságtani kérdésköröket öleli fel.

azért, mert *nem nyílt erre politikai lehetőség*. 1971-ben, a kialakuló svéd-magyar együttműködés keretében, a Központi Statisztikai Hivatalban, Erdész Tiborné szervezésében, elkészült az első (igen alapos és tisztességes) összefoglaló a kultúra finanszírozásáról, az 1960-1970 közötti időszakra. [Erdész Tiborné (szerk.), 1971.] *Ez a tanulmány titkos maradt* az összefoglaló táblázat miatt. Eszerint a kulturális célra fordított összes kiadások (állami, vállalati és lakossági; beruházások nélküli) megoszlása: *állami költségvetés 27%; tömegszervezetek, vállalatok, egyéb szervek 7%; lakosság 66%*. Ez a tény teljesen más volt, mint az ideológiai deklarációm. Nem egyszerűen a szándék, az ideológia csődjéről volt szó, hanem *egy mélyebb törvényszerűség első empirikus megragadásáról*. Ugyanis az állam és az összes többi közötti finanszírozási arány napjainkig a 25-75 százalék körül mozog; s jelenetős eltérésekkel bár, de tendenciájában, átlagosan ezt találtuk a szakágazatok esetében is!

A művelődés-gazdaságtani kutatások során többek között azt a kérdést akartuk megválaszolni, hogy (sine ira et studio) *a szocializmusban ténylegesen ki és hogyan finanszírozta a kultúrát; mik voltak a makrogazdaságtani tendenciák; a források és célok szerinti dinamikák ill. arányok*.

E munka módszertani megalapozásához hozzájárult Erdész Tiborné már hivatkozott, titkosított tanulmánya és a kutatásunk keretében készített kézírata. *A meghatározóan fontos, alapozó tanulmányt Kuti Éva készítette 1975-ben, amely később megjelent.* [Kuti, 1977.]⁶³ Az itt közölt *harminc táblázathoz* fűzött magyarázó jegyzetekből kitűnik, hogy az 1945-1985 közötti időszak adatsorait és számításait számos, igencsak heterogén forrás egybevetésével dolgoztam ki. A feltárt ellentmondások *mai bemutatásának értelme és újszerűsége az, hogy a napjainkat is befolyásoló múlt tendenciáit, összefüggéseit empirikus bázison elemzem.*⁶⁴ *A statisztikai módszertani magyarázatokat a táblázatok alatt, a táblázatok forrásait feltüntető jegyzetekben foglalom össze.*

⁶³ Akkor több kisebb tanulmány mellett, az egyetemi doktori disszertációmban majd szakmai vitákban felhasznált kéziratokban foglaltam össze a tapasztaltakat.

⁶⁴ A makrogazdasági kutatásokkal párhuzamos szakágazati vizsgálatok egy részéről a 4. fejezetben adok számot.

A művelődés gazdasági összefüggéseit egyrészt szaktudományos megközelítésben lehet vizsgálni. Ekkor azt elemezzük, hogy a művelődés mint gazdasági probléma, hogyan vetődik fel az egyes szaktudományokban s ezek kategóriái és paradigmái szerint mi a probléma lényege. A szocializmus idején *politikai gazdaságtani* kérdésként a produktív és improduktív munka, az alap és felépítmény, az érték és ár kategóriákkal összefüggésben vizsgáltuk a művelődést. *Gazdasági matematikai* problémaként a reziduális tényező nagyságával és tartalmával összefüggésben merült fel a művelődés problémája. *Filozófiai kérdésként* – erről bővebben volt szó – a társadalmi lét és kultúra összefüggésével foglalkoztunk. *A gazdaságpolitikai probléma* az erőforrások allokációjával, ennek mechanizmusával, valamint a ráfordítások és eredmények összevetésével kapcsolatos. (Sorolhatnám tovább: a történelemmel, a néprajzzal vagy szociológiával való kapcsolódásokat.) *A lényeg az, hogy az egyes szaktudományok felől közelítve is egy másik megközelítési módhoz, egy másik dimenzióhoz jutunk el.* Tehát a művelődés gazdasági összefüggéseinek más szempontú megközelítése során a kérdésünk az, hogy *mi jellemzi a kulturális szféra és a társadalmi, gazdasági újratermelés konkrét összefüggéseit.* Három nagy kérdéskörben végezhetünk vizsgálatokat. *Az egyik a nemzetgazdasági kérdéskör.* Itt makro-ökonómiai összefüggéseket vizsgálunk. *Kérdéseink a következők:*

- Milyen a kulturális szféra mint egész mérete, helye és szerepe?
- Milyen az egyes alágazatok, szakágazatok mérete, helye és szerepe a társadalmi újratermelésben? (Gondoljunk például az olvasáskultúra, a film vagy a tömegkommunikáció szerepére!)
- Milyen követelményeket támaszt a modernizáció a kulturális szférával, mint egészszel szemben?

E három, nemzetgazdasági kérdéskörben a hipotézisem az volt, hogy *a társadalmi újratermelésben a kulturális szféra nem csupán növekvő jelentőségű, de az extenzív és intenzív fejlődés átváltási periódusától (és különösen az információs forradalom időszakában) meghatározó, kardinális szerepű.* A kulturális szféra szerepének elismerése és működési mechanizmusának korszerűsítése nélkül nincs modernizáció, nincs felzárkózás, nincs peresztrojka... A kérdés az volt, hogy ez az elméleti felismerés és szándék tükröződik-e a finanszírozási szisztémában.

A kulturális szféra és az újratermelés összefüggésében a másik kérdéskör *ágazati jellegű*. Itt a népgazdaság (majd nemzetgazdaság) egy szervezetenként elhatárolt intézmény- és tevékenység-rendszerének specifikus gazdasági jellemzőiről van szó. (Arról tehát, hogy gazdaságilag miként más egy színház, mint egy ipari üzem vagy egy szálloda; és miként más egy színház, mint egy óvoda stb.) *Hipotézisem az volt, hogy a kulturális szférában az általános gazdasági törvényszerűségek különösen transzformálódnak és vannak specifikus gazdasági törvényszerűségek is.* Továbbá: a kulturális szférában a régi intézmények és tevékenységek szerepe nem szűnik meg az újak megjelenésével. Ám a korlátozott erőforrásokból, az újak növekvő részesedése miatt, a régiek fokozatosan hátrányos és egyre inkább kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek. (Például a színház, a könyv vagy a levéltár szerepe nem szűnt meg az elektro-kultúra bővülésével, gazdasági pozíciója viszont már a redisztributív szocialista gazdálkodásban is szerkezetenként változott meg.)

A harmadik kérdéskör *az életszínvonal, a fogyasztás és a művelődés összefüggéseihez kapcsolódott*. Itt az a kérdés, hogy milyen a művelődés helye, szerepe az életmódban, mennyiben differenciálja az életmódot a kulturális szféra intézményeinek, tevékenységeinek igénybe vétele. Gazdaságilag ez konkrétan abban a kérdésben vetődött fel, hogy *milyen a művelődésre fordított összegek mérete, helye, tendenciája a lakosság fogyasztásában*. Hipotézisem itt is az volt, hogy *az életmód egyik meghatározó, differenciáló tényezője a kulturális fogyasztás és vannak gazdaságilag határozottan elkülöníthető kulturális fogyasztói szokások*. Ezeket egyrészt az időfelhasználás szerkezetének, másrészt a kultúraközvetítők igénybevételének elemzésével ragadhatjuk meg.

A művelődési intézmények rendszerét, területi elhelyezkedését és tevékenységét befolyásolja, esetenként meghatározza (de mindenképpen keretek közé szorítja) az irányítás és a gazdasági feltételrendszer. Az irányítás és gazdálkodás átfogó jellemzőit a politika és kultúra, illetve a gazdaság és kultúra összefüggésrendszerén belül *egyrészt* a művelődéspolitikai és az intézmények kapcsolataiban (s ezzel együtt az irányítás szervezet- és eszközrendszerében) ragadhatjuk meg. Kétségtelen, hogy döntő tényező a kulturális szféra általános gazdasági pozíciója, a társadalmi újratermelésben ténylegesen betöltött (elismert) szerepe. Az irányítás és gazdálkodás *másrészt* az egyes szakterületek konkrét gazdasági helyzetével jellemezhető.

A politika szférájában, a szocializmusban, az állami művelődéspolitikai feladata elvileg az volt, hogy az újratermelés egészének megfelelően irányítsa a tudás megőrzésének, termelésének és elosztásának folyamatait; szervezze az anyagi újratermelés és a társadalmi kapcsolatok újratermelésének szellemi feltételeit. Elvileg tehát a szocialista művelődéspolitikai a társadalmi újratermelést úgy szolgálta, hogy a gazdaság működőképességét a tudás létrehozásának és elosztásának szabályozásával támasztotta alá. A művelődéspolitikai konkrétan a kulturális intézményrendszeren keresztül érte el az alkotókat, befogadókat.

A szocializmusban az irányításnak három dimenziója volt. Az egyik az ideológiai, politikai; a másik az adott terület specifikumaihoz kötődő szakmai (művészeti) jellegű; a harmadik a gazdasági, jogi szabályozás. Elvileg az alapvető feladat az volt, hogy e két utóbbi dimenzió az előbbit szolgálja. Elvileg persze akkor, ha az ideológiai-politikai irányítás fő iránya egybeesik a társadalmi fejlődés fő irányával és a hosszabb távú nemzeti szükségletekkel. Az irányítás e három dimenziója nyilvánvalóan érdekellentéteket hordozott, és egyes történelmi periódusokban vagy egyes intézmények, illetve tevékenységek esetében keresztezte is egymást. *A szocialista korszak művelődéspolitikai irányításának alapvető ellentmondása az volt, hogy e három dimenzió érdek- és értékrendszere tartósan és többszörösen összetetten szembekerült egymással.* Egyrészt az intézményeknek és tevékenységeknek *a politika hatókörét meghaladó átpolitizáltsága* fékezte a társadalmi szükségletekkel egybevágo szakmai tevékenységek kibontakozását. Másrészt a gazdasági, jogi dimenzió nem szolgálta, hanem fékező értelemben behatárolta a szakmai és a pozitív, előremutató politikai törekvéseket. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy *nem a tevékenységek határozták meg a gazdálkodás módját és kereteit, hanem ezekhez kellett igazítani a termelés szerkezetét, mennyiségét és színvonalát.* Az irányítási dimenziókat illetően jellemző volt az, hogy amilyen mértékben csökkent az átpolitizáltság, olyan mértékben nyertek teret a szűk ökonomista szempontok, amelyek nem segítették, hanem általában fékeztek (és nem egy esetben lerombolták) a kulturális fejlődés kibontakozó pozitív tendenciáit.

A kulturális tervezés esetében az egyik alapvető ellentmondás az volt, hogy *a tervezési rendszer a gazdasági tervezés elmélete, és metodológiája alapján alakult ki, így a kultúra tervezése*

elméletileg és módszertanilag is beleragad a gazdaságba. Másik nagy ellentmondás az volt, hogy ez a tervezési rendszer nemcsak az ágazati szemléletet tükrözte, hanem mind elméletben, mind módszertanában *csak az ágazatokba szervezett intézmények megragadására volt képes, tehát éppen a kulturális szférára oly annyira jellemző komplexitást, koordinációs igényt nem volt képes kezelni.* A harmadik tervezési ellentmondás az volt, hogy az ilyen módszertanú tervezés *csak az intézményesen kielégített és kielégíthető szükségleteket tudta kezelni, a kultúra lényegét hordozó új kezdeményezések integrálódására sem elvileg, sem módszertanilag nem volt képes.* Mindezekből következett, hogy a kulturális tervezés a gazdasági tervezés egyik leágazása, s nem tevékenység-, hanem szervezatközpontú volt.

A kulturális intézményrendszer felügyeleti és fenntartói szempontból is *sokszektorú* volt, az állami és tanácsi fennhatóságtól a társadalmi szervezeteken át a vállalatokig, munkahelyekig. Maguk az intézmények több tárcához, főhatósághoz illetve nagy szervezetekhez tartoztak. Pl. a sokszor változó kulturálison kívül a belügyhöz, a honvédséghez (tisztiklubok majd az éppen napjainkban átalakuló helyőrségi művelődési házak, Honvéd Együttes) a mezőgazdasághoz; a szakszervezethez. Ami a tevékenységek jellegét illeti, éppen úgy volt áruterelés, mint szolgáltatás; profi és amatőr alkotás; államilag irányított és öntevékeny, szervezett és spontán művelődés. A gazdasági szervezeti rendszer is differenciált volt, az állami vállalati formáktól a költségvetési gazdálkodáson át a (kisebb méretekben mindvégig létező, az 1980-as évektől bővülő) kvázi majd tényleges magánvállalkozásig. E sokszektorú és differenciált terület irányításának egyik *alapvető tendenciája az 1970-es évek végétől decentralizálás,* amely a hatáskörök alsóbb szintekre adását és egyes területeken a monopolhelyzetek oldását vagy megszüntetését eredményezte.

A decentralizálási tendencia azonban nem hozta magával a demokrácia kiszélesítését, a döntések szakszerűségének elmélyülését, az intézménytípusok közötti koordináció szerves kiépülését. A központ szerepének csökkenése csak relatíve csökkentette az intézmények tevékenységének átpolitizáltságát, ám ugyanakkor együtt járt az erőforrások radikális szűkülésével. Mindennek lényeges negatív

következménye, hogy csökkent a redisztribúció szerepe a tágabb és távlatos közösségi célok és értékek szolgálatában; a részérdekek érvényesülése abban az értelemben is differenciált volt, hogy a parciális jellegű és pazarló tendenciák is kialakulhattak.

A decentralizációval természetesen együtt járt a kulturális intézményekre vonatkozó jogrend és joganyag átalakítására való törekvés, és ez az átalakítás látványosan el is kezdődött, majd az 1980-as évek végén a nonprofit szektor térhódításába és a rendszerváltás előkészítésébe torkollott.

A szükségletek kielégítésére való törekvések és a különböző, ellentmondó érdekek érvényesültek az intézményi integrációs tendenciák kibontakozásában. *Miközben az elméletileg és tartalmilag is indokolható integráció a maga szakmai útján több intézménytípus esetében elkezdett kibontakozni, maguk az integrált intézmények a recentralizáció eszközévé váltak.*

A művelődési viszonyokat és folyamatokat lényegesen meghatározta a kulturális javakat létrehozó és közvetítő intézményrendszer. Az 1945-1985 közötti időszak komplex elemzéseiből azonban az is kiderül, hogy *a művelődés helyzetével és intézményrendszerével kapcsolatos irányítási döntéseket nem a korábbi fejezetekben vázolt felismerésekből fakadó elvi következetesség, hanem az intézményrendszer funkcionális zavarainak és súlyos gazdasági gondjainak felszínre kerülése motiválta.*

A további, a 3.2. fejezetben bemutatásra kerülő makrogazdasági elemzés a hagyományos közgazdasági, statisztikai eszköztárra épül. Ám azt feltétlenül szem előtt kell tartanunk, hogy ezzel az elemzési technikával a szűkebb kulturális szféra gazdasági helyzete csak közelítően ítéltető meg. Már az 1970-es évek elején kimutattam, hogy a politikai megítélés szemszögéből a művelődés terén az volt a „jó”, ha a tevékenységi és ráfordítási adatok növekedést mutattak; ám a statisztikák vagy nem tükrözik vissza a tényleges tevékenységeket és ráfordításokat, vagy felfelé korrigáltak hamisak. Tehát: *ha e téren a statisztikák stagnálást mutattak, akkor biztosan romlási tendenciáról volt szó.* [Koncz, III. 1975/c; III. 1976/a]

Tekintettel a statisztikai anyag bonyolultságára, hiányosságaira, a 6. fejezetben, a táblázatokhoz adott módszertani megjegyzéseken túl, ismét szükséges pár szót ismét szólni *a mérésről.* Galilei szerint „Ami számítható, azt számítsd ki, ami mérhető, azt mérd meg, ami nem

mérhető, azt tedd mérhetővé”. Ám a mélyebb közgazdasági elemzésre alig alkalmas statisztikák között egyre inkább beláttam Jánossy Ferenc igazát: „Aki valamihez alig ért, tudatlanságát általában a jól mérhető kritériumokra támaszkodva igyekszik csökkenteni.” [Jánossy, 1969. 822. old.] Ha művelődési intézményekben jártunk vagy pláne ha ilyen szervezetben dolgoztunk (vagy egyáltalán: ha az országban éltünk), akkor tudtuk: a számításokkal ugyan be lehet mutatni a művelődési intézmények relatív gazdasági helyzetét, de tényleges képet csak akkor kapunk, ha bemegyünk az intézménybe, *ha éljük a művelődés gazdasági viszonyainak napi valóságát*. Ezt az utat járjuk be most, az akkori népgazdaságtól, majd nemzetgazdaságtól mint egésztől indulva az intézményig. *Itt részleteiben csak a szűkebb kulturális szféra, az oktatáson és tudományos kutatáson kívüli művelődés folyó finanszírozásával foglalkozom. Nem tárgyalom tehát sem a tudomány, sem az oktatás gazdasági helyzetét.*

Szisztematikusan nem, az egyes szakágazatoknál is csak érintőlegesen foglalkozom a munkaerő-problémával, noha szakterületemen nem csupán a szerkezet és a minőség miatt fontos ez a kérdés. Azért is alapvető, mert *az anyagi termelékenység javulása esetén a felszabaduló munkaerő éppen a terciér szektorban talál munkára. Sőt: a termelékenység növelésének egyik közvetett eszköze a primer és szekunder szférából a munkaerő „kihajtása”*. E kérdéskörrel lásd: Baán László [In: Baán (szerk.)] és Horváth Sándor [In: Daubner etc. (szerk.)] tanulmányait.

Szisztematikusan szintén nem foglalkozom a művelődési intézmények költségszerkezetével, jóllehet az alágazati és intézményi szintű vizsgálatok során az elemzésnek döntően erre kellene irányulnia. (Gazdaságilag miért és hogyan más egy művelődési ház, mint egy ipari üzem stb.) Megbízható adatok már szakágazati szinten sincsenek. *A különböző okú és dimenziójú rendetlenségek és felelőtlenségek miatt a művelődésre vonatkozó, pontos gazdasági-statisztikai elemzéseket csak speciális felmérések alapján vagy intézményi szinten lehet végezni*. Az 1945-1960 közötti időszakról csak igen szórványos adatok állnak rendelkezésre. Ezek hosszabb idősoros összehasonlításra használhatatlanok. Ennek okait is elemezte Kuti Éva tanulmánya „A szocializmus építésének kezdeti időszakában hazánkban is általános volt az a nézet, hogy a szocialista tulajdonviszonyok megteremtése

automatikusan biztosítja a szociális feszültségek megszűnését, ezért önálló társadalompolitikára nincs szükség. Állami tulajdonba vették az iskolákat és a közművelődési intézményeket, a kulturális szolgáltatások nagy részét kivonták az áruforgalomból, illetve minimálisra csökkentették a térítési díjakat, de nem készült olyan egységes, átfogó, kidolgozott terv, amely hosszabb távra rögzítette volna az elérendő célokat, számot vetett volna a megvalósításukhoz szükséges ráfordításokkal, s összehangolta volna az utóbbiakat a gazdaság teherbíró képességével.” Mindebből először is az következett, hogy nem tartották szükségesnek a kultúra finanszírozására vonatkozó makrogazdasági (népgazdasági) adatok megfigyelését, gyűjtését és elemzését. Továbbá: nem gazdasági, hanem ideológiai, politikai kérdésként kezelték a kultúra gazdasági feltételeit is. „Az ötvenes évek politikai légköre nem kedvezett a kulturális kiadások statisztikai megfigyelésének. Korabeli statisztikai kiadványok, adatsorok és szakszerű elemzések helyett értékelő megjegyzéseket, tájékoztatásul szolgáló, de nem statisztikai jellegű információkat közöltek.” Továbbá egy akkori, gazdasági-statisztikai elméleti és módszertani szempont is magyarázza a számbavételi hiányt: *„Népgazdasági mérlegrendszerünk egészen 1968-ig csak az anyagi termelést vette figyelembe a bruttó és nettó nemzeti termelés mutatóinak kiszámításánál. További probléma forrása az, hogy a költségvetési szervek könyvviteli elszámolási rendszere kiadásszémleletű.* [Kiem. tőlem: K. G.]

Ez annyit jelent, hogy a termelő ágazatokban alkalmazott költségfogalmaknak megfelelő adatokat csak akkor tudnak szolgáltatni, ha ilyen célból külön csoportosításokat végeznek, mert elszámolási rendszerük nem biztosítja a kívánt információkat. Ezért nincsenek adataink az egyes tevékenységek költségeiről, ezért kell beletörődnünk, hogy a fenntartási költségek összegében benne szerepelnek bérközterhek, amelyek tipikusan az élő munka költségei, vagy például a beruházások egy része felújítási költségként, másik része beszerzési költségként jelenik meg”. [Kuti, 1977.] Ideológiai háttér tehát a szocialista állam mindenhatóságának feltételezése és politikai szándéka, továbbá az, hogy a marxista gazdaságelméletből következően a népgazdasági mérlegrendszer csak az anyagi termelést vette figyelembe a nemzeti termelés mérésénél.

Kuti munkássága és a saját gyűjtések nyomán, a szórványosan rendelkezésre álló adatok és számítások alapján, úgy látom, hogy a *kultúrára fordított folyó állami kiadások növekedési üteme mind az első ötéves terv (1950-1954), mind pedig a második hároméves terv (1958-1960) időszakában csökkenő tendenciájú.* Viszonylag magas éves növekedések 1950-1952-ben tapasztalhatók, később a kulturális szféra *relatív helyzete* romlott. Erősen érvényesült (minden szólam ellenére) a termelés és művelődés dualisztikus, a művelődésre hátrányos felfogása.

Az 1960-as évek elemzéséhez viszonylag bővebb adatforrások állnak rendelkezésre. Idézve egy 1971-es statisztikai kiadványból, az 1971-ben elfogadott „...új népgazdasági mérlegrendszer lényegesen szélesebb tartalommal és mélyebb részletezéssel mutatja be gazdasági helyzetünket, mint a korábbi. A tartalmi kiterjesztés egyfelől abban mutatkozik meg, hogy miközben továbbra is felöleli az anyagi termelés népgazdasági eredményét tükröző kategóriákat (a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem alakulását), párhuzamosan bemutatja az összes társadalmilag szervezett módon kifejtett tevékenységek eredményét is. Ez utóbbit az úgynevezett bruttó nemzeti termelés és a nettó nemzeti termelés fejezi ki, amely kategóriák az anyagi termelésen kívül a nem anyagi termelés keretében elért teljesítmények értékét is magukba foglalják. Másfelől a mérlegrendszer - a szélesebb koncepcióban értelmezett termelési kategóriákhoz kapcsolódva - bemutatja a gazdasági tevékenység során létrehozott népgazdasági jövedelem elosztását, újraelosztását és végső felhasználását.” [Népgazdasági mérlegek 1960-1970. Bp. 1971. KSH 7. old.]

Az 1960-as évek jellemzőit először *a népgazdasági mérlegszámítások* alapján mutatom be. Itt és a későbbiekben *a periodizálás kizárólag a forrásokban fellelhető adatok összehasonlíthatóságától függ; összefüggő, összehasonlítható hosszabb idősort lehetetlen képezni.*⁶⁵

⁶⁵ A vizsgált korszakban használt, legfontosabb népgazdasági statisztikai fogalmakat az 1. táblázat után, korabeli kiadványokból idézve adom meg.

3.2. Statisztikai tendenciák 1945-1985.

Az 1. táblázat a szolgáltatások kalkulált súlyát mutatja be a népgazdaságban. Azért hangsúlyozom a kalkulált szót, mert az idézett számítási rendszer a szolgáltatásokat a ráfordításokkal méri. Az adatokból az derül ki, hogy a tercier ágazatok és a nem anyagi szolgáltatások súlya lényegében véve nem változott tíz év alatt. A 2. és a 3. táblázatot elemezve kiderül, hogy 1960-1969 között a bruttó nemzeti termelés folyó áron közel 80 százalékkal, éves átlagban 6,8 százalékos ütemben növekedett. A nem anyagi szolgáltatások növekedése ennél valamelyest nagyobb volt, évi átlagban 7 százalék. Az eltérés oly minimális, hogy a korszakra vonatkozó átfogó elemzés joggal állapítja meg: „...a termékek, illetve szolgáltatások egymáshoz viszonyított részaránya a termelési volumenben érdemlegesen nem változott. A tercier ágazatokban, azon belül elsősorban a nem anyagi szolgáltatásokban a szolgáltatások kifejtéséhez felhasznált anyagok volumene a vizsgált tíz év alatt lényegesen gyorsabban nőtt, mint a termékeket előállító ágazatokban. Így a nettó nemzeti termeléshez való hozzájárulásuk mérsékeltebben nőtt, mint a termékeket előállító ágazatoké.” [A szolgáltatások szerepe a népgazdaságban 1960-1980 KSH, Bp. 1971. 7-8. old.]

A nem anyagi szolgáltatásokon belül az egészségügyi és szociális szolgáltatások évi átlagban 6,6 százalékkal, a kulturális szolgáltatások 6,5 százalékkal, a tudományos szolgáltatások 19,4 százalékkal növekedtek. Tehát: egyrészt a kultúránál elszámolt (=erre fordított) összegek növekedési üteme alacsonyabb, mint a bruttó nemzeti termelésé és a nem anyagi szolgáltatásoké; másrészt érződik az 1960-as évek tudománypolitikai vitáinak hatása a tudomány erőteljesebb finanszírozásában. (Különösen 1962-ben és 1967-től, nyilvánvaló összefüggésben a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos vitákkal, az új gazdasági mechanizmusra való felkészüléssel.)

Az összehasonlító áras adatok ezt a tendenciát határozottabban mutatják. A bruttó nemzeti termelés évi átlagos növekedése 5,7 százalék, a nem anyagi szolgáltatásoké 5,6 százalék, a kulturális szolgáltatásoké 4,8 százalék. Míg a folyó áron a bruttó nemzeti termelés és a kulturális szolgáltatások növekedése között átlagosan 0,3 százalékpont volt az eltérés, összehasonlító áron 0,9 százalékpontos a különbség.

Itt nem részletezendő adatok alapján a kulturális szolgáltatásokon belül (összefüggésben az oktatási reformokkal) jelentősebben a szakmunkásképzésre és felsőfokú oktatásra fordított összegek emelkedtek. Ezeken túlmenően (mint majd a szerkezeti elemzésnél láthatjuk) a tömegkommunikációs intézményrendszer kiterjedése is jelentős volt. *A 2. és a 4. táblázat* adatait összevetve láthatjuk, hogy *a GDP mind folyó, mind pedig összehasonlító áron évi átlagban lényegesen gyorsabban növekedett, mint a kulturális szolgáltatások terén kalkulált hozzáadott érték*. Ez utóbbi növekedése folyó és összehasonlító áron egyaránt alacsonyabb a nem anyagi szolgáltatások növekedésénél, messze lemarad a tudományétól és nem éri el az egészségügyi és szociális kiadások átlagos dinamikáját sem. Ha a kulturális szolgáltatások terén kalkulált hozzáadott érték lassabban nő, mint az egész GDP, ez azt jelenti, hogy kulturális téren az összes termelő felhasználás és a folyó termelő felhasználás gyorsabban nőtt.

A vizsgált időszakban a növekedés egyáltalán nem volt egyenletes. A megugrások szorosan kapcsolódtak a politikai határozatokhoz, majd nagyon gyorsan belesimultak a csökkenő ütemű trendbe. Ez egyébként az arányok vizsgálatából egyértelműen kiderül. *A 30. táblázat* adatai azt tükrözik, hogy *a kulturális szolgáltatások pozíciója a bruttó nemzeti termelésen, a nem anyagi szolgáltatásokon, a GDP-n belül egyaránt romlott* (összehasonlító áron valamelyest nagyobb mértékben, mint folyó áron). 1960-ban a kulturális szolgáltatások aránya a bruttó nemzeti termelésből 2,17 százalék volt, 1969-ben pedig 2,12 százalék; miközben a nem anyagi szolgáltatások egészének pozíciója valamelyest javult.

Az 1970-1976 közötti időszakot az újabb népgazdasági számítások alapján [Népgazdasági mérlegek 1970-1977 Bp. KSH. 1978.] *a 8. és a 10. táblázatokra* támaszkodva vizsgálom. A bruttó nemzeti termelés folyó termelői áron (lásd: 8. tábla) éves átlagban 9,7 százalékkal növekedett. A nem anyagi szolgáltatások növekedése alacsonyabb (9 százalék) volt. Az egészségügyi, szociális és kulturális ráfordítások összevontan magasabb átlagos (9,6 százalék) növekedését döntően ismét a tudományos ráfordítások magyarázták. A kulturális szolgáltatások 9,7 százalékos átlagos növekedési üteme az 1972-es oktatáspolitikai és az 1974-es közművelődési határozattal, pontosabban a IV. ötéves tervbe (1971-1975) „beépített” erőteljesebb infrastruktúra-fejlesztési

programmal volt összefüggésben. *Szépséghibával*, ugyanis a 30. táblázat tanúsága szerint a folyóáras adatok alapján számított arányok a kulturális szolgáltatások pozíciójának változatlanságát mutatják. Összehasonlítáron a helyzet valamivel jobb mind az ütemek, mind az arányok terén. *A többszörös átszámítások ilyen eredménye azonban csalóka, hiszen az 1976-os árbázis az 1970-es évek elejének viszonylag nagyobb abszolút növekedését értékelte fel.* Az évtized második felében viszont, amint azt látni fogjuk, ismét a trendbe simulás tendenciája érzékelhető.

Az 1970-1976 közötti időszakban a szolgáltatások terén kalkulált hozzáadott értékek gyorsabban növekedtek, mint a GDP. Ez elvileg azt jelenti, hogy a folyó termelő felhasználás és az összes termelő felhasználás itt lassabban nőtt, mint az új érték és az amortizáció. A korábbi, 1960-1969-es időszakhoz viszonyítva éppen fordított a tendencia. Jelent-e ez valamit? Sajnos értelmezhetetlen, mert ez a „változás” lényegében véve a módszertani változásokra vezethető vissza. [Lásd: a források magyarázatait!]

Az 1977-1982 közötti időszakokra már nem állnak rendelkezésre az előzőekhez hasonló bontású adatok. A 7. és a 9. táblázat adatai szerint kétségtelen, hogy a nem anyagi szolgáltatások, és ezen belül az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatások ráfordításainak összessége gyorsabban növekedett, mint a bruttó termelés. Ám az is kétségtelen, hogy az összehasonlító áron mért pozitív eltérések szerényebbek. 1982 utáni ilyen számításokhoz szükséges forrásokhoz már nem jutottam, így ezt a napjainkig terjedő szakaszt már az egész (1960-1985) időszak *más megközelítésű elemzésén belül* végeztem el.

Az eddigi elemzés a népgazdasági mérlegszámításokra támaszkodott, azok logikáját követte és az adatok a periódusonként átszámolt, konvertált mérlegadatokat voltak. Ezek a számok a mindenkori realitástól meglehetősen távol állnak, s csak az adott perióduson belül használhatók néminemű összehasonlításra. A népgazdasági szintű átszámítások veszélyesek a kulturális terület gazdasági méretének megítélése szempontjából. Ugyanis az árbázis és a metodológia változtatása rendszerint korrigálta a makrogazdasági összesen adatokat, s a korrekció abszolút számai nem egyszer nagyobbak voltak, mint a számításba vett kultúra egész akkori bekerülési költsége. Ez nyilvánvalóan torzítja az arányokat és olykor látszólagosan kedvező változásokat tükröz. Tehát: tudatában kell lenni, hogy tulajdonképpen csak becslésekkel, közelítésekkel dolgoztunk.

A továbbiakban két kérdésre keresek választ. *Mi jellemzi a szűkebb kulturális szféra finanszírozását a források és a felhasználás főbb szakágazatai szerint? Hogyan jelenik meg mindez az állami költségvetéshez és a nemzeti jövedelemhez viszonyítva?*

Az állami költségvetésből, a ténylegesen felhasznált bruttó nemzeti termelésből, GDP-ből, nemzeti jövedelemből művelődési célokra fordított, *adott évi folyó összegeket a művelődés érdekében kifejtett erőfeszítésként értelmezem.* [Vö.: Kuti, 1977.] Az adott évi, korrigálatlan, folyó árak alapján számított növekedési ütemek *a szándékot, az erőfeszítések mértékét mutatják.* A források közötti megoszlások a „tehervállalás” arányait tükrözik. A változatlan áras adatok *a művelődési feltételek biztosításáról adnának* képet, ám e területen ilyen adatok nincsenek, s a szakmailag még elfogadható utólagos deflálásra sincs lehetőség. Nem lehet ugyanis a szolgáltatások árindexe alapján deflálni, mert itt az adatok termékeket és szolgáltatásokat egyaránt magukba foglalnak. Ám nem lehet az igénybe vevőkre visszavetítve, közvetetten sem deflálni (mint például az oktatás esetében), mert ehhez nem rendelkezünk viszonyítási alappal. (Az oktatás esetében ilyen a tanulók száma.)

Az intézményesített *művelődési feltételek gazdasági háttérének mértékéről* tehát egyrészt a folyó áras adatok alapján mért arányok, másrészt a költségvetés nettó művelődési kiadásainak vizsgálata (a nettósítás tartalmáról az adott helyen lesz szó), harmadrészt az általános inflációhoz való verbális viszonyítás, s végül pedig a szakágazati, szervezeti mélységű elemzés ad képet.

A 14. táblázat a közművelődési kiadásokat a források szerint mutatja be, 1960-1980 között összehasonlíthatóan. A táblázatokban - a forrásokhoz igazodva - a szűkebb kulturális szféra megnevezés, mint közművelődés szerepel. Azt, hogy e táblázatban mit takar a „közművelődési kiadások” kifejezés, részletezetten *a 16-20. táblázatok* mutatják be. 1960-1980-ig a költségvetés bruttó közművelődési kiadásai 829 millió forintról 6046 millió forintra, 7,3 szorosára, éves átlagban 10,4 százalékkal növekedtek. Az évi átlagos növekedési ütemeket feltüntető táblázatok ábrájából látszik, hogy a növekedés rendkívül hullámzó volt, különösen az 1960-as években. Az itt közölt táblázatok adatai alapján minden esetben kiszámoltam a lánc- és bázisviszonyszámokat. Az előbbieket koordináta-rendszerben való feltüntetése jól mutatja az itt összefoglalásra kerülő tendenciákat. Ezt a számos ábrát ide terjedelmi okok miatt nem csatoltam.

Ám ekkor még voltak nagy megugrások is, az 1970-es évek elejétől kisebb a szórás, az éves ütemek egyre inkább az átlag körül rendeződnek, *s 1980-hoz közeledve csökkenő ütemű növekedésről van szó.* A részletes számítások azt mutatják, hogy a tanácsi kiadások valamelyest gyorsabban, a központi költségvetési kiadások lassabban növekedtek az átlagnál. A tanácsi kiadások átlag körüli szórása nagyobb, a központi költségvetés kiadásainak növekedési üteme az 1970-es években határozottabban és csökkenő ütemben rendeződött az átlag köré. Mindez azt is jelenti, hogy a közművelődésre fordított bruttó költségvetési kiadásokat 1960-ban 70, illetve 30 százalékban fedezte a központi költségvetés és a tanácsok; ez az arány 1980-ra (kerekítve) 66-34 százalékra módosult. (Az arányok részletezett kiszámítása is elkészült.)

Ha a közművelődés állami finanszírozásáról beszélnek, rendszerint a fenti adatokat szokták idézni. *A valóságos helyzet azonban ennél bonyolultabb.* A központi költségvetés ugyanis a „vállalatok, szövetkezetek támogatása” rovatról támogatta a kulturális vállalatokat. Ez a bruttó támogatás 18 millióról 1297 millióra nőtt, éves átlagban 23,8 százalékkal; 1975-ig határozottan növekvő ütemben, ezt követően jóval mérsékeltebben. E vállalatok azonban adót fizettek 1970-től; ennek növekedési üteme évi átlagban 12,6 százalék volt, *tehát a kulturális vállalatok nettó állami támogatása rendkívül nagy szóródással, az 1970-es évek második felében határozottan csökkenő ütemmel, évi átlagban 15,8 százalék volt.*

Mármint, ha az összes bruttó költségvetési közművelődési kiadáshoz *hozzáadjuk* a vállalatok nettó támogatását és az így kapott összegből levonjuk a lakosság által befizetett rádió és TV-díjakat, akkor megkapjuk a *nettó költségvetési ráfordításokat.* (Elvileg a nettósítást ki kellene egészíteni a művelődési intézményektől a tanácsokhoz befizetett összegekkel, ám ezeket általában a következő években - jóváhagyott maradványként - visszakapták. Hasonló a helyzet az elkülönített alapokra befizetett, járulék jellegű összegekkel, amelyek más csatornákon viszont visszaáramlottak.) Ez a nettó költségvetési ráfordítás már nagyságrendileg kisebb; 554 millió forintról 4392 millió forintra, éves átlagban 10,9 százalékkal nőtt, az 1960-as években nagy ingadozásokkal, 1970-től csökkenő ütemben. A rádió-televízió előfizetési díjak az 1960-as évek elejének megugrása után egyenletesen csökkenő ütemben növekedtek.

Növelték a művelődés közösségi forrásait a tömegszervezetek, vállalatok kulturális kiadásai. Ezekről 1968-tól vannak adataim. 397 millióról 693 millióra, a kezdeti gyors növekedés után hanyatló tendenciával, évi átlagban 4,8 százalékos volt a növekedés. *Mindez együtt az összes közösségi forrást jelenti, 1980-ban 5085 millió forintot.* Ha ennek éves növekedési ütemeit összevetjük a lakossági közművelődési kiadások növekedésével, akkor az alábbiakat tapasztaljuk:

- A közösségi ráfordítások növekedési ütemei szeszélyességet mutatnak, s az 1970-es években a csökkenő ütemű növekedési tendencia rajzolódik ki.
- A lakossági kulturális kiadások az időszak egészében, összességében jóval szerényebben, csak közel ötszörösére emelkedtek, 2,6 milliárdról 13,1 milliárdra, éves átlagban mintegy 8,4 százalékkal. A lakossági ráfordítások növekedési üteme is szóródik, kiugrások az 1960-as évek közepétől, a televíziózás általánossá válásától vannak, s az 1970-es évektől egy átlagos növekedés körüli tendencia alakult ki.

Mit jelent mindez a források arányában? A közösség (központi költségvetés, tanácsi költségvetés, tömegszervezetek, vállalatok) folyó közművelődési kiadásai (hangsúlyozom: beruházás nélkül!) 1960-ban az összes közművelődési ráfordítás 17,3 százalékát adták, tehát 82,7 százalékot a lakosság fedezett. Átmeneti ingadozásokkal a lakossági tehervállalás aránya nőtt, egészen 1967-ig (88,3 százalék), ezt követően ingadozásokkal bár, de „beállt” a közösség és lakosság közötti 25-75 százalékos arány. Tehát: a közművelődési intézményeknek, a művelődés folyó fedezetének 75-80 százalékát a lakosság fedezte. (Miközben ez a bérekben nem volt benne, s a szocialista állami elvek szerint ez az állam feladata lett volna.)

1970-től a lakosság kulturális kiadásainak számbavételi tartalma bővült. Noha korábban is voltak ilyen kiadásai, az adatgyűjtők csak ekkortól regisztrálták a hangszerek és a fotózás, valamint a kulturális felszerelések javításának költségeit. Ezt is tartalmazza a 15. táblázat. Ennek részletes elemzéséből kitűnik, hogy az összes lakossági ráfordítás évi átlagban 8,1 százalékkal, szorosan az átlag körül szóródva, a közösségi ráfordítások évi átlagban 11,4 százalékkal, nagy ingadozásokkal és csökkenő ütemben növekedtek. *Az eredmény: 8,9 százalékos átlagos, egyre kisebb amplitúdójú növekedés. S ami a közösség és lakosság közötti arányokat illeti: az 1970-es 20,3-79,7 százalékról átmeneti ingadozásokkal a 25,5-74,5 százalékos ingadozásokhoz jutottunk el.*

Most azt vizsgáljuk meg, hogy *milyen volt e 21 év alatt a közművelődésnek a népgazdaságon belüli relatív helyzete*. Erre az áttekintésre a 27. táblázat ad lehetőséget. Ebből kitűnik, hogy a költségvetés bruttó közművelődési kiadásai a különböző számítások szerint a bruttó nemzeti termelés 0,2-0,3 százaléka között mozogtak 1960-1980 között. (A 27. táblázatban az adatok az időszak egészében az 1960-as, összehasonlítható rendszer szerintiék. Ennek magyarázatát lásd: a 16. és következő táblázatokhoz fűzött megjegyzésekben.) A lakossági kiadásokat is magukban foglaló összes nettó közművelődési kiadások a bruttó nemzeti termelés egy százalékát csak 1969-ben érték el, illetve haladták meg. A nemzeti jövedelemből a költségvetési bruttó közművelődési kiadások szintén egy százalék körül mozognak, emelkedő alaptendenciával. A nemzeti jövedelemből a lakossági kiadásokat is magában foglaló összes nettó közművelődési kiadás 2,25 százalékról változott 3,12 százalékra. *Noha az arányokban pozitív tendencia is látszik, ezek egyáltalán nem nagyságrendi vagy számottevő változások, így nehezen dönthető el, hogy mennyiben értékelhetők pozitív tendenciaként, mennyiben a nemzetgazdasági viszonyítási alapok számítási tartalmának változásaira vezethetők vissza.*

A 16. és a 17. táblázat a központi és tanácsi költségvetésből fedezett bruttó közművelődési kiadásokat tartalmazza, a kulturális vállalatok támogatása nélkül. Ebben a dimenzióban, részletes bontásban, összehasonlítható adatokkal 1968-tól rendelkezünk. Ami a dinamikákat illeti, leggyorsabban, éves átlagban 27,2 százalékos ütemben, az ifjúsági szervezetek támogatása növekedett. Ezt követte az ifjúsági létesítmények (22,5 százalék), a külföldi magyar intézetek (18,6 százalék), a máshová be nem sorolható egyéb közművelődési intézmények, mint például a MTESZ, a TIT, a KÓTA (17,3 százalék), valamint a rádió, televízió, távirati iroda (15,9 százalék) támogatásának növekedési üteme. Ha összevont csoportonként nézzük a támogatásokat, akkor kitűnik, hogy az úgynevezett közművelődési intézmények és feladatok támogatása 1968-1980 között 9,7-szeresére, évi átlagban 12 százalékkal nőtt; a művészeti intézményeké 4,1-szeresére, 7,4 százalékos átlagos növekedéssel változott; a kulturális támogatás 3,3-szeresére, 62 százalékos ütemben növekedett.

Az ezek mögötti részleteket vizsgálva máris kiderül a közművelődés problémája: *a gyors növekedés az új intézményekre és új funkciókra jellemző. Az átlagos éves 10,4 százalékos növekedési ütem alatt kaptak támogatást a közművelődési könyvtárak, múzeumok, színházak, zenei intézmények, egyéb művészeti intézmények. A művészeti intézmények támogatásának átlagos növekedése 7,4 százalék volt, határozottan csökkenő ütemben. Ez a növekedés nyilvánvalóan nem ellensúlyozta az inflációt, tehát egyre inkább a lakossági erőforrásokra kellett támaszkodni.* Érdemes a megoszlásokat is megfigyelni. Az összes kiadásokból 1960-ban a közművelődési intézmények és feladatok 59,7 százalékot kötöttek le, 1965-ben 65,5 százalékot, 1973-ban 67,6 százalékot, 1980-ban már 79,4 százalékot. Ezzel szemben a művészeti intézmények és feladatok támogatási súlya 19,2 százalékról 11 százalékra csökkent. A vegyes elemeket magában foglaló kulturális támogatás aránya 21,1 százalékról átmeneti, jelentős ingadozásokkal 9,6 százalékra csökkent.

Mi van e mögött? Mindenekelőtt a rádió, a televízió, a távirati iroda fejlődése. Tehát: miközben a művelődés közösségi finanszírozásának makrogazdasági pozíciói nem változtak, az új intézmények az inflációt nem, vagy alig meghaladó támogatás-növekedésből egyre tetemesebb részt kötöttek le. Tehát a „régii” intézményeknek nem csupán a relatív, de az abszolút gazdasági helyzete is romlott, miközben funkciójuk megmaradt. (Hiszen láttuk: a lakossági kiadások emelkedtek ugyan, de stabilizálódó tendenciát mutattak. S látni fogjuk: a lakosság is az újra koncentrált.) Ez a művelődés közösségi finanszírozásának egyik alapvető, s az akkori hatóságok által legkevésbé megértett ellentmondása.

E tendenciák részleteiben vizsgálhatók a 18-20. táblázatok alapján, költségviselők és felhasználók szerint, az 1970., 1975. és 1980. évet kiragadva. Itt a lakossági ráfordítások már a bővített, 1970-es rendszer szerint szerepelnek. [Lásd: korábban, a 15. táblázat elemzéséhez adott magyarázatot!] Elsősorban a vízszintes megoszlások az érdekesek, ezek mutatják a források szerepvállalásának mértékét és változását. A függőleges megoszlások az egyes forrásoknak a felhasználók szerinti erőfeszítéseit mutatják. A 21-22. táblázat a kulturális vállalatok támogatásába enged bepillantást. (Készen vannak az e táblákkal kapcsolatos részletes számítások is, bemutatásuktól itt most terjedelmi korlátok miatt eltekintek.)

A művelődés lakossági finanszírozását az imént vizsgált, 1960-1980. közötti időszakban négy megközelítésben lehet elemezni.

1. A 23-24. táblázatban közölt és a mögöttes, kiadási célok szerint részletezett adatok alapján.
2. A háztartás-statisztikai adatokra támaszkodva.
3. A lakossági fogyasztás egészére vonatkozó adatok, illetve az erre épített fogyasztási tanulmányok felhasználásával.
4. Az életmód- és művelődés-szociológiai felmérések ilyen dimenziójának összegezésével.

Jóllehet ez utóbbi három megközelítésben is van felhalmozott anyagom, több áttekintés is készült kutatásaim keretében, terjedelmi okok miatt, *most csupán a közölt táblázatokra támaszkodva jelzem a főbb tendenciákat.*

Az 1960-as számbavételi rendszer szerint a lakosság kulturális kiadásai 1960-1980 között 4,9-szeresére, éves átlagban 8,4 százalékkal, meglehetősen stabil, az átlag körül szorosan szóródó ütemben növekedtek. Leggyorsabban (12,3 százalékkal évente) a magnetofonra, lemezjátszóra és a rádióra, televízióra fordított összegek emelkedtek. A kulturális felszerelések vásárlása összességében 19,2 százalékkal növekedett évente, ezzel szemben a kulturális cikkek vásárlására fordított összegek csupán 8,8 százalékkal, a szolgáltatásra kiadott összegek pedig 5,8 százalékkal nőttek évente. Feltűnően alacsony a belépőjegyekre fordított összegek abszolút és átlagos növekedése (1,9 százalék évente). Ami az arányokat illeti: a kulturális felszerelésekre fordított kiadások súlya 25,1 százalékról (1964-ig fokozatos növekedéssel, ekkortól némi csökkenéssel) 30,3 százalékra változott. A kulturális cikkekre fordított kiadások aránya kisebb-nagyobb ingadozással 36-38 százalék. A szolgáltatások vásárlása 36,2 százalékról 30 százalék körüli arányra csökkent. Tehát: a tendenciák egyrészt párhuzamosak a közösségi finanszírozás tendenciáival, másrészt teljes mértékben visszatükrözik a szociológiai felmérések eredményeit: *az elektromos kultúráközvetítők és ezzel együtt az otthoni művelődés súlya nőtt meg. Az 1970-es rendszer szerinti számbavétel lényegében véve megerősíti ezt a tendenciát.*

A 13. és a 25-30. táblázatok tartalmazzák a közművelődés finanszírozásának elérhető adatait az 1980-1985 közötti időszakban. Mint a táblázatokhoz adott jegyzetek is mutatják, az adatok összeszedése és értelmezése rendkívül nagy munka volt, a következtetések levonása annál egyszerűbb. *A jegyzetekből kiderül ugyanis, hogy nincs két*

összehasonlítható év és nincs két összehasonlítható adat. Nem az a baj, hogy módszertani változások voltak, hanem az, hogy hivatalosan nem történt meg az összehasonlítás érdekében való konvertálás. Amennyire ezek az adatok mégis csak összehasonlíthatók, egy olyan stabilan alacsony finanszírozási tendenciát mutatnak, mint az a korábbi évek összehasonlítható adatai alapján kiderült.

Az 1980-as évek közepéig elemzett statisztikai tendenciákból az alábbi összefoglaló következtetések adódnak:

A kulturális beruházások döntően rekonstrukciós vagy pótló jellegűek voltak. Az elmaradt beruházások miatt hatalmas szükségletek kumulálódtak. A megyék közötti ellátási különbségek csökkentek, de a megyéken (ill. régiókon) belüli egyenlőtlenségek nőttek. Megoldatlan volt az új lakótelepek, peremkerületek, kistelepülések és üdülőkörzetek kulturális intézményi ellátottsága. A kulturális beruházások tükrözték a beruházások összes általános problémáit a maradék elven történő tervezés és szabályozás miatt felerősítetten.

A művészeti infrastruktúra (szükségletekhez és a nemzetközi mércéhez viszonyított) elmaradottsága a kínálat minőségének romlását okozta.

A lakosság művelődési szokásai lakóhelyileg, tehát infrastrukturálisan meghatározottakká váltak.

Az intézmények és tevékenységek folyó finanszírozásában a kulturális szféra relatív helyzete nem változott; nem nőtt részaránya a nemzeti jövedelem felhasználásán vagy a költségvetésen belül. A folyó ráfordítások növekedési üteme az 1970-es közepétől már nem ellensúlyozta az inflációt. A ráfordítások abszolút növekménye az időszak egészében döntően a belépő új intézmények költségeit és a régiók új funkcióit fedezte. Tehát a „régik” intézmények és tevékenységek relatív helyzete nem javult, ill. fokozatosan romlott.

Az állami és lakossági finanszírozásban jelentős volt a szerkezeti átrendeződés: a tömegkommunikáció és az elektromosságon alapuló kultúráközvetítés szerepe nőtt, a hagyományos formák relatíve háttérbe szorultak, következésképpen egyre nagyobb pénzügyi nehézségekkel küszködtek.

A kulturális szféra alapvető gazdasági gondjainak felvetése, a társadalmi fejlődés gazdaságcentrikus pályájának megkérdőjelezése alapvetően

megmaradt a kulturális, illetve ideológiai szférában. A kulturális ágazatok gazdasági fejlesztése nem vált a gazdasági stratégia részévé.

Az 1990-es évekre ilyen átfogó elemzés nem készült. Statisztikai bázison, az előző időszakokkal összehasonlítható módon nem is készülhetett, mert a *tulajdonosi és a ki- hogyan – mit finanszíroz szerkezeti változások igen lényegesek voltak*, hiszen az egész rendszer megváltozott; kialakult a négy szektoros gazdaság. A továbbiakban tehát nem az empirikus, statisztika tendenciákat, hanem a keret, a szerkezet megváltozását mutatom be. Ám a különböző elemzésekből [Kuti, 1991.; Baán (szerk.); Harsányi In: Daubner (szerk.)] és Kuti itt is közölt táblázatából (31. táblázat) *egy meglepően kemény történelmi arány derül ki: az állami 25-27% és a nem állami (piaci, nonprofit, háztartási) 75-73% közötti megoszlás.*

3.3. A mai magyar finanszírozási szisztéma

Samuelson-Nordhaus világszerte elterjedt tankönyve óta, a közgazdasági kézikönyvek nálunk is abból indulnak ki, hogy „bármely társadalomnak ... valamilyen módon szembe kell néznie három alapvető fontosságú és egymással összefüggő gazdasági problémával. *Mit* termeljen és milyen mennyiségben? ... *Hogyan* állítsa elő a javakat? ... *Kinek* a számára termelje a javakat? ...” [Samuelson-Nordhaus, 1987. I. 56-57. old.] A mai magyarországi kultúra-finanszírozási szisztéma áttekintésénél ebből indulok ki, ám adaptált módon. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy *kik finanszírozzák (források), hogyan finanszírozzák (közvetítések) és mit finanszíroznak (célok) a kultúra terén.* A kulturális szférában tehát az alapkérdés nemcsak bővebb, de jóval bonyolultabb is, mert *számunkra az is probléma, hogy kik termelik a javakat*, (produktumokat; mint pl. könyv, zenemű vagy népművészeti faragvány) *és szolgáltatásokat* (produktumokat; mint pl. könyvtári szolgáltatás, zenei előadás vagy néptánc). A *kik-re* adott lehetséges válaszok nem csupán az *eladásra termelő* (vagy szolgáltató) autonóm művész és az *önmagának termelő* (vagy szolgáltató) műkedvelő, amatőr vagy népművész (és ezek lehetséges taglalása során is mennyi elágazási lehetőség!) mentén dimenzionálhatók, hanem az *egyéni* (alkotóművész; művelődő ember) és *közösségi* (amatőr művészeti csoport; bálozó társaság) megjelenési módjában is. A mai finanszírozási szisztéma egyelőre csupán leíró, tehát

sine ira et studio vázolásához *a mit és kinek* (kinek szól a mit...; kit finanszíroz...) kérdést célszerű egy halmazban vizsgálni, pusztán analitikai, megragadhatósági kényszerből. A *kinek* a részére történik a *mit*, tehát *kik* a finanszírozás nyomán célzott rétegek és személyek kérdésre, ebben a megközelítésben, a célokon keresztül lehet választ adni.

Természetesen többször törekedtek már a kik–hogyan–mit kérdés egy-egy részletének vázolására, ám *a teljes rendszer, különböző nézőpontokból vizsgált, szisztematikus leírására tudomásom szerint most kerül sor először. Ez a séma a további elemzésekhez, a viták során és elsősorban az oktatásban* (a művelődésszervező, kulturális menedzser, kulturális vállalkozás szervező képzések során gyűjtött tapasztalataim szerint) használható.

A 2. fejezetben bemutattam, hogy a művelődés-gazdaságtan azt is vizsgálja, hogy a közgazdasági kategóriák hogyan értelmezhetők és a közgazdasági összefüggések, törvények miként érvényesülnek a kulturális szférában. A művelődés mai, magyarországi finanszírozási rendszerének szisztematikus vázolásához tehát a közgazdasági nézőpontot választom.

Az 1990-es évek előtti közgazdasági tankönyvek többnyire három termelési tényezőből, erőforrásból indultak ki: a *föld* vagy tágabban a természeti kincsek; a *munka* vagy tágabban az ember a maga fizikai adottságaival, tudásával, termelési tapasztalataival; és a *tőke*, különböző megjelenési formáiban. Ma már természetesen hangsúlyt kap a negyedik tényező, a *vállalkozási készség és hajlandóság*. Tehát a tudomány és a technikai fejlődés szerepét megosztják a munka és a vállalkozó dimenziója között. Manapság a kulturális szférában sem elegendő ezeket az erőforrásokat „csak úgy” megemlíteni. Szükséges az elemző bemutatásuk, mert *szerepük és súlyuk a kulturális produktumok és produkciók előállításán, éppen az elmúlt évtizedben lényegesen változott*.

Az 1. számú séma a termelési tényezők portfólióját (lehetőség halmazát) és elemzési dimenzióit mutatja be. A kultúra finanszírozásának megértéséhez, a művelődés-gazdaságtani problémák értelmezéséhez, de még inkább a gyakorlati kulturális menedzsmenthez ez a séma jelenti a kiindulást. A tankönyvi definíció szerint ugyanis „A közgazdaságtan annak a módját és törvényszerűségeit igyekszik feltárni, ahogyan az

egyének és közösségek felhasználják a szűkösen rendelkezésükre álló erőforrásokat, és elosztják a felhasználás során keletkező értékeket.”

[Solt; 2001. 7. old.] *Tehát a gazdálkodás az erőforrások önmagukon belüli és egymás közötti átváltása; a kulturális szférában is.*

A szocializmusban *a föld mint erőforrás, mint termelési tényező szerepe a kultúrában szinte fel sem vetődött.* (Azért a *szinte* beszúrás, mert *korábban*, történelmileg, igenis komoly szerepe volt a földnek, mint a művelődést megalapozó termelési tényezőnek. Gondoljunk pl. az egyházi birtokokra vagy a 16. század végétől az alapítványok céljára adott földterületekre.) A rendszerváltással és piacosodással a föld vizsgálendő, *mint tulajdon, mint jövedelemtermelő és mint a produkcióba bevonható lehetőség.* A föld mint termelési tényező esetében nem csupán arról van szó, hogy a földjáradék vagy az eladáskor kapott bevétel kulturális vállalkozásra fordítható, bár egyre több példa van arra, hogy manapság az erőforrások ilyen átcsoportosítása sem ritka. *Ha a földet mint aranykorona értéket tekintjük,* akkor mezőgazdasági, állattenyésztési, erdőgazdasági termelési tényezőként vizsgáljuk. Az agrárgazdaságtan és a művelődés-gazdaságtan az alábbi szempontokból kapcsolódik egymáshoz.

Egyre több olyan komplex, profitorientált gazdálkodó nagy szervezet, ám még inkább kis és egyéni vállalkozás létezik, amelyek keretében a mezőgazdasági, állattenyésztési munka ill. a kulturális termelés és szolgáltatás *egy cég keretében* egészíti ki egymást. Kisvállalkozások esetében ezeket a rendszerváltó átmenet sajátos jelenségeként szokás értelmezni, mint pl. a mezőgazdaságot és a művészetet kombináló alkotó művészek ill. a piacra termelő népművészek eseteit. Vannak komplexebb jelenségek, mint pl. a nagy földterület és állatállomány bázisán működő tanya-csárdák; a kulturális turizmust szervező ökofarmok, ill. a mezőgazdasági termelés bázisán működtetett szociális intézmények.⁶⁶

A technikai-gazdasági kapcsolódásnál, a párhuzamos-, kiegészítő- vagy vertikális felépítésű összeforródásnál társadalmilag mélyebb kapcsolatot mutatnak azok az esetek, amikor a föld alapú termelési kultúra átalakítása, modernizálódása a közművelődési intézményből, pontosabban a közművelődési, népiskolai, közösségfejlesztési gondolkodásból indult.

⁶⁶ Romániában, a magyarok lakta Partiumban és Erdélyben, a református egyházi szervezésben így működik számos idős otthon.

A mezőgazdasági termelés és a művelődés összekapcsolódásának új életmódot jelentő lehetőségeire példák a Németh László-i *kertmagyarország* eszme mai megvalósulásai: az üdülőfalvak; az ökotájak; a komplex tájvédelmi-turisztikai körzetek; a biokultúra terjedése.

A föld mint természeti kincs a gazdaságtörténetben és a gazdaságelméletben elsősorban mint primer szektor, tehát mint a kitermelés-kitermelhetőség volt érdekes. A kő-, a só- és az ásványbányák, az olaj és a gáz mellett *ma mint a tágabb kultúra része, tehát mint megőrzendő és megéltendő természeti környezet értelmezendő*. E dimenzióban is szerves kapcsolat alakul ki a tágabb és a szűkebb kultúra között, hiszen a gyógyvizekre épülő gyógyturizmus egyaránt feltételezi a vizet és a szellemi-szervezési kultúrát.

A közművelődés intézményrendszerének piaci kapcsolatait, de még inkább az intézmények és a kínálatok átalakulási tendenciáit *a föld mint táji vonzerő* (erdők; napfény; levegő; természeti látványosság; táji világörökség stb.) és mint *épített környezet* (utak, autópályák, vasutak, hidak, alagutak, kikötők, csatornák, gátak, repülőterek, ipari és lakóházi beépítettség) dimenziókban is vizsgálni kell. A gyakorlati kulturális menedzsment terén ezért pl. a kulturális turizmus művelődés-gazdaságtani alapjai, vagy a helyi adók és a kulturális intézmények összefüggései alapvetően fontosak.⁶⁷

A kulturális intézmények számára fontos, hogy *a munkaerő makro-gazdasági tendenciáit* és ezek regionális, kistérségi, helyi jellemzőit figyelembe vegyék. Az alapvető népesedési folyamatok (születés, házasodás, válás, területi mobilitás, halálozás) ugyanis kiindulást jelentenek a művelődésszervezés számára. Hasonlóan az oktatási-képzési és az egészségügyi folyamatok és viszonyok az intézmény-szervezés és a kínálat lényeges küldős meghatározói.

A mikro-gazdasági szempontok a szervezet és az egyén viszonyában fontosak; egyrészt a munkaerő (munkatárs) alkalmazása, foglalkoztatása, másrészt a személy önérvényesítési lehetőségei miatt. A munkaerőt, a

⁶⁷ Pl. Az ipari, kereskedelmi raktárbázisok megváltoztatják a falu környezetének látványát, ám a helyi iparüzési adó fellendíti az önkormányzati gazdálkodást. A fesztivál közönsége és árusai szemtelnek és befolyásolják a helyi szociometria kialakult rendszerét, ám a forgalom a helyi termelőknek-szolgáltatóknak jelent bővülő piacot...

népességet jellemző tágabb értelemben vett, makro jellegű kulturális viszonyok, és a szűkebb értelemben vett műveltségi-kulturáltsági jellemzők a mikro-gazdasági szempontokon keresztül kapcsolódnak a szervezetekhez, intézményekhez illetve a háztartáshoz.

1. számú séma
A termelési tényezők portfóliója

Föld	Munkaerő		Tőke	Vállalkozás
	Makro -	Mikro -		
1.) Aranykorona érték	gazdasági szempont		1.) Kincs, pénz, követelés, értékpapír	1.) Vállalkozási készség
2.) Természeti kincs	1.) Népesedés	1.) Életkor, nem	2.) Ingatlan, épület, építmény, gép, berendezés, felszerelés	2.) Vállalkozási hajlandóság
3.) Táji vonzerő	2.) Oktatás	2.) Egészség, közérzet	3.) Készlet, anyag	
4.) Épített környezet	3.) Egészség	3.) Megjelenés, gender	4.) Szervezeti tudás, szellemi termék, üzleti érték	
	4.) Kultúra	4.) Szakképzettség 5.) Tapasztalat 6.) Képesség 7.) Személyiség 8.) Magatartás 9.) Szokásrendszer, kultúra 10.) Eredmények, referenciák		

[A mikro-gazdasági szempont oszlop forrása: Gazdag, 1999.; kiegészítésekkel.]

A gyakorlati kulturális menedzsment során ugyancsak lényeges a tőkén belüli átcsoportosítási lehetőségek ismerete és kínálkozó esetben a tőke (földre ill. munkaerőre) átváltása. A szokásos három megjelenési formán kívül egyre fontosabb a szervezeti tudás, szellemi termék, üzleti érték szerepe, a kulturális intézményekben is. *Közvetlen tehát a kapcsolat e tőke, forma és a munkaerő mikro-gazdasági jellemzői valamint a vállalkozás, mint erőforrás között. A kulturális intézmények vezetése,*

illetve a rendezvények és a kulturális turizmus szervezése során a módszertan lényege éppen ezek portfóliójának magyarázata, metodológiájának, fogásainak ismerete.

A 2. számú séma a mai polgári társadalomban, a négy szektoros gazdaság működésének lényegét tükrözi. A rendszerváltás geo-politikai jellemzője a keleti, volt szovjet érdekszférától való megszabadulás és a többpártrendszer kialakulása. Gazdasági jellemzője a privatizáció valamint a pénzügyi rendszer és az állam szerepének megváltozása. A politikát, a gazdaságot, a társadalmi és egyéni létet összekötő dimenzió, a változásokat átfogó és összefoglaló szerkezet azonban a négy szektoros gazdaság- és társadalom-szerveződés kialakulása.

A nyugati, tőkés gazdaságokat az 1970-es évek előtt, a szocialista gazdaságokat az 1990-es évek előtt két szektoros gazdaságként írták le; az egyikben a profitorientált a másokban a költségvetési szektor dominált. E gazdaságok már akkor is ténylegesen három szektorosok voltak, hiszen *a háztartás gazdasági újratermelési szerepe is jelentős volt*; nem is beszélve arról, hogy ennek *a közvetett társadalmi újratermelési szerepét* a szocializmusban is elismerték. *A közvetlen újratermelési szerep* (háztartási javítások; részleges önellátás; háztáji, második gazdaság) pedig határozottan a rendszerváltást előkészítő tényezővé vált. A mainstream közgazdasági gondolkodás világából nézve azonban a harmadik szektor: a civil kezdeményezések és az állami feladatvállalás és ellátás társadalmi allokációjának *együttes* szektorrá szerveződése; a nonprofit szektor kialakulása. (Erről a következő, külön alponban lesz szó.) A közgazdászok ma három szektoros gazdaságról beszélnek. Ez a profit-, költségvetési és nonprofit szektorálás persze nem keverendő össze a primer (kitermelő), szekunder (ipari) és terciér (szolgáltatási) felosztással. Nem keverendő össze, ám van egy igen lényeges közös rész: a terciér (szolgáltatási) szektor egy részének a profitorientált és a költségvetési világból való kiválása, attól való intézményes elkülönülése jelenti a nonprofit szektor bázisát. Megközelítésemben tehát a negyedik szektor a háztartás és úgy vélem, hogy indokolt és a változások lényegének megértéséhez fontos az általam javasolt séma.

A 2. számú sémában, a profitorientált szektor érdeke nem csupán az, hogy elérje a célt, tehát legyen profit, hanem az, hogy ez évről évre növekedjen vagy legalábbis stagnáljon. Az alapok bővítése (számvitelileg az 1-es számla osztály) illetve a tulajdonosok kielégítése csak így valósítható meg. Az is követelmény, hogy tisztességes adózás ill. más költségvetési kötelezettségek teljesítése után, a tulajdonosok szabadon dönthessenek a profit felhasználásáról; tehát pl. részben vagy egészben való visszaforgatásáról, tulajdonosi szétosztásáról vagy kvázi befektetéséről, tehát egy részének a nonprofit szektornak való átadásáról. Azért használom a kvázi befektetést, mert ebből a szektorból nézve a nonprofit cégek segítése nem csupán jótékonykodás, hanem *beruházás a társadalmi kapcsolatokba*, tehát nagyon is piacbővítő célú és hatású. Ennek jelentősége olykor ma már vetekszik a termelő és szolgáltató fizikai alapok bővítésével. Az érdek csak akkor érvényesül, ha a tulajdon magán kézből van, tehát ha az imént tárgyalt erőforrások (a törvényes keretek között) korlátozás nélkül átcsoportosíthatók. Ha tehát a láthatatlan kéz működik, amely tágabban a szabad tőkék (erőforrások) áramlását jelenti a jövedelmezőbb területek felé; tehát ha a koordináció piaci.⁶⁸ Mindennek menedzsment szemléltető tárgyalásra nem feladata e disszertációnak, jöllehet kutatói, előadói és gyakorlati vezetői munkám egyre inkább ebbe az irányba változik.

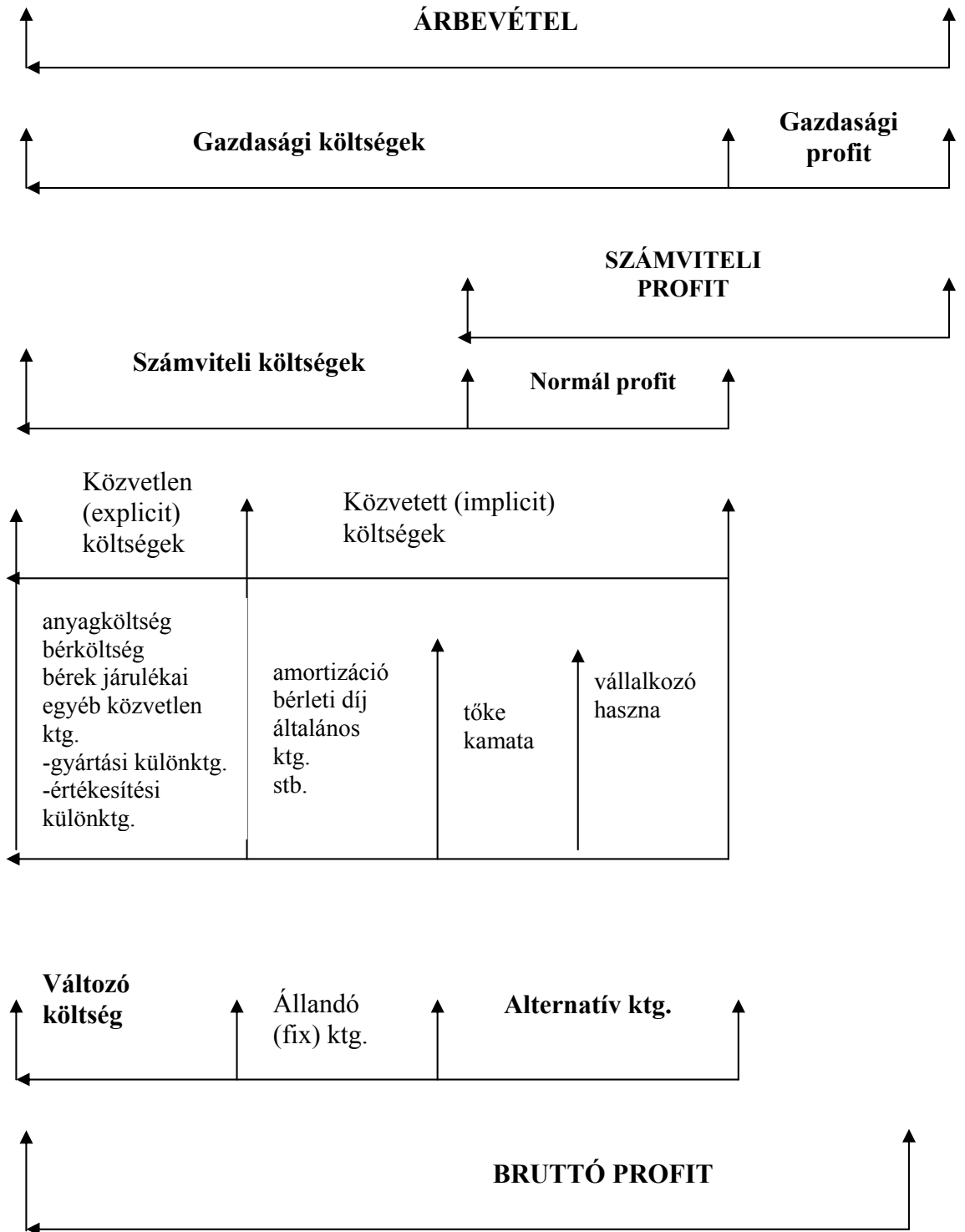
⁶⁸ Már az előzőekben tárgyalt *kulturális mechanizmus vita*, majd az *áru-e a kultúra vita* óta, ám még inkább napjainkban ennek megértése, megélése és alkalmazása az átalakuló művelődési intézmények legnagyobb és legnehezebb feladata. Kornai János kategóriáira utalok: „A politikai hatalom jellege, az uralkodó ideológia és a tulajdonviszonyok együttesen meghatározzák, legalábbis főbb vonásokban, hogy a különböző koordinációs mechanizmusok milyen szerephez juthatnak a társadalomban... A koordinációs mechanizmus,... a benne részt vevő személyek vagy szervezetek tevékenységét hangolja össze.” A koordináció főbb típusai: bürokratikus, piaci, önkormányzati, etikai és családi. [Kornai, 1993. 122-125. old.]

2. számú séma
A négy szektoros gazdaság főbb jellemzői

<i>Szektor</i>	Profitorientált	Költségvetési	Nonprofit	Háztartás
Jellemzők	Gazdálkodás			
Cél	profit	törvények végrehajtása	alapító okirat teljesítése	boldogság
Érdek	legyen profit növekvő legyen szabadon felhasználható legyen	hatalmi	szolgálat	személyes
Tulajdon	magán	állami, önkormányzati	közösségi	személyi
Szabályozás	láthatatlan kéz	törvényi, rendeleti	szükséglet	intim
Koordináció	piaci	bürokratikus	önkor- mányzati, etikai	családi
Változási irány				

[A koordináció sor forrása: Kornai, 1993. 122-139. old.]

3. számú séma
Az árbevétel-költség-profit összefüggése



[Forrás: Barta Tamás – Tóth Tihamér, 22. old.]

A kulturális intézmények ésszerű gazdasági vezetésére, a vagyon és hozadékának átcsoportosítására számos, ma is tanulságos sőt, használható történelmi példát idézhetünk. Kutatásaink történelmi dimenziójában azt a kérdést is feltettük, hogy *miből éltek a református kollégiumok*. Nos, Hörcsik Richárd meggyőzően bizonyította, hogy az 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium döntéshozói ismerték a gazdaságilag legbölcsebb mondást: „Ne tedd az összes tojást egy kosárba.” [Bucholz, 2000. 338. old.] Sárospatak esetében meghatározó volt a főúri (I. Rákóczi György, Lorántffy Zsuzsanna és később mások is, mai értelemben az 5. séma első oszlopában vázolt közvetlen finanszírozás (földekben történő vagyon átadás; alapítványtevés; folyamatos céltámogatás) és a láthatatlan támogatás, tehát a bevételi lehetőségek átengedése (bormérési jog). Ám a Kollégium valóságosan is gazdálkodott. Kiszámítható időkben az akkori szóhasználat szerint *külső gazdaságra* helyezte a hangsúlyt: pénzt adtak kölcsön kamatra, olyan egyházközségeknek, ahol a lelkész sárospataki végzettségű volt. A háborúk, dúlások, járványok megsejtésekor ezt gyorsan visszakaszírozták és a saját tulajdonú *belső gazdaságot* (erdők, legelők, mezőgazdaság, disznóhízlalás) lendítették fel. A vagyoni hozadékot és az okos gazdálkodást *csak kiegészítették* a hívek adományai és a szupplikáció. Ez utóbbi megint csak az emberi erőforrás gazdálkodása kitűnő történelmi példája: a gyűjtő teológusok szolgáltak, ismerkedtek, szerves-személyes kapcsolatokat építettek a képző intézmények és a „terület” között.

A szocializmusban *a költségvetési szektor* dominált. Az átalakulás kezdetét az 1960-as évektől a háztartás lehetőségeinek tágulása, szerepének növekedése jelentette. Ez folytatódott az 1970-es és az 1980-as években is, miközben erősödött a profitorientált szektor. Az 1980-as évek a nonprofit szektor kialakulásának kezdete. A költségvetési intézmények főbb ismérvei világszerte stabilak. Nálunk a rendszerváltás egyik meghatározó jellemzője volt az állami tulajdon privatizálása, tehát profitorientálttá szervezése. A másik meghatározó jellemző és mondanivalóm szempontjából a lényeg: *a költségvetési intézmények ernyője alatt, korábban létrejött szerveződések, tömegével váltak formális, bejegyzett szervezetté, nonprofit jogi személlyé.*

A 2. számú sémában lényeges a változási irányok értelmezése. Nem csak gazdaságilag, de társadalom-szervezési, életmód szervezési és így a tágabb kultúra formálódása szempontjából is ezek mutatják be, tükrözik a rendszerváltás lényegét. A privatizációt a költségvetés $\bullet \longrightarrow$ profitorientált és a háztartás $\bullet \longrightarrow$ profitorientált mozgás mutatja. A nonprofit szektor kialakulása döntően a költségvetési intézmények és a háztartások ernyője alatt létrejött civil szerveződések szervezetté válásával történt. Napjainkban egyrészt a költségvetési intézményi funkciók összevonásának $\bullet \longrightarrow / \longleftarrow \bullet$ tendenciája erősödik; pl. könyvtár és művelődési otthon integrálása. Másrészt jellemző a költségvetési és a nonprofit szektor koordinatív együttműködése; pl. határozott a tendencia, hogy a művelődési ház nemcsak fizikailag, hanem szervezeten és funkcionálisan is „tető az együttlét fölött”, tehát a civil szervezetek szolgáltató intézményeként működjen. Kétségtelenül egyre markánsabb a közhasznú társaságok létrehozásának tendenciája, úgy is, hogy a korábban profitorientált cégek alakulnak át ill. tevékenységeik szerveződnek át a nonprofit szektor e sajátos intézményévé. (Pl. helyi közüzemi ellátás; nemzeti parkok; természetvédelmi területek működtetése.)

Az intézmények, szervezetek piaci gazdálkodásának megértéséhez a 3. számú séma, Az árbevétel-költség-profit összefüggése adja meg a kulcsot. Nem jó, de még nincs nagy baj, ha a nonprofit szervezet bevétele csak a közvetlen (explicit) = változó költségeket fedezi. Számos ilyen szervezet gazdálkodási tevékenységének lényegét éppen az jelenti, hogy megszerezze a pénzt a számviteli költségek, tehát a változó és állandó költségek fedezésére. A költségvetési intézményeknél követelmény, hogy a bevételek fedezzék a számviteli költségeket, ám kétségtelen, hogy a

szocializmusban a gazdálkodási tevékenységük lényegéhez tartozott a puha költségvetési korlát lehetőségének ismerete és kihasználása.⁶⁹

A kulturális cégek esetében a *puha költségvetési korlát* „társadalmi intézménye” igen lényegesen változott. Egyrészt a szervezet átalakulásával, tehát a profit- vagy a nonprofit szektorba való újraszerveződésével eltűnt ez a lehetőség. Másrészt nem pártállami, egypárti, hanem periodikusan változó, több párt függő korláttá vált. S végül de nem utolsó sorban a keményedéssel párhuzamosan más irányban puhult, mert a költségvetési intézmények is törekszenek a profit, a nonprofit és a háztartási források megnyerésére. *A gyakorlati kulturális menedzsmentnek és az ezt szolgáló képzésnek arra kell irányulnia, hogy a kulturális cégek is belássák az alábbiakat:* Profitorientált esetben a számviteli teljes profit a cél, tehát be kell hozni a normál profitot plusz a gazdasági profitot is. Ha ez tartósan nem sikerül, akkor elkezdődik a vagyonfelélés, illetve a szűkített újratermelés. Nem egy kulturális kisvállalkozás csődjéhez vezetett, hogy se a tőke kamatát, se a vállalkozó hasznát, se a gazdasági profitot nem kalkulálták. Megelégedtek a költségként úgy-ahogy kivehető, quasi hozadékkal és az önfoglalkoztatás bérével. Noha ez az önellátó háztartás-gazdálkodás és a nonprofit szervezet esetében rövid távon még elviselhető, közép távon (3-5 év) már itt is megbosszulja magát. Az egész kulturális szférára érvényes Kuti Éva nonprofit szektorra vonatkozó, a szakmában szállóigévé vált figyelmeztetése: *„meg ne sértődjünk a valóságra.”* [Kuti, 1996. 906. old.]

⁶⁹ Kornai János szerint „...a költségvetési korlát a döntéshozó magatartási sajátosságaira vonatkozik: arra a megszokásra, hogy kiadásait a termékeinek az eladásából, illetve a vagyonából származó jövedelemből fedezi. Ezért kiadásait pénzügyi forrásai hozigazítja. ...a költségvetési korlát ex ante változókat korlátoz, elsősorban a keresletet; a döntéshozó jövőbeni, a kiadás felmerülésekor rendelkezésre álló pénzügyi forrásaira vonatkozó várakozásain alapul. A költségvetési korlát felpuhulása akkor jelenik meg, amikor a kiadások és a jövedelmek közötti szigorú összefüggés fellazul, mert a bevételek feletti túlköltést valamely más intézmény, tipikus esetben az állam fedezi. A puhulás további feltétele az, hogy a döntéshozó nagy valószínűséggel számítson az ilyen külső pénzügyi segítségre, és ez a valószínűség szilárdan beépüljön a magatartásába.” [Kornai, 1989. 39-40. old.]

4. számú séma

Kik finanszíroznak? Forrásközpontok

- 1.) *Az állam*
 - 1.1. A központi költségvetés
 - 1.1.1. A központi hatalmi fejezetek
 - 1.1.2. A Kormány és a minisztériumok
 - 1.1.3. Egyéb kiemelt előirányzatok
 - 1.1.4. Kiemelt előirányzatú alapok
 - 1.2. A területi önkormányzatok
 - 1.3. Programköltségvetések
- 2.) *A profit szektor*
- 3.) *A nonprofit szektor*
- 4.) *A háztartás*
- 5.) *A külföldi források*
 - 5.1. Nemzetközi szervezetek
 - 5.2. Megrendelések, állami hitelek, támogatások,
 - 5.3. Követségek, külföldi intézetek
 - 5.4. Nonprofit szervezetek
 - 5.5. Külföldiek vásárlásai nálunk

A 4. számú séma arra ad választ, hogy kik finanszírozzák a kultúrát; tehát kik (mik) a forrásközpontok. A sémában a források egyrészt közgazdasági erőforrásokat (tehát nem csupán pénzt), másrészt szervezeti és szervezési forrásközpontokat, az előbbieket begyűjtő-megtermelő és transzformáló társadalmi szerveződéseit és szervezeteit jelentik. A *szocializmus* idején, azt az állítást cáfolandó, mely szerint az ideológiai tételtől fakadó kultúrát az állam finanszírozza, szükséges volt

hangsúlyozni (sőt a viták során megvédeni) a következőket: „Mindenek előtt azt kell leszögeznünk, hogy a finanszírozás végső forrása kizárólag a lakosság munkája lehet, mint minden egyéb fogyasztást és beruházást, úgy természetesen a kulturális kiadásokat is az állampolgárok finanszírozzák... Azért érezzük szükségesnek ennek az egyébként kézenfekvő ténynek a hangsúlyozását, mert ezzel eleve elejét lehet venni az ideologikus töltésű ellenérveknek: a kultúra finanszírozásának rendszeréről lehet is, szükséges is vitatkozni, de az 'ingyenesség', a 'kedvezményes árak', az 'állami juttatások' kategóriái félrevezetőek. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy az állam ebben az összefüggésben redisztribútor és nem adományozó.” [Kuti-Marschall, 1986, 41. old.] Az érvelés ma is igaz, ám egyrészt a kulturális kiadásokat ma már pontosabban, ráfordításként értelmezzük. Másrészt a tegnapi és a mai hazai lakosság munkája mellett, a kultúrában is fontos a tőke hozadékának és a minket érintő külföldi ráfordításoknak a figyelembe vétele is.

Az állam értelmezése ma korántsem olyan egyszerű, mint volt a pártállam idején. Jogilag is egyrészt központi, másrészt önkormányzati állami szerepről, forrásról van szó. Ám koalíciós kormányzás esetében, mindkét szinten, meg-megoszlik a források feletti tényleges állami döntés. A közbeszédben államnak tekintjük nemcsak a kormányt, az országos hatáskörű szerveket és az önkormányzatokat, hanem a mögöttes politikai hatalmakat, a pártokat is. Az állami forrásokért mindenütt a világon könyöklés, lobbizás és verseny folyik. Kicsi belföldi piac esetében ez különösen is éles. Az állam itt ugyanis először a méretgazdaságtalanságot kompenzálja. A méretgazdaságosság persze kis országban is érvényesülhet, ha van olyan szakmai nemzetközi szervezet illetve gazdasági érdekérvényesítő képesség, amely megnyeri a nemzetközi piacot.⁷⁰

A 4. sémát értelmezve 1. Az állam legalább három, egymás mellé rendelt (és egymás között kölcsönös pénz-áramlásokat is közvetítő) alrendszerre osztható. 1.1. A központi költségvetés valamennyi fejezetén belül van kulturális célú redisztribúció.⁷¹ Az 1.1.1. A központi hatalmi fejezetek elnevezéssel a törvény I-VIII. kiemelt előirányzatát (fejezetét) vontam össze. Az Országgyűlés, a Köztársasági Elnökség, az Alkotmánybíróság, az Országgyűlési Biztosok Hivatala, az Állami Számvevőszék, a bíróságok és az ügyészségek is költenek kultúrára; gondoljunk pl. az ünnepekre, rendezvényekre, fogadásokra. Esetünkben azonban az 1.1.2., A Kormány és a minisztériumok elnevezés alatt van a lényeg: a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (NKÖM) mint az egyik meghatározó súlyú redisztribútor. Ám a Miniszterelnökség fejezet alatt nem csupán ünnepeken és rendezvényeken keresztül fordítanak a

⁷⁰ Ez a tág értelemben vett bestsellerek világa, amiben a magyar irodalom és a zene mutatott fel gazdasági világsikereket is. A méretgazdaságosság javulását várjuk az EU integrációtól. Vannak országok, amelyekben a piaci kulturális szektor jelentős gazdasági forrása a kulturális export, pl. az USA vagy Kanada.

⁷¹ 2003. év esetére lásd: a 2002. évi LXII. törvényt, „A Magyar Köztársaság 2003. évi költségvetéséről.” A költségvetési előirányzatok részletes bemutatásával a disszertációban nem foglalkozom.

kultúrára; itt van ugyanis a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, a Határon Túli Magyarok Hivatala, számos célleírányzat, kulturális jellegű vagy ilyen tevékenységet is folytató közalapítvány; itt szerepel *az egyházak* és az országos kisebbségi önkormányzatok támogatása; továbbá számos, kulturális tevékenységet is felölelő külföldi program.

A NKÖM mellett a másik meghatározó súlyú redisztribútor a *Belügyminisztérium (BM)*, mert rajta keresztül történik: a helyi önkormányzatok normatív, kiegészítő és különböző céltámogatása; a színházak támogatása; számos kulturális tevékenységet folytató közalapítvány, szervezet támogatása; a PHARE támogatások elosztása; a saját kulturális intézmény és feladatrendszer finanszírozása.

Hasonlóan kiemelhetnénk a többi minisztérium kulturális újraelosztó szerepét is. Most különösen a *Honvédelmi Minisztérium* esete érdekes. *Korábban nemcsak a rejtett, hanem a direkt, intézményes finanszírozás számos alábbi módjával töltött be kulturális redisztribúciós funkciót:*

A tiszti klubok, helyőrségi művelődési házak hálózata 2003-ban ünnepelte 50. születésnapját. Ám az egyes helyőrségek megszűnésével nyilvánvalóan megszűnik a kulturális intézmény.

A NATO szervezési koncepció lényegesen más, mint a Varsói Szerződésé volt; nem akar sziklakórházat és nem akar művészeti együttest. (Tehát pl. a méltán híres Honvéd Együttes átkerült a NKÖM-höz és Kht-ként működik.)

Hasonlóan fontos a *Külgügyminisztérium* kulturális finanszírozási szerepe is, különösen a külföldi tájékoztatás, az állami protokoll, a civil szervezetek támogatása, a külügyi kommunikáció, a magyar külképviseltek kulturális munkája miatt. Vizsgálható az Oktatási Minisztérium (oktatáson kívüli) kultúra finanszírozási szerepe is. S míg az Egészségügyi, Családügyi és Szociális Minisztérium, az Informatikai Minisztérium valamint a Gyermek- Ifjúsági- és Sport Minisztérium kulturális tevékenységeket, folyamatokat finanszírozó *közvetlen szerepe* vizsgálható, az Igazságügyminisztérium, a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium, vagy a PM esetében *a szféra szabályozási dimenziójára fordított (tehát közvetett) összegek* lehetnének (legalábbis, elvileg) elkülöníthetőek.

Az *1.1.3. Egyéb kiemelt előirányzatok* csoportban a központi költségvetésből a Gazdasági Versenyhivatal, a Központi Statisztikai

Hivatal, a Magyar Tudományos Akadémia és a Történeti Hivatal kulturális ráfordításait lehetne vizsgálni. Az *1.1.4. Kiemelt előirányzatú alapok* csoportban a Munkaerőpiaci Alap, a Központi Nukleáris Pénzügyi Alap, a Nyugdíjbiztosítási Alap és az Egészségbiztosítási Alap szerepelnek. (Az alapokról, mint a programfinanszírozás elkülönített forrás-központjairól alább még lesz szó.)

A fentiek mögötti adatok és tevékenységek áttekintéséből az alábbi következtetések adódnak:

A központi költségvetés kulturális kiadásai elnevezésű, költségvetési és statisztikai összesítések a NKÖM-ön és a BM-en keresztül, kulturálisnak nevezett és kulturálisként meghatározott intézményekre, normatív tételezésekre vagy feladatokra fordított kiadásokat tartalmazzák.

Mivel a költségvetés előirányzat-csoportjai *számveteli szemléletűek*, tehát az adatok a működési (ezen belül személyi-, járulékok-, dologi kiadások) és a felhalmozási (beruházások, felújítások) kiadások szerint részletezettek, *a tevékenységek szerinti forrás és felhasználás ezen az úton nem mérhető*. A becslés is igen problematikus; ám kétségtelen, hogy a közvetlen, a közvetett és a rejtett kulturális ráfordítás jelentős.

Következésképpen *a központi költségvetés kulturális ráfordításai mindenképpen nagyobbak*, mint azt a költségvetésen belüli bontás ill. a statisztikai adatok alapján ki szokták ill. ki tudják mutatni.

Az *1.2. A területi önkormányzatok* csoportban a megyei és a helyi önkormányzatok szerepelnek. Vegyük figyelembe, hogy ezek között is van kölcsönös, kulturális célú forrás áramlás; ezek is kapnak a központi költségvetésből, számos címen kulturális célra [lásd: az előzőeket és a *Hogyan finanszíroznak* sémában a *Döntési mechanizmusok* oszlopot]; van saját bevételük, amelyből kulturális célokra is fordítanak.

A funkcionális önkormányzatokat (országos és helyi kisebbségi önkormányzatok) itt most nem tettem külön csoportba, mert az 1.1.-en és az 1.2.-n belül szerepel a kulturális célú forrásuk. Ám valószínű, hogy szervezeti megerősödésükkel, a saját intézményeik és az állami támogatásokon kívüli bevételeik súlya és így jelentősége is nő, tehát kulturális szempontból is érdemes lesz elemezni működésüket.

Az 1.3. A Programköltségvetések, tehát az alapok külön szerepeltetését az alábbiak indokolják. Az *alap* nem úgy vagyontömeg, mint az alapítvány.

Az *alapítvány* lényege az egyszeri vagyontömeg, amely elkülönül az adományozótól és e vagyontömeg hozadéka, működtetése, a csatlakozók adományai stb. anyagi bázisán teljesíti az alapítvány tartós, közérdekű feladatait. Az *alap (vagy alapprogram)* viszont átmeneti vagy tartós állami feladat ellátása érdekében, meghatározott szabályok szerinti, *pénzügyi automatizmus nyomán, évente újratermelődő vagyontömeg*, amelyet meghatározott szabályok szerint, meghatározott célokra lehet fordítani. Az *alap* az állami szerep-, felelősség-, feladat-vállalás és a költségvetési finanszírozás eszköze. Harsányi László szerint az elkülönített alapok az állami, parttalan „ellátási felelősség” helyett, jól meghatározott körben vállalt finanszírozási garanciát jelentenek. [Harsányi (szerk.), 1991.]

A törvénnyel vagy rendelettel, meghatározott célra létrehozott alap ugyancsak törvénnyel vagy rendelettel meg is szüntethető, míg az alapítvány nem. Az alap újratermelődő költségvetési forrás, ösztönző jellegű, a multiplikátor hatást is beindító, ha – akkor automatizmusra épül. Az alapprogramoknak a nonprofit szektorhoz civil szálon van közük; annyiban, hogy az *elosztás* (és nem a forrásgyűjtés) mechanizmusa részben társadalmiasított; a jelölt illetve választott kurátorokon és a pályázati rendszeren keresztül. *Az alapprogram a közgazdasági értelemben vett nonprofit szektor része; ám súlyos számbavételi, megítélési torzulásokhoz vezetne, ha bekerülne a jogi és statisztikai nonprofit ernyő alá.* Az alapítvány célja általában tartós, egyszer s mindenkorra meghatározott és az alapítvány elválk az alapítótól. Az alap lehet önbeteljesítő célú is; nem célszerű, hogy elváljon a költségvetéstől és fontos az, hogy a döntéshozatalban a költségvetési felelősség is megnyilvánuljon.⁷²

A profit-, a nonprofit- és a háztartási szektor kulturális finanszírozási szerepéről e dolgozatban korábban már volt szó, részletesebben a 3.2. és a 4. fejezetben, empirikus bázison tárgyalom e témaköröket.

A külföldi források nem jelentenek külön szektort; noha nemcsak különös, de specifikus közvetítő (hogyan) és cél (mit) csoportjuk is van; ám a források döntő része a négy szektoros gazdaságon keresztül áramlik be és hasznosul. A külföldi források külön elemzését a felkészülés során kialakult, ám főleg *a kialakítandó EU kapcsolatok indokolják.*

⁷² A Kulturális Alap, majd Alapprogram létrehozásáról, a tízéves tapasztalatokról lásd: [Tasnádi, (szerk.)]

Ahogy van sajátos UNESCO vagy EU nyelv, úgy kialakult egy sajátos EU gazdaság és a kulturális szférában is ez lesz az új elemzési, majd tanulási és oktatási feladat. Ma még elsősorban a pályázatokon elnyerhető forrásokra számítanak és számítunk, ám véleményem szerint, célul lehet és kell kitűzni a külföldiek kulturális fogyasztását, amit a kulturális turizmus generálhat. Az EU a csatlakozást követően e forrás szerepe és nagysága jelentősen nő. Ennél is fontosabb azonban társadalom-szervező erejének, innovációs, területi mobilitási, multiplikatív hatásának feltételezése. Az európai piac megnyitása változásokat indít el a kulturális termelés (alkotás) méretgazdaságossági dimenziójában is, hiszen lényegesen bővül a piac!

Az 5. számú séma a *Hogyan finanszíroznak? Közvetítések* az áramlási lehetőségeket mutatja be. A *finanszírozás módján* belüli 1. *Közvetlen finanszírozás* azt jelenti, hogy a forrásközpont meghatározza, eldönti a kulturális célú ráfordítás módját. A *Vagyonátadás* azt jelenti, hogy a forrásközpontok (a *Mit finanszíroznak. Célok* oszlopon belüli intézménynek, szervezetnek) vagy használatba vagy tulajdonba adják (illetve eladják) a vagyont; tehát az ingatlant esetleg a földdel együtt és/vagy a felépítményt és/vagy a felszerelést, berendezést, üzleti értéket. Ebben korszakos változás a rendszerváltással történt és napjainkban is folyamatban van, az alábbiak szerint:

- Kulturális célú állami vagyon privatizálása, tehát eladása.
- Ingyen vagy névleges értéken, a költségvetési forrásközpont csoportokon belüli átadás.
- Közalapítványoknak és alapítványoknak való átadás.
- Saját tulajdonú Kft-kbe, Rt-kbe, illetve saját felügyeletű Kht-kbe való bevitel.

A *közvetett finanszírozáson* belül, a 2.1. *Elkülönített alapok* külön szerepeltetését a korábbiakban vázoltak indokolják. A 2.2. *Jogi szabályozás: előírások* azt jelentik, hogy törvények és jogszabályok kulturális feladatokat írnak elő, szabnak meg. Így például a költségvetési törvény, a kulturális törvény, a kulturális örökségvédelmi törvény és számos miniszteri illetve önkormányzati rendelet. A 2.3. *Jogi szabályozás: adórendszer* viszont lehetőségeket ad.⁷³

⁷³ Ezeket a láthatatlan támogatásokkal és a rejtett finanszírozással együtt a 3.4. pontban fogom tárgyalni; mert jellemzőek ugyan az egész kulturális szférára, ám kiemelt jelentőségükre a civil szféra intézményesülése, tehát a nonprofit szektor kialakulása nyomán derül fény.

A gyakorlati kulturális menedzsment, az intézmények vezetése és a programok szervezése során a *szabályozási dimenziók* szerinti elemzés a hatalom működésének, a szabályozás társadalmilag még elfogadott eszközrendszerének feltárása és megértése, tehát a kijárás, a lobbizás miatt fontos. A *koordináció* oszlop a Kornai János által kidolgozott megközelítési mód témánk esetében való felhasználási lehetőségére hívja fel a figyelmet. A *döntési mechanizmusok* szerinti elemzés a kulturális szférában régi vágy, régi törekvés és éppen e téren újabb kutatások is indulnak. Itt a Kuti Éva által készített, a nonprofit szektorra irányuló elemzésnek a kulturális szféra egészére vonatkozó, kiterjesztési illetve adaptálási lehetőségére hívom fel a figyelmet.

A 6. számú sémában (*Mit finanszíroznak? Célok*), a szervezeti szempont oszlopon belül az 1.) *Intézmény, szervezet* csoport a négy szektoros gazdaság formalizált, alapító okirattal, szervezeti szabályzattal bíró, jogi személyként működő illetve bejegyzett gazdálkodó egységeit jelenti. (A profit orientált esetében a nem jogi személy gazdálkodó, vállalkozó egyén, bt. és egyéni cég esetét is ide értve). Külön felhívom a figyelmet a *négy szektoros gazdaság* sémában már bemutatott külföldi célok fontosságára. A 2.) *Tevékenység, produktum* csoport az egyes intézmények, illetve az intézmények kooperációja és koordinációja alapján létrejött *tevékenységeket* (pl. színházi előadás, amatőr csoport produkciója) és *termékeket* (pl. könyv, CD, festmény) jelenti. Elvi elkülönítésükre az alábbiak miatt van szükség:

- A kulturális szférában történelmileg visszatérően, az egyik legfontosabb vitakérdés, hogy az állam mit finanszírozzon; az intézményt, a szervezetet vagy a tevékenységeket.
- A tényleges finanszírozás mind az állam, mind a nagy alapítványok esetében ma is határozottan elkülöníti az intézmény és a tevékenység finanszírozását.
- Ez az elkülönítés a külföldről jövő és oda menő források esetében is kardinális finanszírozói szempont.
- Végül, de nem utolsó sorban (amint arra a nonprofit szektor esetében még kitérek): ez az elkülönítés egy korábbi, diktatórikus, állami finanszírozás döntéshozói, viselkedési következménye.

A *szakágazati szempont* oszlopba a TEÁOR = Tevékenységek Egységes Ágazati Osztályozási Rendszere (9003/2002.(S.K.6.) KSH közlemény) beosztást vontam össze. A *szocializmus idején*, a ki-hogyan-mit elemzéseknél, ennek logikája volt a *pars pro toto*; az *egész finanszírozás és tervezés ágazati szemléletű volt*.

Amint arra már a diverzifikációs [Inkei-Koncz-Pócze, 1985.] és a tervezési kutatásainkban [Káposztás-Koncz-Monigl, 1984.] is rámutattunk: *a szocializmusban az állam (és az állami tervezés) csak a szakágazatokba szervezett kulturális intézményeket és tevékenységeket ismerte és ismerte el.* Tehát ami ebből kinőtt vagy kibújt, illetve ami ezen kívül született, az kívül esett a tervezés és finanszírozás hatókörén. Részben a központi művelődéspolitikai hatókörén is, amennyiben a támogat-tűr-tilt hármasságában ide csak a tilt jutott el.⁷⁴

Ám nem estek kívül ezek a szerveződések, tevékenységek és produktumok az alternatív művelődéspolitikák hatókörén. Ezek éppen az ágazatilag nem lefedett, új jelenségekre figyeltek. Így alakult ki a szakágazatok ernyője alatt is az *eltérő* és a *teljesen új*.

Erre a legmeggyőzőbb példákat többek között éppen a legjobban strukturált intézményrendszer, a közművelődési könyvtárak életéből vehetjük.⁷⁵

A *funkcionális szempont* alatt a közgazdasági alapfogalmak kulturális transzformálását tüntettem fel. Minden kulturális intézménynek, bizonyos mértékig, feladata a szellemi örökség és tárgyiasult formáinak *őrzése*. Ám a mérték lényegesen különbözik, hiszen pl. a nemzeti könyvtáraknak, a történelmi egyházi könyvtáraknak, a múzeumoknak és a nemzeti gyűjteményeknek, a levéltáraknak ez az elsődleges funkciója. A gyakorlati menedzsment problémák és feladatok éppen az őrzés és a közvetítés arányával kapcsolatosak (pl. a múzeumi közművelődés, múzeumi animáció esetében). A kulturális termékek és szolgáltatások *termelése*, előállításuk az esetek egy részében a piaci folyamattól (a kínálat termelésétől) elválik *alkotás*.

Ahogy a közgazdasági termelés fogalom a kulturális szférában őrzés, alkotás, termelés és szolgáltatás; úgy az *elosztás*-fogalom is lehet csere, kereskedelem, közvetítés és animáció. Az *elosztás* tehát nem egyenlő a kereslet-kínálat-ár mechanizmusával; ezért is beszélünk kultúraközvetítésről, közvetítő intézményrendszeréről; ezért is válik el a közvetítői és a közművelődési szemlélet ill. magatartás.

⁷⁴ A három T-ről lásd: pl. Bolvári-Takács Gábor; Rainer M. János

⁷⁵ Kutatásaink során foglalkoztunk könyvtárgazdaságtani kérdéskörökkel is; a disszertációban erre nem térek ki.

5. számú séma
Hogyan finanszíroznak?
Közvetítések

<i>A finanszírozás módja</i>	<i>Szabályozási dimenziók</i>	<i>Döntési mechanizmusok</i>	<i>Koordináció</i>
<p>1.) <i>Közvetlen finanszírozás</i></p> <p>1.1. Vagyonátadás</p> <p>1.2. A tulajdon működtetése</p> <p>1.3. Normatív támogatás</p> <p>1.4. Céltámogatás</p> <p>1.5. Vásárlás</p> <p>1.6. Pályázati rendszer</p> <p>1.7. Mecenatúra</p> <p>1.8. Szponzorálás</p> <p>2.) <i>Közvetett finanszírozás</i></p> <p>2.1. Elkülönített alapok</p> <p>2.2. Jogi szabályozás: előírások</p> <p>2.3. Jogi szabályozás: adórendszer</p> <p>2.4. Láthatatlan támogatás</p> <p>3.) <i>Rejtett finanszírozás</i></p>	<p>1.) Politikai</p> <p>2.) Szakmai, érdekvédelmi</p> <p>3.) Jogi</p> <p>4.) Gazdasági</p> <p>5.) Kommunikációs</p>	<p>1.) Törvényben rögzített elosztási mechanizmusok</p> <p>2.) Központi állami újraelosztási döntések</p> <p>3.) Helyi, önkormányzati újraelosztási döntések</p> <p>4.) Magánszférában hozott újraelosztási döntések</p> <p>5.) Részvételi, kapcsolódási jellegű döntések</p> <p>6.) Fogyasztói, vásárlói döntések</p> <p>7.) Pénzpiaci mechanizmusok</p> <p>8.) Egyéb</p>	<p>1.) Bürokratikus</p> <p>2.) Piaci</p> <p>3.) Önkormányzati</p> <p>4.) Etikai</p> <p>5.) Családi</p>

[A döntési mechanizmusok oszlop forrása: Kuti, 2003. 137. old; a koordináció oszlop forrása Kornai, 1993. 122-125. old.]

A fogyasztás sem egyenlő a vásárlással; hozzájutással, mert ez a piaci aktus még nem jelent elsajátítást, befogadást. A finanszírozási cél irányulhat speciálisan ennek támogatására; pl. múzeumi közművelődés, kiállítási animáció vagy alkotótábor. Az alkotott, a termelt, előállított produktumok (termékek) és produkciók (szolgáltatások) hasznosulása sem pusztán az explicit használati érték. Vannak olyan művészeti értékek, amelyek a tulajdonos (vagy egy őrző intézmény) birtokában csak léteznek, de nem funkcionálnak, tehát közgazdasági értelemben pillanatnyilag nem használati értékek. A saját használatra előállított és piacra termelt kulturális cikkek és szolgáltatások használati értéke és művészeti értéke is külön pályán mozoghat.

Valamennyi kulturális terméknek és szolgáltatásnak a közvetlen használati értéken túlmenően kommunikációs jelentése van, tehát ilyen értékkel is bír; ez különösen a műkincsek esetében gazdasági elemzési téma. Ugyancsak a műkincsek nyújtanak kézenfekvő lehetőséget a kulturális termékek teaurálási, kincsképző funkciójának elemzésére.

Az Ágazati Kapcsolatok Mérlege (ÁKM) alapján végzett számításokkal Harsányi László empirikus bázison állapította meg azt, amit az 1970-es években, a művelődés-gazdaságtani kutatások során, mint *stimuláció effektust* elemeztek. „Az 1990-es évek elejére vonatkozóan rendelkezünk olyan, az ÁKM segítségével végzett számításokkal, amelyekből következtetni lehet arra is, hogy milyen közvetlen kapcsolat volt a kulturális szféra és a nemzetgazdaság más, nem lakossági, hanem termelő területei között... az ún. *multiplikátor együttható*. Ez a mutató arra ad választ, hogy a nemzetgazdasági szektorok egységnyi kibocsátásához, tehát ahhoz az egységnyi összeghez, amely exportra, beruházásra, lakossági fogyasztásra kerül, a termelési kapcsolódásokon keresztül hányszor annyi, hányszor több termelésre van szükség. Minél nagyobb egy-egy ágazat multiplikátor együtthatója, annál nagyobb a saját súlyához képest a gazdasági hatása, amelyet e hatás tovaryűrődése révén ér el. *A kulturális szolgáltatások multiplikátora a 80-as és a 90-es évek közepén egyaránt meghaladta a nemzetgazdaság egészére vonatkozó értéket. Ez azt jelenti, hogy a kultúrára fordított egységnyi összeg a többi ágazat átlagához viszonyítva nagyobb mértékben hat serkentőleg a gazdaság egészére.*” [Kiem. tőlem: K. G.; Harsányi László: In: Daubner-Horváth-Petró (szerk.), 162. old.]

Mindezt történelmi kutatásokkal, szociológiai és gazdaságelméleti megfontolásokkal (ha nem is bizonyítani, de) közelíteni lehet. A kultúra fontosságát mennyiségileg bizonyítják ezek a számítások, ám a *minéműség* kérdéseire nem adnak választ.⁷⁶ Tehát: *a gazdaságstatisztikai és az elméleti megfontolások csak együtt vezethetnek (tisztességgel indokolható) döntés-előkészítésekhez és döntéshez.*

3.4. Civil és nonprofit a négy szektoros gazdaságban

A 2. számú sémában, a nonprofit szektoron belül, különösen fontos az alapítványok és egyesületek szerepe. A mai alapítványi, egyesületi működési ellentmondások, a gazdasági nehézségek alapvetően nem a jogi szabályozás hiányosságaira vezethetők vissza. A mai nonprofit létet még mindig lényegesen befolyásolják a rendszer újbóli létrehozásának (1987-1993) politikai körülményei; az ezek nyomán kialakult társadalmi megítélések, tehát a bizalmatlansági légkör.⁷⁷ Egyrészt a nonprofit szektor és ezen belül az alapítványi világ kialakulása a rendszerváltás előkészítésének és megvalósításának tényezője volt (tehát nem valamiféle következmény); és ma is fontos szerepe van és lehet az európai átmenetben ill. a globalizáció hatásainak kezelésében.

⁷⁶ A kibocsátással (output) való mérhetőség és mérés ellentmondásos jellege, igazán nagy mintán, visszamenőleg a marxizmus-leninizmus oktatás esetében lenne mérhető. A múltbeli oktatási kiadásokba ugyanis be kell kalkulálni az erre fordított összegeket. Emlékezzünk: esti egyetemek; munkahelyi tanfolyamok; Politikai Főiskola; ágazati vezetőképzők; helyi-, megyei-, szakágazati –szakmai továbbképzések; párt-, KISZ-, munkásőr-, vöröskereszt-, nőtanács- stb. oktatás! Továbbá: a munkaidőn *belüli* oktatás költségeit. És végül a lakosság utazási és idő ráfordításban mérhető és becsülhető költségeit. Ez a jelentős társadalmi (állami + munkahelyi + háztartási) ráfordítás az akkori hegemon ideológia szemszögéből teljesen kárba veszett. És éppen itt jön a paradoxon: *ez a hatalmas ráfordítás haszonnal járt, hiszen a szocialista felvilágosítás fórumai a kritikai gondolkodás érének és elterjedésének fórumai voltak. Ez a képzés ugyan a fejlett szocializmus építését célozta, ám éppen a meghaladásához járult hozzá.*

⁷⁷ Sajnálatos történelmi ismétlődés tanúi lehetünk. Majd a 4. fejezetben, empirikus bázison bemutatom, hogy az *akkor*, az 1950-es évektől új intézményrendszer, a művelődési otthonok munkáját, helyzetét évtizedekig meghatározták a létrehozás ideológiai és fizikai körülményei.

6. számú séma
Mit finanszíroznak?
Célok

<i>Szervezeti szempont</i>	<i>Szakágazati szempont</i>	<i>Funkcionális szempont</i>
<p>1.) Intézmény, szervezet</p> <p>1.1. Profit orientált</p> <p>1.2. Költségvetési</p> <p>1.3. Nonprofit</p> <p>1.4. Háztartás</p> <p>1.5. Külföld</p> <p>2.) Tevékenység, produktum</p> <p>3.) Közvetítőrendszer</p> <p>4.) Fogyasztás befogadás</p>	<p>A TEÁOR 1,3,4,6, ágazatának kulturális jellegű szakágazata illetve tevékenysége</p> <p>2.) Kiadói, nyomdai, sokszorosítási tevékenység</p> <p>5.) Kereskedelem</p> <p>7.) Gazdasági szolgáltatás</p> <p>8.) Oktatás</p> <p>9.) Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás</p> <p>Komplex</p>	<p>1.) Őrzés</p> <p>2.) Termelés és alkotás</p> <p>3.) Elosztás és közvetítés</p> <p>4.) Fogyasztás és befogadás</p>
<p>[A szakágazati szempont forrása a TEÁOR = Tevékenységek Ágazati Osztályozási Rendszere]</p>		

Mindezeket a közvélemény és a mindenkori pénzügyi bürokrácia nem eléggé ismeri és ismeri el. Másrészt nemcsak a szocializmus lebontása, hanem a spontán privatizáció is részben az alapítványokon keresztül történt. Ezt viszont sem a közvélemény sem a politika nem felejtí el és bocsátja meg a köz (és a politika) mindenkori másik-, többi résztvevőjének. A profitorientált szektorban gyorsan igazolódik Kornai János (először megrázó) megállapítása: 2050-ben senki sem fogja kérdezni, miből lett a nagyapa vagyona... s a száz leggazdagabb mellé legyintve tesszük oda az ismertté váló többi. Ám az alapítványi, egyesületi világban uralkodnak a bizalmatlanság alapján született, gúzsbakötő bürokráciák. Ahhoz, hogy a jogi eszközökkel kezelhető gyakorlati gondok lényegét megértsük, ezt a dimenziót is szükséges vázlatosan áttekinteni.

A szovjet befolyás felszámolását, a többpártrendszerre való áttérést, a piacgazdaság kialakításának lehetőségét (az idősebb) Bush és Gorbacsov elnökök máltai megegyezése döntötte el. Ám a hosszabb távú történelmi háttér az európai trendhez, a nyugati keresztény kultúrához való visszatérés jelentette. [Tömör összefoglalását lásd: Pomian] A társadalom felrázása, felkészítése, visszavétele – az 1956-os forradalom hőseinek áldozatán és a reform kvázi piacgazdaságán *kívül* – jelentős részben a civil szerveződések kereteiben történt.

Amint arról a 2. számú séma bemutatásakor szó volt, nálunk a rendszerváltás egyik meghatározó jellemzője volt az állami tulajdon privatizálása, tehát profitorientálttá szervezése. A másik meghatározó jellemző és mondanivalóm szempontjából a lényeg: *a költségvetési intézmények égisze alatt, már korábban létrejött szerveződések tömegével váltak formális, bejegyzett szervezetté, nonprofit jogi személylé.*⁷⁸ *A civil és a nonprofit fogalmak nem teljesen szinonimák és nincsenek fő- és részhalmaz viszonyban. A közbeszédben használt civil kezdeményezés,*

⁷⁸ A mai nonprofit szektor kialakulásának és lényegének megértéséhez nélkülözhetetlenek Kuti Éva és Harsányi László tanulmányai; a jogi-szabályozási keretek teljes áttekintéséhez pedig Pavluska Valéria könyve fontos. Az alaplíművek és az egyébként sokasodó szakirodalom ellenére még néhány évig azonban bizonyára eltart az értelmezési és eligazodási letisztulás.

civil társadalom, civil szektor, civil szféra kifejezések esetében civil az, ami nem állami és nem gazdasági. Szellemesen jegyzi meg Beke Pál, hogy az alulról, a polgárok akaratával létrehozott szerveződések civilek, „... nemcsak abban az értelemben, hogy nem egyenruhások, nem katonai és nem egyházi szerveződések (mert valamikor ekként értelmezte őket egy erre hivatott kézikönyv), hanem abban az értelemben is, hogy amit tesznek, az ... önkéntes polgári együttműködés” [In: Gelencsér (szerk.), 2002. 262. old.]

Tehát „a civil” egyéni, polgári, szabad kezdeményezésű, nem profitorientált és közösségi jellegű tevékenység. A közbeszédben manapság az egyház is a civil része, tehát nem állam és nem gazdaság. Ám érdemes itt utalni Molnár Tamás ettől ugyan csak részben eltérő, ám történelmi távlatban pontosabb megoldására. Szerinte ugyanis a társadalom három nagy alapintézményre osztható; ezek az az állam, az egyház és a civil társadalom. ”Természetes, hogy a közösségi együttélés e három alapintézménye közül mindegyik megpróbál felülkerekedni a másik kettőn, mert bár működési területük és eszményeik eltérőek, de közös bennük az egész társadalom fölötti hatalomgyakorlás vágya.” [Kiem. tőlem: K. G.] Molnár mondanivalójának lényege: „A történelemmel és a történetírással kapcsolatos megállapítások ellenére – és a valóság dacára, melye azt mutatja, hogy a koronként változó erőviszonyok szerint, hol az államé, hol az egyházé volt a vezető szerep – a mai helyzet egy jelentős újdonsággal szolgál. Arról van szó, hogy – az emberiség történetében először – korunkban a civil társadalomé az elsőség!” [Molnár, 7-8. és 9-10. old.] Az egyházi és az állami hatalom gyakorlás történelme után a civil társadalom elsősége következik Varga Csaba szerint is: állam- és a gazdaságközpontú fejlesztések után a civilközponitú fejlődés korszaka következik. [Lásd: Varga, 1997.]

Megkülönböztetem a *civil szerveződések*et és a *civil szervezeteket*. A civil szerveződések a háztartás bázisára épülő, ám a háztartás kereteiből kilépő, rendszeresen ismétlődő tevékenységeket folytató olyan közösségek, amelyek nem formalizáltak (nincs írásbeli tagnyilvántartás, alapszabály, szervezeti és működési szabályzat), nem profitorientáltak és nem jogi személyiségek. (Pl. baráti társaság, kártyakör, disznóvágó társaság, szüretelő kör, stb.) *A rendszerváltás előtti civil szerveződések meghatározóan fontos szerepet játszottak a civil*

szervezetek kialakulásában. A civil szerveződések *egy részéből* alakult ki a civil szervezetek (formalizált, bejegyzett, nem profitorientált jogi személyek) *egy része.* [Lásd: a 2. számú sémát.]Ezt a folyamatot, a rendszerváltással kialakult új szükségletekkel együtt, statisztikai elemzésekre alapozva mutatja be Kuti Éva tanulmánya, amelyben a szervezetek létrehozása mögött számos motívumot sorol fel.

„Kétségtelen – jegyzi meg Kuti –, hogy ezek a szervezetek többségükben a mindennapi élet apró szükségleteihez igazodnak, s közvetlenül nem a társadalom egészét, hanem csak annak szűkebb csoportjait szolgálják. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy *a társadalom egészsége végső soron legalább annyira függ a hétköznapi problémák megoldásában segítséget kínáló, az aktív cselekvésbe és a kisebb, helyi közösségekben való beilleszkedés lehetőségeit biztosító szervezeti hálótól, mint a makrotársadalmi intézményektől.*” [Kuti, 1996. 909. old. Kiem. tőlem: K. G.] A megtörtént társadalmi átalakulás szemszögéből és a leendő, kívánatos, organikus fejlődés érdekében éppen ezt a szervezeti hálót tartják meghatározóan fontosnak a már idézett Molnár, Varga és Beke mellett mindazok, akik a település és közösségfejlesztés összhangjában, a népfőiskolák szerepében, az aktív, közösségi művelődés folyamataiban gondolkodnak.

A civil szerveződések szervezetté, majd nonprofit szektorrá válásában azonban nemcsak a társadalmilag alulról, hanem az *oldalról, a meglévő intézményekből, sőt felülről, az államtól induló kezdeményezések is alapvetően fontosak voltak.* Pavluska Valéria áttekintése szerint: „1.) 1987-től, de különösen 1989-től kezdve önálló jogi személlyé váltak a korábban művelődési házak, népfőiskolák, népfőiskolák, szakkollégiumok, táncházak, városvédők, faluszépítő csoportok, olvasótáborok és más közösségek, melyek látszólag politikailag ártalmatlan közösségi tevékenységet folytatnak, de védőernyőre valószínűleg többségüknek nem ezért volt szükségük. 2.) Legalizálódtak az addig elfojtott, gyakran ’illegális’, mivel elsősorban politikai célokat, illetve a fennálló rendszer értékrendjével igazán nem harmonizáló törekvéseket (pl.: a szegényeket, a hajléktalanok támogatását) megfogalmazó szerveződések. Ekkor léptek a teljes nyilvánosság elé a

későbbi parlamenti pártok elődszervezetei... 3.) Valódi autonómiát szerez(het)tek a korábban erőteljes állami kontroll alatt működő civil közösségek... A szektor újjászületésében nem kevésbé jelentősek azonban azok a konjunkturális hatások sem, melyeket már valóban a rendszerváltás eredményezett.” [Pavluska, 112. old.]

*Mi az összefüggés a civil és a nonprofit között? Szerintem közgazdasági értelemben nonprofit tevékenység, szervezet, szektor mindaz, ami nem profitorientált. E tekintetben tehát a gazdasági világ csak két részre oszlik: profit és nonprofit szférára. Ebben az értelemben a költségvetési intézmény- és tevékenységrendszer, a statisztikai és jogi definíciók szerinti nonprofit rendszer és a háztartás egyaránt a közgazdasági nonprofit szektor része. Ám a méréshez, megszámláláshoz határozott definíciókra van szükség. A *Nonprofit szervezetek Magyarországon 2000* című, kitűnő KSH kötetet szerint legtágabb a *jogi értelmezés*, amely szerint minden nem profit célú szervezet nonprofit, amelyeket a Ptk. alapján, mint ilyet bejegyeztek. A *statisztikai definíció* szűkebb; itt az a nonprofit, amire az előző körből rákérdez, amit mint ilyet mér a statisztika. [Lásd: Bocz, etc. 19-20. old.] Az áttekintést a 7. séma foglalja össze.*

A 2003. évi L. tv. (a Nemzeti Civil Alapprogramról) 14. § b.) pontja szerint: „civil szervezet: az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény alapján létrejött, jogi személyiséggel bíró társadalmi szervezet, szövetség (kivéve a pártot, a munkaadói és munkavállalói érdekképviseleti szervezetet, a biztosító egyesületet, valamint az egyházat), és a Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény alapján létrejött, jogi személyiséggel bíró alapítvány (ide nem értve a közalapítványt)”. [Magyar Közlöny, 2003. 82. szám. 6531. old.] *Ez a meghatározás*: nem azonos a közbeszédben használt civil értelmezéssel; nem azonos a tudományos fejtegetések civil értelmezésével; és nem teljesen azonos a KSH fenti, nonprofit szektor (statisztikai) fogalmával. A hivatkozott törvény szerinti civil szervezetben nincs benne ugyanis a közalapítvány és az érdekképviseleti szervezet. *A közbeszéd civil fogalmából kilóg az állam (és a vállalatok) által létrehozott alapítvány és közalapítvány; kilógnak a köztestületek; de benne vannak a pártok és az egyházak...*

Ha az itt tárgyalt problémakört a gazdasági újratermelés szervezeti dimenziójában értelmezzük (az általam készített 2. számú sémában) a nonprofit szektor azonos a KSH kötetből idézett ábrával, tehát a 8. számú séma teljes halmazával. A civil szektor viszont nem azonos sem a nonprofit, sem a háztartási szektorral, ám nem is ezek felettes halmaza

*vagy közös része; hanem az egész négy szektoros gazdasági újratermelés társadalom-szervezési dimenziója, metszete.*⁷⁹

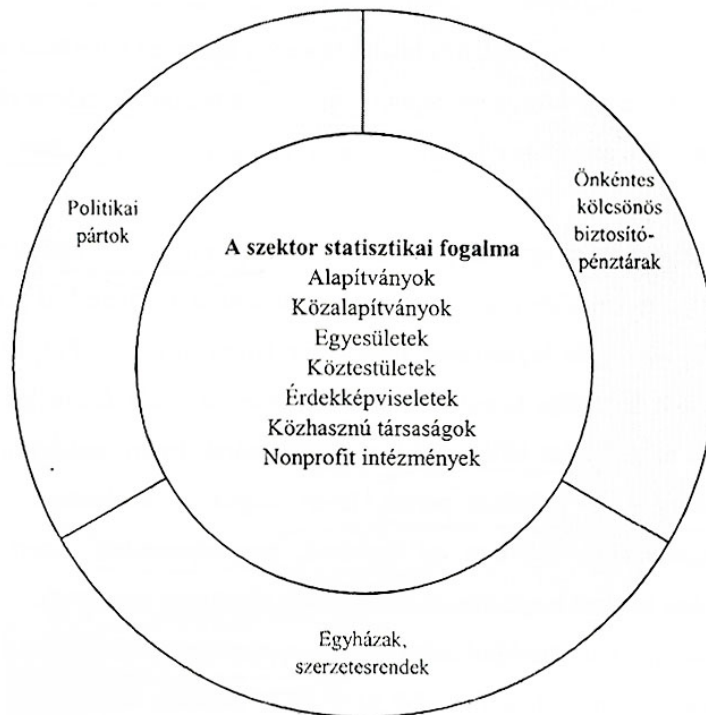
A civil szerveződések egy része nonprofit szervezet. Ám nem minden nonprofit szervezet civil szerveződés, noha elsődleges feladata a civil világ közvetlen szolgálata. A nonprofit szervezetek a szó tágabb, általános, köznapi (tehát nem jogi) értelmében közhasznúnak tartják munkájukat, ám nem mindegyik tartozhat vagy tartozik a közhasznúsági törvény hatálya alá. A nonprofit szervezet (egyház, párt, szakszervezet, érdekképviselő, egyesület, alapítvány, köztestület, közhasznú társaság, stb.) termelhet profitot, ha az alapító okirata ezt megengedi, de nem ez a célja, nem ez a küldetése. Ami a tulajdonlást illeti: a vagyon korlátozottan fogalomképes magántulajdon, de nem személyi; a 2. számú sémában ezért használom a közösségi megjelölést.

A művelődés finanszírozásában és szervezésében ma már fontos szerepű alapítványok egy (különösen gazdasági szempontból) jelentős része nem alulról jövő kezdeményezés nyomán alakult ki. Az állami vállalatok, költségvetési intézmények, egyházak, társadalmi szervezetek és a háztartások ernyője alatt működött szerveződések szervezetté, jogi személyiségekké alakultak (és persze teljesen új szerveződések is létrejöttek és bejegyzetté váltak). Ezek a sok, apró forrásból gyűjtő és osztó szervezetek.

Jelentős volt a külföldi személyek és szervezetek magyarországi alapítványi megjelenése is. Politikailag meghatározott, vagyonszerzési, átmentési akciók is történtek. Létrejöttek az önkormányzatok, a Kormány, a Parlament illetve az egyes minisztériumok által finanszírozott alapítványok; majd közalapítványok; mint az állami feladatátadás; kvázi vagy tényleges társadalmisítás intézményei. Ezen belül több kisebb-nagyobb önkormányzati és néhány óriási, állami pénzt-osztó alapítvány van. Ezek feladata: az államtól kapott pénz szétoztása az alapító okiratukban meghatározott célokra és az ott leírt módon. Vannak továbbá olyan alapítványok, amelyek az alapítótól csak vagyontömeget kaptak, ennek működtetéséből élnek, de nem kapnak tovább osztandó állami vagy önkormányzati pénzeket.

⁷⁹ Véleményem szerint a rendszerváltás társadalmi előkészítése a civil szférában és a kialakuló nonprofit szektorban történt. Hasonlóan meghatározó lehet a szerepük az EU csatlakozás társadalmi adaptálásában.

7. számú séma
A nonprofit szektor jogi és statisztikai fogalmának kapcsolata



[Forrás: Bocz, etc. 19-20. old.]

A háztartási, a profit és a költségvetési termeléstől, szolgáltatástól *eltérő* elveken szerveződő újraelosztás és termelés az alapítvány. Ezért a hatalom és a mindenkori kívül rekedtek félnek tőle. Kuti Éva szerint a szocialista korszakban: „Az alapítványokat a hatalom még az egyesületeknél is nagyobb gyanakvással kezelte. Ennek a gyakran ellenséges magatartásban megtestesülő gyanakvásnak az okát kiválóan ragadta meg Tsyboula, aki – egyébként nem a magyar, hanem a franciaországi nonprofit szektor történetét elemezve – kimutatta, hogy „a központi hatalom szemszögéből az alapítvány veszélyt jelent, hiszen elkülönített vagyona befolyást biztosít számára, még pedig éppen azokon a területeken (oktatásban, kultúrában, társadalompolitikában), amelyeket az állam ellenőrzése alatt szeretne tartani.” Ebben az értelemben nem tekinthető véletlennek, hogy a totális hatalomra törekvő Rákosi rendszer az alapítványokat nem csak egyszerűen megszüntette, hanem még az alapítványi formát is kiirtotta a magyar jogrendszerből, miközben az

állami ellenőrzés alatt működő egyesületek egy részét megtúrta, sőt még állami támogatásban is részesítette.” [Kuti, 1998. 46. oldal] *A probléma ismét felmerült a rendszerváltáskor is.* [Lásd: Kuti, 1998. 68. old.] A rendszerváltáskor minden politikai törekvés (több-kevesebb sikerrel) létrehozta az alapítványi hátterét, *az alapítványokon keresztül működtethető imaginárius hatalmat. Ma még tudjuk* (mert láttuk), hogy állami vállalatok, bankok vagyonának alapítványba vitele ténylegesen privatizáció volt. *Ma még tudjuk* (mert tettük), hogy állami, költségvetési tulajdon alapítványba vitele ténylegesen társadalmisítás volt. Lényeges a különbség: *Ott nagy az egyéni haszon; itt nagy az egyéni áldozat.*⁸⁰

A felelős, átgondolt, nem kapkodó, hosszú távú jogi szabályozás funkciója a bürokratikus görcsök oldása és egy távlatos struktúra alapjainak megteremtése. Tehát: az alapítványok tényleges társadalmi szerepének elismerése és lehetőségeinek jogi eszközökkel való ösztönzése. *A forrásközpontok és a közvetítők nonprofit lehetőségeit meghatározó jogi szabályozás elemzésekor:* tudomásul kell venni, ahogyan Kuti Éva fogalmazza: „szektor született”! Még mindig átalakulóban van a magyar politikai-gazdasági-társadalmi rendszer, tehát az alapítványok esetében sem lehet a végleges, tökéletes megoldásra törekedni. Az „egész” újabb rossz szabályozása helyett a „részek” javítására kell törekedni. Nyilvánvaló továbbá, hogy az EU-szabályozásokhoz való alkalmazkodás követelmény. Ám ahol szabadon szabályozhatunk, ott a bevált és mérvadó rendszereket érdemes tanulmányozni és figyelembe venni pl.: USA, Németország, Svédország.

A jelenlegi alapítványi szabályozás minden eleme a bizalmatlanságra épül. Ezért van az, hogy forrásteremtő, ösztönző elemek, innovációs multiplikátorok nincsenek a rendszerben, viszont az agyonszabályozás burjánzása elindult. A jogszabályi szemléletet követve a tényleges pályázati rendszer olykor arcpirítóan bürokratikus. Miközben a privatizáció sokoldalúan vitatott, aközben a bürokrácia az alapítványokat

⁸⁰ Az elmúlt tíz év során gyakorta eszembe jutott a római jogból: „amihez rosszul kezdtek hozzá, sem idő, sem jó akarat nem tudja rendbe hozni”. Am persze, erősítem is magamat: „*Die solo non exstructa Roma*” = *Róma sem épült fel hirtelen..., tehát a szorgalmas szakszerűség építheti a jövőt.*

akarja „elkapni”... Tehát: *a bizalom elve, a segítség szándéka, a multiplikátor beindításának törekvése lehet a szemlélet formálás alapja.*⁸¹

Az alapítványokkal kapcsolatban tehát az alábbi problémakörök léteznek: politikai, hatalmi, társadalmi megítélési, szemléleti; fogalmi zűrzavar; forráshiány, pályázati ellentmondások; bürokrácia; közvetlen irányítás és vezetés (kuratóriumok); s csak végül, de persze nem utolsó sorban a tételes jogi szabályozás.

Mindezekből a jogalkotás segítése érdekében, óvatosságra intő megfontolások adódnak.

Nem szabad arra törekedni, hogy mindent, ami civil vagy nonprofit egy halmazba tegyünk. A civil inkább a társadalom-szervezési dimenziót, a nonprofit inkább a gazdálkodási jelleget hangsúlyozza.

Nem szabad azt hinni, hogy egy átmeneti társadalom bonyolult viszonyrendszerét és fogalomhasználati kavalkádját most és egyszer s mindenkorra rendbe tudjuk szedni.

Ne növeljük a fogalmi zűrzavart (közalapítvány, közhasznú szervezet, köztestület, közhasznú társaság), mert az a társadalmi elismertséget gátolja.

A méret miatti különbségek egy halmazban nem férnek el. Például köztestület a Magyar Tudományos Akadémia és a helyi hegyközösségi tanács is... Vagy: magánalapítvány pl. a milliárdos épülettel bíró, milliókat mozgató, az állam által létrehozott Magyar Kultúra Alapítvány és a számtalan apró (ám persze áldásos és fontos) szociális segítő alapítvány is. Továbbá nem kezelhető együtt az *alap* és az *alapítvány*.

A mai aktualitás, *az éppen most formálódás miatt bemutatok néhány példát arra, hogy a gazdasági elemzés miként segítheti az értelmezést és a jogalkotást.*

⁸¹ Ez utóbbira jó példa a 2003. L. tv. Ez a törvény minimum 0,5 %-ot, maximum az adóbevallást készítőik által felajánlott egy százalék dupláját irányozza elő. Ha „a szektor” ad magára, beindít egy felvilágosító akciót, mert így elvileg akár 2 % is a szektorhoz juthat (plusz az egyházi 1 %)! Miközben „a területen mi tudjuk”, hogy mit kéne csinálni, mire kellene a pénz, merre változik az élet, „merre van előre” – nos, eközben a pályázati kiírások jelentős része mesterkél. Spekulálva próbálunk megfelelni az elvárásoknak. Aztán: a feltételek túlzottan bürokratikusak; nehezen értelmezhetőek. Lebonyolítási költség, bankköltség, belföldi lebonyolító; a pályázati finanszírozás bizony társadalmilag sokba kerül.

Az 5. számú sémában, a közvetlen és a közvetett finanszírozás mellett feltüntettem a *rejtett finanszírozást*. Itt nem bűnözésről, vagy annak megmagyarázásáról (és nem a szektor feljelentéséről) van szó, hanem *egy sajátos társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszer nem szabályozható és nem szabályozandó elemének megértése a cél*. Kuti Éva legújabb könyvében [Kuti, 2003.] a „*magándöntések közpénzekről*” azt jelenti, hogy az állam lemond az adóbevételek egy részéről, s azokat (az én csoportosításom szerint) az alábbi módokon átengedi az egyéni vagy vállalkozói döntési hatáskörbe.

- A társasági nyereségadó egy kis részéről való lemondás és döntési lehetőség, pénzbeni adomány esetén.
- A társasági nyereségadó egy töredékéről való lemondás és döntési lehetőség műalkotás vásárlása esetén.
- A személyi jövedelemadó egy kis részéről való lemondás és döntési lehetőség pénzbeni adomány esetén.
- A személyi jövedelemadó egy részének visszaigényelhetősége tágabb kulturális célú ráfordítások esetén. (Képzés, számítógép-vásárlás, önkéntes nyugdíjpénztár, biztosítás.)
- A 2 x 1 %, illetve a nemzeti civil alapprogram lehetőségei.
- A programfinanszírozás (pl. Nemzeti Kulturális Alapprogram) adó jellegű forrásainak átengedése.
- A nonprofit szervezetek cash flow-jának időleges használati átengedése, az adóigazgatási eljáráson keresztül.⁸²

Ezek a látható és elvileg mérhető vagy legalábbis becsülhető támogatások. „Másféle számbavételi problémát vetnek fel – írja Kuti – a nonprofit szervezetek tevékenységéhez kötődő adómentességek. Az ezek révén kapott állami támogatások egyáltalán nem jelennek meg a statisztikai adatokban, gyakorlatilag „láthatatlanok.” [Kuti, 2003. 113. old.] Szerintem nem baj, hogy ezeket se mérni, se becsülni nem tudjuk; fontos, hogy elméletileg, politikailag és módszertanilag *képesek legyünk kezelésükre, a multiplikátor hatás beindítására, sőt fokozására.*

Gyakorlati tapasztalatok szerint, a 2. számú séma első oszlopában jelzett *rejtett finanszírozás áramlatai* nyomon követhetőek egy-egy szervezeten

⁸² Közgazdaságilag a pillanatnyi cash flow az amortizáció és a be nem fizetett nyereség adó. A vállalkozási tevékenységet is folytató nonprofit szervezeteknek az adót csak az adóévet követő május 30-ig kell befizetni, tehát az első hónap be nem fizetett adója pl. 15 hónapig náluk van. Nagy szervezeteknél ez nem elhanyagolható lehetőség.

belül. Egyrészt közvetlenül: az egyik tevékenység költségeinek növelésével a másik javára. Másrészt közvetetten: ahol lehet az általános költségek leosztásának súlyozásával. A szervezeten belüli lehetőségek elsősorban a vállalkozási és a nonprofit tevékenységeket egyaránt végző cégeknél merülnek fel. Ez a gyakorlat persze jól ismert volt a nonprofit szektor létrejötte előtt is.

A rejtett finanszírozás nyomon követhető *a nonprofit szektoron* belül; sőt az egyik leghatékonyabb marketing módszer éppen ez: az együttműködésben rejlő előnyök kihasználása. Hasonlóan részletezhetnénk *a szektorok közötti, a szférán belüli, sőt a szférák közötti (egészségügyi, kulturális, stb.; vagy politikai, civil stb.) áramlásokat is.*

A leíró közgazdasági elemzés ezen a ponton a normatív tételezés marketing dimenziójához járulhat hozzá. A nonprofit szektorban ugyanis példák sokasága igazolja a rejtett finanszírozás, a „magyar ötös” hatékonyságát; tehát a profit, a költségvetési, a nonprofit alapítvány és egyesület, valamint a háztartás együttműködését.⁸³

Az áramlások áttekintése után *a rejtett finanszírozás módjait, technikáit mutatom be.* Ezek közül a legnehezebben mérhető az imént említett

⁸³ Az illusztráció egy kisvárosi családsegítő központ kulturális rendezvénye; mondjuk a szegény családok karácsonyi csomagjának átadásával a középpontban. *A költségvetési családsegítő intézet a költségvetési* művelődési otthonban (költségvetési szektor), az egyik helyi *egyesület* és a segítő kapcsolatok *alapítvány* közreműködésével (nonprofit szektor) az érintettek családtagjaival együtt (háztartás) szervezi az eseményt, és közreműködést kér egy papíripari cégtől (profit szektor). Ez utóbbtól gyönyörű, határozottan exkluzív szalvétákat kérnek a csomaghoz és a szeretetvendégséghez. *Íme, az első nem mérhető társadalmi hatás:* a csomagba nem csak élelmiszereket tesznek (ezeket féláron adja a profitorientált kereskedő, mert egyben, ötven csomagot rendelnek nála...), hanem luxuscikket is; tehát *segítenek és lendítenek (öröm!) is.* A cég szalvétáival terítenek, s ez a cégnek reklám, mert nemcsak szegények, de potenciális vásárlók is jelen vannak (mint pl. polgármester, rendőrfőnök), akik majd a gesztust nem felejtik el. Gondoljuk végig ugyan ezt pl. a mozgáskorlátozottak rendezvényével kapcsolatban, benne a kerekesszékes bált is. A súlyos pénzekért tervezett és kivitelezett rámpa ténylegesen olcsóbb volt, mint az egyébkénti piaci ára...

szervezeti koordináció. Szóba jöhet a tanácsadás, előadás, könyvelés; a kapcsolati tőke aktivizálása; a munkaerő átengedése; a közös produciók komparatív előnye; az árendedmény; a tárgyi és szolgáltatási segítség és végül az érték tételezett család. *Mindezek költségviselők szerinti lehetséges csoportosítása a következő:*

A költségek átvállalása: más produktumok vagy tevékenységek megdrágítása; pl. fénymásolás, leírás, telefonálás, posta, szerelés- festés-mázolás.

Bevételtől való lemondás: a fedezet, a nyereség (és az adó) csökkentése; pl. olcsóbb étkeztetés, kedvezményes szállás, helyiség adás, szállítás, eszközök és munkaerő kölcsönzése.

Idő és kapcsolati tőke átadása: a munkaidő, szabadidő terhére végzett szolgáltatás és a kapcsolati haszonról való lemondás; pl. tanácsadás, szervezés, térítés nélküli megnyitó beszéd, előadás. Már a korai infrastruktúra vizsgálatok kimutatták, hogy e téren a munkaerő elbújik. Érezzük, látjuk, tudjuk a munka eredményét, de a pénzbeni ráfordítást máshol számolják el.

Az érték tételezett család szerintem se nem fekete, se nem szürke gazdaság; ez a kegyes család gazdaságtechnikai megjelenése. (Erről a jogi ellentmondások vázolásakor még lesz szó.)

Kétségtelen, hogy a mai nonprofit gyűjtögetés költséges a szervezetnek, a közvetítőnek, a tanácsadónak, ötletadónak és végül a célzott személynek és intézménynek. Kornai János írja a *Hiány*-ban, hogy „azt szeretném, ha a könyv 'életszagú' lenne, s mindazok, akik tapasztalatból ismerik a leírt jelenségeket, igaznak éreznék állításaimat. Ugyanakkor előre ki kell jelentenem: a könyv legtöbb állítását nem tudom adatokkal egyértelműen igazolni...” [Kornai, 1980. 24. old.] Nos, a kulturális szférában, a nonprofit szektor több elemének létrehozásában, működtetésében és elemzésében szerzett tapasztalatok alapján *az alábbi következtetésekre és becslésre jutottam.*

A nonprofit produciók létrehozása, a szektor működése illetve az egész kulturális szféra mögötti, *az elvileg pénzben mérhető* (bár ismét hangsúlyozom, hogy ez a felhasznált idő, tanács, előadás, ötlet, szervezés esetében gyakorlatilag pontosan aligha lehetséges) *ráfordítás a mértnél és a munkaidő ráfordításon keresztül becsültnél jóval magasabb.*

A társadalmi hatás, a társadalmi haszon a mérhető kibocsátásnál (output) jóval nagyobb; tehát logikus, ha más kategória, pl. a Petró Katalin által is hivatkozott átbocsátás (throughput) használatával kísérletezünk [In: Daubner etc. (szerk.), 17. old.], noha mérni nem fogjuk tudni, legfeljebb becsülni. *A mérés végeredménye ugyanis a társadalmi alku, mint az energiákat levezető, a robbanásokat elkerülő szelep-szerep; a viszonylagos egyensúly, a permanens vagy explicit polgárháború elkerülésének, más szavakkal a társadalmi jól-lét érzésének a számszerűsítése lenne.*

A jogalkotás lehetséges, művelődés-gazdaságtani segítése terén nézzünk meg néhány példát, a Polgári Törvénykönyv (Ptk.) egyes paragrafusaira hivatkozva.

74/A§(1) „Az alapítvány javára a célja megvalósításához szükséges vagyont kell rendelni.” Ki dönti el, hogy mennyi a szükséges? Van-e a bíróságok mellett erre szakértői apparátus? Zárt alapítványnál az induló (részben vagy egészben felhasználható) vagyont és ennek hozadékát, a vállalkozói és más bevételi lehetőségeket kell elvileg vizsgálni. Nyílt alapítvány esetében csak a működés megkezdéséhez feltétlenül szükséges vagyont kell rendelkezésre bocsátani. [74/B§ (4) bekezdés] *Tömegével jöttek létre alapítványok elégtelen vagyonnal.* Sokunk köznap gondolatvilágában az alapítvány mint meghatározott célhoz rendelt vagyontömeg jelenik meg; ahol a célt a vagyon hozadékából finanszírozzák. A szépirodalomból, a történelemből tudjuk, hogy a főúr alapítványt tett, s ennek *kamataiból* diákok tanulását segítették. A nagyszony az alapítványnak szőlőbirtokokat adott, s ennek *hozadékából*... Mari néni a pénzéről úgy rendelkezett, hogy annak *hozadékából*... *Klasszikusan tehát nem gyűjtésről, pályázásról volt szó, hanem a vagyon pénzügyi vagy működő tőke hozadékáról.* Csakhogy: az 1987 óta létrejött alapítványok döntő többsége nem a hozadékból működik. Nem is működhet abból, mert a tőke ehhez kicsi vagy már el is olvadt. A kicsi tőkével indulók magatartása *a jószándék + reménykedés*; tehát alapvetően nem a racionális, hanem a vágyvezérelt gondolkodás.

Tipikus példája ennek a falusi önkormányzat és a jószándékú magánszemélyek által létrehozott, szociális célú alapítvány, százezer forinttal (majd gyűjtünk; majd pályázunk; majd a vállalkozók...). A hozadék a kötelező adminisztrációt sem fedezi, még akkor sem, ha a társadalmi elvárás szerint mindenki ingyen dolgozik. *Ahhoz, hogy*

többen önkéntesen, ingyen dolgozzanak, jól megfizetett szervezőkre lenne szükség. Nos, az ilyen alapítvány sok munkával, ám szakszerűtlenül pályázgat. Kevés forrásközpont engedi, hogy a megajánlott, feladatokra adott összeg 5-10 %-a a működési költségeket fedezze. A magánszemély adományozók többsége is elvárja, hogy a teljes összeg a célra fordítódjon. A pályázás közvetlen költségei, a pénzügyi lebonyolítás (például csupán a bank!), a szervezés (telefon) pénzbe kerül. Miből? *Ha nem lehet rezsiköltségeket elszámolni, a nemes szándékú szervezők szisztematikus, torzításra kényszerülnek.* A cél szerinti tényleges felhasználás számláihoz kiegészítő, hamis számlákat kérnek; persze ezek is pénzbe vagy viszont szolgáltatásba kerülnek. Vagy: a cél szerinti felhasználás számlái nem igazak, pl. az utazó vagy étkező valóságos létszám kevesebb, mint a feltüntetett. Ilyen és hasonló technikákról az egész ország tud. Sikerült visszaküzdenni a működési morált az 1980-as évekbe, *ám most a helyzet bizonyos szempontból nehezebb, mert nem a (javítható) tételes jog tiltja a rezszi hányadot. Az előzőekben vázolt szabályozási és politikai ellentmondások, a torz elvárások miatt alakult ilyen lehetetlenre a helyzet.* Ám ha a forrás (nagyon helyesen) engedi a rezsiköltségek elszámolását, a kialakult helyzetben az sokszor nem a finanszírozott közvetlen cél rezszi háttérét, hanem a szervezet létének a fedezetét szolgálja. Ez először nyilvánvalóan a határon túlra áramló összegek megcsappanásakor derült ki. Számos külhoni, nagy magyar szervezet a konkrét pályázati céltól független (egyébként persze bizonyára áldásos) alaptevékenységének egy részét finanszírozta a rezsihányadból. Itthon és külföldön egyaránt beindulnak a fenti hamisságok is. *Mindezt lehetne nyíltan, csalás nélkül is intézni, ha olyan közhangulat alakulna ki, amely elismeri az intézmény (szervezet) finanszírozásának szükségességét, illetve az általános költségek fedezésének kényszerét is. Ehhez a jog az alábbiak szerint adhat segítséget:*

- A „szükséges vagyon” létének elemzését komolyan kell venni; tehát a bíróságok szakértőket vonjanak be. Ehhez persze meg kell teremteni ennek pénzügyi háttérét, akár pl. a 2003. évi L. tv. bázisán.
- A CLVI. tv. új változatában szabályozni szükséges azt, hogy a pályázatok engedjék a rezsiköltségek elszámolását. A rezsihányad létét, lehetőségét vagy nem létét semmilyen jogszabály nem

szabályozza. Részben a megnyugtatóan le nem zárt „intézmény vagy tevékenység (illetve feltétel vagy feladat) finanszírozás” vita folyamánként, részben a társadalmi valóságnak meg nem felelő, torz elvárások miatt alakult ki az, hogy a források célokat kívánnak finanszírozni. *A jog itt úgy segíthet, ha deklarálja a lehetőséget.* Tehát, ha ösztönzi azt, hogy a forrás a működésre, a rezsi-re is adhasson.

Miután a legtöbb gyakorlati probléma (a pénzhiány mellett) a kezelő szervekkel, a kuratóriumokkal kapcsolatos, ezt a kérdéskört is érintem. Itt ugyanis egy komplex kulturális problémáról van szó, amely politikai és etikai koordinációs gyökerű, ám határozott gazdasági következményekkel jár; megoldása az egész nonprofit szektor fejlődésének egyik lényeges kérdése. A jelenlegi szabályozással a kuratóriumok kinevezésének se a határozott, se a határozatlan ideje nem jó. Jó az lenne, ha a határozatlan idejű megbízatás szabályozottan, de a jelenleginél egyszerűbben visszavonható lenne. A kuratóriumok, az elnökök, vagy egyes tagok visszahívásának nehézségei a politikai társaslélektanra vezethetőek vissza. A Ptk. 74/C§ (6) szerint: „Ha a kezelő szerv (szervezet) tevékenységével az alapítvány célját veszélyezteti, az alapító a kijelölést visszavonhatja és kezelőként más szervezet (szervezetet) jelölhet ki.” Amint Lomniczi könyvéből is kiderül, ez egy igen nehéz kérdéskör; sokoldalúan vitatott, hogy pl. az elnök „csak úgy” visszahívható-e és marad tag; hogy egyesek visszahívhatók-e és mások maradnak; vagy csak együtt hívható vissza az egész társaság? *A gyakorlati, határozottan gazdasági következményű problémák a következők:*

- Számos országos vagy helyi alapítványnál a kuratóriumi tagok a létrehozáskor köztisztviselőként álló, helyi, országos, külföldi magyar jeles személyek voltak. Az alapítói szándék szerint tekintélyük, társadalmi súlyuk, kapcsolati tőkéjük kellett (volna) az alapítvány céljaihoz. Sok esetben azonban meg sem értették, hogy itt egy új világ alakul, szektor születik; egyszerűen nem értették ehhez a szervezeti-működési-gazdálkodási konstrukcióhoz.
- Ezek a jóakarató emberek a feladatot ingyen vállalták. Számos testület „népfrontos” logikával, mára már nem összeillő személyekkel jött létre. Az ingyen munka miatt felerősítetten ütköznek az önigazolási törekvések: az egyik hatalmat, a másik pénzosztást akar; a harmadik bürokratikus hajlamát éli ki,... a negyedik a racionális kérdések irracionálisításával a többi ellen politizál.

- Olyan is gyakorta előfordult, hogy megváltozott az alapítvány körüli világ; a feltételrendszer; a célokhoz más eszközök kellene; ám a kurátor személyisége már nem tud változni.
- Az is gyakori, hogy a személy irányultsága, elismertsége vagy idegállapota, egészsége változott, s mai helyzete nem esik egybe az alapítvány érdekeivel.⁸⁴

A mai közhangulatban nehéz szakszerűen bemutatni az egyébként kézzel fogható veszélyeztetést és sokszor az alapító ezt nyilvánvaló esetben sem meri vállalni. A bizalmi és a szakszerűségi elvből kellene kiindulni. Tehát egyrészt abból, hogy az alapító bizalomból kéri fel a kurátort, s ez megrendülhet veszélyeztetés nélkül is. Másrészt a konkrét feladatokhoz mért kurátori képesség és tényleges vállalási készség lehet a kritérium. Nyilván azért óvatos a Ptk. fogalmazás, hogy kormány illetve önkormányzati váltások után ne mindig mindenkit küldjenek el. Igen ám, de sok valóban magán alapítványra is vonatkozik a törvény! Ha a magán alapítónak, bármely (akár személyes) ok miatt megrendült valakiben a bizalma, akkor miért bízza rá a mű kezelését? Az alapítványok létrehozási lehetősége, tehát 1987 óta eltelt másfél évtized. Sorra tűnnek el a vállalati, banki, szervezeti, egyéni alapítók. A bíróságok számára most jön az igazi kihívás. Fel kell erre készülni, mert nem értenek hozzá; tanácskozások kellene; elemzések szükségeseek.

Az 1997. évi CLVI tv. legerősebb társadalmi kritikája az, hogy a 2000-re vonatkozó statisztikai adatok alapján, *nem szerzett közhasznúsági státuszt a szervezetek 58,1 %-a; ezen belül az alapítványok 41 %-a; a közalapítványok 24,3 %-a.* Ennek egyik oka, hogy nincs alapító: tehát ne bolygassuk az ügyet... Másik oka a már említett bizalmatlanság és bürokrácia. Sem munkával, sem pénzzel nem győzik a teljesítést. A gond az, hogy a szektor több, mint fele eleve elesik a jogszabályok által biztosított kedvezményektől. Sőt: a pályázati lehetőségektől is, mert a legtöbb forrás (nyilván óvatosságból) csak közhasznúakat enged a forráshoz. Így a hátrányos helyzetű községek kerülnek még inkább hátrányba, ezek esetében ugyanis az átlagnál nagyobb (62,7 %) a nem közhasznúak aránya.

Egy új gazdálkodási rendszer kialakulásának, *egy szektor születésének folyamatában* döntő fontosságúak lehetnek a főirányú közgazdasági

⁸⁴ Tudatosan nem politikai vagy etikai példát választok, hanem tételezzük fel, hogy egy dohányzás elleni alapítvány kurátorai keményen és nyilvánosan füstölnek...

gondolkodás által elhanyagolhatónak tekinthető jogi anomáliák. A hivatkozott törvény 7.§ (1) szerint a kezelő szerv „... *ülései nyilvánosak,*” amit a 7. § (2/a) szerint az alapító okiratnak kellene szabályozni. Igen ám, de ez értelmetlen és az alapítvány érdekeibe ütközik; tehát álságos. *Értelmetlen, mert* a nyíltság csak formálisan (és nem ténylegesen) szabályozható. Például a területi önkormányzatok üléseinek időpontját előzetesen ki kell függeszteni a hivatalban; ennek lokálisan van értelme. Ám alapítványok esetében mondjuk a meghirdetés sokba kerül. A 2003. L. tv. 9§ (1) és (2) bekezdés a nyíltságot honlapon keresztül biztosítja. De pl. az Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány alapító okirata (amely ugyancsak az MK 2003/82. számában jelent meg) a nyíltság biztosítását nem szabályozza. Ha netán a nyíltság meghirdetett, mi van, ha sokan komolyan veszik? Be se férnek; a kihangosítás és annak megszervezése sokba kerül.

Érdekbe ütközik, mert az alapítványnak lehetnek olyan cél szerinti titkai, amelyek nem sértenek ugyan személyiségi jogokat, de idő előtti kiszivárgásuk veszélyezteti a cél elérését; pl. kutatási, szociális, egészségügyi alapítvány esetében könnyű ilyeneket találni. A szervezeti gondok és megoldások, a pályázási stratégia és taktika, a kapcsolati tőke külsős megismerése befolyásolja a versenyben való lehetőségeket. Ha az alapítvány vállalkozásból (is) él, akkor a nyíltság egyenesen katasztrofális, hiszen az üzleti ötleteket egyszerűen elvehetik vagy versenyelőnyt szerezhetnek mások. Az álságosságra éppen a demokratikus gyakorlat mutat rá: nem hallottam arról, hogy valahova beültek volna fülelni...

18§ (3/D) szerint „... a közhasznú és egyéb vállalkozási tevékenység érdekében felmerült közvetlen költségeket (ráfordítások, kiadások), ... bevételarányosan kell megosztani.” Ennek semmilyen közgazdasági tartalma nincs. (Olyan, mint amikor egy multifunkcionális, több bérlős, almérő órák nélküli épületnél a villanyáram felhasználást négyzetméter arányosan számolják.) Persze ez kedvező a döntően vállalkozásból élő alapítványok esetében, mert (paradox módon) ezzel a közgazdasági képtelenséggel tudnak alapítványi munkát végezni. Ma még nincs reális megoldás, de a számviteli rendszer fejlődésével egy valóságos utókalkulációs szisztéma kidolgozható. Gosztonyi és mások elemzéseiből is kiderül, hogy az alapítványok bekerülési költségei és gazdasági

hasznuk egészen más, mint ahogyan azt a statisztikák be tudják mutatni. Mint már volt róla szó, a *költségek, ráfordítások jóval magasabbak a mértnél*. Nemcsak a rejtett finanszírozás máshol, másnál felmerült költségeiről van szó, hanem a kibocsátás gazdasági hatásának méréséhez is új megközelítések kellenek. Mert az elvileg mérhető output is nagyobb, mint a mért. De a társadalmi haszon nem a közvetlen output, hanem a társadalmi multiplikátoron keresztül jobb-lét.

6§ (1/A/2) szerint „... a közhasznú szervezetet vállalkozási tevékenysége után társasági adókötelezettséget érintő kedvezmény illeti meg.” Ennek mértékét és módját az évente változó társasági adóról szóló törvény szabályozza. *Az meg kellő rafinériával visszaveszi az itt adott kedvezményt. Ugyanis az adóalapot növeli a más gazdálkodó szervezettől kapott pénzbeni adomány.* Ezt a gondot a pénzügyesek is érzékelték, mert a 2002-ben érvényes szabályozáshoz viszonyítva a lehetőség 2003-ban valamelyest bővült.

A 13§ szerint „A közhasznú szervezet részére juttatott adományokat a könyv szerinti, ennek hiányában a szokásos piaci áron kell nyilvántartásba venni.” Az alapítványok (alapítást követő) finanszírozásának egyik kulcskérdésére az, hogy a pénzbeni adomány hogyan, milyen mértékben írható le a vállalkozói illetve személyi jövedelem adóalapból vagy adóból. *A másik kulcskérdés az, hogy a természetbeni, tárgyi adomány (föld, ingatlan, eszköz, berendezés, készlet, műalkotás, stb.) illetve a vagyoni értékű jog, know-how átadását támogatja-e az állam.* Amint Kuti Éva alapos áttekintéséből kiderül, 1987 óta a pénzügyi intézkedések folyamatosan szűkítik a nonprofit szektor forrásait. „Az első alapítványi botrányok igen hamar bekövetkeztek, s nyomukban egymás után születtek a korábbi kedvezményeket megnyirbáló intézkedések is. Az első ilyen lépést szinte észrevétlenül tette meg a pénzügyi kormányzat, amikor 1991-ben a számviteli törvénnyel (XVIII/1991) szüntette meg a természetbeni adományok adókedvezményét. Mire az – akkoriban még egyébként is gyerekcipőben járó – nonprofit érdekképviseletek észbe kaptak, törvényi javaslat már túljutott a parlamenti szavazáson. A helyzetet jól jellemzi, hogy a szakértők sem jöttek rá azonnal, mi is történt. A számviteli törvény megjelenését követően egy egész könyv... foglalkozott annak nonprofit szektort érintő következményeivel anélkül, hogy a természetbeni adományok kezelésében bekövetkezett változásról akár egyetlen

szót ejtett volna.” [Kuti, 1998. 68. old.] *Véleményem szerint a természetbeni adományok adókedvezménye a nonprofit szektor fejlődésének, valamint a négysektoros gazdaságban a multiplikátor beindításának egyaránt kulcskérdése. Vegyünk egy külföldi és két magyar példát.*

Az USA-ban, a kelet-nyugati vasutat építő Morgan, híres és hatalmas értékű könyvtárát, az épülettel együtt alapítványnak adta. (New York; Forman: *Regtime* című filmjéből is ismerhetjük.) Utódai se eltartani, se működtetni, se közcélúvá tenni nem tudták volna. A megállapított érték bázisán, évente bizonyos összeggel csökken az adóalapjuk. Jól jártak, mert apjuktól a dicsőségen kívül így örököltek is. Jól járt New York lakossága és a turisták is...Magyarországon az ilyen vagyionok megrekednek. Ha netán önkormányzatnak ajánlják fel, az elhárítja, mert nincs pénze a fenntartásra, működtetésre.

Magyarországon az 1989. évi XLIV. tv. alapján, 1990-ben a vállalatok természetbeni adományai levonhatóak voltak az adóalapból. A hivatkozott szabály életben létekor számolták fel a nagy könyvkiadók készleteit. Az eladás szervezése sok pénzbe és időbe került volna. Akik alapítványnak adták, jól jártak. Az alapítványok is jól jártak, mert

- önkénteseik szétszították a könyveket; szegényeknek és határon túliaknak;
- pótolták a könyvtári hiányokat;
- ajándékba adták segítőiknek, illetve díjcsomagokban;
- eladták antikváriumoknak, illetve elcserélték más hasznos dolgokra vagy pl. értékesítették becsületkassza segítségével.

Lejárat előtt 2-3 hónappal gyógyászati segédeszközt igen nehéz nagy mennyiségben piacra dobni. Alapítványnak átadva – a fentiek mintájára – még éppen áldásosan hasznosítható. Ugyanez a helyzet: konzervek, mosószeres, honvédségi tartalékok, növényvédőszeres, bútorok, székek, polcok, kisgépek stb. esetében is.

Ha a vagyontárgy értékével szakaszosan csökkenteni lehet az adóalapot, az jó az adományozónak: megszabadul az értékesítés költségeitől és garantáltan pénzhez jut. Ennél jelentősebb a virtuális hozadék: megszabadul a tehertől, ami csökkenti a szervezet gazdaság-pszichológia terheit. Jelentős a PR-hozadék, ami további szerepvállalásra, illetve a szektorral való üzleti együttműködésre serkenti: ad és még megrendelőként is keresletet támaszt.

Nehezebb kérdéskör a vagyoni értékű jog, szellemi termék, licence, know-how felajánlása és adóalap csökkentő elszámolása. *Consilio subest auxilium = A jó tanács már maga támogatás. A szektor jórészt ebből a nem mérhető, ám mérhetetlenül jelentős támogatásból él. A fizikai önkéntes munka is jelentős; ám igazán a szellemi befektetés, az ötlet, a tanács a fontos. Ez munkaórában mérhetően is megragadható pl. az életmód-, pszichológiai-, jogi tanácsadásnál. Ám az órával szorzott becsült óradíj összege kisebb, mint a tényleges output (= a társadalmi haszon = az egyén és közösség jobban léte). Tehát: a forgalomképes szellemi termék értéke is megállapítható; s ennek átadás esetén való, adóalap csökkentő lehetősége ismét társadalmi multiplikátorként működhet. Az mindenképpen fontos lenne, hogy egy (megvitatható) elméleti konstrukció és modellszámítás készüljön.*

A civil szektor, civil szféra, civil törekvés a napjainkat meghatározó társadalmi mozgásokat kifejező, megjelenítő kategóriák; a 2. számú sémában vázolt négy szektoros gazdaságot át- meg- átszövő dimenziók. Ezek jogilag és gazdaságilag intézményesült, statisztikailag mérhető illetve becsülhető megjelenése a nonprofit szektor. Amint a sémából is kiderül, valamennyi jellemzőjében lényegesen eltér a többi szektortól, tehát valóban új szektor született. A szektor egyes elemeinek a célja a meghatározott feladat teljesítése, tehát a rájuk specifikusan jellemző tevékenység folytatása.⁸⁵ *Az érdek ez a szolgálat.* Ezért kapcsolatait (Kornai János már hivatkozott kategóriáit használva) az *önkormányzati és etikai koordináció* jellemzi. *Vagyona* korlátozottan forgalomképes magántulajdon, tehát jogilag ugyan nem, de társadalmilag értelmezhetően *közösségi*.

4. Művelődési otthonok: komplex elemzés, 1945-1985-2003.

4.1. Elemzési szempontok

Az elméleti-módszertani és tervezési kutatások mellett, az empirikus elemzéseim egyrészt a színházakra, előadóművészetekre, másrészt és döntően a művelődési otthonokra koncentráltak. Ismertté vált a *Kirajzás*, a budapesti művelődési otthonok és klubok 1975-ös megjelentésszerű vizsgálata, majd az ugyancsak Budapestre vonatkozó felügyeleti elemzés

⁸⁵ A kaktuszgyűjtőket támogató alapítvány ügyintézője segíthet azon, akit megszúrt a kaktusz, de gyógykezelését nem támogathatja. Van, aki tehetségeseket, van aki hátrányos helyzetűeket támogathat...

[Koncz, 1975.; 1976/a]. Már akkor elkezdtem az egész alágazat szisztematikus kutatását. Az *1980-as évek közepe ténylegesen is korszakhatár volt*. A civil szerveződések szaporodásával, az egyesületi törvény és az alapítványi jogszabály megjelenésével, tehát a nonprofit szektor kialakulásával a művelődési otthon típusú intézmények életében új korszak kezdődött. Ez az átalakulási folyamat igazán napjainkban érte el egy újabb inflexciós szakaszát. Az előzőekben összefoglalt, makrogazdasági tendenciáknak egy szakágazaton belüli megjelenéséről van szó ebben a fejezetben; először és döntően a szocializmus korára koncentrálni. A rendszerváltás és a nonprofit szektor kialakulása miatt az 1945-1985 közötti időszakra vonatkozó, idősoros és komplex elemzés *úgy* nem folytatható; a rendelkezésre álló adatok nem összehasonlíthatók. Ezért 1985-től a *szerkezeti és szemléleti* változásokra és tendenciákra mutatok rá.

A művelődési otthonok megítélésében visszatérő volt a megállapítás: „Nem látogatják, mert nem változik - és nem változik, mert nem látogatják”. Ám a *problémakör* sokkal összetettebb volt annál, semmint hogy a kereslet és kínálat fentiekben sommásan megfogalmazott *circulus vitiosus*-ával s ebből következően a népművelők felelősségének vizsgálatával meg lehessen érteni. A válságot tömören jellemző alapvető ellentmondás ugyanis „kívülről” volt meghatározott és így a népművelők felelőssége korántsem lehetett egyértelmű.

*Azt vizsgálom, hogy egyrészt a művelődési otthonokkal kapcsolatban lajstromozható problémák mennyiben fakadtak a politikai rendszerből. Másrészt azt elemzem, hogy a problémák mennyiben fakadtak a művelődési otthonokat körülvevő társadalmi, gazdasági környezet, illetve szűkebben: az újratermelés kulturális szférájának változásaiból. Harmadrészt arra fordítom a figyelmet, hogy a problémák oka mennyiben ragadható meg az irányítás eszköztrendszerében, a tervezésben, finanszírozásban, szabályozásban.*⁸⁶

*Úgy vélem, hogy a társadalmi újratermelés művelődési folyamataiban és a társadalmi nyilvánosság fórumai között igen nagy volt a „művelődési otthon” gyűjtőnévvel jelölt intézmény *potenciális* szerepe. Többek között azért is, mert számos helységben és lakókörzetben, a differenciált*

⁸⁶ E fejezet egy változata megjelent: [Koncz, 2002/a]. E disszertációban nem feladatom a művelődési otthoni *tevékenység szerkezet* elemzése és nem foglalkozom a nemzetközi összehasonlítással sem.

kulturális intézményrendszer híján, a művelődési otthon a közösségi művelődés egyetlen intézménye volt.⁸⁷

A „válságot” a kulturális szférában, a művelődési otthonok esetében is gyakorta említették. A zenei kultúra és a színházak akkori válság jelenségeivel a már hivatkozott írásaimban foglalkoztam, s a színházakhoz hasonlóan itt is fel kellett tenni a kérdést: *miféle válság van?* Kínálati, keresleti (azaz látogatói), gazdasági, szakmai, irányításpolitikai? Vagy mindez úgy együtt, hogy az egyébként nem válságos, de „problematikus” elemek egymást erősítve (a szinergizmus törvényét követve) végül is kiadtak egy jókora válságot?

A közösségi művelődés és a művelődési otthonok problémája nem teljesen azonos. Ám az e tárgyban folytatott vitákat tanulmányozva azt tapasztalhattuk, hogy az előbbi kapcsán azonnal ennek az intézménynek a gondjairól beszéltek. Ha a művelődési otthonok válságának lényegét meg akartuk érteni, és ha lehetséges kiutakat próbáltunk felvázolni, akkor a *helyesnek vélt kérdések a következők voltak.* Hogyan függ össze a közösségi művelődés és a művelődési otthon? Mi a művelődési otthonok funkciója? Milyen értékeket kínál az intézmény; mi jellemzi a keresletet és kínálatot? S mindezek nyomán milyen kritikus egyensúlyi területekkel, feszültségekkel kell szembenézni? Ha a válságérzetet vagy a válság tényét és strukturális összetevőit le tudtuk írni, akkor az volt a következő kérdés, hogy milyen megfontolások (értékek) mentén, milyen kiút-lehetőségek vázolhatók fel a tapasztalatok és az akkor előre jelzett társadalmi-gazdasági mozgások függvényében?

A vitákban minduntalan visszatérő - s tulajdonképpen az egyetlen, osztatlan egyetértéssel hangoztatott – megállapítás az volt, hogy *a művelődési otthon hálózat alapszisztémájának hajdani létrehozási körülményei legalább az 1980-as évek végéig meghatározták a működést.* Tehát az ellentmondások gyökerei az 1940-es évek végéig, az 1950-es

⁸⁷ *Mint potenciális népművelő* megpróbáltam végiggondolni és elemezni a művelődési ház tevékenységének társadalmi tervezési szemléletű szervezését Sárospatak esetében. [Koncz, III. 1985/cs; III. 2001/a] E munka során többek között arra koncentráltam, hogy a kulturális szféra hosszú távú, népgazdasági szintű tervezésének kritikai elemzése nyomán kialakított szempontjaink hogyan érvényesülhetnek és módosulnak *a helyi, intézményi tervezés esetében.*

évek elejéig nyúltak vissza. A kérdésekre adandó válaszok során a politikatörténeti elemzést ezért sem lehetett kikerülni. Az áttekintésben tehát a *művelődési otthon hálózat kialakulásának és változásának politikai ideológiájára koncentráltam*; azt is vizsgálva, hogyan függött ezzel össze az intézmények létrehozását és működtetését érintő gazdaságpolitika. Szemléleti és módszertani kiindulásom az volt, hogy a *művelődés* (és intézményei) *irányításának három, szorosan összefonódó dimenziója van*: 1. ideológiai, politikai, 2. az adott tevékenységekkel és intézményesült formáikkal kapcsolatos szakmai, 3. gazdasági, jogi. A *3.3. pont 5. számú sémájánál* utaltam arra, hogy ma ez összetettebb; mert a négy szektoros gazdaság kialakulásával határozottabban elkülönül a gazdasági és a jogi dimenzió. Továbbá meghatározóan fontos dimenzióként erősödött meg a kommunikációs szabályozás szerepe. Ennek vált áldozatává – az 1990-es évek elején – a népművelői szakma, a művelődési otthonok egy része. Miközben a benne dolgozók úgy vélték, hogy a rendszerváltás tevékeny előkészítői voltak, az 1990-es évek elejének uralkodó politikai kommunikációja kollaborálással vádolta a népművelőket és a múlt rendszer maradványának tartotta a művelődési otthonokat. *A gyakorlatban az irányítás akkor értelmezett három dimenziója hierarchizált és érdekellentéteket hordozó volt. Ebből az következett, hogy az intézmények tevékenységét egyrészt a mindenkori erősebb dimenzió, másrészt a finanszírozó határozta meg.* (Ezért volt az, hogy gazdasági recessziók esetén a fizetőképes kereslet rövid távú átlag igénye jobban érvényesült...) Szükséges volt az irányítás dimenzióit az eszközök oldaláról is vizsgálni, elemezve a tervezést, szabályozást és ezek intézményeit. A történeti és politológiai szemléletű áttekintés a folyamatok meghatározóit, struktúráját igyekezett megragadni.

A *Közösség, művelődési otthon, politika* című pontban a művelődési otthonok kialakulásának körülményeit, az intézmények funkcióit, a művelődéspolitikai és szakmai irányítás jellemzőit, változási tendenciáit vizsgálom. Bemutatom a kínálat és kereslet néhány összefüggését is. A *Pénzek, szabályozók, feszültségek* cím alatt arról lesz szó, hogy kinek mennyibe került mindez és milyen játékszabályok között. A *Rendszerváltó közművelődés* pontban az elmúlt évtized főbb történéseire és a lehetőségekre utalok.

4.2. Közösség, művelődési otthon, politika

Ebben a részben a következőket tekintem át: érdekek és intézmények; tervutasításos népművelés; társadalmi erőforrások és központi intézkedések; új koncepciók; decentralizálás és recentralizálás; besorolási rendelet, statisztikák és korszakok.

4. 2. 1. *Érdekek és intézmények*

A demokratizálódást, a vállalkozást, az egyesületeket érintő, az 1980-as évek elején folyó eszmecserék során, a történeti és szociológiai munkák publicitása nyomán, sokan fedezték fel *a társadalmi nyilvánosság s ezzel együtt a közösségi művelődés két világháború ill. 1945-1948 közötti intézményeit*. Meghívók, újságcikkek, hirdetések, feljegyzések, visszaemlékezések stb. alapján, településtípusonként impozáns nagyságú listákat lehetett ezekről összeállítani. A kaszinók, gazdakörök, iparos körök, olvasókörök, kávéházak, munkásotthonok, legény- és leányegyletek, az agrárszocialista, munkás- és egyházi mozgalmak, a különböző értelmiségi csoportosulások megannyi intézményi formáját sorolhatnám. Kovalcsik kiemelkedő művén kívül számtalan elemzés tekintett a múltba, példákat, hivatkozási alapot, történelmi erőforrást keresve. Jellemző példaként említem, Tóth Lászlóra hivatkozva, hogy az 1983-tól folyó, besenyőtelki falukutatás során a társadalmi nyilvánosság fogalmát - nyilván Habermas nyomán - úgy definiálták, hogy „...ezalatt azt az intézményesült társas érintkezési rendszert értjük, amelyben a társadalom - különböző elvek szerint szerveződő - csoportjai a különböző kérdésekkel kapcsolatban kidolgozzák álláspontjukat és ezt más csoportokkal ütköztetik, ill. más csoportokkal konszenzusra jutva, vagy azok ellenére érvényesítik. A legtágabb értelemben vett politikai tevékenység tereiről van itt szó, ahol az értékrendtől kezdve a kifejezetten politikai természetű ügyekig terjedő skálán minden, emberek nagyobb csoportját érintő probléma felmerül.” [Tóth, 1. old.] E definíció mentén a társadalmi nyilvánosság intézményeit rendeltetésük szerint az alábbi hét nagyobb csoportban vették számba a századfordulótól: 1. Az állami politikával kapcsolatos teendőket ellátó intézmények (állami szervek, képviselőtestület ill. tanács), 2. Pártok, 3. Egyesületek, egyletek, társadalmi szervezetek, 4. Gazdasági társulások, 5. Kocsmák, 6. Az intézményesült társas együttlét rendszeresen működő formái, mint például a kispad, szomszédolás, istállózás... 7. A társas együttlét

intézményesült alkalmai, mint a lakodalom vagy a búcsú, ahol bizonyos rituálé szerint találkoznak egymással az esetleg más alkalommal nem is érintkezők, s ezzel további tere nyílik a vélemények cseréjének...

Az idézett csoportosítást a falukutatás során, annak kereteiben alakították ki. Ha általánosítani akarjuk, akkor mindezek mellé tegyük még oda az iskolákat és az egyházi alkalmakat, a zenekarokat és strandfürdőket, városok esetében a városi nyilvánosság speciális intézményeit (pl. kaszinó, kávéház, színház) és különösen az iskolavárosokra oly annyira jellemző, a diáksággal és a tanárokkal kapcsolatos köröket, valamint a *helyi* napi és időszakai sajtót, ill. a *helyi* broszúra- és könyvkiadást. Egy ilyen lajstromozás során kirajzolódik az *érdekérvényesítés közvetett és közvetlen kommunikációra épülő helyi intézményrendszere*. Akkor többek között Vitányi Iván és Hankiss Elemér tanulmányai is arra mutattak rá, hogy minden társadalom jelentős erőfeszítéseket tesz a közösségi értékek létrehozását és a közösségi kommunikáció lehetőségét szolgáló intézmények létrehozására, tehát ezek *hiánya* az értékek válságának és a viselkedéskultúra, politikai kultúra zavarainak is jellemzője. Jómagam akkor igen sokat tanultam a tényeket lajstromozó írásokból, amelyek mintegy taxonómikusan, nevéen nevezve és a történeti kronológiában elhelyezve mutatták be azt, hogy *milyen intézmények voltak, szűntek meg, vagy éltek tovább*. (Ezek sorából utalok pl. Bernáth István tanulmányára, amely a 11. századtól vette sorra a magyarországi kulturális, szabadidő-eltöltési intézmények legkülönbözőbb fajtáit. Forrás értékű – hiszen a téma válogatott irodalmát is tartalmazza – a *Fél évszázad két évtizede 1930-1950* című kötet vagy az amatőr és hobbi tevékenységek széles körét bemutató Harangi László tanulmány.)

A két világháború közötti időszakban a társadalmi nyilvánosság, a közösségi művelődés intézményrendszere közvetlen használati értékében heterogén, politikai értelemben heteronóm volt, azaz eltérő elvek szerint szerveződött. *Az intézmények egy része (vagy a legtöbb intézmény tevékenységének egy dimenziója) a spontán társadalmi folyamatokba való tudatos, koncepciózus állami beavatkozás, más része az ezzel szembeni vagy ettől független hatalmi törekvés, ill. részérdekérvényesítés eszköze volt*. S ennél az egyik és másik résznél ill.

dimenzióánál ne csak az érdekek érvényesítését direkt módon hordozó intézményekre, hanem mondjuk a bálók rendezésére és a báli megnyitókra, a szoboravatásokra stb. is gondoljunk.

A szocialista korszakra jellemző *infrastrukturális feszültségek* történelmi háttérét feltáró elemzésekből tudjuk, hogy a magyar gazdaság 19. századi fejlődésében az állam teremtette meg a gazdasági haladás intézményes kereteit; mindazokon a területeken, ahol a tőke szabad áramlása ezt nem biztosította; ahol tehát az egyéni érdek nem volt képes a társadalmi érdeket kifejező feltételek létrehozására (vasutak, csatornák, utak, közművek, oktatás, egészségügy). A kiegyezés utáni időszakot az infrastruktúra gyors fejlesztése jellemezte. Ezzel szemben *a két világháború közötti időszakban* a háttérágazatok súlya nem volt olyan nagy, mint az első világháború előtt, de még mindig jelentős anyagi és szervezőerő jutott fejlesztésére, különösen *az oktatási-kulturális infrastruktúra* esetében. [Berend T.–Ránki, 1973.; Berend T., 1978.]

A vesztt háború, a Tanácsköztársaság, a Monarchia felbomlása után az oktatási-kulturális intézmények kiemelt állami fejlesztésének legalább három lényeges oka volt. *Az egyiket* Vitányi Iván így fogalmazta meg: „A rendszer vezetői... egyebek között azt a következtetést vonták le a forradalmak eseményeiből, hogy kulturális téren különös erővel kell növelni az állam beavatkozását, olyan kulturális intézményhálózatot, iskolarendszert és „iskolán kívüli népművelést” kell szervezni, amely kiküszöböli a forradalmi eszmék terjedését és alapvonalait tekintve egységes, bár részleteit tekintve társadalmi rétegek, kulturális szintek szerint differenciált ideológiát és kultúrát terjeszt el és szilárdít meg az egész országban. A helyzet ebből a szempontból kedvező volt számukra. A birodalomból ország lett, és ez azt is jelentette, hogy a megmaradt terület egységesebb, a nemzeti és nemzetiségi lét eladdig megoldatlan és megoldhatatlannak is tűnő *belső* problémái egyszerre eltűntek és *külső* kérdéssé váltak. A forradalmaknak nem volt idejük ahhoz, hogy maradandóan meghódítsák a tömegeket, a leverés után keletkezett csalódás, a Trianon által okozott megrázkódtatás mind a beavatkozó és egységesítő állami kultúrpolitikának kedvezett.” [Vitányi, 1979. 46. old.]

Ezzel szorosan összefüggött, de mégsem teljesen ugyan olyan tartalmú és irányultságú a *másik ok*. A kultúrfölény ideológiája *a külpolitikát és ezzel*

együtt az irredentizmust szolgáló eszközként használta fel az intézményesíthető, szervezhető szellemi erőket. Azért is, mert a területi csonkulás egy nagy országra méretezett társadalmi tudatnak a csonkulását is jelentette, s ennek újraépítése lépcső volt a területi egység visszaállításához. Ennek az ideológiának a szálai jóval a trianoni döntés előttre nyúlnak vissza. Emlékeztetőül egy, a művelődési otthonok témakörében mozgó idézet, amely Rákosi Jenő *Kultúrház Szombathelyen* című, 1910-es cikkéből származik: „Szétviszik belőle és elterjesztik majd azokat az eszméket és ismereteket, amelyek az egyént egy magasabb közösségbe emelik, a nemzeti gondolkodás részeseivé avatják. Ez a munka a nemzetet is újra föl fogja majd emelni arra a pajzsra, olyan magasságára a kultúrának, ahonnan azt egész Európa, az egész világ népei bámulni fogják...” [Idézi: Vitányi, 1979. 42. old.]

A neonacionalizmus ideológiája 1922-1931 között gróf Klebelsberg Kunó kulturális politikájában vált szervező erővé. [Többek között lásd: Glatz (szerk.)] Az újraelosztási arányokat (a költségvetésen belül) a kulturális tárca javára lényeges mértékben módosító, számos más forrást is generáló, hatalmas intézmény-építési programot kibontakoztató politika egyik *szervezési alapelve* az volt, hogy a „kultusz-tárca voltaképpen honvédelmi tárca is.” A szervezési koncepciónak és metodológiának fontos része volt a történelmi egyházakra való kiegyensúlyozott támaszkodás, a belpolitikai konszolidáció és a külpolitikai törekvések szolgálatában. (A premontrei szerzetesrend hazatelepítésével és a gödöllői francia internátus megnyitásával csaknem egy időben kezdte meg munkáját a szintén államsegéllyel épült Angol Internátus Sárospatakon. Ez utóbbi kinyilvánított feladata volt a protestáns történelmi hagyományokra épülő angolszász orientáció értelmiségi utánpótlásának kinevelése.) Ez a kultúrpolitika nem a *laissez faire* elve alapján működött, így: „a népművelésre éves, 1930-tól pedig 3 éves terv kidolgozását követelték meg” a területi, helyi hatóságoktól. [Bernáth, 47. old.]

Kétségtelen, hogy az oktatási-kulturális infrastruktúra gyors és kiemelt fejlesztésének *harmadik oka* több szálon is összefüggésben van az előzőekkel, ám mégis külön kell említeni. A mai szóhasználat szerinti „emberi tőke” szerepének fejlesztési-politikai felismeréséről és elismeréséről volt szó. A magyar gazdasági gondolkodásban nagy

hagyományai voltak a „kiművelt emberfők” szerepével kapcsolatos felismerésnek. (Ha csupán a diszciplináris gondolkodást nézzük, akkor Fáy Andrástól és Széchenyitől, ha a gondolkodást, akkor Lorántffy Zsuzsannától, Tessedik Sámulettől, Kempelen Farkastól kezdve, hogy a neveikkel a megközelítési lehetőségek változatosságára is utaljak.) *A szükségszerű gazdasági modernizálási törekvések éppúgy az oktatási-kulturális infrastruktúra fejlesztése irányába szorították a politikát, mint a nagyobb országokra méretezett értelmiségi többlet elemi lét-térdekei.* Mindezekkel párhuzamosan *a munkásmozgalom* ideológusai a napi tennivalók során is, konkrét következtetéseket levonva ismerték fel, hogy „a tudás hatalom”, hiszen az uralkodó osztály a társadalmi újratermelésre vonatkozó, eszközként használható társadalmi tudás jelentős részét is birtokolta. *A tulajdon és a hatalmi viszonyok megváltoztatásáért folytatott küzdelem a társadalmi tudás újraelosztásáért (és közbirtoklásáért) folytatott küzdelem is volt.* Ennek kapcsán technikai küzdelemről is beszélhetünk, hiszen az állam, a pártok stb. versengve használták fel az egyre inkább iparszerűen működő, tömegeknek szóló közlési lehetőségeket. Az erre utaló számtalan kínálkozó idézetből [pl. lásd: Szilágyi (szerk.)] illusztrációként csak egyet ragadok ki, amely vitát váltott ki. „Kétségtelen: úgy nálunk, Magyarországon, mint külföldön erősen nő a munkásosztály kulturális érdeklődése. Nem is szólva a munkás sportegyesületek hatalmas fellendüléséről a háború utáni időszakban... Ezt a fejlődést mindenki csak örömmel üdvözölheti. A munkásosztály testi és szellemi felkészülése az osztályharc megívására, testi és szellemi fegyverzetének növekedése és erősödése fontos tényezője a harc kivívandó sikereinek... Mindez kétségkívül igaz, de elmulasztaná kötelességét a munkásmozgalommal szemben az, aki elhallgatná, hogy ez a fejlődés nem *csak* ilyen kedvező mérlegeket mutat...” [Németh, 252. old.] *Az egyházak* is szükségszerűen kiterjesztették intézményi hálózatukat, a hitélet hagyományos formáit meghaladó módon. Hiszen *egyrészt* az emberek gondolatai, szellemi potenciái feletti uralomért megindult nemzetközi küzdelemben kézzelfoghatóvá vált, hogy az egyik versengő fél befolyásának növekedése a másiké csökkenéséhez vezet. *Másrészt* a teológiai gondolkodás szociális szempontú megújulása is az új intézményi formák keresését és terjedését támogatta.

Összességében tehát arról volt szó, hogy a *társadalmi nyilvánosság intézményei egyre inkább a társadalomra vonatkozó tudás cseréjének intézményeivé váltak*, s az előzőekben vázoltak miatt *mindinkább a politikai tudás formálásának fórumai lettek*. Ezek az intézmények (de különösen a deklaráltan politikai és/vagy művelődési funkciójúak) a *társadalmi léthelyzetük és érdekeik szerint vonzották az embereket*. Az *intézmények vagy embercsoportokat kívántak tömöríteni vagy az emberek csoportjai akartak tömörülni*. Vitányi Iván gondolatának parafrázisaként a közösségi művelődési intézmények a befolyásukhoz tartozó emberek identitás- és összetartozás tudatát kívánták megteremteni, tehát *vagy a fennálló rendszer legitimitását szolgálták vagy az ellene való harcot legitimálták*. [Vitányi, 1979. 18. old.] Az európai viszonyok (és az országon belüli hatalmi és társadalmi viszonyok) második világháború utáni radikális megváltozásával mindkét típusú legitimitációt szolgáló intézményrendszer megszűnt, illetve mást alakítottak ki az új viszonyok legitimitációja szolgálatában.

A művelődéspolitikai, történelmi gondolkodásban az 1945-1948 közötti időszakot a szabadművelődés korszakának nevezik. Egy 1970-es meghatározás szerint a szabadművelődés fogalmának „...tágabb értelmébe a koalíciós időszak valamennyi népművelési irányzata és tevékenysége beletartozik, így különösen a különböző pártok kultúrpolitikai tevékenysége is. Szűkebb értelemben és pontosabban: a szabadművelődés azon polgári demokratikus színezetű népművelési munkát és elveket jelenti, amelyek 1945 és 1948 között az állami népművelés hivatalos irányzatává váltak. A szabadművelődési korszak művelődéspolitikai elveit a koalíciós viszonyoknak megfelelően polgári szemlélet határozta meg, az irányításban, az elvi kialakításban jelentős szerepet játszottak a két világháború között kialakult különböző „népi” jellegű elképzelések, a „népi mozgalom” ideológiájával rokon törekvések. E kor művelődési irányításának fő törekvése a szabadművelődésnek, az önművelésnek a hangoztatása volt. A népművelésben más műveli a népet, a szabadművelődésben maga művelődik a nép - ahogy igénye és kedve tartja. Ez az irányításról való „lemondás” sajátosan polgári álláspont és a műveltséggel akkor ismerkedő tömegek neveléséről való lemondást is jelentette.” [Lásd: Országos... 14-16. old.] Ám ez korántsem jelentette a feltételek megteremtéséről való lemondást, ami a koalíciós viszonyok által formált

első hároméves tervben (1947-1949) is kifejezésre jutott: „Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a gazdasági tevékenység nem önmagáért való cél; értelmét csak a társadalom jóléte, szociális felemelkedése és kulturális haladása adja meg... Akármilyen szűkösek is erőforrásaink, ezekre a célokra a fedezetet meg kell és meg is lehet találnunk” - olvashatjuk a tervtörvényben. [Magyarország... 24. old.] Bár a tervkészítés során az újjáépítés anyagi gazdasági kérdéseiről folyt a vita (a beruházások volumene és finanszírozása, a külföldi kölcsön igénybevétele, a mezőgazdaság fejlesztésére fordítható összegek), és a végrehajtást a politikai nehézségek mellett a gazdasági élet rendkívüli ziláltsága is nehezítette – a kulturális célú beruházásoknak az összes beruházásokon belüli aránya viszonylag magas volt. A szabadművelődési irányzat képviselői a kultúra igazi forrásának a népi, paraszti kultúrát tekintették. Ez kifejezésre jutott az 1946-ban alakult Országos Szabadművelődési Tanács törekvéseiben is, amely szervezetileg az állami apparátus, a különböző pártok, a tömegszervezetek és az egyházak vezetői közötti összekötő kapocs lett. A szabadművelődés korszakát én úgy értelmezem, hogy „kétszeresen szabad”. Szabad a tömegek kulturális felemelkedési törekvéseit elzáró gátaktól. De „szabad” a későbbi hierarchizált, egységesítő kultúrpolitikától is.

A szabadművelődés – korántsem egységes – ideológiája szembefordult a népművelés korábbi koncepciójával. Jól jellemzi ezt Gombos Ferencnek (aki a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium VI. ügyosztályának vezetője, a népművelési munka országos irányítója volt, miniszteri tanácsosi rangban, 1948-ig) egy 1945 őszi rádió előadása: „Nem... népnevelésről beszélünk tehát, sőt igazában még csak nem is nevelésről, hanem művelődésről, nem művelésről, hanem művelődésről. A nép urai régebben úgy vélték, hogy a nép önművelésre képtelen, más valakinek kell tehát köztük ellátni a művelés feladatát. Ezek az urak még nem ismerték fel, hogy a szabad társadalom öntevékenyen végzi a maga művelését, és hogy külső és mesterséges beavatkozásra a társadalomban is csak akkor van szükség, ha a szervezet beteg. Nem vették észre, hogy a nép még elnyomottságában is kultúrát termelt, végezte a maga művelődésének munkáját. Nem látták, hogy amilyen mértékben felszabadul egy-egy társadalmi réteg, a politikai és gazdasági nyomás alól, olyan mértékben választja meg a maga szabad művelődésének útját, szervezeteit, irányítóit...” [Gombos, 1945. 2. old.]

Az így vázolt szabadművelődésnek azonban határozott politikai felvilágosító irányultsága volt. „A szabadművelődés legelső feladatai közé tartozik tehát, hogy a társadalom politikai műveltségének hiányait pótolja. A nemzet minden rétegének meg kell ismerkednie a demokrácia lényegével. Ugyanúgy szükség van a helyes szociológiai tájékozódásra is. Mindenkinek meg kell ismernie, milyen törvényszerűségek érvényesülnek a társadalmak életében... De azzal is tisztában kell lennünk, hogy a társadalomnak nemcsak korszerű ismeretekre van szüksége, hanem korszerű emberi magatartásra is. Nem elég széthinteni és hangoztatni a demokratikus eszméket, el kell sajátítanunk az élet minden területén a demokratikus magatartást is. Nem elég ismerni és hirdetni a szocializmust, közösségi magatartásra kell törekednünk...” [Gombos, 1945. 3. old.] Az önművelésre, a parasztságra és a helyi aktivitásra épülő szabadművelődés célját tömören fejezték ki Illyés Gyula 1946-os röpiratának első mondatai: „Parasztok! Magyarok! Saját ügyetekben és az ország jövőjének ügyében fordulunk hozzátok... Elvész a nép, amely nem szerzi meg a tudás fegyvereit...” [Idézi: Harsányi, 1982. 21. old.]

4.2.2. Tervutasításos népművelés

Az 1940-es évek végére kialakult európai helyzetben, a hatalom megragadására és megosztás nélküli gyakorlására törekvő, a munkásosztályra építő kommunista párt nem fogadta el sem a művelődés központi irányításáról való lemondást, sem a népi-paraszti kultúrára támaszkodó szabadművelődési irányzatot és annak intézményeit. A Magyar Dolgozók Pártja az 1948. júniusi egyesülési kongresszuson meghirdetett programnyilatkozatában a művelődés terén követelte „az iskolán kívüli népoltatás és népművelés messzemenő állami támogatását, szaktanfolyamok, kultúrhetek, népkönyvtárak, téli és esti iskolák, előadássorozatok, munkásakadémiák, parasztfőiskolák stb. szervezését, szakszervezetek és más társadalmi tömegszervezetek oktató munkájának felkarolását.” [A Magyar... 601. old.] 1948 után oszlatták fel az Országos Szabadművelődési Tanácsot. Az 1949-ben megalakult Népművelési Minisztérium hatásköre az iskolán kívüli művelődésre is kiterjedt. *Ezzel megkezdődött a közösségi művelődés államosítása és tervutasításos szisztémájának kiépítése.*

A művelődési otthonok történelmileg kialakult funkcióinak és problémáinak megértéséhez látnunk kell azt, hogy a közösségi művelődés a két világháború közötti és a szabadművelődési korszakban kialakult, *differenciált intézményrendszere két hatásrendszer nyomán*

szűnt meg. A megszűnésnek és az átalakulásnak az intézmények legnagyobb körét érintő *első menete* az volt, hogy *a hatalmi és tulajdonviszonyok megváltozásával megszűnt az eredeti fenntartó szerv.* Ezzel együtt eleinte lassabban, később gyorsabb ütemben megkezdődött a lakosság területi mobilitása, a hagyományos falusi, kisvárosi, városrészi, vonzáskörzeti közösségek felbomlása. A megszűnés *második menete* az 1948 utáni tudatos felszámolás, bezárás, megszüntetés volt. A művelődés tervutasításos szisztémájának kiépítése az irányításban *centralizálást*, a tevékenységek szervezési formájában az egy helyre való összevonást (*koncentrálást*), a munka tartalmában az öntevékenységre, sokszínűségekre és aktivitásra alapozó közművelődésnek nevelési tervek szerinti *népműveléssé* merevítését jelentette. A kommunista politikai érdek azt diktálta, hogy a hatalom megtartásáért és legitimálásáért folyó küzdelemben a megszűnt és megszüntetett, differenciált érdekeket hordozó közösségi intézmények *helyett* egy olyat hozzon létre, amely egyirányú csatornaként működve a központi akaratot egyszerre nagy tömegekhez juttatja el. *Olyan intézményt terveztek, amely az egységes akaratot, a helyi feladatokra aktualizált agitációt és propagandát szolgálja.* Tehát a részérdek érvényesítés differenciált intézményrendszere *helyett, a hatalmi érdek érvényesítésének centralizált és koncentrált, hierarchikusan irányítható intézményét hozták létre.* Nem volt még bel- és külföldi turizmus, a családokat a lakásban elérő és fogva tartó tömegkommunikáció, telefon, autózás stb. De kiépítetlen vagy a közlekedési és anyagi viszonyok miatt távolabbról elérhetetlen volt a művészetek, az autonóm kultúra terjesztésének szakosított intézményrendszere is. Így a tudás újraelosztása, *az úgynevezett szocialista kulturális forradalom megvalósítása során szükség volt egy több funkciós, intézményt pótló intézményre,* amely helyet ad a színházi és zenei előadásnak épp úgy, mint a kiállításnak, mozinak vagy a táncos szórakozás különböző formáinak: Mindehhez szükségesnek és elégségesnek vélték egy nagy termet, amely viszonylag gyorsan, tömegesen létrehozható.

A művelődési otthonok szervezése a politikai szabályozás kiterjesztésének eszköze volt. Ha ezt az iskolák és más kulturális intézmények államosításával és gyökeres átszervezésével együtt nézzük, akkor a kulturális forradalom ideológiája egy strukturált, hierarchizált,

központilag irányítható intézményrendszer létrehozását szorgalmazta. Ennek a folyamatnak volt része az egyházakkal való megegyezés is, a határvonalak és érintkezési pályák radikális kijelölésével. *A változatosság küzdelme és burjánzása helyett létrejött az egységesítés uralma.* (Az irányítható, hierarchizált struktúra logikája szerint építik majd a járási és megyei művelődési központokat; módszertani, ellenőrzési, számonkérési feladatokkal.)

Az ország első, vidéki, szocialista művelődési otthonát 1949 novemberében, Békés községben avatták fel. Az ünnepségről és az ünnepséget követő Békési Kultúrhét várható eseményeiről a Szabad Föld „Filmvetítógép, világvevő rádió, 1000 kötetes könyvtár az ország első vidéki kultúrotthonában” címmel adott hírt. Az avatóbeszéd szerint a „A művelődési otthonoknak, ahogyan a neve is kifejezi, valóban a demokratikus kultúra otthonává kell válnia... Meg kell szervezni az otthonokban az olvasókört, a rádió fontos közvetítésének csoportos meghallgatását, fontos filmek megtekintését, a látottak megvitatását, az újságok - elsősorban a Szabad Nép és a Szabad Föld - rendszeres olvasását és fontos cikkeinek megbeszélését és tanulmányozását...” [Idézi: Csende, 1974. 12. old.] A beszéd hangsúlyozta az énekkarok, zenekarok, színjátszó; tánc és bábcsoportok szervezésének és támogatásának fontosságát; a mozgalomban a szovjet kultúrházak tapasztalatainak felhasználását stb.

1949-1950-ben a szervezés mögötti pénzügyi elképzelés az volt, hogy minimális állami támogatással, döntően társadalmi hozzájárulással kell létrehozni az intézményeket. Mivel a községek ehhez nem rendelkeztek megfelelő forrással, a művelődési otthonok létesítésének ügye „országosan olyan lassú ütemben haladt előre - nem jutott egyről a kettőre -, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának 1950. júniusi határozatában újra ki kellett mondani: a kulturális tömegmozgalom elősegítése érdekében ki kell építeni Magyarországon a művelődési otthonok hálózatát.” [Csende, 1974. 13. old.] Ezek után a Kormány póthitelt szavazott meg e célra. A felhasználás minisztériumi elve szerint a településeken olyan épületeket kellett rendbe hozni ilyen célra, amelyek 15 ezer forintnál nem kerülnek többre. Meg kellett magyarázni, hogy társadalmi munkával a dolgozók saját otthonukat építik. Az 1950-ben kiadott „minta működési szabályzat” szerint a művelődési otthon a falu kulturális központja, azzal a feladattal, hogy a lakosság nevelését, a szocializmus építését segítse.

Révai József az MDP II. Kongresszusán elhangzott beszámolójában azt mondta, hogy „Hatalmas fejlődést mutat a kultúrotthonok kiépülése. 1949-ben csak 74 kultúrotthonunk volt, 1950-ben már közel 600, 1951-ben a kultúrotthonok száma túl fogja haladni az ezret és az ötéves terv végére 630 üzemi és 1850 falusi kultúrotthonunk lesz, vagyis: falvaink és üzemeink többségében lesz már kultúrotthon.” [In: A szocializmus... 107. old.] Van olyan hosszabb idősoros statisztikai összeállítás, amely az ilyen típusú régi intézményeket is számba véve, 1949-re 2007-et tüntet fel. Tehát nem általában előzmény nélküli intézményről van szó, hanem konkrétan ennek a kettős funkciójú, *központilag létrehozott* intézménynek nincs előzménye.

A művelődési otthonok tömeges létesítésére az MDP II. Kongresszusát követően, a művelődési otthonokra vonatkozó párthatározat megszületése után (1951. febr.) került sor, amely kimondta: „A felemelt ötéves terv megvalósításának, valamint a mezőgazdaság szocialista átszervezésének egyik döntő feltételeként támogatni kell a kultúrforradalom további kibontakozását, az egész dolgozó nép szaktudásának és általános műveltségének nagyarányú emelése, az iskolarendszer, a tudomány és művészet, a könyvkiadás és sajtó, könyvtárak, kultúrotthonok, mozgó képszínházak, rádió stb. hatalmas fejlesztése útján.” [In: A szocializmus... 346. old.] 1951 októberében rendezték meg a Kultúrotthonok Igazgatóinak Országos Értekezletét, amely *az intézmények fő feladatává az agitációt és a tömegpolitikai tevékenységet tette*. A határozat szerint: 1. A művelődési otthonoknak fokozottabban részt kell vállalni a békéért folyó küzdelemben. A béke törekvéseknek kifejezésre kell jutni az intézmények minden programjában. 2. A béke-propaganda szervesen összefügg az ötéves terv fokozottabb népszerűsítésével. Az agitációs munka minden eszközével segíteni kell a konkrét helyi feladatok megoldását, fejleszteni kell a termelési propagandát, a munkafegyelem megszilárdítását, az állampolgári kötelességtudat elmélyítését. 3. Ismeretterjesztő előadásokkal, könyvekkel, szemléltető propagandával és minden egyéb célszerű eszközzel népszerűsíteni kell a termelészövetkezeteket. 4. A művelődési otthonoknak az eddiginél több segítséget kell nyújtani a Szovjetunió, a szovjet nép megismertetéséhez, a szovjet tapasztalatok népszerűsítéséhez. 5. Tovább kell fejleszteni a természettudományos

ismeretterjesztő munkát. 6. Javítani kell a művelődési otthonok vezetőinek munkamódszereit, elsősorban rendszeressé kell tenni a művelődési otthon vezetőség munkáját, és fejleszteni kell az intézmények program szerinti működését. A programok az eddiginél nagyobb mértékben elégítsék ki a dolgozók művelődési és szórakozási igényeit. 7. A dolgozók művelődési igényeinek igényesebb kielégítésére művészeti, ismeretterjesztő köröket kell szervezni. [A kultúrotthonok... 46-48. old. alapján, tartalmi kivonat.] Az agitációs és propaganda funkció a későbbiekben időnként ismét fokozottabban előtérbe került, az 1959-1961-es tsz-szervezések során épp úgy, mint az új gazdasági mechanizmus előkészítése és bevezetése (1965-1968), vagy a szocialista életmód téma napirenden szereplése idején.

Az intézmények „létrehozása” a tervfeladatok látványos végrehajtását jelentette. Szédületes gyorsasággal létesítettek művelődési otthonokat; kevés építéssel, *inkább a közösségi művelődés korábbi intézményeit átcégtáblázva, a nagyobb termekből, udvarházakból, istállókból átalakítva*. A városokban az intézmények egy része nem a lakossági szükségletnek és az elérhetőségnek megfelelő helyen létesült, *hanem ahol éppen volt gyorsan átalakítható helyiség*. A mennyiség hajszolása oda vezetett, hogy egy 1952-es felmérés szerint már 2002 művelődési otthon volt, viszont 83%-uk 1945 előtti épületben. Ennek az 1980-as évekig érezhető hatása az volt, hogy az 1975-ös budapesti felmérésünk szerint a művelődési otthon épületek egynegyedének koráról nem tudtak felvilágosítást adni; amelyekről tudtak, azoknak egyharmada 1945 előtt épült, másik harmada a felszabadulás és 1960 között s csupán a harmadik harmad működött 15 éves vagy annál újabb épületben. Andrassy Mária 1977-es országos vizsgálata szerint az intézményeknek kb. 45%-a felszabadulás előtti épületben működött, az úgynevezett telephelyeknek viszont csak az egyharmada volt 1950 után emelt épületben. A hálózati terjeszkedés ad hoc és extenzív jellege a „tartalmi” munkára is jellemző volt: az intézmények a vállalatokhoz hasonlóan tervszámokat kaptak: *minél több előadás, minél több rendezvény, minél több látogató volt a cél*. A statisztikában kimutatott növekedések szembeütőek: a műsoros estek száma az 1950. évi 36,6 ezerről 1955-re 61,3 ezerre, a résztvevők száma 8,5 millióról 14 millióra nőtt. A műkedvelő művészeti csoportok száma 1949-ben 1600 volt, az 1950-es évek első felében már 9 ezer

körül számot is regisztráltak. A legtöbb ismeretterjesztő előadást, 123 ezret, több mint 8 millió résztvevővel 1953-ban szervezték stb. *Hogy ténylegesen hány rendezvény és látogató volt, azt csak hozzávetőlegesen és az arányok, változási tendenciák vizsgálatával tudjuk becsülni a statisztikai adatok alapján. Hiszen még az 1975-ös, intézményenkénti, budapesti felügyeleti vizsgálatnál is azt tapasztaltuk, hogy a statisztikai adatszolgáltatás során egy következetes felfelé torzítási tendencia érvényesül, a rejtett és sejtett érdekek mentén. Ez viszont kritikus szakaszokban meg is könnyíti a statisztikai elemzést, mert ha a „több” a jó és ugyanakkor a tendenciózusan felfelé torzított adatok stagnálást mutatnak, akkor biztosan csökkenésről van szó.*

A művelődési otthonok létesítésére is jellemző volt a beruházások általános összes betegsége: az előkészítés hiánya, a kapkodás, a befejezetlenség, a felszerelési és működési költségek hiánya. Az első ötéves terv felemelése során mégis túlzott igényességet emlegettek, amely gátolta a gyorsabb mennyiségi előrehaladást. *Az extenzív szemlélet és követelmény, az „utasítás” évtizedekre megvetette az alapját a formára és mennyiségre szervezett, a központi elgondolások lebontását feladatnak tekintő tevékenység-rendszernek.* (Ahogyan az 1970-es és az 1980-as években mondták: a tartalom és minőség, ill. a helyi szükségletek rovására.) Az, hogy ez milyen mérhetetlen károkat okozott és hogyan vezetett sok intézménynél az ellehetetlenüléshez – ténylegesen és a lehetőségek elpazarlásával - csak sokkal lassabban és később vált nyilvánvalóvá, mint mondjuk a túlzó ipari beruházások vagy az elhanyagolt mezőgazdaság esetében. A művelődési otthonokkal kapcsolatos vitákban, pl. 1983-ban, az itt vázolt folyamatra utaltak az ilyen megjegyzések: „A közösségi művelődés államosítása többet rontott, mint amennyit ártott; de nem csúfolódom, mert torkom szorul amiatt, ami elszalasztódott akkor, és elhalasztódott mindmáig, s mert tudom, miként él, hat működik minden tagadás ellenére szakmám rejtett idegpályáin az alapításkori emlék. Hogy miként öltözik a „nevelési területek” tudós köntösébe az akkorról örökölt sematizmus, s hogy mechanikus alkalmazása miként teremt tevékenységazonosságot eltérő hagyományú, kultúrájú településeken, hogy az országosan elérendő ’műveltségi szint’ miként teremt évenkénti akciókkal mindenütt megvalósítandó hasonló

formákat azonos tartalommal; hogy a pontosra kívánt munkatervezés, a behatárolt gazdálkodás, a mennyiségi szemléletű statisztika búvóhelyein miként él tovább a múlt az utolsó évtized minden progresszív proklamációja ellenére. Mintha mi sem történt volna az elmúlt harmincvalahány évben!” [Beke, 1983. 48-49. old.] Egy hozzászóló szerint: „A régi közművelődési kereteket... szétverték, ám az utánuk keletkezett űrt a települések sokaságán a semmi töltötte ki. A rádió, a televízió nagyszerű dolog. Áldás minden nyűgével együtt, de közösségteremtésre egyik sem alkalmas.” [Speidl, 1983. 50. old.] Beke Pál vitazáró „búcsúcsokrában” újra visszatért az örökség és az elmulasztott lehetőség problémájára: „Nézetem szerint a művelődési otthon *szervetlen képződmény* a mai magyar kulturális intézmények között; kívülről érkezett minta alapján... felülről elrendelve hozatott létre szinte minden településen. Ez az intézmény helyettesítette az egyidejűleg betiltott, a lakossági öntevékenység folytán ellentmondásosan ugyan, de mégis tömegesen létezett olvasó- és földmunkásköröket, egyesületeket, munkásotthonokat, kaszinókat; mindazokat a máig összeszámlálatlan közösségi művelődési alkalmakat, szervezeteket, intézményeket, amelyek viszont szerves elemei voltak a magyar társadalomnak...” [Beke, 1984. 61. old.]

4.2.3. Társadalmi erőforrások és központi intézkedések

Az 1956 végén elkezdődött konszolidációs folyamatban már ezeknek a hagyományoknak a folytatási lehetőségére is hangsúly esett. *A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei* a művelődési otthonokkal kapcsolatban a következő fejlesztést jelölte meg: „A művelődési otthonok hálózatát - elsősorban társadalmi erőforrások igénybevételével - fokozatosan teljessé kell tenni. Az irányítás megjavításával, a különböző kulturális szervek tevékenységének jobb összehangolásával el kell érni, hogy hivatásuknak megfelelően, valóban művelődési otthonokká váljanak, amelyek művelődési lehetőséget, társas szórakozást és kultúrált pihenést biztosítsanak a dolgozók különböző rétegeinek. Munkájukban hasznosítsák az egykori munkásotthonok, olvasókörök jó és folytatható hagyományait. A művelődési otthonok biztosíthatják a legmegfelelőbb kereteket a munkások és parasztok öntevékeny művészeti csoportjainak tevékenységéhez. Az énekkarok, a tánc- és színjátszó csoportok vonják be üzemük és falujuk minél több

dolgozóját a kulturális munkába és a néphagyományok folytatásával erejükhez mért feladatok vállalásával szolgálják a maguk nemes szórakoztatását.” [In: Az MSZMP... 256. old.] Az, hogy „elsősorban társadalmi erőforrások igénybevételével” kell fokozatosan teljessé tenni a művelődési otthonok hálózatát, *egyrészt azt sugallta*, hogy a helyi művelődési igényekhez kívánták közelíteni ezt az intézményt, a saját művelődési otthon gondolatát erősítették. Tehát a központi politika szintjén már ekkor megjelent egyfajta társadalmisítás hivatalos kezdeményezése. *Másrészt azt jelenti* ez a mondat, hogy - mint majd a gazdasági elemzésnél látni fogjuk - a politika részben lemondott a központi finanszírozás lehetőségéről. Ez a tényleges helyzet elismerése és konzerválása volt, s a központi célok és a helyi erőforrások ellentmondását hordozta. Bár a *második hároméves terv* (1958-1960) a szociális, kulturális és lakás-ellátás terén csak a *szinttartást* tűzte ki célul, *az ipar fejlődése, a mezőgazdaság szocialista átalakulása új módon vetette fel a népművelés feladatait is*. Az irányelvek az emberek gondolkodásának szocialista szellemben való átformálását tették feladattá, ám a korszerű műveltség tömeges terjesztésének általános célja mellett követelménnyé vált - a termelő munka segítése érdekében - a szakmai ismeretek mélyítése és a kultúrált szórakozás elősegítése is.

A békési művelődési otthon megnyitásának tizedik évfordulóján megrendezték a Művelődési Otthonok Igazgatóinak II. Országos Tanácskozását (1959. április) azzal a céllal, hogy körvonalazzák az intézmények feladatait az új körülmények között. Mindenek előtt *a hiányok lajstromozására került sor*, az intézményhálózat fő problémáit az alábbiakban összefoglalva: Rossz a legfontosabb munkástelepülések és a budapesti kerületek (Budafok, Miskolc, Salgótarján, Angyalföld, Csepel) művelődési otthon ellátottsága. Ennek fő oka a telepítés egyenlőtlen szóródása, amely az egységes intézmény fejlesztési terv hiányából adódik. Kedvezőtlenek az intézmények épületi, felszerelési, berendezési adottságai. A konferencia 30 felszólalója az alábbi területeken sürgetett intézkedést: a népművelési tanácsok tevékenységének tisztázása; a járási művelődési otthonok funkcióinak meghatározása; a művelődési otthoni tevékenység és a termelőszövetkezeti kulturális munka kapcsolatai; a népművelők anyagi és erkölcsi megbecsülésének fokozása.

A Párt művelődéspolitikai irányelveinek megjelenését követően egy sor állami intézkedésre is sor került. Ezek egyrészt a *hálózatépítést*, másrészt a különböző kulturális szervek *együtműködését* és a *társadalmi erőforrások* jobb kihasználását szorgalmazták. 1960. januárjában jelent meg a művelődési otthonok létesítésének, működésének és irányításának alapvető szabályait meghatározó, 2/1960. (I.6.) kormányrendelet és a végrehajtására kiadott 3/1960. (VI.16) MM sz. utasítás, amely kimondta, hogy: „A művelődési ház, otthon, kör vagy klub a dolgozók művelődését szolgáló intézmény. Célja és feladata, hogy segítse a lakosság világnézeti, politikai, szakmai, továbbá művészeti nevelését, általános műveltségének emelését, nyújtson ösztönzést és lehetőséget a társas élet formáinak kialakításához és a színvonalas szórakozáshoz. E kitűzött célokat és feladatokat a dolgozók tevékeny közreműködésével valósítja meg... Művelődési otthont tanács, vállalat, üzem, hivatal, intézet, intézmény, szövetség vagy szakszervezet létesíthet és tarthat fenn; az említett szervek művelődési otthont közösen is létesíthetnek és tarthatnak fenn.” [A művelődésügyi... 179-180. old.] A rendelet szerint a megyei művelődési otthonok (népművelési tanácsadók), valamint a járási művelődési házak az illetékességi területükön működő művelődési otthonok módszertani hálózati központjai. Azt is szabályozták, hogy a művelődési otthonoknak a feladataik megvalósítása érdekében éves munkatervet kell készíteni, amelyet a fenntartó szervek hagynak jóvá; továbbá az intézmények működését a területileg illetékes tanácsoknak működési engedélyben kell jóváhagyni. 1960 májusában megjelent a művelődésügyi miniszter 178/1960. (MK 22.) MM számú utasítása a művelődési otthonok működési szabályzatáról, amely meghatározta a művelődési otthon fogalmát, típusait, feladatát, működési területeit, felügyeletét és irányítását, valamint a tömegszervezetekkel és társintézményekkel való együtműködését. 1961-ben a SZOT, a KISZ, a Hazafias Népfront, a Magyar Nők Országos Tanácsa, a TIT, a Szövetkezetek Országos Szövetsége, a Magyar-Szovjet Baráti Társaság és a Művelődésügyi Minisztérium *első ízben rögzítette közös irányelvekben* a népművelés feladatait, az együtműködő szervek egészséges munkamegosztását. „Így a hatvanas évek elején már érvényesült a központi szervező, rendező akarat, a hálózat céltudatos, hosszú távlatra is működőképességet biztosító elgondolás.

Természetes, hogy megfelelő hálózat hiánya, a szűkös pénzügyi ellátottság és a káderhiány akadályozta a fejlesztést. A hatvanas évek második felében viszont már lényeges változást tapasztalunk e téren...” - olvashatjuk Pál Endre és Soós József könyvében. [Idézi: Pál-Soós, 1974. 9. old.]

Egy 1971-ben keletkezett tanulmány utal arra, hogy „... 1964-ben sor került az 1955-ben kialakított művelődési otthon koncepció felülvizsgálatára. Az új helyzetben, amikor a művelődési lehetőségek bővülése, az életszínvonal fejlődése más művelődési struktúrát teremtett, revideálni kellett azt az alapelvet, hogy a települések művelődési életének egyetlen központja a művelődési otthon legyen. A demokratikus közélet, a közösségi szórakozás, nevelés, az egyéniség aktivitás útján való kibontakozását segítő szerepük viszont fokozódott és tisztázódott más művelődési formákhoz és intézményekhez való viszonyuk, kapcsolatuk (könyvtár, mozi, színház stb.)” [Idézi: Pál-Soós, 1974. 20. old.]

1965. júliusában megjelent a művelődésügyi miniszter 4/1965 (VI.15.) MM számú rendelete, a művelődési otthonok és a közművelődési könyvtárak közös fenntartásának egyes kérdéseiről. A rendelkezés lehetőséget adott arra, hogy egy település (város, kerület, község) üzemei, társadalmi szervezetei stb. közösen fedezzék egy vagy több művelődési otthon fenntartási és működési költségeit. Egyben önálló igényeket, követelményeket támasszanak a támogatott intézménnyel szemben, sőt a település közművelődési terveinek kialakításában is vegyenek részt. 1968-ban a Termelőszövetkezetek Országos Szövetsége és az Országos Népművelési Tanács, 1969-ben pedig a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége és a Népművelési Tanács jelentetett meg közös felhívást, amelyben többek között a művelődési otthonok és a termelő egységek közötti együttműködés fokozására buzdítottak. Ezt követően a közös fenntartású intézmények száma évről évre szaporodott.

Az irányítástörténet jelentős eseménye volt a 202/1965 (MK. 18.) MM-SZOT számú együttes utasítás megjelenése *a megyei (fővárosi) művelődési házak szervezéséről és működtetéséről*. (Az első megyei művelődési központ már az 1965-ös utasítás megjelenése előtt két évvel létrejött, Szabolcs megyében; 1966-ban kilencre szaporodott a számuk. Munkatársi gárdájuk 77 főhivatású dolgozót és megyénként mintegy 100-120 tiszteletdíjas és társadalmi munkás szakembert számlált.) *A már*

*említett járási intézményekkel együtt létrejöttek tehát a hierarchizált irányítás leglényegesebb elemei - a korábbi tervutasításos gondolkodási logika kissé megkésett konkretizálásaként... Érzékelhető tehát egyrészt egy olyan politikai és szakmai törekvés, amely már a társadalmisítás formai, szervezeti kereteit jelöli ki s ezért is serkent a közös fenntartásra. De azért is, mert egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy az egyenletes, arányos fejlesztésre, a községek támogatására az állami újraelosztás során nincs, a célokhoz és központi feladatokhoz méretezetten pláne nincs elegendő pénz. Azért sincs, mert *másrészt* érzékelhető a nagy pénzeket lekötő, a „művelődési erődök” kiépítésében is tetten érhető centralizálási (politikai és szakmai) törekvés. (Ez a kettősség jelenik majd meg az 1970-es években, a tanácstörvény nyomán kialakuló decentralizálásban és a terület- és településfejlesztési koncepció hatására kibontakozó, az embereket és erőforrásokat érintő centralizálásban.) De ne feledjük, hogy a politikai konszolidáció változásokat érlelő 1960-as éveiben járunk - kulturális életünkben ez a szellemi, művészeti nyitást, az igencsak pezsgésnek induló szellemi közéletet jelentette. *A második ötéves terv (1961-1965)* készítésekor már hatottak azok az új áramlatok és viták, amelyek az oktatás gazdasági jelentőségére hívták fel a figyelmet. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági fejlődés lényeges feltétele a szakmastruktúra átalakulása, hogy a munkaerő szakmai és műveltségi színvonalának emelése és a kulturális ráfordítások növelése a gazdasági fejlődés nélkülözhetetlen feltétele. Heves viták folytak az optimalizáció és humanizáció kérdéséről; a műszaki, természettudományos és humán képzésről, az oktatási reformról (1961 és annak 1965-ös „korrekciója”), no és a művészeti életben a megkésett avantgárd megannyi problémájáról.*

Az 1960-as évek második felében a művelődéspolitikai által megjelölt egyik leglényegesebb feladat a tudományos-technikai forradalom feltételeinek megteremtése s ezzel együtt az új gazdasági mechanizmus megértetése, elfogadtatása. A Országos Népművelési Tanács 1966-ban kiadott irányelvei a főbb népművelési feladatokat az alábbiakban jelölték meg: (Irányelvek...) 1. Hazánk gazdasági erejének fokozása érdekében a műszaki-technikai kultúra terjesztése, a szakoktatás segítése a népművelés eszközeivel (tanfolyamok, a szakirodalom terjesztése,

szakkörök, természettudományos ismeretterjesztés). 2. A gazdasági reform megértetése, gazdasági, politikai ismeretterjesztés. 3. Politikai, világnézeti, erkölcsi nevelés. 4. Művészeti, esztétikai nevelés.

A harmadik ötéves terv (1966-1970) kulturális téren főleg az oktatás feladataival foglalkozott, s ez a népgazdaság szakképzett munkaerő igényének kielégítését célozta. A művelődési otthon hálózat feladatául a lakosság általános és szakmai műveltségének emelését írta elő, s a tervezés során az előzőekben felsorolt szakmai követelmények közül az első kettőre esett a hangsúly. A kulturális tárca terve az előző időszakhoz hasonlóan most is a helyi erőforrásokat akarta mozgósítani, s a beruházási hitelek elosztásánál úgy befolyásolták a tanácsokat, hogy központi szerepkörű megyei és járási intézményeket hozzanak létre. Központi beruházási támogatást nem irányoztak elő.

4.2.4. Új koncepciók

Az 1970-es évek felé tartva több szempontból is korszakhatárhoz érkezünk. *Az 1968-ban megjelent, a művelődési otthonok besorolására vonatkozó utasítás (pontos megjelöléssel a későbbiekben lesz róla szó) nyomán kialakult formális rendbetétel lehetővé tette, hogy az elmúlt időszak fejlesztési politikájának hatását statisztikai adatokkal is mérni tudjunk. A besorolási rendelet hivatalosan is mércét állított, s ezzel jogszabályilag is elkezdődött az erőltetett növekedési szemléletről való áttérés a szükségletekhez jobban igazodni szándékozó közművelődési koncepcióra.*

Az 1960-as évek pezsgő vitáinak ma is tanulságos fejezete az új gazdasági mechanizmus előkészítéséhez és bevezetéséhez kapcsolódó „kulturális mechanizmus-vita”. [Lásd: Koncz, 1981. és a jelen dolgozat 4.4. pontját.] A reform és a művelődés kapcsolatáról publikált (és nem publikált) eszmecsere gazdagították (és részben alapot adtak hozzá) a széleskörűen elkezdődött művelődésszociológiai- és szabadidő-vizsgálatok. Háttérét jelentették a már idézett tervezési irányelvek. Kiterjesztette a társadalmi párbeszédet az Országos Népművelési Konferencia előkészítése és megrendezése, s átnyúlt a vita az 1970-es évekre, amikor az újabb szociológiai vizsgálatok eredményeinek tárgyalásában, a közművelődés helyzetének felmérésében és az 1974-es párthatározatot előkészítő munkában folytatódott.

Az Országos Népművelési Tanács kétéves előkészítő munka után rendezte meg az Országos Népművelési Konferenciát (1970 májusában).

Az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek megjelenése és a konferencia megrendezése között több mint egy évtized telt el. A társadalmi-gazdasági fejlődés és az életmód változásai szükségessé tették a népművelés elméletének és gyakorlatának, az MSZMP művelődéspolitikai irányelveiben megfogalmazott közművelődési törekvéseknek a továbbfejlesztését és az akkori helyzetnek megfelelő követelményrendszer kialakítását. A konferencia tézisei új közművelődési koncepciót körvonalaztak, az önművelés jelentőségének hangsúlyozására törekedtek. „A közművelődés a különböző művelődési-közoktatási, közművelődési, tudományos és művészeti intézmények, a tömegközlelési eszközök, a társadalmi szervezetek kulturális nevelőmunkája révén megvalósuló, a társadalom fejlődő szükségleteire épülő, az egyének és csoportok műveltségét, személyiségét fejlesztő, mindezt az egyének öntevékenységének állandó erősítésével magvalósító tevékenység. Részben társadalmi méretekben szervezett, tervszerűen irányított folyamat, részben az egyének - társadalmilag ugyancsak meghatározott - önművelési tevékenysége.” [Országos... 148. old.] *A konferencia ajánlásai* sürgették a párt- és állami irányítás hatékonyságának növelését, a tárgyi és személyi feltételek javítását, a népművelés tudományos megalapozásának fokozását.

Érdekes itt emlékezni a munka méretére, amely az előkészítő kötetekből is kiténik. [Országos... Előkészítő...] Áttekintették a tudományok, az ízlés, a szórakozás és a népművelés kapcsolatát [Első kötet]. A város és a falu népművelési sajátosságait: az iskola, a tömegkommunikáció és a népművelés összefüggéseit, tovább a művelődési otthonok és könyvtárak helyzetét [Második kötet]. Szó volt a magyar és külföldi népművelési rendszerekről, az irányításról, káder- és gazdasági helyzetről, továbbá a kutatásról [Harmadik kötet]. *Tizenhat* bizottság közvetlenül és közvetve több száz szakember elemző munkáját foglalta össze. Emlékezzünk arra is, hogy az 1968-1972 közötti idő a népgazdasági hosszú távú tervezés első szakasza, s a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság is több száz szakembert mozgatva dolgozott.

1972. márciusában megrendezték a Művelődési Otthonok Vezetőinek III. Országos Tanácskozását, amely arra tett kísérletet, hogy az Országos Népművelési Tanács 1965-ös irányelveit, valamint a népművelési konferencia közművelődési koncepcióját felhasználva egzakt módon

meghatározza a művelődési otthon jellegű intézmények specifikumait és funkcióit. *Az intézményi jellemzők között a településtípusonkénti eltérő szerepet és a helyi jelleget hangsúlyozták.*

Az intézmények legáltalánosabb funkcióit a következőkben jelölték meg: [Lásd: Művelődési otthon igazgatók...] 1. A helyi közösségi-társadalmi élet érdekében a közös művelődés és szórakozás feltételeinek biztosítása, ennek megszervezése. 2. Az alkotó tevékenység kibontakoztatásának tömeges lehetősége. 3. A tudományos, művészeti alkotások és a közösségek találkozásának elősegítése.

Felvetődik a kérdés, hogy az új mechanizmus hatása, az értelmiséget átszövő - és jelentős részben összefogásra is serkentő - remény mellett *milyen konkrét művelődési folyamatok váltották ki és indokolták ezt a hatalmas, az 1970-es és 1972-es népművelési konferenciákban tükröződő munkát?* A későbbiekben a statisztikai tendenciákat is bemutatom, itt a korszak kulturális fejlődésének sajátosságait átfogóan jellemző, *A kultúra fejlesztésének távlati koncepciója 1970-1980* című dokumentumra utalok, amely szerint a kulturális élet a fordulópont lehetőségéhez érkezett el.⁸⁸

A mennyiségi adatokban is megragadható, erőteljes *társadalmi változási tendenciák*, a tervutasításos szisztéma logikája nyomán kialakult *tervszerűtlenség, a lépéskényszer és a fordulópont lehetőségének felismerése - együttesen az elemzések és döntések sorozatára ösztönözték a politikai és szakmai irányítást.* Ismét széles körű szakembergárdát megmozgató munka kezdődött - pontosabban *az 1960-as évek közepétől folyó átértékelés lendületet és határozottabb irányt kapott a közművelődés terén is.*

„A Magyar Szocialista Munkáspárt KB határozata a közművelődés helyzetéről és fejlesztésének feladatairól” című, 1974-es dokumentumot előkészítő tényfeltáró, összegező munka során *nyilvánvalóvá vált a hagyományos népművelés kereslet-kínálati, gazdasági és koncepcionális válsága. Ha az 1962-es és az 1972-es művelődési otthoni tevékenységi adatokat összevetjük (később lesz szó arról, hogy miért e két dátum jelzi az összehasonlítási korszakhatárokat) igen nagy csökkenéseket tapasztalunk!* Az ismeretterjesztő előadások száma 4,4%-kal nőtt,

⁸⁸ E dokumentumból, a kort jellemző összegzése és stílusa miatt egy hosszabb részletet idézek a 32. táblázatnál.

látogatóik száma közel 20%-kal, több mint egy millió látogatóval csökkent. A műsoros estek száma 36,3%-kal, látogatóik száma 37,1%-kal (több mint négy millió látogatóval), a műkedvelő művészeti csoportok száma 38,6%-kal, tagjaik száma 38,8%-kal (113 ezer taggal) *csökkent*. [Az adatok forrása: Oktatás-művelődés 1950-1980 Központi Statisztikai Hivatal, 1982. 233. old., és Statisztikai Tájékoztató. Művelődési otthonok 1982. – Művelődési Minisztérium. Tudományszervezési és Informatikai Intézet, 1983. 13. old.] A népművelést ezen a válságon az 1960-as évek második felében elemi erővel kibontakozó klubmozgalom kezdte átlendíteni; mindent el is követtek államosítása érdekében... Az ugyancsak tömegeket mozgó beathullámot meg a politikával együtt tűrte a népművelői apparátus, mert nem tehetett mást. A művelődési mozgás-tendenciák nyomán összességében megváltozott a művelődési otthonok kulturális környezete; az iskolázottsági szint, a rádió, tv, könyvek, sajtó, turizmus, automobilizmus, magnetofon, lemezjátszó stb. hatására gondoljunk. A holtpontot Vitányi Iván úgy jellemezte, hogy „a mennyiségi fejlesztés elakadt, a minőségi fejlesztés nem bontakozott ki.” [Vitányi, 1979. 62. old.] A párthatározat a közművelődési koncepciónak politikai támogatást adott, a minőségi fejlődés kibontakoztatása érdekében. „A közművelődés nem szűkíthető le a kultúra, a műveltség terjesztésére, közvetítésére; fontos feladata a szocialista életmód, életforma és magatartás kialakításának segítése, a szocialista eszmékkel való értelmi-érzelmi azonosulás, a közösségi szellem a cselekvő erő, a közéleti aktivitás fejlesztése.” [Közművelődési Kézikönyv, 50. old.] A határozat a művelődési otthonokat egyrészt mint az aktív közösségi művelődés, másrészt mint pótlék funkciójú intézményt említi: „A művelődési otthonokat és klubokat, mint a közösségi nevelés, a társas élet és az aktív művelődés intézményeit kell továbbfejleszteni. A nem hivatásos együttesek, tudományos ismeretszerző körök, klubok munkája révén a lakosság mind szélesebb rétegeit vonják be a művelődésbe, segítsék a szocialista brigádok kulturális munkáját. Színház- és mozielőadások, hangversenyek, kiállítások és ismeretterjesztő előadások rendezésével vegyenek részt a tudományos és művészeti értékek mind szélesebb tömegekhez való eljuttatásában. Vállaljanak nagyobb

felelősséget az intézményben folyó kulturális munka eszmei-politikai, szakmai színvonaláért.” [Közművelődési Kézikönyv, 55. old.]

1974 további jelentős eseménye az MSZMP KB által összehívott Országos Közművelődési Tanácskozás. A KB márciusi határozatának megfelelően, a Minisztertanács 1035/1974. sz. határozata alapján újjáalakult az Országos Közművelődési Tanács (ORT); feladata a közművelődés összehangolt irányítása, ellenőrzése, fejlesztésének elősegítése. Ez utóbbi azt is jelenti, hogy *az OKT külön pénzalappal rendelkezik, amelynek alapvető célja a pozitívnak ítélt folyamatok kibontakozásának (vissza nem térítendő hitelezési formájú) segítése.* Lényeges az is, hogy az MSZMP XI. Kongresszusán elfogadott programnyilatkozat szükségesnek ítélte a közművelődési rendszer szervezeti és eszmei erősítését, fejlesztését. Az életkörülmények javulását és a szabadidő növekedését feltételezve arra buzdított, hogy ennek kultúrált felhasználása az emberi kapcsolatok erősítését szolgálja.

A közművelődés egy időre a társadalmi érdeklődés előterébe került, az „eszmei” megerősítés nyomán a népművelői szakma is lázba jött - és nagy várakozások voltak. Azonban az *ideológiai-politikai irányítás gazdasági-jogi vetülete már csak mint árnyék jelent meg.* Igaz, az 1976-os *közművelődési törvény* kodifikálta a változási és változtatási irányokat; érdemes kiemelni a művelődési otthonokra vonatkozó lényeges, a korábbiakhoz viszonyított új elemeket: igényfelkeltés-igénykielégítés; az egyéni és közösségi művelődés segítése; a művelődési otthon mint alapintézmény; a helyi lakosságnak nyújtson változatos szolgáltatásokat; adjon helyet az egyéni művelődési kezdeményezéseknek. [Közművelődési Kézikönyv, 129-140. old.] *A törvény csalódást okozott; pláne, hogy nem járt együtt az intézmények relatív gazdasági helyzetének javulásával.* És nem járt együtt a közművelődési szakmastruktúra lényegesebb változásával: akik a korábbi stílusú és szemléletű munkát végezték, azoknak kellett volna megújulniuk az irányítás különböző szintjein... *Szervek, szervezetek a határozatok, állásfoglalások, útmutatók tömegét adták ki. A népművelői szakma mégis valami mást, valami konkrétabbat várt.* A Minisztertanács 3/1979. I.20. sz. rendeletét a művelődési otthonokról - a nagy társadalmi nekibuzdulás lecsengésével és a reményeket megnyeső gazdasági intézkedésekkel - megkésettnek érezték. Az eszmei megerősítésnek voltak pozitív hatásai is!

Hiszen - főleg vidéken - nagyobb, ha nem is presztízse, de respektje lett a művelődési otthonoknak, lévén a politikai célok konkrét megjelenítésének olykor kizárólagos helye.

A politikai és állami határozatok, állásfoglalások *külsődleges eszközök voltak*, s így nem annyira magára a közművelődési munkára, annak részeire, mint inkább a közművelődési munka egészén lendíteni szándékozókra hatottak. *Megindult egy valóban új szemléletű, funkcionális gondolkodás.* (Erről majd a kiutak kapcsán.)

4.2.5. Decentralizálás és recentralizálás

A közművelődési határozatban és törvényben deklarált demokratizmussal, öntevékenységgel és a helyi érdekekhez és viszonyokhoz való közelítéssel *szemben* egy másik tendencia is erőteljesen érvényesült az 1970-es években, a *recentralizáció*. Az 1971-es tanácstörvény decentralizált; a lakosok és tanácsaik kapcsolatát erősítette az intézményeken keresztül is. A terület- és településfejlesztési politika viszont lényegét tekintve centralizált; az „*egyéb*” *települések fokozatos és rohamos elsovadása és elsovasztása kulturális eróziót okozott*. Az iskola, a művelődési ház körzetesítésével, a buszjárat ritkításával, az értelmiség elvándorlásával stb. milyen intézményen keresztül hassanak az aktív közösségiességet szorgalmazó állásfoglalások? „Sok településnek nincs már saját ünnepe, mert nincs egy dalárda a Himnusz elénekléséhez... Egy tiszakécskei öreg paraszt panaszkolta nemrég: Áthozták nekünk Kóródról az ünnepet...” [Speidl, 1983. 51. old.] Negatívan így is összefüggött a gazdaság és művelődés, 1982 elején a községek 77,4%-a társközség volt. „A remény szép - írta Speidl Zoltán fent idézett cikkében - a statisztika azonban kemény tény mutat. Azt, hogy a kis települések népességének derékhada, a 15-39 év közöttiek csapata folyamatosan kevesbedik.”

Kétségtelen, hogy a közművelődést támogató politikai és állami határozat, ill. a területfejlesztésre vonatkozó döntések között nem volt *konceptcionális* ellentét. Az *MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának irányelvei a területfejlesztés tervezéséhez és szabályozásához* című dokumentum (1970. március 10.) többek között hangsúlyozta, hogy „A kommunális és kulturális ellátottságban a jelenlegi szakaszban a különbségek csökkentése tűzhető ki célul: a szociális-kulturális intézményi ellátottság területek közötti közelítését az elmaradott területeken az állami költségvetésből differenciált támogatással kell segíteni...” Továbbá: „A távlati gazdasági és kulturális

fejlődés, a munkaerő várható területi elhelyezkedésének tendenciáját figyelembe véve kell kiválasztani a legalkalmasabb fejlesztési centrumokat és ezzel összhangban kell kialakítani a vonzáskörzet lakosságának szociális, kulturális, kommunális, kereskedelmi és közlekedési ellátását...” Az irányelvek nyomán született 1006/1971 (III.16.) számú területfejlesztési kormányhatározat és az 1007/1971 (III.16.) számú Országos Településfejlesztési Konceptió is leszögezte, hogy az egyes területek gazdasági fejlettségi szintjének közelítése hosszú időn át tartó folyamat, s a határozatok hangsúlyozták az iparfejlesztés, mezőgazdasági termelés, a közlekedés és hírközlés, valamint a települések fejlesztésében szükséges és elérhető összhang érdekében a kommunális, szociális, kulturális ellátás növelésének fontosságát. Kétségtelen, hogy a területfejlesztési politika az ország arányos fejlesztését, az életkörülmények területi közelítését szorgalmazta. Így többek között célul tűzte ki az aprófalvakban, szórványokban tanyákon élő népesség életkörülményeinek javítását - az anyagi lehetőségek függvényében. Az is vitathatatlan, hogy a területi folyamatok szabályozásában preferálta a gazdaságilag elmaradott térségek fejlesztését, s szabályozó rendszerében ugyanakkor diszpreferálta a túlzott fővárosi koncentrációt. A művelődési intézményhálózattal kapcsolatban azonban megállapíthatjuk hogy *nem csökkentek a területi különbségek, sőt keményedett a művelődési tevékenységek területi meghatározottsága.*

Az irányelvek és határozatok hatásáról elemzések készültek, tárgyalva a gazdasági és igazgatási ellentmondásokat. Az elemzések többek között megállapították, hogy a területi kiegyenlítődés érvényesült az ország nagy régiói és a megyék között is, azonban a *megyéken belüli különbségek növekedtek, beleértve azt is, hogy fokozódtak a város-falu közötti különbségek.* Területfejlesztési összefüggésben különböző típusú, bár egymással közvetetten összefüggő kulturális ellentmondások keletkeztek:

Miközben a lakosság jelentős része, s az ipari munkásság fele falun élt, a kulturális infrastruktúra kiépülése a községekben lelassult. A falusi lakosságot nemcsak a fejlesztések elmaradása, hanem a már említett elsorvasztás közvetett hatása is sújtotta.

A művelődéspolitikai elképzeléseket cselekvési programmá formáló fejlesztési és tervezési elképzelések több ponton mechanikusan

alkalmazkodtak a településfejlesztési koncepcióhoz. Egy sajátos interferencia tanúi lehettünk: jó öt éves késéssel, a településhálózati koncepció megjelenése után, elkezdődött a kulturális szféra regionális szempontokat is figyelembe vevő tervezése. A művelődés-tervezést elősegíteni kívánó tanulmányokban is megfogalmazódott az, hogy „a mintegy 2000 egyéb településen önálló művelődési intézmények létesítése és működtetése nem indokolt.” Az ilyen anyagokban nem vetődött fel az, hogy az összes művelődési otthonok közel 50%-a, a klubkönyvtárak 80%-a „egyéb” településen működik.

Mindezek ellenére az élni akaró „egyéb települések” kis hányadában folytatódott a központi elképzelésektől független fejlődés s ilyen településeken is tanúi lehettünk új kulturális létesítmények helyi erőből történő megvalósításának, a művelődési körök, klubok újjáéledésének.

A területfejlesztés és településfejlesztés gyakorlata növelte a területfejlesztési orientáltságú kutatások iránti igényt, ezekben a kutatásokban azonban az 1970-es évek első felében még járulékosan sem szerepeltek a kulturális szempontok. Ezzel együtt a művelődésszociológiai felmérésekben a területi aspektus csak járulékosan szerepelt, ill. a művelődést és a művelődési szokásokat meghatározó tényezőként jelentkezett.

Összességében a településfejlesztés 1970-es évekbeni gyakorlata nem csökkentette a már korábban kialakult kulturális-területi egyenlőtlenségeket. Nem csökkent, hanem növekedett a város és a falu közötti különbség s növekedtek a kulturális ellátásbeli különbségek az egyes nem városi települések között is. Az 1960-tól lebonyolított országos reprezentatív szabadidő- és időmérleg-kutatások is azt mutatják, hogy a művelődésre fordított szabad idő és a művelődési tevékenységek szerkezete természetesen függött a megkérdezettek iskolai végzettségétől, foglalkozásától, nemétől - *ám társadalmi átlagban döntő mértékben a lakóhely függvénye volt.*

4.2.6. Besorolási rendelet, statisztikák és korszakok

Az 1968-as besorolási rendelet kapcsán áttekintem az 1949-1984 közötti időszak mennyiségi fejlődését. Aki sohasem dolgozott művelődésszociológiai adatokkal, az nehezen tudja elképzelni, hogy sok ellentmondó elemzésen is át kell rágni magunkat ahhoz, hogy a számsorokból következtetésre jussunk. Úgy tapasztaltam, hogy a népművelők nem szeretik a statisztikát azt tartván, hogy azt a formális

végrehajtás önigazolására készítetik. Körültekintő elemzéssel azonban nem lehet különbség a statisztikai fő tendenciák és a napi tapasztalatok között.

Vannak, akik intézmény alapítási láznak vagy lendületnek nevezték azt, ami az 1949-es békési nyitány és az 1960-as évek közepe közötti időszakban a művelődési otthonok statisztikai számának növekedésében tükröződött. *A statisztikai mennyiségi korszakhatár az 1963. év*, hiszen az összes intézmény száma az 1949-1982 közötti időszakban akkor a legtöbb: 3913! A *tanácsi* művelődési otthonok esetében a csúcspont 1967-ben volt, 3026 intézménnyel; a *szakszervezeti* intézményeknél 1963-ban és az *egyéb* szerveknél 1962-ben. *A statisztikai összehasonlítási korszakhatár az 1962. év*. Ennek több oka van: 1. ez előtt nincsenek adataink az egyéb szervek művelődési otthonairól (csak az tudjuk, hogy sok volt a zártkörű); 2. a szakszervezeti intézményeknek kisebb körét vették számba 1961-ig mint később; 3. településtípusok szerinti bontásban mindhárom fenntartó esetében csak 1962-től vannak adataink, 1961-ig csak a tanácsi intézményekre. *A jogi korszakhatár az 1968. év*, amelynek hatása *1972-től tükröződik* igen jelentősen a statisztikában. Ugyanis a közösségi művelődés *helyiségei és cégtáblái* között kívánt összhangot létrehozni a művelődési otthon jellegű intézmények „továbbfejlesztéséről” szóló *105/1968 (MK.1.) MM sz. utasítás*. Azért az idézőjel, mert *nem a tartalmi változások tényének vagy irányának kodifikálásáról, hanem a kialakult kaotikus állapot formális rendezési szándékáról volt szó*. Ennek a *besorolási utasításnak* az a lényege és jelentősége, hogy meghatározta azokat a követelményeket, amelyek alapján a művelődési célra használt különböző épületek, termek, szobák *klubkönyvtárként, művelődési házként vagy művelődési központként* működhetnek. Az utasítás kimondta: "Az intézményt a meghatározott típusok valamelyikébe csak az arra előírt összes követelmények fennforgása esetén lehet besorolni és megfelelő működési engedéllyel ellátni, azonban a módszertani hálózati feladatokat ellátó megyei és járási intézményeket - az utasításban foglalt feltételektől függetlenül - művelődési központnak kell minősíteni."

Ám a formális tiszta lapon máris folt esett, hiszen maga az utasítás nyitott kiskaput mindazon fenntartók és személyek számára, amelyek és akik a megfelelő feltételek hiánya miatt (vagy biztosítása helyett) csak az

elodázást voltak képesek megoldani. Azt olvashatjuk ugyanis, hogy: „Azok az intézmények, amelyek tevékenységét nem kell megvizsgálni, vagy amelyek a megfelelő feltételek hiánya miatt új működési engedéllyel nem láthatók el - tevékenységük újabb felülvizsgálatáig - a meglévő működési engedélyek alapján folytathatják munkájukat. Ezeket az intézményeket a megfelelő nyilvántartásokban továbbra is külön kell feltüntetni.” Nos a besorolási utasítás lehetővé tette, hogy valamihez viszonyítva, mennyiségi módszerekkel is megmérjük az elmúlt két évtized létesítési politikájának eredményét.

Az Országos Népművelési Konferenciát előkészítő, 1970-ben közölt tanulmányok egyikében olvashatjuk: „A területi feladatokat ellátó 3311 művelődési intézményből 1651-et soroltak be a három típus valamelyikébe. Vagyis művelődési intézményeinknek csak mintegy 50 %-a felelt meg a minimális követelményeknek, és kaphatott új működési engedélyt. A besorolt intézmények közül 831 klubkönyvtár, 666 művelődési ház és 154 művelődési központ; többségük tanácsi irányítás alatt áll, a szakszervezeti intézmények száma 300.” [Országos Népművelési... III. kötet, 178. old.] Tehát: *a minimális besorolási követelmények szerint lajstromozva az intézményeknek valamivel több mint 50%-a, a legminimálisabb követelményeket támaztó kategóriába, a klubkönyvtárak körébe tartozott.* Mivel ezek és a besorolhatatlanok jórészt a falvakban és a városok peremkerületeiben voltak, a mennyiségi adatok is tükrözik azt, amit mindenki tudott: *a kulturális erózió leginkább a falvakat és a városszéleket érintette.* Ezt a tényt az előzőekben idézett forrás is megállapítja: „A három típus egyikébe sem sorolható intézmények tevékenységük általános felülvizsgálatáig a régi működési engedéllyel tovább működhetnek. Természetesen arra kell törekedni, hogy a működési feltételek javításával - a meglévő épületek átalakításával, bővítésével - mielőbb legalább a minimális követelményeknek megfeleljenek. Ez igen fontos lenne, hiszen a falvakban a művelődési házak, a könyvtárral, mozival, tömegkommunikációs eszközökkel funkcionális egységben centrum szerepet töltenek be. A kulturális szolgáltatások zöme rajtuk keresztül sugárzik át. A művelődési ház az iskola mellett a községekben a legfontosabb művelődési intézmény. Nem közömbös tehát, hogy 1967-ben a községek több mint 10%-a, az 1968-as új követelményrendszer

szerint pedig 60%-a nem rendelkezett művelődési házzal.” [Országos Népművelési... III. kötet, 178-179. old.] Ez a súlyos gond az MSZMP KB 1974. Márciusi „Jelentés a közművelődés helyzetéről” c. dokumentumában is tükröződött: „A művészeti és tudományos alkotásokat közvetítő *intézmények* széles körű hálózattal rendelkeznek. A lakosság ellátottsága azonban egyenetlen. A művelődési igények kielégítésében, a kulturális-művészeti szolgáltatások minőségében és sokrétűségében nagy különbségek vannak az ország tájegységei között. Különösen alacsony színvonalú egyes városok és mindenekelőtt a főváros munkáslakta peremkerületeinek, az új lakótelepeknek a kisközségekben, a tanyán lakóknak a kulturális ellátottsága... Az elmúlt évtizedben nagy erőt fordítottunk *a közvetlen közművelődési célokat szolgáló intézmények* kiépítésére. 2825 művelődési otthon van, de közülük csak 1800 felel meg az egyébként is alacsony minőségi követelményeknek. A 27 legjobban felszerelt művelődési otthon (az összes intézmények 1%-a) a látogatók 10%-át vonzza; ez azt jelenti, hogy megfelelő körülmények a művelődési házak hatásfokát lényegesen növelhetnék.” [Közművelődési Kézikönyv, 26-27. old.]

A besorolási rendelet nyomán született a „besorolhatatlan intézmény” kategóriája, amelyet a statisztika „terem, kör, klub” fejléc alatt regisztrál. Tehát egy művelődési otthon jellegű intézmény (a statisztikai rövidítésben és itt is a továbbiakban: művelődési otthon) lehet művelődési központ, művelődési ház, klubkönyvtár vagy besorolatlan. Van azonban még egy (pontosabban még kettő) statisztikai kategória! Ahhoz, hogy lássuk, *hogyan alakult* az új létesítések és a besorolási rendelet nyomán történt megszüntetések és átsorolások eredőjeként *az ország lakosainak művelődési otthonokkal való ellátottsága*, még azt is figyelembe kell venni, hogy 1972-ben igazgatási korszerűsítés történt. Abban az évben *egyrészt* megszűntek az addig önálló népművelési osztályok, *másrészt* (és az intézmények számnak szerkezeti átalakulására 1973-tól statisztikailag is érzékelhetően ez hatott) *a KISZ* (Kommunista Ifjúsági Szövetség) lemondott intézményfenntartói jogáról, s *klubjait, ifjúsági házait a tanácsi művelődési otthonokhoz csatolták*. Mivel a besorolási rendelet követelményeivel sok helyen nem tudtak megküzdeni s a KISZ által átadott kisebb helyiségek egy részét se igen lehetett besorolni - új kategória született: *a telephely*. Amit nem lehet vagy nem

érdemes rendbehozni, nincs mód a besorolási kategóriáknak megfelelően cégtáblázni, de van teteje és falai, művelődési célra használják vagy használható - az a telephely. A helyzet átfogó, a hivatalos statisztikai adatközlésnél részletesebb számszerű jellemzésére az 1977. év esetében van mód. Andrassy Mária adatgyűjtése és elemzése szerint a statisztikailag regisztrált 2690 művelődési otthonon kívül 480 úgynevezett ügyvezetőség és 749 telephely volt az országban, tehát összesen 3847 „intézményi egységgel” számolhattunk. [Andrassy, 1982. 334. old.] (*Az ügyvezetőség szó szerint értendő: intézmény nincs, csak a népművelés ügyvezetése, a művelődéspolitikai körzeti megbízottja által.*) Andrassy adatbankja szerint ebből a mindösszesenből 175 a művelődési központ (4%), 1294 művelődési ház (34%), 1026 a klubkönyvtár (27%) és 195 a terem, kör klub vagyis a besorolatlan intézmény (5%), s 11%-ot ill. 19%-ot képviselnek a már említett ügyvezetőségek és telephelyek. Tehát: *a besorolt intézményeknek 41,1%-a a legminimálisabb követelményeknek eleget tevő klubkönyvtár.* Igaza van Andrassy Máriának: „Mindenképpen indokolt a teljes számbavétel következetes végigvitele, mert *a működési adatokban a telephelyek teljesítményei rejtetten benne foglaltak* [Kiem. tőlem: K.G.], a tanácsi intézményeknél pedig külön rovatban szerepelnek az ügyvezetőségek, a szakszervezeti és egyéb fenntartóknál pedig a terem, kör, klub típus eredményei. Emellett szól az a tény is, hogy a teljes művelődési otthon jellegű intézményhálózat valamivel több mint egyharmada ezekből az akkor be nem sorolt típusokból adódik. A hivatalos adatszolgáltatás „létesítésről” ad számot - elfedve, összemossa ezzel a régi intézmény új épületbe költözését és az új intézmény régi épületben való megnyitását...” [Andrassy, 1982. 334. old.]

A művelődési otthonok statisztikai, szociológiai elemzését két szempontból lehet és kell elvégezni. *Az egyik a látogatói szempont,* amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy *mit kaphat,* mit érhet el a lakosság. (Ezt érvényesítettük az 1975-ös budapesti „kirajzás” során. lásd: [Koncz, III. 1975/c].) Az ellátottságot azért is kell teljes egészében nézni, mert a látogatót nem érdekli a besorolás (mint ahogyan például a színházi előadás esetében az sem, hogy egy anyaszínházban, kamara színházban vagy stúdióban nézi az adott darabot), hanem a kínálat lehetőségére és a kínálatra kíváncsi. *A másik az intézményi szempont,* amikor a kínálat feltételeire vagyunk kíváncsiak.

Ahhoz, hogy ne vezessenek félre a számok, tudatosítsuk ismét: tanácsi, szakszervezeti és egyéb szerv működtetésében, a statisztikai tájékoztatókban *művelődési otthonok* megnevezéssel feltüntetett intézmények *számában*, a besorolt intézmények (úgy mint: művelődési központ, művelődési ház, klubkönyvtár), plusz a besorolatlan intézmények (terem, kör, klub) vannak. Ha ehhez hozzáadjuk a telephelyek számát, megkapjuk *a művelődési otthon jellegű intézmények számát* (ügyvezetőségek nélkül). Egy olyan számot tehát, amely a 105/1968-as besorolási rendelet előtti adatokkal visszafelé is összehasonlítható egészen 1962-ig, hiszen ezek is, azok is a teljes intézményi kört tartalmazzák. (Itt csak a legfőbb statisztikai fogalmakról van szó, egy elképzelt nép- avagy közművelődési szótár intézményi fejezetével bővebb. Hiszen van ügyvezetőség, telephely, telephely nélküli intézmény - az ügyvezetőség lakótelepi változata -, művelődési ház, központ és könyvtár, művelődési otthoni integráció, komplex intézmény, lakóklub. Ezt a listát kiegészíthetjük az ellátási körzet szerinti fogalmakkal: helyi intézmény, helyi intézmény telephellyel, körzeti intézmény, városi és városkörnyéki ellátással megbízott területi intézmény, megyei művelődési központ. És sorolhatnánk a hálózati áttételeket...)

A statisztikai teljes intézményi kört számolva, az 1962-1982 közötti 21 éves időszakban, az összes intézmény 3832-ről 3661-re csökkent. Ezen belül a tanácsiaké 1967-ig növekedett, a budapesti és városi intézmények száma csökkent, a vidékieké valamelyest nőtt.

A tanácsi régi művelődési otthonok számának csökkenését az is magyarázza, hogy a 201/1965. (MK.18.) MM-PM sz. együttes utasítás kimondta, hogy „A gazdasági eszközök hatékonyabb felhasználása és a szakmai irányítás összhangjának fokozott biztosítása érdekében a tanácsok által ugyanazon városban (városi kerületben), illetőleg községben fenntartott több művelődési otthont lehetőleg egy intézménnyé kell összevonni.”

A statisztikai összesen szám ugyan indokolható, de a valóságban nincs igazi jelentése (még akkor sem, ha - mint mondtam - a látogatót nem a besorolás, hanem a lehetőség érdekli). Hiszen ebben a számban egy telephelyként különálló szoba éppúgy egy egység, mint egy többszáz négyzetméteres megyei művelődési központ. Mondjuk a magyarországi színházak, mozik vagy közművelődési könyvtárak esetében gyakorlati értelme is van az adott összesen adatoknak, hiszen a

méret és felszereltségi különbség ellenére is egynemű egységeket tartalmaznak, míg a művelődési otthon jellegű intézmények megnevezés alatt erről szó sincs. Ám mégsem volt felesleges az eddigi fejtegetés, hiszen az itt oly fáradságosan összeszedett *adatok szerkezete* mégiscsak sokat elárul a tényleges helyzetről. Hiszen *az átsorolások és átadások, az építések és megszüntetések nyomán 1972-1982 között az összes intézmények száma valamelyest nőtt, ezt azonban alapvetően a telephelyek számának 65%-os növekedése magyarázza (684-ről 1128-ra) s a besorolt intézmények száma 2540-ről 2427-re (4,5%-al), az összes művelődési otthonok száma (besorolt plusz besorolatlan) 2825-ről 2533-ra (10,4%-kal) csökkent.*

Hogy a besorolási rendelet csak a statisztikai tisztánlátást segítette, de tényleges változásokat nem váltott ki, mi sem bizonyítja jobban, mint *az „előtti” és „utáni” tevékenységi adatok összevetése. Minimális számszerű eltérésekkel azonos nagyságrendek és változatlan struktúra!*

Ha a szám adatok változását területi bontásban nézzük, akkor látjuk, hogy a *legtöbb telephely* a községekben „keletkezett”, számuk *legnagyobb mértékben* a városokban növekedett - s beszámolókból és tapasztalatokból tudjuk, hogy *a besorolás szerint is gyengébb minőségű intézmények és a besorolatlanok is jórészt a falvakban és a városok más kulturális létesítményekkel sem rendelkező peremlein, ill. az infrastrukturálisan egyébként is gyengén fejlett körzetekben vannak.* Az 1979-ben publikált elemzésekben Andrásy Mária - különböző számítási metodikákat alkalmazva - a területi ellátás különbségeit mérve az alábbi következtetésre jutott: „Harminc éves intézményfejlesztési és telepítési politikánk koncepcióját kérdőjelezi meg az a tény, hogy legjobban ellátott terület mutatója a legrosszabbénak tizenegyszerese - akár a pontértékek, akár a tízezer lakos/intézmény alapján számolunk.” A gazdasági fejlődés, az infrastruktúra terén elmaradottabb és a művelődési intézményekkel közepesen vagy rosszul ellátott területek térképét egymásra montírozva, az 1970-es évek közepén a „fehér foltok” egybe estek. „A fejlődés megmerevedését bizonyítja - folytatja Andrásy -, hogy 1973 és 1976 között bármelyik mutatót alkalmaztuk is (a regionális különbségek mérésére az idézett szerző által használt művelődési otthoni jelzőszámokról van szó - megj. K.G.), egyetlen megye sem került át az egyik kategóriából a másikba.” [In: Vitányi, 1979. 72. old.]

4.3. Pénzek, szabályzók, feszültségek

Ebben a részben a következő tematikák szerint tárgyalom a témát: beruházások; folyó finanszírozás; szabályozás; kínálat és kereslet; kiutak; összefoglalás az 1980-as évek közepéig.

4.3.1. Beruházások

Ismét azt mondom, aki sohasem kereste, nehezen fogja elhinni: a kulturális beruházások gazdasági adataira vonatkozó, rendszeres és összehasonlítható *adatközlés az idősakra vonatkozóan nem volt. Az adatgyűjtés* is meglehetősen esetleges. Am éppen a művelődési otthonok terén viszonylag jobb a beruházások statisztikai megismerési lehetősége - Pál Endre és Soós József 1960-1970 közötti elemzésének köszönhetően. [Pál-Soós, 1974.] Ők írták, hogy *a második ötéves tervhez* (1961-1965) „...a korábbi években végzett, „spontán” hálózatfejlesztés tarthatatlansága miatt, valamint a VII. Kongresszus határozata alapján a tárca is kidolgozta a legfontosabb fejlesztési szempontokat. Az alapelv hangsúlyozza, hogy a tervidőszakban csökkenteni kell a falusi művelődési otthonok számszerű növelését, és erőteljesebben kell fejleszteni a nagyobb települések, járási székhelyek és városok intézményhálózatát.” [Pál-Soós, 1974. 12. old.] A falusi művelődési otthonok esetében azt hangsúlyozták, hogy azok helyi erőből, állami támogatás nélkül hozhatók létre. Az ekkor is emlegetett szűkös anyagi lehetőségek mellett e mögött az az elgondolás volt, hogy ne aprózódjanak szét az állami pénzek és ne szaporodjanak a korszerűtlen, ki intézmények. Költségvetési támogatást a városi és járási intézmények építéséhez (vagy kialakításához) adtak. A támogatással ilyen esetekben is a helyi erőforrások kiegészítését, mozgósítását akarták elősegíteni. A népművelési célú beruházásoknál a saját forrás aránya - megyénként - igen széles határok között, 39%-tól 84%-ig szóródott.

A népgazdaság egészére jellemző „beruházási túlfűtöttség” e területen is érezhető volt. A tanácsok tömegkulturális beruházásaira központi állami költségvetésből 132,1 millió forintot irányoztak elő, s a teljesítmény ennek több mint kétszerese, 280,7 millió forint volt! Az ilyen célokra felhasznált teljes beruházási összeg a tanácsai intézményeknél 883,1 millió forint volt, ennek 85-90%-át, tehát 751-795 millió forintot fordítottak az időszak alatt létrehozott 599 és az építés alatt álló 39 művelődési otthonra. [Az adatok forrása: Pál-Soós, 1974. és *A közművelődés helyzete...*] *A tervszerűtlenség továbbra is jellemző volt; a szélsőséges fejlesztési gyakorlatra az idézett forrás torokszorító példák*

sorát említi; a nagytermes szemlélet dominált - kifűthetetlen, használhatatlan épületek sorát produkálva. Pál Endre és Soós József az okok közül elsőnek a tervezési tapasztalatok hiányát említik: „...Tervező és néha szakmai irányító szerveink sem látták azonban minden részletében tisztán vagy helyesen, hogy milyen legyen művelődési otthon... Az igények ismeretének hiánya és a funkció tisztázatlansága miatt a beruházási előirányzatok tervezésénél az 1960-as években *automatikusan* [Kiem. tölem: K.G.] 5-5,5% millió forintot ütemeztünk egy-egy járási művelődési otthon építésére. A műszaki kiviteli tervek készítése során pedig gyakran kiderült, hogy... 15 millió forint kell, ami a másik tervezési véglet....” [Pál-Soós, 1974. 17. old.] Amikorra a viták során tisztázódott a reális igény, „...rendszerint eltűnt a meglévő pénzügyi alap, esetleg nem vállalta a tervező az eredeti határidőket. Máskor pedig a kivitelező nem volt biztosítható...” [I.m. 18. old.] Szerintük a tervszerűtlenség oka volt még a *bizonytalan szakmai irányítás és a tanácsok laza pénzgazdálkodása is.*

A harmadik ötéves terv (1966-1970) idején egyes statisztikai források szerint az összes oktatáson kívüli tanácsi kulturális beruházások 72%-át, 610,7 millió forintot fordítottak művelődési otthonokra, tehát folyó áron számolva is kb. 20%-kal kevesebbet, mint az előző periódusban. [Az adatok forrása: U.a.] A zűrzavar az adatközlésben is torokszorító. Pál Endre és Soós József elemzése szerint 587,4 millió forintról volt szó és ehhez még kb. 100 millió forintnyi ismeretlen összetételű (tanácsi felújítási összegek, vállalatok, szövetkezetek, szakszervezetek ráfordításai) összeget lehet hozzáadni. De: az így kalkulálható 710 millió forintnyi összes ráfordítás is kevesebb, mint az előző időszak 750,6 (vagy 795) milliója. Noha az általában tervszerűtlen építésen belül jól sikerült megoldások is születtek, az építések, megszűnések, összevonások eredőjeként 1966 és 1970 között csökkent az intézmények száma és az ellátottság romlott. A beruházási összeg egynegyedét kilenc nagy intézmény kötötte le, a 123 új intézményre és a 430 új klubra és klubkönyvtárra jutott a többi.

A negyedik ötéves terv (1971-1975) idején az összes tanácsi oktatáson kívüli kulturális beruházás 60,6%-át (960,4 millió forintot) fordították művelődési otthonokra, központi beruházásokból 37,6 milliót az összesnek a 3,9%-át. Az előző időszakhoz viszonyítva folyó áron több mint 63%-kal nőttek a beruházási ráfordítások, de az összes beruházási kiadáson belüli arány csökkent. [Forrás: Jelentés a KM...]

Az ötödik ötéves tervről (1976-1980) rendelkezésemre álló forrásokból nem különíthetők el a művelődési otthoni beruházások, a helyzetet azonban az alábbi sorok tükrözik. „A művelődési központok száma az ötéves tervidőszak alatt 12 új intézmény (a tervezett felénél is kevesebb) építésével, 22 intézmény átalakításával és 19 avulás miatti megszűnéssel 11%-kal nőtt.” 89 művelődési házat érintett a fejlesztés (a tervezettnél kétszeresét), ebből 13 az új intézmény, a tervezett hússzal szemben... Ugyanakkor a számítottak több mint négyszerese (103) volt a megszűnés, így a művelődési házak állománya a számításba vett növekedés helyett csökkent.” [Forrás: Tájékoztató...]

A művelődési otthoni beruházások építészeti gondjait tekintette át az 1969-ben rendezett *Művelődési otthon építési konferencia*. Itt is nyilvánvalóvá vált: „Az, hogy a művelődési otthonaink jelentős része rövid idő alatt elavult - idézem az egyik előadást -, nem csupán a szemléletváltozásból és az igények növekedéséből ered. A...nagyterem építési tendencia - tehát az építető tévedése - mellett sokszor falusi kőművesmesterek terveztek kultúrházat, előirányzati költségvetésük hiányos volt és építés közben derült ki a hitelkeret elégtelensége: már nem tellett fűtésre, világításra, vízellátásra, berendezésre, de nem egyszer még az épület lefedésére sem...” [Zólyomi, 1969. 6. old.] *A tömegek által nem szívesen vállalt központi feladat helyi erőforrásokra alapozott végrehajtása látszattmegoldásokat szült és - mint láttuk - a decentralizációs tendenciákat erősítette.*

A kialakult beruházási, építészeti helyzeten „a központ” saját korábbi logikájának megfelelően akart segíteni. 1959-ben kidolgozták a művelődési otthonok tervezési irányelveit és különböző típustervjavaslatokat. 1964-ben a Művelődési és az Építésügyi Minisztérium együttesen típustervpályázatot írt ki. A díjnyertes pályaművek feldolgozása már nem történt meg, hiszen időközben *világossá vált az irányítók számára is a típustervezés alapvető ellentmondása*; „...szinte minden helyen más és más igények lépnek fel még akkor is, ha a művelődési otthonnal, mint intézménnyel szemben országosan koordinált követelményeket állapítunk meg. Az építészeti igényeket számos tényező befolyásolja, így elsősorban a terület lakosság száma, a lakosságból a helyben dolgozók és ingázók száma, a lakosság korösszetétele (a tánctermet vagy a könyvtárat kell-e nagyobbra méretezni), a már megoldott kérdések (pl. mozielhelyezés) kikapcsolása, a szakkörök vezetésére alkalmas emberek száma stb.” [Zólyomi, 1969. 7. old.]

A Művelődési Minisztérium 1966-ban adta ki az *Alapelvek a művelődési otthonok és közművelődési könyvtárak telepítéséhez és építéséhez* című dokumentumot. Az erre támaszkodó 1967-es tervpályázatot már nem típus-terv-igénnyel írták ki, hanem vázlat-tervek begyűjtése volt a cél. (Ennek első realizálása a 1969-ben Orgoványban megépült művelődési otthon.) A későbbi, központilag támogatott tervpályázatok már a „komplex intézmény” koncepciójának jegyében születtek. [Lásd: pl. Komplex oktatási...] Ezekről azonban majd a kiútkeresések összefoglaló tárgyalása során lesz szó.

Egy 1970-es felmérés és az 1972-ben készült „Irányelv a tanácsi művelődési otthonok távlati fejlesztéséhez” című tervezet alapján, az 1970-es évre vonatkozóan igen tanulságos elemzés készült a művelődési otthoni ellátottságról. [Az ország művelődési otthonnal való...] E szerint *a beruházásokból való részesedés és a lakosság aránya lényegesen eltért egymástól az 1966-1970 közötti időszakban az úgynevezett szocialista városok javára.* Továbbá a művelődési otthonok tényleges alapterületét és az irányelv szerinti szükségletet összevetve az ellátottság foka 1970-ben az alábbiak szerint alakult: Budapesten 67%, a szocialista városokban 92%, a többi ipari városban 57%, nem ipari városokban 46%, községekben 60%, az ország egészében 62%. A hiányzó alapterület beruházási költség-igénye (berendezéssel együtt) a becslések szerint az ország egészében több mint 2,1 milliárd forint volt. A nagyság érzékeltetésére írnom le újra, hogy a negyedik ötéves tervben (1971-1975) kb. 1 milliárd forintot fordítottak a művelődési otthoni beruházásokra. Ehhez a becsléshez azt is hozzátették, hogy ezen felül még mintegy 77 millió forint értékű művelődés-technikai eszközre is szükség lenne. *A beruházások áttekintése az alábbi következtetésekre vezet:*

- A központi akarat megvalósítását a helyi erőforrások mozgósításával tervezték. Ilyen források azonban éppen ott *nem* képződtek (falvak, peremkerületek, üdülő övezetek), ahol a legnagyobb szükség lett volna új vagy felújított objektumokra. *Az ellentmondás nyomán látszattmegoldások jöttek létre.* Ezek leginkább tapintható hatása az volt, hogy taszították az embereket a kultúra eme csarnokaitól s így a felülről irányított közösségi művelődéstől.
- Nagyok voltak az ellátás területi különbségei, különösen szembe-*tűnő* a „periféria” (lakótelepek, falvak) mostoha helyzete.

- Lassan alakult ki a helyi igényekhez, hagyományokhoz és lehetőségekhez alkalmazkodó ill. ezekre támaszkodó funkcionális tervezés.
- Az erőforrások hatékony felhasználását a tervezési, pénzügyi és építészeti átgondolatlanságok is gátolták.

4.3.2 Folyó finanszírozás

Kinek, mennyibe került mindez - folyó ráfordításokban, napi árakon? Bár a statisztikai, számbavételi helyzet ebben az esetben sokkal jobb, mint a beruházásoknál, pontos adatokkal nem rendelkezünk; így csak durva aránybecslésre szorítkozom. Erre azért van szükség, hogy a gazdasági gondokat keretező „nagyságrendeket” lássuk. Csak a tanácsi művelődési otthonokról vannak gazdasági adataim, a szakszervezetek és egyéb szervek által fenntartott intézményekről nincsenek; van viszont népgazdasági szintű összesen adat arról, hogy a lakosság mennyit költött művelődési otthonokra.

Az 32. számú táblázat a tanácsi művelődési otthonokra fordított költségvetési (tehát tanácsi) kiadásokat mutatja be 1970-1980 között. Azért erre az időszakra, mert összehasonlítható adatok csak ekkorra vannak. A táblázatok forrása a Központi Statisztikai Hivatal által rendelkezésemre bocsátott és korrigált adatok rendszere. (Kutatásaimhoz a KSH adatbázisán – amely statisztikai tájékoztatókban nem publikált adatokat is tartalmaz – az inkonzisztenciákat kiszűrve, összehasonlítható idősorokat állítottam össze az 1950-1982 közötti időszakra. Ezek a kulturális szféra egészére vonatkozó adatsorok – részben már feldolgozott, elemzett formában – megtalálhatók kutatásaim dokumentációjában.) A táblázat ötödik sorából láthatjuk, hogy a művelődési otthonokra fordított összegek a vizsgált időszak alatt, folyó áron 148,2 millió forintról 532,4 millió forintra nőttek. A 2., a 3., a 8., és a 14. sorok összevetéséből láthatjuk, hogy a művelődési otthonokra fordított kiadások az 1970-es évek második felében gyorsabban nőttek, mint az összes költségvetési bruttó művelődési kiadás vagy az összes tanácsi művelődési kiadás. A 9. és a 17. sorokból kitűnik, hogy ezzel együtt lényegesen megváltozott az összes kiadáson belül a művelődési otthonokra fordított összegek aránya: a költségvetés összes művelődési kiadásán belül 5,9%-ról 8,8%-ra, a tanácsi művelődési kiadásokon belül 15,6%-ról 29,1%-ra! A 9-12. sorok összehasonlításra adnak lehetőséget: az összes költségvetési művelődési kiadáson belül 1973-ig a művelődési otthonokra, közművelődési könyvtárakra, színházakra (szabadtéri

színpadok, operaház, zenei intézmények nélkül) fordított összegek arányai nagyjából azonosak és csak kis mértékben változtak. 1974-től viszont a művelődési otthonok relatív súlya nőtt, míg a többi intézményé nagyjából stabilizálódott, relatív helyzetük nem változott.

A művelődési otthonokra fordított összegeknek az 1974-től tapasztalható lényegesebb növekedését és az összes kiadáson belüli arány változását *az alábbi tényezők magyarázzák.*

Az előző elemzések során már említett fennhatósági átsorolások. Tehát pl. az, hogy a KISZ 1972-ben lemondott ilyen intézményeiről a tanácsok javára. Ez a gazdasági adatokban fokozatosan, döntően 1974-től vált érezhetővé. Ez a növekedés tehát nem azt jelenti, hogy a korábban is tanácsi fennhatóság alatt működő intézmények gazdasági helyzete általában javult. *A most elemzett adatokban az átsorolás tükröződik:* korábban a tanácsi elszámolásban nem regisztrált intézmények egy részét és ezek költségeit is itt tüntetik fel.

A harmadik és negyedik ötéves terv (1966-1970, 1971-1975) alatt épített, nagy létesítmények működési költségei növelték a ráfordításokat.

A népművelői bérek rendezése növelte a ráfordításokat.

A 6. sor adataiból láthatjuk, hogy a művelődési otthonokra fordított költségvetési kiadásoknak mintegy 28-38%-át a megyei központok kötötték le! Ha a 2., a 4., és a 6. sorok adatait együttesen elemezzük, akkor az derül ki, hogy a megyei központokra fordított összegek az 1970-es évek második felében gyorsabban növekedtek, mint a többi művelődési otthon támogatása. Tehát: *a ráfordítás növekedésének jelentős része a megyei otthonok fejlesztésével magyarázható.* 1970 és 1980 között a művelődési otthonokra fordított összes tanácsi ráfordítás növekedése 384,2 millió forint volt, a megyei központokra fordított növekmény 135,2 millió forint, tehát a növekmény 35,2%-át eleve ezek az intézmények vitték el. Ez a centralizálás és koncentrálás még inkább kimutatható az 1970-es évek második felében: *1976-1980 között a növekménynek már közel 47%-a ment a megyei központokra; 1979-ben már 53%-a; 1980-ban pedig az ilyen intézmények az összes növekménynél többet kötöttek le!* Mindez szemléletesen kiderül akkor, ha a megyei központokra fordított összegek és a többi művelődési otthonra fordított összegek éves növekedési ütemeit grafikusán ábrázoljuk. Az első esetben egy felfelé törekvő, exponenciális jellegű görbét láthatunk, a második esetben egy lefelé hajló, konkáv ábrát szemlélhetünk...

Érdeemes a művelődési otthonokra fordított tanácsi kiadások *évenkénti változási ütemét* figyelmesen tanulmányozni és az előző politológiai jellegű elemzéssel összevetni; 1970-1973 között és 1976-ban, 1977-ben és 1979-ben a növekedési ütem az időszak egészében tapasztalható átlag alatt volt. Ez úgy is tükröződött, hogy a művelődési otthonokra fordított tanácsi kiadások aránya az összes tanácsi közművelődési kiadásokból 1972-ben 14,2% volt, szemben pl. az 1967-es 27% és az 1969-es 24,4%-kal. (Az itt közölt 1. sz. táblázatban 1970 előtti adatok nem szerepelnek; az idézett 1967-es, 1969-es, és 1972-es adatok összehasonlíthatóak, a hosszabb idősoros elemzésnél az ellentmondásokat kiszűrtem.)

Ha ezt az előzőekben vázolt, az 1960-as évek végére, 1970-es évek elejére jellemző keresleti válsággal, koncepcionális problémákkal és az ismert ármozgásokkal együtt vesszük figyelembe, akkor *a gazdasági tendenciákból is kiderül, hogy miért került olyan élesen napirendre művelődési otthonok és általában a közművelődés problémája éppen az 1970-es évek elején!* De a művelődési otthon hálózat gazdasági válsága az eddig jelzetteknel sokkal mélyebb volt. (Mint majd kiderül, azt is mondhatjuk, hogy „az időszak egészében” annak ellenére, hogy az 1970-es évek közepétől a tanácsi kiadásokon beüli részarány növekedett, s 1980-ra 29,1%-ot ért el.) *Ezt a centralizálási törekvéseken, a bevételek és kiadások összehasonlító elemzésén továbbá a gazdasági-jogi szabályozási mechanizmus vizsgálatán keresztül ragadhatjuk meg.*

Mint már volt róla szó, *a megyei művelődési központok építése* az 1965-ben hozott határozat óta kezdődött el. A döntés hatása a harmadik ötéves terv során azonnal érvényesült: a beruházási összegek 25%-át kilenc nagy intézmény kötötte le. A centralizálás és koncentráció abban is tetten érhető, hogy az 1968-as besorolási rendelet mércéjével mérve az 1960-as évtized végén a községek 60%-a nem rendelkezett művelődési házzal, s lényegében véve az intézményellátás 10%-a vonzotta az összlátogatók 10%-át. 1982-ben a 2164 tanácsi művelődési otthonból 154 volt a művelődési központ besorolású (7%); ezekben dolgozott a főfoglalkozású népművelési szakmai munkakörben dolgozók 49%-a (2615 ilyen besorolású munkatársból 1290 fő) és az egyéb főfoglalkozású munkakört betöltők 63%-a (2500 ilyen munkatársból 1586 fő)!

Nyilas György tanulmányában olvastam, hogy 1980-ban a Hajdú Megyei Művelődési Központban dolgozott a megye - tanácsi fennhatóságú -

népművelőinek 34%-a. Azt is részletesen elemzi, hogy a népművelők koncentrációját a státusok minőségi koncentrációja követi. Így pl. 1980-ban a tanácsi művelődési otthonokban alkalmazott „A” kategóriás kulturális dolgozók 54%-ának művelődési központokban volt az állása, míg a szakképzetleneknek csak 13%-a dolgozott ilyen intézményekben. A fizetések is az intézménytípusok hierarchiáját követik: a megyei művelődési központok dolgozói átlagosan 1000 forinttal keresnek többet, mint a községi népművelők. [Nyilas, 100., 104. és 134. old.] Mindez összefoglalóan mutatják a folyó ráfordítások elemzéséből nyerhető arányok: *1980-ban 15 tanácsi megyei művelődési központra jutott a ráfordítások 32%-a, míg a 2162 többi intézményre (amelyek közül művelődési központ volt 133, művelődési 1110 és amelyekhez még 1015 telephely is tartozott) 68 százalék.* Ha a megyei művelődési központok léte előtti és utáni időpontokat vetjük össze, akkor az 1965-1968 közötti tanácsi ráfordítás növekedés (71,8 millió forint) 58%-át az 1968-ban megyei központokra fordított (41,4 millió forint) összeg magyarázza. *Már az eddigiek alapján is érthető, hogy a kisebb intézményekben dolgozók a relatív helyzet romlása miatt panaszkodtak, miközben az összesen adatok a relatív helyzet javulását tükrözik! Ez a pénzügyi illúzió az a csapda, amelyben vergődve annak is igaza van, aki soknak itéli a művelődési otthonokra fordított közpénzeket, meg annak is igaza van, aki elnyomorodásról beszél. Attól függ, hogy az aggregálás milyen szintjéről, milyen helyiségből és helyiségből nézzük az adatokat.* A fentiek mellett emlékezzünk még a körzetesítésből fakadó koncentrálásra - s így mennyiségileg is előttünk áll a decentralizációs és recentralizációs folyamatok művelődési otthoni eredője...

Most lépünk egy lépéssel tovább: nézzük meg azt, hogy *a lakosság mennyit fordított a művelődési otthonokra?* Ezek az adatok ugyancsak az említett KSH források alapján tekinthetők át. A hosszas módszertani magyarázatokat és a homogenizálás nehézségeit elkerülendő csak az 1970-1980 közötti adatokat vizsgálom. (Az 1970 előtti adatokkal való közvetlen összehasonlításra nincs lehetőség, mert 1970-től a lakossági kulturális kiadások között több olyan tételt is regisztrálnak, amelyekre korábban is költöttünk, de a statisztika nem, vagy nem kulturális kiadásként vette figyelembe, mint pl. a fényképezés költségei.)

A lakossági kulturális kiadások szerkezete a következő:

- Kulturális felszerelések vásárlása: tv, rádió, lemezjátszó, magnó, fényképezőgép, zongora stb. 1970-1980 között az ezekre költött összegek 2,3 milliárd forintról 4,9 milliárd forintra, éves átlagban 7,1%-kal nőttek. Az összes lakossági kulturális kiadásokon belüli arányuk az 1970-es 34,2%-ról 1973-ig 28,6%-ra csökken, majd 1980-ra 33,2%-ra változik.
- Kulturális cikkek vásárlása: könyv, tankönyv, újság, folyóirat, hanglezem, hangszerek alkatrészei, fotócikkek, műalkotások stb. Az időszak alatt 2,3 milliárd forintról 6,2 milliárdra nőtt a ráfordítás; éves átlagban 10,5%-kal növekedve. A növekedési ütemek szórása viszonylag kis határok között mozog, stabil tendenciát mutat. Az arány 34,1%-ról fokozatosan nő az 1980-as 42,2%-ra.
- Kulturális szolgáltatások: rádió, tv előfizetési díj, kulturális felszerelések javítása, belépőjegyek vásárlása (ezen belül: színház, mozi, hangverseny, múzeum, művelődési otthon stb.). Az erre fordított összegek 2,1 milliárd forintról 3,6 milliárdra, éves átlagban 5,4%-kal, az átlag körüli igen kicsi ingadozásokkal nőttek. Az összes kulturális kiadásokon belüli arány 31,7%-ról 24,6%-ra csökkent.

A lakossági összeg kulturális kiadásai 6,8 milliárd forintról 14,8 milliárd forintra, éves átlagban 8,1%-kal, csökkenő ütemű növekedéssel, konkáv jelleggel nőttek. Mindebből tehát a szolgáltatások relatív háttérbe szorulása derül ki. Ezen belül a belépőjegyekre költött összegek 621 millió forintról 1 milliárd forint feletti összegre, éves átlagban 5%-kal, növekvő ütemben nőttek.

A művelődési otthonokra fordított lakossági kiadások (belépőjegyek, szakköri-, tanfolyami- és klubdíjak) 89 millió forintról 201 millió forintra, éves átlagban 8,5%-kal, az évtized végén csökkenő ütemben nőttek. Gyorsabban nőttek az ilyen kiadások, mint a mozira és színházra fordított összegek, de lassabban, mint a hangversenyekre és múzeumokra kiadott forintok. Az összes lakossági kulturális kiadásokon belül a művelődési otthoni kiadások 1,3-1,4% körül stabilizálódtak.

Ha a tanácsi művelődési otthonokra fordított összegeket az *állami* és a *lakossági* források szerint vizsgáljuk, akkor 1970-ben 89,9% és 10,1%-os a megoszlás; 1975-ben 86 ill. 14%-os, 1980-ban 84,5 ill. 15,5%-os. *Tehát: növekvő arányú a lakossági tehervállalás.* A tisztánlátáshoz azonban további elemzésekre van szükség. Először is nézzük meg azt,

hogy folyó ráfordításokban mennyibe is kerülnek a művelődési otthonok - a nem tanácsi fennhatóságúakat is figyelembe véve? Nem könnyen, de erre a kérdésre is lehet választ adni.

A tanácsi művelődési otthonok bevételi forrásai a következők voltak: előző évi pénzmaradvány; tanácsi támogatás; fenntartók támogatása; egyéb támogatások (ezen belül: ipari üzemek, vállalatok, ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetek, egyéb szervek); működési bevételek. A működési bevételek forrásai a következők voltak: terembérlési díj, műsoros rendezvények, műsor nélküli táncos rendezvények, tanfolyamok, szakkörök, klubok stb. bevételei; egyéb bevételek. Ez utóbbi felsorolásból kitűnik, hogy a működési bevételek forrása nem csupán a lakosság művelődési otthonokra fordított kiadása, hiszen termet éppúgy bérelhet egy lakos (pl. lakodalom céljára), mint egy állami szerv vagy bármilyen intézmény; hasonló a helyzet a többi esetben is - noha tudjuk, hogy a terembérlési díjak döntő mértékben a lakosságtól, az egyéb bevételek innen is meg onnan is származnak.

Fogadjuk el kiindulásnak azt az 1980. évre vonatkozó becslést, amely az előző források bizonyos összevonásával a következő arányokat adja. „A tanácsi művelődési otthonok összes bevételének mintegy 50%-a tanácsi támogatásból, 15-18%-a üzemek, szövetkezetek stb. hozzájárulásából és 32-35%-a működési bevételből tevődik össze.” [Javaslat a művelődési otthonok... 1983. 12. old.] KSH adatok alapján 1980-ban a művelődési otthonokra fordított tanácsi kiadások összege (kerekítve) 532,4 millió forint volt. A fenti becslést követve a tanácsi művelődési otthonok összes bevétele 1980-ban 1065 millió forint körüli összeg. Ha most azt nézzük, hogy 1980-ban 2554 művelődési otthon volt az országban (emlékezzünk az előzőekben vázolt megfontolásokra!) s ebből 2177 tartozott a tanácsok fennhatósága alá, akkor egyszerű lineáris, súlyozatlan becsléssel eljuthatunk egy olyan durva adathoz, hogy az összes tanácsi és nem tanácsi művelődési otthon bevétele kb. 1250 millió forint volt. Ennél minden bizonnyal több, hiszen a szakszervezeti művelődési otthonok általában jobban ellátottak, mint a tanácsiak. Ha azonban ennél a lineáris becslésnél maradunk, akkor - az előzőek nyomán - ennek kb. 15%-át közvetlenül a lakosság, 85%-át valamilyen formában a közösség adta. (Itt hozzá teszem, hogy ilyen közelítő becslés esetén azért lehet a kinek

mennyibe kerül kérdésre a bevételek alapján válaszolni, mert tudjuk, hogy a kiadások növekedési üteme az utóbbi időben gyorsabb mint a bevételeké, csökken a maradvány képzésének lehetősége; tovább a maradvány egy részét a következő évben mint bevételi tételt számítjuk stb.)

Összehasonlításképpen: ugyancsak a KSH-források szerint 1980-ban a színházak állami (központi és tanácsi) támogatása 381,8 millió forint, az összes előadóművészeti intézmények (színházak, szabadtéri színpadok, Állami Operaház, Országos Filharmónia, Állami Népi Együttes, Budapest Táncegyüttes, cirkuszok) állami támogatása viszont 600,2 millió forint volt. (A művészeti intézmények és feladatok elnevezésű statisztikai csoporton belül a felsorolt előadóművészeteken kívül még 43,2 millió forintnyit fordítottak művészeti célfeladatokra, és 18,6 millió forintot egyéb művészeti intézményekre; az előbbiből bizonyos hányad még az előadóművészetek közvetlen támogatását növeli.)

A lakosságnak az előadóművészetekre fordított kiadása 294 millió forint volt, tehát közelítő becsléssel az előadóművészeti intézmények bevétele 894,2 millió forint volt, ennek 33%-át finanszírozta közvetlenül a lakosság és 67%-át a közösség. 1980-ban tehát a művelődési otthonok körülbelül másfélszeresébe kerültek az országnak mint az előadóművészeti intézmények, s a közösségi finanszírozás aránya mintegy 18 százalékkal nagyobb.

Lépjünk be az intézményekbe és nézzünk a számok mögé. Még egyszer utalok arra, hogy a művelődési otthonokra fordított összes tanácsi kiadások 1970-1980 között éves átlagban kb. 13%-kal, a lakossági kiadások 8,5%-kal emelkedtek - folyó áron. A reális deflálásra nincs lehetőség, de azt azért tudnunk kell, hogy az 1970-es évek végén a fogyasztói árindex 9% körüli volt, hivatalosan is! Az 1974-es „Jelentés a közművelődés helyzetéről” c. dokumentum a bevételek és kiadások összevetése alapján megállapította, hogy „Az anyagi eszközök növekedése elsősorban a bérszínvonal emelését, az áremelkedések részbeni fedezetét, a korszerű intézmények üzemeltetési többletköltségeit biztosította, s csak kisebb mértékben járulhatott hozzá a működési feltételek javításához. A művelődési otthonokban a költségvetési támogatás összege sok esetben még a fenntartás állandó költségeit sem fedezi. Az intézmények jó része ezért arra kényszerül, hogy saját bevételeit mindenáron növelje, és ez esetenként a művelődéspolitikai

célokat is háttérbe szorítja. [Közművelődési Kézikönyv, 28. old.] A jelentést megelőző KNEB-vizsgálat szerint az állami támogatás átlagosan az összes kiadások 50-55%-át fedezte, néhány megyében a 40%-ot sem érte el. A tanácsi költségvetési támogatások 1970-ben csak az úgynevezett fix költségek fedezésére voltak elegendők, a bér-, energia- és karbantartási költségek az állami támogatások 94%-át felemésztették. *Ezeket a tendenciákat igazolta a budapesti művelődési otthonokat érintő, 1975-ös vizsgálatunk: az összes támogatást az elsődleges költségek fedezése foglalta le, továbbá a támogatás növekedésének mértéke csak ezek árának növekedését fedezte.* [Koncz, III. 1976/a] *Így a támogatás növekedése nem jelentette a hálózat egészére vonatkozó egyenletes és arányos fejlődést; azért sem, mert a növekedésben jelentős összegeket a belépett vagy kibővített funkciójú új intézmények (mindenekelőtt a megyei központok) kötöttek le.* Összességében azt tapasztaltuk, hogy az elsődleges költségek növekedése meghaladta a támogatások növekedésének mértékét. Annak ellenére volt ez így, hogy a korábbi problémák ismeretében az országgyűlés 1973-ban a művelődési otthonok megsegítésére - elsősorban a munkáslakta településeket figyelembe véve - 20 millió forint plusz támogatást engedélyezett. (Ezért van az, hogy az idősoros összehasonlításban az 1974. évi növekedési ütem magasan az átlag fölé ugrik.) Az elkövetkező években ez a kiugró növekedés – Jánossy Ferenc jellemzését használva – „belesimult a trendbe” - csökkenő ütemű növekedéssel.

Vannak, akik a tanácsi közművelődési kiadásokból a művelődési otthonokra fordított részarány növekedését (és az éves növekedési ütemeket) vizsgálva azt hiszik, hogy legalább szinten tartó pénzügyi politika érvényesült. E sajnos nem így van. *A növekedési ütemekben való gondolkodás pénzügyi illúzió*, hiszen az évenkénti ütemek ténylegesen, a tapasztalatok szerint nem jelentenek olyan abszolút növekményt, amellyel az áremelkedéseket ellensúlyozni lehetne és amelyek a régi intézmények működési feltételeit is azonos szinten biztosítanák. A bázis szemléleten és a növekedési ütem fétiszálásán alapuló *pénzügyi illúzió* elméleti elemzéséről korábban már volt szó. *A relatív helyzet romlását az 1970-es években, évről évre, minden kisebb-nagyobb elemzés, beszámoló megállapította.* Egy 1983-ban kelt munkaanyagból idézek: „A művelődési otthonok kiadásainak összetétele megmutatja, hogy a

tanácsi támogatás nem fedezi az épületek működési költségeit (fűtés, világítás, takarítás stb.) és a főfoglalkozású dolgozók személyi kiadásait. A tartami tevékenység végzéséhez szükséges anyagi eszközök megteremtésének kizárólagos formája a saját bevétel és az egyéb szervek támogatása. Ezt esetenként kiegészíthetik a különböző alapokból nyújtott céltámogatások” [Javaslat... 1983. 12. old.] *1982-es adatok szerint a tanácsi művelődési otthonok kiadásainak tanácsi támogatási fedezeti aránya 53,6% volt, s ennek 45%-át eleve lekötötték a bérköltségek.* [Statisztikai Tájékoztató. Művelődési otthonok, 1983. 19. és 32. old.] *A hatodik ötéves terv* adatai azt mutatták, hogy (szemben az 1970-es évek második felével, amikor a művelődési otthonok összes bevétele dinamikusán nőtt) *az összes bevétel csak lassan emelkedett, ezen belül a tanácsi támogatás aránya csökkent.* Az állami támogatás csökkenésére az intézmények különböző módon reagáltak - többnyire a működési bevételek növelésével. Hosszabb időszakot nézve növekedett a tanfolyamokból, körökből, klubokból származó bevétel súlya; a terembérleti díjak aránya nagyjából stabil (16% körüli). Arra már az 1970-es évek közepén is rámutattunk, hogy *a terembérlettel kapcsolatban* (a városokban és elsősorban Budapesten) *egy sajátos circulus vitiosus alakult ki.* A művelődési otthonok által bérbe adott helyiségek száma nagyobb, mint az intézmények által bérbe vettek; így a kisközösségi foglalkozásokhoz nem tudnak elegendő helyiséget biztosítani, mert ezeket bérbe adják, hogy megteremtsék a működés feltételeit. Ezzel párhuzamosan a vizsgálatok arról is tanúskodnak, hogy a művelődési otthonokban tartott idegen rendezvényeket a népművelők szükséges rossznak tekintik. Nem tartják saját programnak, nem nagyon igyekeznek ezeket segíteni, látogatóikat más rendezvényeiknek megnyerni stb. Érdemes felfigyelni arra is, hogy a kiadások növekedési üteme nagyobb, mint a bevételeké, ezzel csökken a pénzmaradvány képzésének lehetősége. Az is érdekes tendencia, hogy *az összes kiadáson belül csökken a bérek aránya.* Ezeket tapasztaltam a színházak - már említett - elemzésénél is, tehát itt is, ott is *a dologi kiadások növekedése, az energia és anyagi költségek inflációja magyarázta a gazdasági feszültségek jelentős részét.*

Mindezt csak megerősíti a Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság által, 1983-ban végzett, 12 intézményre kiterjedő vizsgálat. E szerint a vizsgált

intézmények bevételei 1981-1982-ben 13,7%-kal növekedtek, ezen belül a pénzmaradvány 44%-kal csökkent, az állami támogatás 18,6, a működési bevétel 16,6 és az egyéb bevétel (terembérlet!) 34,1%-kal nőtt. A működési bevételek forrásai: tanfolyamok, körök, klubok: 46%, műsor nélküli táncos rendezvények 12%, terembérlet, műsoros rendezvény, egyéb bevétel rendre 14-14%. Világosan kiderült: *a munkát meghatározta a bevételre való törekvés a tevékenységi terv és a költségvetés csak úgy volt összhangban, hogy az előbbit az utóbbi determinálta.*

Ezzel a gazdasági elemzést még mindig nem zárhatjuk le - még beljebb kell lépni, *a szabályozás intézményi hatásának vizsgálatával.* Külön pontban szükséges ezt tárgyalni azért, hogy a problémák súlyához méretezetten lássuk: az intézmények gazdasági helyzetét a beruházás, folyó finanszírozás és szabályozás együttesen határozta meg.

4.3.3. Szabályozás

A gazdasági problémák nem csupán a finanszírozás mértékével, a bevételek és kiadások szerkezetével magyarázhatók. *A gondok jó része az akkori gazdálkodási mechanizmus ellentmondásaira vezethető vissza. Ha számolatlanul lett volna pénz a vizsgált időszakban, akkor is súlyos gazdálkodási ellentmondásokkal küszködött volna a művelődési otthon hálózat. Miért?* A mindenki által tudott és ismert titokról a széles nyilvánosság előtt először Hargitai Lajos 1982-ben megjelent (a nonprofit szektor elemzésekor már említett) cikke rántotta le a leplet. „...szüntelenül keresem a kiskapukat a paragrafusok közt, hogy legálisan ki tudjunk fizetni olyan dolgokat, amelyeket tilt a jogszabály, nem tartalmaz a költségvetés vagy a munkaterv... Munkánkat elvileg úgy kellett megtervezni, hogy a központi irányelvek lebontásával elkészítettük szakmai munkaterveinket, és ahhoz terveztük meg a szükséges költségeket... A költségeket viszont nem az igényekhez, hanem az állami támogatás adta lehetőségekhez szabta a fenntartó szerv... A gazdaságosság csak egy messze távolban lebegő elvont elvnek tűnt, amit illik gyakran hangoztatni ugyanúgy, mint a különböző pedagógiai nevelési célokat a szakmai munkatervekben... valamiképpen az értelmes, célszerű munka mindenki igazi álma. Ezt a kapitalizmusban a tulajdon hierarchiája, nálunk a bürokratikus, tekintélyelvű hatalmi előjog teszi a legtöbbször lehetetlenné.” [Hargitai, 87. és 93. old.] *A rossz gazdasági-jogi szabályozás miatt alakult ki az, hogy a népművelőnek spekulálni kellett ahhoz, hogy a művelődéspolitikai által előírt vagy sugallt tartalmi feladatait elvégezze!*

A túlszabályozottság, túladminisztráltság, a személyi kapcsolatokon keresztül érvényesülő, biztonsági szelepekkel ellátott szabályozás szorításában egyre többen a „szervezett rendetlenséget” emlegették. Mindinkább megfogalmazódott e területen is a vágy: „...a legnagyobb találmány egy rugalmas szabályozórendszer találmánya volna...” [Mezei, 11. old.] Az 1960-as és 1970-es évekre jellemző, sok keserűséget és pazarlást okozó szabályozási képtelenségeket a szabályozók és a gazdálkodási szisztéma elemzésével bizonyítani lehet; én pl. 1977 óta erre vonatkozóan szisztematikus sajtóelemzést is végeztem.

Bizonyítékként álljon itt azonban az e tekintetben leghivatalosabb megállapítás. Az *Útmutató a költségvetési szervek gazdálkodásához* című 1981-es kiadvány előszavában (amely az 1979-es pénzügyi törvény alapján kidolgozott, a 23/1979. (VI.28) MT számú rendelet és az állami költségvetési szervek gazdálkodásáról szóló 19/1980 (IX. 27.) PM számú rendelet egységes szerkezetű szövegéhez készült) olvashatjuk: „A költségvetési szervek gazdálkodási rendjének lényeges, átfogó módosítására mind ez ideig viszonylag hosszabb időszakoként került sor. Az 1948. évi költségvetési reformot követően e körben végrehajtott változtatások két évtizeden keresztül nem jutottak túl a centralizált irányítás követelményeinek megfelelő kereteken. Az 1968. évben megjelent 107/1968 (PK.4.) PM számú utasítás lényeges előrelépést jelentett az intézményi önállóság kibontakoztatása irányában, de szellemében, hatásában nem volt mérhető az akkori gazdasági reforméhoz. E szabályozás több mint egy évtizedig nagyobb változtatások nélkül funkcionált...” [Útmutató... 4. és 5. old.] A művelődési otthonok gazdasági szabályozásának korszerűsítését szolgálta a 118/1983. (M.K. 17.) MM számú utasítás a tanácsi felügyelet alatt működő művelődési otthonok egyes szervezési és gazdálkodási kérdéseiről. [Értelmezését, magyarázatát lásd: Útmutató...] A kulturális szférát érő társadalmi kihívások igen gyorsan változtak s a bürokratikus koordináción alapuló szabályozási reagálás a történelmi tendenciákat tekintve mindig késésben volt. A Hargitai-cikkből vett idézetben is érintett bürokratikus érdekek mellett ezt az okozta, hogy a társadalmi-gazdasági újratermelés magyarországi gyakorlatában is a kulturális szféra „kettős hátrányt” szenvedett. [Erről a 3. fejezetben, Marschall és Kuti tanulmányai alapján volt szó.] Mindezekből az is következett, hogy

az irányítás egyik elemének, a gazdasági-jogi szabályozásnak a korszerűsítése is vontatottabban követte a környezet által megkövetelt változásokat, mint az anyagi termelés és az ezekhez közvetlenebbül kapcsolódó szolgáltatások esetében. Ezzel együtt tapasztalhattuk, hogy *a gazdálkodási mechanizmus korszerűsítéséért folytatott érvelés sokkal inkább álrühában jelentkezett, s a megoldási utak keresése során tovább bolyongtunk tévutakon, mint a szigorúbban gazdasági területek esetében.* Tipikus példája ennek, hogy az 1980-as évek elején éppúgy napirendre került és vitát váltott ki a „áru-e a kultúra?” kérdés, mint az 1960-as évek végén; s persze nem a politikai gazdaságtani, hanem a mindennapi gyakorlati finanszírozási és szabályzási ellenmondásokról volt szó.

A „kulturális mechanizmus” fogalmát a közgazdasági szakmai körökben elfogadott meghatározás mentén közelítem meg. Szamuely László fogalmazásában: „A nálunk szokásos értelmezés szerint a gazdasági mechanizmus a termelési viszonyok konkrét megjelenési formája az adott társadalomban, a gazdaság működési rendszere; tehát a gazdálkodási, ösztönzési módszerek és intézmények összessége. Minthogy a termelési viszonyoknak a szocialista társadalomban is szükségszerűen fejlődniük, változniuk kell, ez mindenekelőtt a gazdaság társadalmi szervezetében igényel változásokat. Ebből következően a szocialista gazdaságnak nem egy-, hanem többféle működési rendszere, gazdasági mechanizmusa lehetséges és szükségszerűen van is, hiszen csak így tartható fenn a termelőerők fejlődésével való összhang, csak így biztosítható a társadalmi munka termelőerejének zavartalan kibontakozása és hasznosítása a társadalom által.” [Szamuely, 1982. 17-18. old.] *A kulturális mechanizmus kifejezés alatt a művelődési viszonyok konkrét megjelenési formáját értem, a művelődés társadalmi-intézményi feltételeinek működési rendszerét, az erre vonatkozó irányítási, gazdálkodási, ösztönzési módszerek összességét.* Nyilvánvaló, hogy a kulturális mechanizmus reformja sokkal szélesebb és mélyebb problémakört ölelt fel, mint az intézmények gazdasági-jogi szabályozása. Viszont az is világos, hogy a mindenkori szabályozási szorítás átszabása komoly energiákat szabadított fel, frissebb mozgási lehetőségeket biztosított. S mivel egy átfogó kulturális mechanizmus-reform *a konkrét érdekviszonyokkal számot vető* hosszabb szakmai és politikai

előszítést igényelt, először az ehhez folyamatosan közelítő gazdasági-jogi szabályozási korrekciókat lehetett akkor célul kitűzni.

Hangsúlyozom, hogy a mechanizmus reform a kulturális szférában - s így a művelődési otthonok esetében - sem csupán a szabályozók korrekcióját jelentette. Ha a mechanizmus a művelődési viszonyok konkrét megjelenési formája, akkor reformja mindenekelőtt az irányítás - korábban vázolt - dimenzióinak elemzését és az irányítás eszközrendszerének (tervezés, szabályozás és ezek intézményei) reformját követelte meg. Azért az irányításét, mert közvetlenül ennek elemei ragadhatók meg, maguk a „viszonyok” nem. Nos, a szabályozási korrekciókhoz vezető lépések ugyanazok voltak, mint a gazdasági mechanizmus esetében, csak később és lassabban. Szamuely László összefoglalója szerint „A közismert hiányosságok, bajok okainak feltárása, megismerése igen rögzös úton haladt a szocialista gazdaságokban. E rögzös út első szakaszára *a gazdaságon kívüli tényezőkre* való hivatkozás a jellemző... Az, „ellenségkeresés” a gazdasági bajokra adott legrégebbi válasz és magyarázat, amely minden szocialista országban általános volt, de szerencsére a sztálini korszakkal véget ért...” [Szamuely, 18. old.] A művelődési otthonokkal kapcsolatos reformtörekvések történetében sem nehéz felfedezni ezt a „kifelé” mutogató szakaszt. *A halmozódó problémáknak az örökséggel való magyarázatát*, ill. az ellenséges káderekben való bűnbak-keresést. A fordulat éve után (1948) lecserélték a szabadművelődési korszak teljes adminisztrációját, az „ügyvezetők” jó részét alkalmatlannak minősítve a kulturális munkára. A lecserélés nyomán viszont *a népművelés tömegek előtti presztízsét igen nagy mértékben rontotta az, hogy még az 1960-as években is visszatérő panasz lehetett: a népművelésben dolgozók egy része műveletlen, szakmailag képzetlen, politikailag felkészületlen.* Az ok Nemes Dezső 1950-es megfogalmazása szerint: „Alig van - ha egyáltalán van - a kulturális frontnak olyan szakasza, ahol nem a káderek politikai és részben műveltségi színvonalának az elégtelensége volna a továbbfejlődés csaknem legsúlyosabb fékezője.” [Idézi: Nyilas, 156. old.] Darvas József 1953-ban írta, hogy „...nem tűnt el még teljesen a káderek kiválogatásában az a szektás elmélet, amely lehetőleg csak munkáskádereket látott szívesen a népművelési apparátusban és az értelmiség felé mély gyanakvással tekintett. Meglehetősen alacsony a

népművelési apparátus dolgozóinak általános műveltségbeli színvonala is. A megyei tanácsokban dolgozó 632 népművelési munkatárs közül csak 3,3% végzett egyetemet, 3% főiskolát, 27% csak négy középiskolai végzettségű és 41% az, aki csak elemi iskolai végzettséggel rendelkezik.” [Idézi: Nyilas, 1983. 106. old.]

Szamuely szerint a bajok orvoslásának a szocialista országokban az akkori legelterjedtebb, másik kezelési módja *az okoknak a szervezési szemléletben való keresése volt*, amelyből adminisztratív intézkedések, átszervezések, utasítások, előírások sorozata következett. Amint bemutattam, ez művelődési otthonok esetében is így történt, s pl *a tervezési tudás hiányában, a koncepcióban és a pénzügyi fegyelmezetlenségben látták az okokat*. Az orvoslásnak ezzel a módjával az „ugyanazt, de jobban”, más szemlélettel, áldozatkészebben stb. követelmények és a tudati ráhatások jártak együtt. *Az új szakasz akkor kezdődött el, amikor a gazdasági, politikai és kulturális szféra összefüggéseit vettük szemügyre és ezzel együtt a mechanizmus egészének reformjára törekedtünk*.

Mindezeket itt azért említettem, hogy világosan lássuk: a művelődési otthonok finanszírozási és szabályozási ellenmondásokból fakadó gazdasági válságát különböző módokon próbálták megközelíteni és megoldani. A dolgozzunk jobban követelménytől, az állami újraelosztás arányainak megváltoztatásán át a különböző magán vagy állami, ámde a személyes anyagi érdekeltiségre építő vállalkozások jelentőségének hangsúlyozásáig. *Nem véletlen, hogy egyre többen úgy érezzük: a művelődési otthonok szakmai teljesítőképességének továbbfejlesztésére irányuló kezdeményezések egyik közös tapasztalata, hogy az intézmények gazdálkodásának korszerűsítése nélkül a szakmai megújulás követelményrendszere nem érvényesíthető célkitűzés maradt*. A korszerűsítési törekvések mögött *láttuk egyrészt azt*, hogy a nemzetközi és hazai kulturális életben nem véletlenül alakult ki az a gyakorlat, mely szerint a művelődési otthon típusú intézmények a költségvetési gazdálkodási rend szerint működtek. Ez azt jelentette, hogy a közösség elismerte: a művelődési otthonok tevékenységét és kínálatát bizonyos mértékig függetleníteni kell a mindenkori fizetőképes kereslettől. Bár az intézmények egyik alapvető feladata kétségtelenül az volt, hogy rugalmasan kielégítsék a munkájuk iránti, fizetőképes lakossági keresletben is megnyilvánuló különféle szükségleteket.

Nyilvánvaló volt azonban az is, hogy a mindenkori működtető-fenntartó közösség, a nemzet érdekeinek megfelelő szellemi szükséglettermelés céljait is megfogalmazta ezekben az intézményekben. *Másrészt azt is szem előtt kellett tartani*, hogy a szükségletek kielégítésére és teremtésére irányuló törekvés nem kizárta, hanem *feltételezte* a racionális gazdálkodás szempontjainak és módszereinek érvényesítését, az áru-, pénz- és érdekeltégi viszonyok hatásának tudatosan kontrollált felhasználását. Miközben az értéktörvény érvényesülési mechanizmusa kifejezte a közösség egyes tagjainak és csoportjainak rövidebb távú értékítéletét és kontrollját az intézmény munkája felett, aközben a pillanatnyi piaci értékítélettől független, az alapvető tevékenységekre vonatkozó támogatás az egész közösség hosszabb távú értékítéletét hordozta és kontrolljának szerepét töltötte be.

Az előzőekből is kiderült, hogy a tényleges tevékenységhez (a valóságos működéshez) az intézmények eleve ráutaltak voltak a saját bevételre és az üzemektől, szövetkezetektől, más szervezetektől *kialkudott* támogatásra. Tehát: a művelődési otthonokban folyó szükséglet-kielégítő és szükséglet-teremtő munka a működési-, ár- és díjbevételek függvénye volt.

A nem tanácsai támogatások és a működési bevételek nagysága igen nagy mértékben szóródott többek között az intézmények típusa és a település nagysága, urbanizáltsága függvényében is. Így a működési-, ár- és díjbevételek növelésére elsősorban az eleve jobb környezeti adottságokkal rendelkező művelődési központok és házak képesek voltak, a kisebb intézmények hátránya pedig tovább növekedett. A reálértékben csökkenő támogatás és a kialakult gazdálkodási szisztémából következő, saját bevételre való törekvés az igénytelenebb kínálat kialakítása irányában hatott, s *egyre inkább háttérbe szorult a szükségletteremtő szándék*. Ez nemcsak a művelődéspolitikai célokkal és elvekkal voltak ellentétes, de a színvonal csökkenésén keresztül végső fokon a közönség elidegenedését erősítette, s így magát a fizetőképes keresletet is csökkentette. (Hasonló következtetésre jutottam – egyébként összhangban a külföldi tapasztalatokkal – a színházak esetében is.)

Az 1979-es pénzügyi törvény és a 23/1979. (VI. 28.) MT számú rendelet, ill. az ezek végrehajtását szabályozó 19/1980. (IX.27.) PM számú rendelet korábbi merevségeket oldó, a korszerűsítés irányába ható időszerúsége kétségteljesen volt. Ám a művelődési

otthonok esetében a tapasztalatok szerint több nehézséget okozott, több kötöttséget tartalmazott, mint a korábbi gazdálkodási előírások. Az új rovat és tételrend több munkát kívánt és kevesebb tényleges információt biztosított. *A „19-es” egész szelleme és tartalma azt sugallta, hogy dolgozói nem vették figyelembe a művelődési intézmények sajátosságait, a művelődéspolitikából fakadó szempontokat. A rendelet nem egy pontja burkoltan vagy nyíltan kultúraellenes volt.* (Egyes tételei például elhanyagolható nagyságú pénzüsszegeken való takarékoskodással külkapcsolati érdekeinket és sértették.) Súlyos zavarokat - hitelvesztést - is okozott a céltámogatások, vállalati, szövetkezeti támogatások kezelésének új rendje, mely ezek csökkenését is magával hozta. Gyakorló gazdasági szakemberek véleménye szerint az új elszámolási rendszerben igen nagy késésekre kellett számítani, ami nehezítette a gazdálkodást. Közös tapasztalat volt az is, hogy a művelődési otthonok esetében felesleges az üzemgazdasági szemlélet érvényesítése, ami természetesen többletköltségekkel is járt.

A 2/1979. (PK. 3.) PM számú utasítás nyomán létrejött GESZ-ekkel és GAMESZ-ekkel kapcsolatban megoszlottak a vélemények (GESZ= Gazdasági Ellátó Szervezet; GAMESZ= Gazdasági Műszaki Ellátó Szervezet). A művelődési otthonok döntő többsége számára rendkívül megnehezítették, az esetek egy részében pedig ellehetetlenítették a munkát. A törvényes keretek között létrehozott, a potenciális gazdasági hatalommal nem visszaélő ilyen szervezetek működése a kis létszámú vagy egyszemélyes művelődési otthonok egy része számára előnyt jelentett, vagy lényegileg nem változtatott a munka körülményein. Ám az intézmények döntő többsége számára kifejezetten káros volt. Más elemzésekkel egyetértésben megállapítottuk, hogy a szervezetek keretében való gazdálkodás a tartalmi munkát is bénító feszültségeket okozott. Így többek között: a művelődési házak működési hatékonyságának csökkenése mellett emelkedtek a működés költségei; a gazdálkodási egyszerűsödés helyett gazdálkodási irracionális keletkezett; készpénzellátási zavarok léptek fel; csökkent az intézményi és egyéni vállalkozási lehetőség és érdekeltség; az intézmények működése merevvé és személytelenné vált; a gazdasági döntési lehetőségek átrendeződésével nőtt a népművelő kiszolgáltatottsága, ill. a kulturális intézmények közötti érdekegyeztetés helyett érdekellentét keletkezett.

Áttekintettük a művelődési otthoni gazdálkodás személyi *érdekeltségi rendszerét* s erre vonatkozóan is - itt most nem részletezendő - javaslatok sorát fogalmaztuk meg. Szempontjaink egy része tükröződött a „118-as” rendeletben. Az igazság az, hogy nem az ad hoc bizottság munkájának hatására, hiszen a munkánk nyomán kialakult elnökségi állásfoglalás idején, az új rendelkezés már lényegében véve kidolgozott volt. Azért tükröződhetett, *mert anyagunk egy hosszú ideje folyamatban levő társadalmi eszmecsere egyik kollektív munkával született összefoglalása volt.* Minderre itt azért utalok, mert *történeti tapasztalatok azt mutatják, hogy a gazdasági-jogi szabályozók kritikai analizését nem lehet elég korán elkezdni.* Ezért is tárgyaltam már a 3.2. pontban a non-profit szektor mai szabályozási problémáit. Vajon *az ily módon létrehozott, irányított és finanszírozott művelődési otthonok kinek és mit nyújtottak?*

4.3.4. Kínálat és kereslet

A kínálattal kell kezdeni, hiszen láttuk: történelmileg nem a kereslet alakította ki a művelődési otthonok hálózatát. *Milyen volt a házak megjelenése és felszereltsége?* Bertha Bulcsu szerint „A kultúrház a falvak legszörnyűbb intézménye. Nem klub, nem kocsmá, nem templom. Mi akkor?...” [Bertha, 1973. 66. old.] A megjelenés megítélésével kapcsolatos látogatói véleményeket rögzítettük az 1975-ös budapesti „kirajzás” során, amely *a negatív jelzők gyűjteményének változatos gazdagságát adta.* A másik véglet az, hogy a Művelődés Háza Sárospatakon turisztikai látványosság volt. Az épülettel kapcsolatos, funkcionális tervezési tanulmányomban azt is javasoltam, hogy erre *is* tekintettel szervezzék a programot. [Koncz, III. 1985/c] A megjelenést mennyiségi eszközökkel, valamiféle összesítő módszerrel nem lehetett és nem lehet mérni, viszont a felszereltséget – különböző megfontolásokkal és értékek választásával – igen. Andrassy Mária számításai szerint „...csak a művelődési központokban, valamint a városi művelődési házakban...az intézmények mintegy 15%-ában kielégítő az eszközellátottság.” [Andrassy, 1982. 69. old.]

A tevékenység elemzésére igencsak csábítottak a statisztikai kiadványok: hány meg hányféle dimenzióban lehetne az adatokat elemezni! Csakhogy: a művelődési otthonokban közel 200-féle tevékenység folyt - s az adatokat néhány nagyobb csoportba összevonva a szerkezeti mozgásokról nem sokat árult el az egyszerű módszerekkel történő

elemzés. Ennek ellenére az 1970-es évek közepén végzett, korábban említett vizsgálatok során magam is tapasztaltam, hogy *a minőségre és a korrelációkra nem tekintő statisztikai áttekintés is mutathat lényeges kereslet-kínálatti változási tendenciákat*. Az 1962-1984 közötti időszak összevont adataiból kiderült, hogy - ingadozásokkal és az 1970-es évek közepén némi növekedéssel - az ismeretterjesztő előadások száma nőtt, résztvevőik száma és az ezer lakosra jutó résztvevők száma csökkent. A klubok száma és a foglalkozásokon résztvevők száma nőtt. Viszont az összes többi főbb tevékenységi csoport esetében (szakkörök, műsoros estek, műkedvelő művészeti csoportok és résztvevőik) lényeges csökkenések figyelhetők meg. Ez azt is jelenti, hogy *kereslet-kínálatti oldalról is meghatározottan nőttek a fajlagos költségek*. Erre a tényre egyébként már Soós József és Pál Endre 1969-es cikksorozata is rámutatott. Hasonló megállapítást tettem a színházak 1978-1982 között gazdasági helyzetére vonatkozó elemzésem során is. [Koncz, III. 1984/a]

Az adattömegből az is kitűnt, hogy nálunk is érvényesült a nemzetközi szakirodalomban „*az oktatás diverzifikációjának*” nevezett jelenség. Az, hogy mind több oktatási jellegű tevékenység (nyelvoktatás, közhasznú tanfolyamok, felnőttoktatás) egyre inkább nem az oktatási intézményrendszer, hanem a művelődési otthoni hálózat keretei között folyt. Az is kitűnt, hogy *a statisztikai adatgyűjtés nem követte a változásokat*: a besorolhatatlan egyéb tevékenységek száma és aránya nőtt, s azt meg mindenki tudta, hogy bizonyos korszakok jellemző tevékenység- típusai (pl. táncház, a kirakodó vásárok) megfelelő rubrika híján vagy nem jelentek meg, vagy „felszívódtak” más nagyobb csoportokban. Vázlatos Statisztikai elemzéseim is azt erősítették meg, amit Hidy Péter és Lovas Tünde kutatási összefoglalója így rögzített: „A vizsgált művelődési otthonok látszólag sokféle, sokszínű tevékenységet végeznek. A különböző kiscsoportokban résztvevők szakmai, foglalkozási, életkori összetételének elemzése arra enged következtetni, hogy hatókörük az adott település minden jellemző rétegére, társadalmi csoportjára kiterjed. A közelebbi vizsgálatból azonban kitűnik, hogy a számra szép, elnevezésre valóban sokféle forma mögött mégis ijesztően egysíkú, szürke tevékenység húzódik, hogy a beiratkozott létszám ellenére végül is meglehetősen kevés emberé ez az intézmény. Azt sem nehéz kideríteni, hogy általában tartósan, nagy számban

csak a gyerekeket és a nyugdíjasokat tudják foglalkoztatni. Minden más korosztály csak igen-igen alkalmanként, nagyon esetlegesen veszi igénybe szolgáltatásaikat.” [Hidy-Lovas, 1980. 94. old.]

A korszerűsítést szolgáló szervezeti intézkedések a tevékenységek szerkezetén és minőségén nem vagy nem sokat változtattak. A népművelő esetében a struktúra és a deklarált, ill. látens felső elvárások lassú változásaikban erősebbnek bizonyultak, mint a megsejtett keresleti mozgások vagy azok lehetőségei. A beidegzettségek maradtak, különösen a központi akarat és sugallat megyei és hely irányítói értelmezései és lefordításai nyomán. Éppen a személyes vagy személyre szóló tevékenységelemzések során derült ki, hogy a művelődési otthonok többsége mint agitációs és propaganda feladatokat ellátó, mennyiségi eredményekre szervezett intézmény kísértett akkor is, amikor a jogi formák kezdték lehetővé tenni a vonzáskörzetben élő lakosság tényleges művelődési szükségleteivel való számvetést.

Hidy Péter és Lovas Tünde szerint „...a művelődési intézmények vezetői és dolgozói nem elsősorban a költségvetési helyzet, a pénzkeresési kényszer áldozatai, hanem a tisztázatlan intézményi koncepcióé, a valóságnak csak a felszíni jelenségeit figyelembe vevő irányításé. Mindaddig, amíg az intézményi tevékenység megtervezésekor és végrehajtásában nem vesszük tudomásul, hogy a művelődési ház az adott településen élő emberek intézménye, hogy alapvetően az ott élők igényeit kell kielégítenie, az ő érdekeit kell szolgálnia, addig ez a fajta kiszolgáltatottság megmarad.” [Hidy–Lovas, 1980. 95. old.] Ezzel tulajdonképpen bezárult a kör; visszajutottam a fejezet elején felvetett gondolathoz: *az intézmények működését befolyásolta, sokáig meghatározta az alapítás korának rossz emléke.* (E történelmi tapasztalatra figyelve emlékezzünk a 2. fejezetre; a non-profit szektor mai gondjaira.)

A gazdasági fejlődésnek a művelődési otthonok társadalmi hatókörének változásában is tükröződni kellett volna. Ezzel szemben a szabadidő-, életmód- és művelődésszociológiai vizsgálatok részletes áttekintése *az 1970-es évek végéig* azt mutatta, amit a gyakorló szakemberek is tapasztaltak: *nem nőtt az intézmények társadalmi hatóköre.* [Andrássy 1975; Koncz, III. 1979/c, etc.] Ezt erősítette meg egy 1983-ban végzett, 1981-1982-re vonatkozó fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottsági vizsgálat

is. 12 művelődési otthon vizsgálva arra a következtetésekre jutottunk, hogy a tervezés, az éves munkaterv kialakítása során egyfajta bázisszemlélet érvényesült; a korábbi időszakban többé-kevésbé bevált, évtől-évre vegetáló programok, működési formák képezték a tervek alapját. Az új művelődési formák, közösségi kísérletek be-bekerültek ugyan a munkatervbe, de kellő kifutási idő biztosítása nélkül zömmel ki is kerültek onnan. A vizsgálat azt is megállapította, hogy a társadalmi vezetőségek működése formális. (Ezt tapasztaltuk az összes budapesti művelődési otthon esetében, 1975-ben is...)

Hosszadalmas módszertani áttekintésre lenne szükség ahhoz, hogy a különböző szempontok szerint, eltérő időszakokban készült és más-más mintákra vonatkozó kutatásokból a művelődési otthonok társadalmi hatókörre vonatkozó megállapításokat bemutassam. Becslések szerint az évi 50 milliós látogatói tömeg a 10 évesnél idősebb lakosság 10-12%-ából került ki. Más becslések szerint csak 5-7% ez az arány. Ha ugyanezt a nem látogatók oldaláról nézzük, szembetűnőbb az érdektelenség: a lakosság 88-95%-a nem járt művelődési otthonba. A vizsgálatokból az is viszonylag egyértelműen kiderült, hogy a látogatók zöme fiatal s jelentősebb látogatói csoport volt a nyugdíjasok korosztálya. Biztonsággal az állítható, hogy mindez az 1970-es évek végéig igaz. Az minden vizsgálatból kiderült, hogy a művelődési otthonok látogatóinak zöme gyermek és nyugdíjas, *tehát az érdekérvényesítésre kevésbé képes rétegekből került ki.* Ám az 1970-es évek végén, 1980-as években lezárult egy korszak, mert a társadalmi önszerveződés épületévé és részben bázisává (a könyvtárak, a továbbképzők mellett) a művelődési otthonok váltak. Kétségtelen, hogy *a művelődési otthonok esetében kínálati, keresleti, irányítási és gazdasági válságról egyaránt szó volt a vizsgált időszakban. A művelődési otthonokban dolgozó népművelő szakma* szerintem formálisan a legnehezebben meghatározható és a legtöbbször felmért értelmiségi foglalkozás. Az előadásaim utáni beszélgetésekben, a továbbképzések során azt éreztem, hogy a folyóiratokat leginkább olvasó és munkájuk miatt a legkeserűbb emberekkel találkozom. *Azért is nagy volt a népművelők fluktuációja, mert a viselkedés-, magatartás- és szerepzavar miatt nap mint nap újratermelődött frusztrációs élményük.* Benkő Éva magatartási kategóriáit (beletörődők, nyüzsgők, felvilágosítók, katalizátorok) követve

[Benkő, 1982.] vagy Kováts Flórián *szakmaiságra utaló* meghatározásai nyomán (rendező-szervező; nevelő közéletsszervező-társadalomfejlesztő). [Kováts, 1983.] a *művelődési otthonban dolgozó szakembert vagy rendező-szervezőnek (tehát menedzsernek), vagy társadalom-fejlesztői magatartású, közösség-szervezőnek tekintettük*. Ebből is fakadt a kiút keresések sokszínűsége.

4.3.5. Kiutak

Mozog a hivatal. Mindig megfogalmazódott az ugyanazt (vagy árnyalatnyi mást), de jobban követelmény. Ezzel együtt vagy ezzel párhuzamosan - mint láttuk - gyakori volt a politikai ráhatás, a pontosító szakmai irányelvek tömege. Ezek külsődleges, alapvetően ideologisztikus eszközök voltak, a társadalmi erőforrások újraelosztásában való részesedés változatlanságával vagy a centralizálás irányába ható változással. Az előző elemzés lényegében véve ezeket a törekvéseket mutatta be. Ettől eltérő indíttatású, alulról kezdeményezett, de *ugyancsak hivatali törekvés volt* a vélt vagy tapintható keresleti szükségletekből, de főleg a szakmai megfontolásokból fakadó szervezeti változtatások rendszere.

Közös fenntartás, integráció, komplex intézmény. Az 1968-as besorolási rendelet mellett a szervezeti, működtetési változtatások irányában ható, központi kezdeményezések közül kiemelkedett a közös fenntartásra és az együttműködésre való törekvés. A már korábban idézett 201/1965. (MK 18.) MM-PM számú együttes utasítás azt célozta, hogy gazdaságossági, takarékosági szempontokat szem előtt tartva az egy helységben (ill. kerületben) levő intézményeket vonják össze. Már 1961-ben közös irányelvben rögzítették a különböző társadalmi szervezetek a közös fenntartás lehetőségét és szükségességét. (A művelődési otthonok közös fenntartása...) Ez a törekvés azt a képtelenséget akarta felszámolni, hogy azonos helységben, közel egymáshoz olykor több művelődési otthon jellegű intézmény működött. Valamennyi rossz vagy szűkös anyagi helyzetben, demonstrálva az értelmetlen, ám jól definiálható szervezeti (és nem lakossági) érdekek mentén való intézményi elkülönülést.

Az összevonás és közös fenntartás gondolatköréből alakult ki az ugyancsak logikus következtetés és törekvés: működjenek együtt a különböző közművelődési intézmények. Ahogyan értelmetlen az, hogy egy faluban van iskolai, tanácsi és tsz könyvtár, ám egyiknek sincs pénze komolyabb állománygyarapításra, miközben mindhárom ugyanazokat az embereket szolgálja, úgy értelmetlen a tevékenységében és épületében is

elkülönült, szegényes megjelenésű lerobbant és szegény mozi, könyvtár, művelődési ház, helytörténeti gyűjtemény. Az a logikus törekvés, hogy mindezek egy adott vonzaskörzeten belül, tartalmilag (tehát a programok szervezésében) és szervezetenként, gazdaságilag működjenek együtt, nehézségek sorozatába ütközött. (Volt olyan eset, hogy azonos tető alatt a mozi lezárta a ház egyetlen WC-jét, amikor a művelődési otthoni rendezvény volt.) A könyvtárak és a művelődési otthonok együttműködésének elemzése során világosan ki is derült: kimondva, vagy kimondatlanul a könyvtár érdekeit képviselők féltették a jól strukturált, hagyományos intézményt a kialakulatlan profilú, fizikai megjelenésében a kulturálatlanságok sugárzó művelődési otthontól.

Az 1970-es évek folyamán az együttműködési törekvések az eredeti, hagyományos formák mellett két, elméletileg is felvállalt, mintegy koncepcióvá emelt irányzatban folytatódtak. *Az egyik* a közoktatás és közművelődés együttműködése, majd a művelődési városközpontok koncepciója illetve a közoktatás társadalmi tervezésében megnyilvánuló nézetrendszer. Ezt alapvetően Kozma Tamás és az általa irányított kutatások képviselték, a nézeteket az MTA Pedagógiai Kutatócsoportja, majd ennek megszűnése után az Oktatáskutató Intézet kiadványai népszerűsítették.

A másik irányzat az úgynevezett komplex intézmények tervezésében, létesítésében és működtetésében bontakozott ki. A létesítést a hivatalos határozatok sora és a népgazdasági tervezés is támogatta. A témán tárcaközi munkabizottság dolgozott 1977-től, kísérletek sorát irányítva. Ilyen háttér miatt a „komplex” hátrányairól bizony kevesebb nyilvános szó eshet. Voltak persze, akik a nagy komplexek láttán ismét veszni érezték az aktív, közösségi, differenciált érdekeket és érdeklődést hordozó közösségi intézményeket.

Szociológiai eu-tópizmus. Fred Polak azt fejtegette egyik tanulmányában, hogy az utópia szó két kifejezésből vezethető le, az eu-tópiából vagy az au-tópiából. Az előző kívánatos helyet, az utóbbi nem létező helyet jelent. A tanulmányt közlő kötet előszavában olvashatjuk: „Az eu-tópia értelmében felfogott utópia nemhogy nem ellentéte a tervezésnek, hanem éppenséggel rokon azzal, hiszen a tervezett jövő is egyfajta kívánatosnak ítélt jövő. *Míg prognózis készítésekor a hangsúly a lehetségesen van, addig az utópia a kívánatosságot mérlegeli* elsősorban, tehát valami

módon a kívánatosság kritériumát ugyancsak használó tervezés számára éppúgy nélkülözhetetlen, mint a prognózis. Másrészt a kívánatos jövőök felvázolása nyilván nem független a lehetséges jövőöktől, hiszen *a lehetőségesség egyik összetevője éppenséggel a társadalmi akarat.*” [In: Szelényi (szerk.), 1973. 15-16. old.] Az így értelmezett, akarat jegyében születtek azok a szociológiai gyökerű kísérleti programok és kísérletek, amelyek mintegy tudományosan megalapozottan, *felülről és kívülről próbálták generálni a majd aztán alulról induló mozgásokat.* A kísérletekben a tovagyrúzó hatás lehetőségén volt a hangsúly. Németh Lászlóra utalva azt gondoltuk: „a sziget meghódíthatja a tengert”. E kísérletekben, vitákban magam is részt vettem. Ezek a munkák Vitányi Ivánhoz és akkori munkatársaihoz kötődtek. [Lásd: pl.: Tervezet...] A program végül is a „Valóság és lehetőség...” kötetben [Vitányi, 1979.] fogalmazódott meg, s a lényege a következő volt:

- Országos „takarítási tervre” van szükség, számba véve és kirostálva az intézményeket.
- Az alapellátó rendszer fejlesztésére mozgalomra van szükség.
- Biztosítani kell a megmaradó intézmények ellátását.
- Bázisintézményeket, szakmai házakat (kisugárzó erejű „klinikákat”) kell létrehozni.
- Javítani kell az irányító munkát.
- Az egyéb feladatok között hangsúly esett a népművelőképzésre, a távlati tervezésre. (Az idéző jelbe tett fogalmak az írásban így szerepeltek akkor.)

Ha a kötetben írtakat egybevetem az 1983-as „Léptünk-e előbbre” számvetéssel, [Kormos, 1984.] vagy az 1984-es Országos Közművelődési Tanácskozáson elhangzottakkal, akkor konstatálhatom, hogy e programból bizony kevés valósult meg.

Nyitott ház és funkcionális tervezés. A helyi intézményt a helyi lakosság szükségleteihez igazító, társadalmassító „nyitott ház” koncepció és gyakorlat az 1970-es évek közepétől bontakozott ki. Ez a közösségszervező helyi funkció mellett egyre inkább az információs központ funkciót is figyelembe vette.

A nyitott ház törekvésekkel együtt - részben ugyanazon *generáló emberek*, döntően Beke Pál és Népművelési Intézet Művelődési Otthon Osztálya szorgalmazására - kialakult egy olyan törekvés, amely a *különböző erők eredőjeként, az egyébként eldöntötteen létrehozandó intézmények megszületéséhez funkcionális, organikus tervezői szemléletű besegítést* célozta. Ez építészetiileg is a helyi jelleget hangsúlyozta, ügyelve az építmény-táj-történelem-funkció összefüggéseire. [A nyitott

ház koncepció irodalmát lásd: Balipap, 1984.; Varga A.-Vercseg, 1985.; 1991.; Beke, 1987.; 2001.] Mindezzel párhuzamosan a gazdasági vállalkozói szellem elérte a művelődési otthonokat is, már amennyire a játékszabályok engedték. Nemcsak divat lett a közművelődési vállalkozásokról és közművelődési mechanizmus reformról beszélni, de ötleteket és kezdeményezéseket már az 1980-as évek elejétől regisztrálhattunk.

A szociológiai eu-tópizmus, a vállalkozások, valamint a nyitott ház és funkcionális tervezési gondolkodási- és gyakorlati cselekvési folyamat erjesztő hatásaként kezdett kibontakozni egy olyan törekvés, amely a művelődési otthon problémája kapcsán *nem ebben az intézményben, hanem a társadalmi-gazdasági mozgástérben, térségen gondolkodva, a fejlődési és fejlesztési folyamatok szervességében helyezte el a művelődési - információs nyilvánossági intézményt*. Úgy is, hogy a létező művelődési otthon mint tárgyi lehetőség („tető az együttlét fölött”) kínálkozzon fel a differenciált érdeklődést és a helyi társadalom érdektagságát kifejező művelődési és nem művelődési egyesületek befogadására és kiszolgálására. Kiderült, hogy a művelődési otthonok problémája is csak a demokratizálódási folyamatban oldható meg. A különböző egyesületek, népfőiskolai törekvések miközben újabb kihívást jelentettek a hagyományosan működő tanácsi és szakszervezeti művelődési otthonok számra - egyben a válság megoldásának lehetőségét is hordozták.

4.3.6. Összefoglalás, az 1980-as évek közepéig.

1948 után, a hatalmi-, tulajdon- és társadalmi-gazdasági viszonyok megváltozásával az érdekérvényesítés korábbi, differenciált intézményrendszere helyett, létrejött a hatalmi érdek uralmának strukturált, elvileg áttekinthető és irányítható intézményrendszere. A közösségi művelődés korábbi intézményei két menetben tűntek el. A hatalmi és tulajdonviszonyok megváltozásával megszűnt az eredeti fenntartó, működtető és ugyanakkor a lakosság területi mobilitásának elkezdődésével megszűnt a keresletet támaztó hagyományos közösség. A népművelés államosításával és tervutasításos irányítási szisztémájának kiépítésével, tudatos döntések nyomán, felszámolták a korábbi intézményeket, „struktúrákat”. A közösségi művelődés új intézményeként létrehozott *művelődési otthon hálózat a politikai*

szabályozás kiterjesztésének egyik eszköze lett, kettős funkcióval. Egyrészt a helyi társadalmi, gazdasági feladatokra aktualizált politikai *agitáció és propaganda intézménye*; másrészt a kulturális forradalom letéteményeseként az autonóm kultúra specializált intézményeit pótló *szolgáltató központ*. Az 1950-es évek elején (és kisebb intenzitással bár, de az 1960-as években is) az agitációt és propagandát jelölték meg az intézmény alapvető feladataként; az 1970-es években a szolgáltató funkció került előtérbe.

A művelődési otthoni munka *szervezésével* kapcsolatos feszültség ebből fakadt: a közlekedési és információs hálózat kiépítetlensége miatt is az *intézményt pótló funkció és az agitációs-propaganda funkció koncepcionálisan és szervezési módszerekben is nehezen egyeztethető össze*. A feszültségek különösen akkor váltak szembetűnővé, amikor az intézmények helyi jellege, közösségi művelődési, társadalmi nyilvánosságot szolgáló funkciója is megfogalmazódott. Ezt a munkaszervezési feszültséget növelte és konzerválta az a tény, hogy *a művelődési otthon mint eleve „átpolitizált” intézmény jött létre*. A művelődési otthonok esetében is ebből következett: a szűkebb szakmai problémák politikai problémaként jelentek meg, tehát nem szakmai, hanem politikai eszközökhöz nyúltak megoldásuk során. A hálózattal kapcsolatos politikai problémák viszont „leutalódtak” a szakmai-módszertani szintre, ahol eleve megoldhatatlanná váltak.

Ha feltesszük a kérdést, hogy mi volt előbb, a hálózat vagy a problémái, akkor válaszunk az, hogy a problémái - már ami az objektív adottságokat illeti. A kapkodó létrehozás, a tervutasításos kiépítés azért határozta meg az 1980-as évek végéig meghatározta a működést és annak társadalmi megítélését.

A mennyiségi szemlélet eluralkodása a bürokratizmus melegágyává vált. Az átpolitizáltságból fakadó bizalmatlansági légkör csak az elszámolható, megmérhető, a központilag előírt irányelvek alapján lebontható tevékenységeknek kedvezett. A „bevinni a kultúrát az emberek közé” szemlélet és módszer *külső tényezőként és külső erőként* jelent meg a művelődési otthonok vonzáskörzetében élőknek. Ennek a hatása érződött még az 1970-es évek végén is, a munkásművelődéssel kapcsolatos programok formalizmusa során. Egy 1978-ban publikált cikkből idézek: *„Azok, akikhez a kultúra felülről, idegen és személytelen külső erőként szól, maguk sem viszonyulhatnak másként a kultúrához, mint idegenkedve.”* [Csalog Judit, 1978. 4. old. Kiem. tőlem: K. G.]

Az állam nem az anyagi javak újraelosztójaként, hanem adományozóként lépett fel, viszont az adomány minősége és tartalma elidegenítő jellegű volt. Növelte ezt a korábbi szabadművelődési szakgárda előnytelen szakmai összetételű lecserélése. *A tömegekben a megjelenés és a propagátorok együttesen végül is azt az érzetet keltették, hogy nem lehet fontos ez az intézmény, ha lerobbant, ha képzetlenek forgolódnak benne, ha a mennyiség bővölete és a bizalmatlanság légköre veszi körül.*

A propagandától - és a politikától - elhúzódo emberek végül is a művelődés egy intézményi lehetőségétől húzódtak el. Ezekből a feszültségekből fakadt az, amit pl. Litauszki Tibor 1983-ban publikált tanulmányában a demokratizmus ellentmondásaként érzékelt. „Bárhonnan is közelítjük a művelődési otthonok történetét, jelenlegi működését, előfeltételként minden esetben a demokratizmust kell megneveznünk. A művelődési monopóliumok megszüntetésének szocialista demokratizmus hozta létre őket, ez a lendület emelt épületet számukra szinte mindegyikük esetében jelentős helyi, társadalmi összefogásban, tevékenységét - elvileg - nem szűkítheti le sem tartalmilag, sem a lakosság egyik rétegére, önkéntes részvételen alapszanak csoportjaik, rendezvényeik látogatottsága. Valamire való eredményt felmutató intézményünkben kivétel nélkül ott vannak az önkéntes segítők. Valóságosan tehát demokratikus intézmények, formálisan azonban semmilyen demokratikus kötelezettség sem lelhető fel házuk táján. Döntési joga (még a legkisebb ügyben is) csak az igazgatónak van, amit a fenntartó szerv minden esetben felülbírálhat, előzetesen meghatározhat. A tanácsi művelődési otthonok esetében az pedig - újabban - a szakigazgatási szerv vezetőjét jelenti egy személyben. Mindenki más csak javasolhat, véleményezhet, egyetérthet az igazgató javaslatával, még a társadalmi vezetőség is. Esetleges ellenvéleményüket vagy meghallgatják, vagy nem, de ezek nem szankcionálhatók.” [Litauszki, 5-6. old.]

Jóllehet a fenti fejtegetés logikájával nem minden lépésben értek egyet; azért idéztem, mert a gondolatmenet egésze mutatja: a tervutasításos, hierarchizált, felülről lefelé épülő és feladatokat lebontó, átpolitizált és létében elidegenítő jellegű alapszisztéma milyen mélyen határozta meg a működést. Többek között az épületállományban, funkcióban, szervezési metodológiában - és a nem fontosság érzetének kiváltásában.

*A változásokat a külső lehetőségek és kihívások, ill. a hálózat belső ellentmondásai egyaránt érlelték. Nyilvánvaló, hogy meghatározó volt a politikai konszolidációval együtt járó társadalmi, gazdasági és kulturális környezeti változások összessége. Mindezek nyomán – mint a korábbiakban láttuk – már az 1960-as évek közepén megfogalmazódott, hogy revideálni kell a művelődési otthonokkal kapcsolatos koncepciót. A fokozódó keresleti válság, az önálló arculatú kulturális tevékenységek iránti igény, az ifjúsági kortárs csoportok elemi erővel megnyilvánuló „helykeresése” – összességében a differenciált kulturális igények – felvetették a kérdést: *mennyiben központi akaratokat végrehajtó állami és mennyiben helyi intézmény a művelődési otthon?* Az 1960-as évek végétől egyre inkább hangsúly esett a helyi jellegre, a hagyományok folytatásának lehetőségére. Így született meg – majd az 1970-es évek végén mindinkább hangoztatottá vált – a *harmadik funkció*: a közösségszervezési, helyi közösségteremtési feladat. Az 1960-as évek végén hivatalosan és formálisan is sor került a tabula rasara: mérce állításával megmérte az eddigi ad hoc és extenzív fejlesztési politika.*

A keresleti, kínálati, gazdasági és irányítási válság jelenségeinek felismerése a politikai döntések sorozatát váltotta ki. A változás és változtatás szükségességének elismerése politikai rangra emelkedett. A direkt, egyirányú beavatkozás átpolitizáltsága helyett az öntevékenységre, sokszínűsége, társadalmasításra alapozó átpolitizáltság vált törvénné. Ennek a tömegeket érintő hatása azonban csak lassan bontakozhatott ki, mert az irányítás dimenzióiban a gazdasági elem vált meghatározóvá és az eszközrendszer (tervezés, szabályozás, valamint ezek intézményei) struktúrája alapvetően a korábbi időszakra jellemző maradt.

A művelődési viszonyokat és folyamatokat meghatározó *három olyan társadalmi-politikai-gazdasági folyamatot említek*, amelyek különösen hatottak a művelődési otthonok közvetlen társadalmi környezetére és működésére.

A decentralizációval párhuzamosan kibontakozó és annál erősebbnek bizonyuló recentralizációs és koncentrációs törekvés, amely a „mindenütt legyen valami” helyett a reprezentatív paloták építését eredményezte.

Az idő-feszültség; ugyanis a nemzetközi összehasonlító fogyasztás- és időfelhasználási vizsgálatok összevetéséből az derült ki, hogy *a magyarországi lakosság fogyasztási színvonala és szerkezete*

közelebb állt a nyugat-európai országokéhoz, míg az időfelhasználás szerkezete közelebb állt a kelet-európai országokéhoz. Ez igen nagy idő- és életmód feszültséget takart, amely a második gazdaságban, a pótlólagos munkavégzésben, az önkiszákmányolásban stb. fejeződött ki. Ennek gazdasági háttere az volt, hogy a termelékenységi kényszer a második gazdaságban erőteljesebb, a munka egyéni szempontból mért, rövid távú értékesülése itt eredményesebb. Mindez úgy volt összefüggésben a művelődési otthonokkal, hogy ténylegesen nem nőtt a diszponibilis (a szabadon felhasználható) idő, ill. a művelődési otthonok iránt csak azok a rétegek támaszthattak keresletet, amelyeknél ez az idő ténylegesen is nőtt. (Pl. városi nyugdíjasok, városi fiatalok egy része.)

A kulturális szféra már korábban is említett kettős hátránya, továbbá a részérdekek érvényesülési mechanizmusának és a közösségi érdek felismerésének ütközése szintén jellemzően meghatározó folyamat volt. *Az infrastruktúra és az emberi tényező társadalmi növekedési szerepének felismerése párhuzamos volt az újratermelésben érvényesülő részérdekek felismerésével és fokozatos elismerésével. A népgazdasági tervezési elmélet és gyakorlat minden ellentmondásossága ellenére fokozatosan megkísérelte figyelembe venni a társadalomban objektíve étező rész-érdekek érvényesítési folyamatát. Tehát a tervezés is a különböző szervek, szervezetek, érdekcsoportok és döntési szintek akarátának és érdekeinek egyeztetési és koordinálási mechanizmusává vált. A tervezés a mindenkori központi akarat „lebontásának” és az alsóbb szinteken kialakult elképzelések, tervek „felösszesítésének” kölcsönösen meghatározott folyamatává, *intézményesített társadalmi alkuvá vált.**

A tervezési elmélet és részben a gyakorlat egyik igen lényeges felismerésévé vált az 1970-es és az 1980-as években, az hogy a fejlődés egyik feltétele a gazdasági, politikai intézményrendszerek olyan folyamatos korszerűsítése, amelynek során a társadalomirányítás képes integrálni és *ezáltal a fejlődés motorjává tenni* a társadalomban létező rész-érdekeket. Ezzel együtt a népgazdasági tervezés is egyre inkább próbálta figyelembe venni a társadalmi lét újratermelésének nem anyagi szféráit is. „A gazdasági növekedés fétiszizálása enyhült”.

A részérdekek érvényesítése a gazdaságosabb gazdálkodást, az egyéni és réteg-szükségletek *nagyobb megelégedést kiváltó*, és rövidebb-közepesebb távon *hamarabb érzékelhető* kielégítését

eredményezte, *miközben ismét háttérbe szorultak* (hiszen a tervutasítás idején is csak a szólamokban kerültek előtérbe) *a társadalmi közös fogyasztási alap növekedését kívánó szükségletek*. (Vessük össze a magánlakások, nyaralók, autózás, anyagi fogyasztás stb. szintjét az iskolák, kórházak stb. szintjével: gazdag polgárok, szegény közösség.) Mindezekkel együtt a művelődéssel - és a művelődési otthonokkal - kapcsolatos vitákat az is motiválta, hogy *a társadalom egészének rendelkezésére álló tudás rohamosan bővült, miközben a tudás társadalmi rétegek és csoportok közötti eloszlásában megehetősen merev - olykor áttörhetetlennek tűnő - határok voltak*. Ferge Zsuzsa szerint *Társadalmunk rétegződése* című korábbi könyvéből: „A kulturális viszonyok a társadalmi rétegeket jellemző általunk vizsgált ismérvek között szinte kitüntetett helyet foglalnak el: e tekintetben határozottabb a társadalmi differenciálódás, mint a legtöbb más vonatkozásban. A kulturális magatartások erős társadalmi meghatározottsága annyit jelent, hogy a kulturális színvonal tekintetében a rétegeken belül kisebbek, a rétegek között nagyobbak a különbségek, mint a legtöbb más rétegjellemző ismérv esetében.” [Ferge, 1980, 199-200. old.] Ezzel párhuzamosan fény derült arra, hogy *a kulturális fogyasztás mennyisége, szerkezete és minősége infrastrukturálisan, tehát területileg meghatározott*. E problémák tárgyalásával szorosan összefonódtak a fogyasztási modellt érintő viták - amelyekben „a szocialista fogyasztási modell” (és életmód) kidolgozására tettek kísérletet. Ezek közös eleme, hogy a nem anyagi központú fogyasztói magatartást és a közösségi életmódot próbálták előtérbe helyezni akkor, amikor minden társadalmi és anyagi mozgás a szeparálódás, individualizálódás és felhalmozás irányába mutatott.

A korszerűsítést célzó irányítási intézkedések azért sem tudták a hatókör bővülését kiváltó kínálat létrehozását elősegíteni, mert a népművelői magatartás változását a beidegződöttségek és strukturális kötöttségek mellett a pénzügyi lehetőségek és mechanizmus is behatárolták. Az aufklerizmus finanszírozása ráhagyatott a felvilágosítandókra, miközben a szabályozási mechanizmus sokszor még az így begyűlt fedezet felhasználását is gátolta. Mint láttuk, a művelődési otthonokat érintő ideológiai és szakmai irányítási dimenzióval nemcsak a gazdasági dimenzió nem harmonizált, hanem a szabályozási *eszközrendszer* is

ellentmondásos volt. Mindez csak felerősítette az amúgy is meglévő keresleti-kínálati válságot, nem lévén tartalék a változó szükségletekhez való alkalmazkodáshoz, miközben az erőforrásokat felemésztő kínálat sem kelt el. *Ha mindezt a területileg jellemezhető intézményi ellátási hiányokkal és a centralizációs-koncentrációs tendenciákkal együtt nézzük, akkor világosan előttünk áll, hogy a hiány e területen sem skalárisan, hanem vektorálisan leírható jelenség, s a „slack” (felesleg, tartalék) és a hiány egyszerre van jelen.* [Lásd: Kornai, 1980.] A megoldást célzó irányítási intézkedések társadalmilag nem voltak hatékonyak, egy részük diszfunkcionálissága miatt növekedett az intézmények diszfunkcionalitása. „Társadalmi hatékonyságról...akkor lehet szó - idézem Kulcsár Kálmánt -, ...ha az adott döntés megvalósulása során nem keletkeznek olyan jelenségek, amelyek károsan befolyásolják, eltorzítják a gazdasági értelemben optimálisan kialakított döntés következményeit, ha tehát a nem szándékolt és a nem várt következmények a döntés szempontjából társadalmi méretekben irrelevánsak maradnak... A társadalmi hatékonyság...folyamat, nem mérhető rövidtávon, nem egyszer tehát az első pillantásra társadalmilag is hatékonynak tűnő döntés nem kívánt és nem várt következményei csak bizonyos idő elteltével mutatkoznak meg...” [In: Szelényi (szerk.), 1973. 90-91. old.]

Ezek a zavarok még az egyébként jól működő intézményekben is *kapkodáshoz vezettek*. Mintha éppen a művelődési otthonokról írta volna Kornai János, annyira ide illik az elemzés: „A hiánynak nem csupán közvetlen, ’materiális’ következményei vannak az üzemben, hanem - ha használhatjuk ezt a kifejezést -, ’lelki’ következményei is. Az üzemi ember nem input-output-kombinációkat pillanatonként, újra és újra meghatározó számítógép, hanem eleven lény, érzékeny idegrendszerrel. A hiányhoz történő pillanatonkénti alkalmazkodás, mégpedig mind a merev visszavonulás, a terv szerinti technológia csökönnyös megtartása mellett, mind a rugalmas visszavonulás, kényszerhelyettesítések és output-átcsoportosítások útján, idegeskedéssel, kapkodással, feszültséggel jár. Veszekedés és stressz kíséri. S minél gyakoribb az erőforrás-korlátba ütközés, annál erőteljesebbé válik ez a stressz, annál inkább elvonja az időt és a szellemi energiát a tulajdonképpen sokkal lényegesebb feladatoktól: a technológia és a termékminőség tartós javításától.” [Kornai, 1980. 56. old.]

Mindezek ellenére azonban nemcsak az irányítási, változtatási törekvések és a nehezen megszerzett pénzek segítették megélni a művelődési otthonokat. *Egyrészt a támogatói szervek, szervezetek adták a támogatást, mert ezzel a politikai irányítás által rájuk rótt közművelődési penzumot letudhatták, s a látogatói kereslet egy részét is mintegy automatikusan biztosították. Másrészt a lakosság egy részének ténylegesen is szüksége volt a művelődési otthonok kínálatának egy részére!* Bár a beszámolók relatíve kihasználatlan helyiségekről szóltak, s ha az ember egy hosszú útvonalon minden művelődési háznál megállt, nem volt nehéz összeszámlálni a programokat és a látogatókat – *a statisztikának mégiscsak volt kivetítési regisztrálni az éves összesítésben. Kellott a művelődési otthon mint pótló intézmény és egyre inkább mint hely, ahol a látens közösség találkozhat önmagával.* A nagy területi-társadalmi átrendeződési hullámok lecsendesedésével az új (és régi) lakók a társadalomhoz kötő kapcsolatokat a művelődési otthonokon keresztül is keresték. Kiderült a nagy ellentmondás: *a közösségi művelődéshez közösségek kellenek. Ha nem ezek akarnak együtt művelődni (pl. azért, mert nincsenek), akkor megteremteni, létrehozni őket csak kivételes társadalmi mozgások (pl. táncház mozgalom), kivételes ötletek (pl. férfi főzőkör) vagy régóta jól bevált tevékenységekhez kötődő formák (pl. bélyegkör, galambtenyésztők stb.) segítségével lehet.*

Mindezekkel párhuzamosan a helyi társadalom bonyolulttá válása, a hiánygazdaság és az információözyönben való eligazodási nehézség együttesen motiválta, világra szólította a művelődési otthonok negyedik, *információs központ funkcióját.* Az előzőekben vázolt keretek között, az úgynevezett tartalmi, szakmai viták e négy funkció kimondott vagy kimondatlan értelmezési, összekeverési és szétválasztásai körül folytak. Az 1980-as évek vitáinak központja egyre inkább nem a művelődési otthon, a tevékenység, a körülmények - hanem a népművelők szerepe és maga a nép. Azaz: az intézményt kereső, társadalmi nyilvánosságra vágyó és információra szoruló emberek. (Lakosok, dolgozók, állampolgárok.) *A művelődési otthonok egy részének továbbra is funkciója volt a „pótlás” (kiállítás és színház, ünnepség és koncert stb.), miközben ehhez társult a hiánytpótló szolgáltatási és információs funkció, amely egyre inkább a helyi társadalmat szervező-fejlesztő,*

kulturális érdekközvetítő funkcióvá vált. Ezért hangsúlyoztuk, hogy a „népművelő” vagy a szervező-menedzser legyen (s aufklerizmus ennek szakmaiságához legyen lelkesítő meggyőződés), vagy a helyi társadalmat fejlesztő, közösségszervező szakemberré váljon (s elméleti szaktudása ennek szakmaiságához legyen háttér-információ). *Mindkét típusú szakmaisághoz a szolgálat alázatára volt szükség,* hiszen csak úgy tudott megélni, ha a kereslet igazolta törekvéseit. Ehhez a társadalmi mozgástér konkrétumaival számot vetni tudó általános politológiai ismeretekre, speciális kulturális menedzseri, ill. közösségszervezői szakismeretekre és némi bölcsességre volt szükség. Bölcsességre, tehát *tudni azt, hogy a megrendelő, a kereslet tud többet:* Losonczi Ágnes egy fejtegetése kívánczik ide: „A társadalom-politikus csakúgy, mint a társadalomról gondolkodó gyakran összekeveri azt, amit lát azzal, amit látni szeretne, vagy amit látnia kellene; másfelől azt, ami őt személyesen nyomasztja azzal, ami a társadalomra nehezedik. Nem pusztán a 'sein' és a 'sollen' kérdése ez, hanem a valóság elemzése és a tényleges tendenciák fel- vagy félreismerése és összekeverése az elképzelések belevetítésével. S mivel a társadalom törvényeit nem ismerjük jól, ezért bizonyulnak sokszor erősebbnek, mint a megbízott törvényhozók, s mivel az emberek céljait sem ismerjük igazán, ezért van az, hogy másképpen akartak vagy akarnak boldogulni, mint ahogyan mi őket boldogítani akarnánk.” [Losonczi, 1973. 5-6. old.]

*Én a válságból kivezető utat az így értelmezett jó gyakorlat törvényre emelésének meggyorsításában láttam. Nem kodifikált törvényként, hanem a művelődési otthont eltartók szükségleteihez való szolgáltató és fejlesztő alkalmazkodás tendenciájaként.*⁸⁹ Az 1980-as évek közepétől a változtatási törekvések összefonódtak a civil szerveződések szaporodásával, majd az 1980-as évek végétől a nonprofit szektor kialakulásával.

⁸⁹ A 2.4. pontban röviden bemutatott kulturális mechanizmus-vita keretében, az ott hivatkozott Lukács interjú [Lukács, 1969.] bevezetéseként írta a szerkesztőség, hogy a felmerülő problémákat szinte jelentkezésük pillanatában kell szemügyre venni, hogy megoldásukkal „a jó gyakorlat törvényre emelését gyorsítsuk meg”.

4.4. Kitekintés: Rendszerváltó közművelődés

A folyamatos múlt (a *volt*), a befejezetlen jelen (a *van*) és a cselekvő jövő (a *lehet*) tagolást követve, a történelmi *utalás*, a jelent vázoló *értékelés* és a jövőre vonatkozó *normatív tételezés* módszerét használva tekintem át az 1990-es évek néhány jellemzőjét.

4.4.1. Folyamatos múlt

Nem mi döntöttük el a rendszerváltást, de mi készítettük elő: az oktatásban, a vezetőképzésben, az egyházakban, a kórházakban, a tudományban, az irodalomban, a művészetekben, ám különösen a közművelődésben az *igazságot*, az *arányosságot* az *ellenállást* képviselők. Mindazok, akik ha nem is eléggé, de azért mégiscsak hatékonyan *haragudtunk*.⁹⁰

Az 1.5. pontban értelmezett közművelődésnek jelentős szerepe volt a rendszerváltás előkészítésében. A közművelődés intézményrendszerének fontos szerepe lehet ma is a globalizáció adaptálásában, az EU-hoz való alkalmazkodásban. Ehhez azonban saját intézmény- és tevékenységrendszerében változtatni kell. Koltai Dénes *Rendszerváltó felnőttoktatás* című előadásában mértéktartóbban fogalmazott: „Azt, hogy rendszerváltó felnőttoktatás, talán félre is lehet érteni, mondván, hogy a rendszer megváltozásában a felnőttképzésnek olyan hangsúlyos szerepe lett volna... Ez a dolog így elég nevetséges, hogy ez

⁹⁰ Ez a rész bővebben, vita keretében, megjelent: [Koncz, 2002/b]. Utalás Márai Sándorra, amikor a második világháború előtti harminc-negyven év „csaknem elviselhetetlen” írói felelősségéről ír, én a mindenkori értelmiségre gondolok. „Az igazság annyi, hogy az írók nem mondták ki a válságos pillanatban megfelelő erővel a varázsszavakat... Az első: *igazság*. Igazság, tehát műveltség. Igazság, tehát valóság. Igazság, tehát öröm, mosoly... Aztán: *arányosság*. Arányosnak lenni, mértéktartónak lenni... Csaknem annyi, mint igazságosnak lenni: arányosnak lenni annyi, mint jogot tudni... Aztán még egy varázsszó: *ellenállás*... Nem szabad beleegyezni, nem szabad engedni, mikor a politika, az üzlet, a sekélyes ízlés ... arra csábítanak, hogy ... cinkosuk legyél... Az írók nem haragudtak többé a kellő erővel...” [Márai Sándor: Kassai őrzár. Helikon, Bp. 69-71. old.] *Eléggé haragudni: tehát a válságos korszakban, az átmenetek idején, a megfelelő erővel kimondani és tenni a varázsszavakat. Ez volt és ez az értelmesek, értelmiségiek önként vállalt felelőssége.*

előfordulhatott volna, de úgy gondolom, *hogy a rendszerváltásban szerepe volt egyrészt a felnőttképzésnek, és unokatestvérének, vagy testvérének, a közművelődésnek, s azoknak a kulturális formáknak, amelyek igazából pszeudokulturális tevékenységekként, vagy pszeudopolitikai tevékenységekként kulturális álarcban, vagy a kultúra különböző intézményei és szervezetei mögé rejtőzködve nagyjából részt vettek, vagy megelőlegezték azt a szellemi átalakulást, átállást, ami a rendszerváltáshoz szükséges volt. Azt gondolom, hogy amiről most beszélünk, az a felnőttképzés rendszerének a változása. Én úgy gondolom, hogy a felnőttképzés rendszerváltozása az első privatizációkat megelőző képzési, kutatási önálló szervezetek kialakulásával kezdődött, vagy azt megelőzően azokkal a nem állami oktatási szervezetek kialakulásával, amelyik, ha tetszik, ha nem diverzifikációját jelentették az állami képzési rendszer megvalósulásának. Ez az egyik. A másik pedig, hogy felkészítették tagjaikat, saját magukat arra, hogy egy másfajta felállásban is képesek legyenek megjelenni.* [In: Maróti, etc. (szerk.), 1998. 315. old.]

Tekintve, hogy a felnőttoktatás, vezetőképzés, továbbképzés jelentős részben a közművelődési intézmények, így az előzőekben elemzett művelődési otthonok keretében is szerveződött, én a közművelődés rendszerváltó szerepének hangsúlyozásakor a felnőttoktatást, sőt tágabban a közkeletűen kulturálisnak nevezett intézményrendszert is ide értem. Úgy vélem, hogy a *kultúráközvetítő intézmények közművelődési munkája meghatározó jelentőséggel bírt a régi rendszer fellazításában, a polgári berendezkedés előkészítésében.*

„*A beszédcselekvés színterei*”. A demokráciának, mint „a szabadság objektív technikájának” megértéséhez, a történelmi folyamat átlátásához ma is Bibó István műveiből és Szűcs Jenő szintéziséből indulhatunk ki. „Bibó István, ... ez a tudós politikai gondolkodó a történelem tudósainak is példát mutatva volt tudatában annak, hogy a „történések” mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távom is bizonyos „szerkezetek” a lényegesek, melyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket.” [Szűcs, 5. old.] Szükséges tovább is idézni, mert a szerkezet és a fejlődés összefügg. „A nyugati fejlődés titka nem a Spengler-féle fausti lélekben áll, még csak nem is abban, hogy az ázsiai civilizációk „ciklikus” mozgásával szemben „kumulatív” volt, hanem

egy olyan fejlődésritmusban, melyben a kumulatív változás mindig egyben struktúraváltást is hozott. Vagy más szemszögből: maguk a struktúrák voltak olyanok, hogy eleve magukban hordták önmaguk meghaladásának feltételeit.” [Szűcs, 22. old.] A szerkezet modellben jelenik meg, amely mint demokrácia” ... nem holmi polgári felépítmény, hanem a szabadság objektív technikája...”. Az eredeti nyugati modell Bíbó és Szűcs szerint a „demokratikus társadalomszerveződés”, a „közösségalakulás”, amelynek szerveződési lényege: „a szabadság kis köreinek egymást egyensúlyban tartó szerkezete, mely megakadályozza a hatalomkoncentrációt...” [Szűcs, 7. és 16. old.]. Pomian, a hatalmas történelmi ívet térben elhelyezve, meggyőzően mutatja be: „Mindabból, ami az európai kontinens keleti felének kulturális arculatát a hosszú időtartamban kialakította (itt arról a térségről van szó, amelyet egyesek Közép-Európának, mások Kelet-Európának, megint mások hol ennek, hol annak neveznek - vagy szinonimaként használva a két helymegjelölést, vagy két különböző régiót értve rajta), a görög (ortodox) kereszténységet a latin (katolikus vagy protestáns) kereszténységtől elválasztó határvonal a legfontosabb”. [Pomian, 1588. old.]

Azt, hogy a nyugati kereszténység, a demokrácia, a szüntelen reformálódás a 19. század első felében, a magyar társadalom 60-70 %-át jelentő polgárság életmódjában, érzésvilágában, családi és lelki életében, lakáskultúrájában stb. mit jelentett, leginkább Márai Sándor műveit olvasva sejthetjük. Azt pedig, hogy a családi életen és a munka világán túlmenően, *a társadalmi-közösségi lét szerveződésében* ez a polgári élet miben és hogyan nyilvánult meg, Kovalcsik József már hivatkozott kötetei mutatják be. A munka világán, a templomokon és az iskolákon kívül a helyi sajtó, az egyletek, a körök, klubok, kaszinók, kultúrházak voltak „*a beszédcselekvés színterei*”. E a megfogalmazás ma és a közösségi térben folyó, amatőr művészeti, ismeretterjesztő, rendezvényi, képzési, vitatkozó, társadalmi-közéleti cselekvés lényegét kifejező kategória.

Agitációra és propagandára szorított (ezt így-úgy, esetleg lelkesen vállaló) elődeink, a közművelődési intézményekben „ahogy lehet” pótolták a színházat, a mozit, a szakkört, a könyvtárat; bálokat szerveztek, szavaltak, s elviselték, hogy feljelentették őket, ha valaki kidobós táncot táncolt, mert az más elhajlásra is hajlamos lehet...[Lásd: a

történeteket Kovalcsik II. kötetében!] Számptalan átszervezési kísérlettel, hatóságai regulával, vagy reformtörekvéssel, irányelvvel és deklaráltummal próbálták szolgálni az intézmény-pótlást. Amint bemutattam, *együtt élt a helyi közösségi művelődési igény és az aufklérizmus, a felvilágosító magatartás; továbbá az agitáció és a propaganda*. Mindez együtt volt jelen, különböző mértékben az emberekben, a szervezőkben, de együtt az épületeken belül. Nem egysíkúan, nem összemoshatóan, de fővonalaiban ez volt a jellemző az 1980-as évek elejéig. És ennek az örökségnek az utóhatásaival kellett megküzdeni a népművelő, andragógus, kultúraszervező, művelődésszervező kollégáinknak, mi magunknak.

Struktúrabontó struktúrák. Az 1970-es években már a tervutasításos szisztéma logikája nyomán kialakult tervszerűtlenséget kritizálták, a lépéskényszert hangsúlyozták, s az elemzések politikai és gazdasági kritikává teljesedtek ki. Sokaknak zavarral a fejében, sokaknak zavarral az intézményében, de elkezdődött kicsiszolódni az, ami később, az 1980-as évek végén a rendszerváltáshoz vezetett.

A 1.5. pontban vázolt fogalmakra utalva, akkor értettük meg, hogy a tág kultúrelméletről szervesen jutunk el a szűkebb kultúra-fogalomhoz; tehát az ember és a jelek, közkeletűen az ember és a művészet, az ember és a tudomány, az ember és a közművelődés, az ember és az oktatás, az ember és a tömegkommunikáció viszonyához. Világossá vált, hogy *a szűkebb kultúrához való viszony határozza meg a tágabb kultúrát, ez határozza meg a társadalmi lét újratermelését*.

Ez volt az az időszak, amikor felismertük a gazdaság és kultúra tágabb összefüggéseit; amikor valósággá vált számunkra a Jánossy Ferenc által felfedezett trendvonal; amikor kitágult az emberi tőke koncepció; amikor ezt addig hangsúlyoztuk, amíg a politika is - ugyan gazdaságilag, támogatásban el nem ismerte, de - felismerte ennek fontosságát. Mindez a tervezési folyamatban és egyes épületekben némileg már visszatükröződött. Ugyancsak nagy felismerés volt, hogy a művelődési kisközösségeknek meghatározó szerepe van a társadalmi lét újratermelésében; s akkor még nem is tudtuk és nem idéztük Bibó Istvánt. Akkor még a fejlett szocializmust építettük, s nem rendszerváltásról beszéltünk; ám akkor kezdődött meg annak felismerése és tudatosítása, hogy *a kisközösségek szerveződése az, ami a társadalmat átalakíthatja, megtartja és fejleszti. Nagyon lényeges változás, hogy*

*már nem intézményben, hanem társadalmi-gazdasági mozgástérben és térségben gondolkodtunk. Fejlesztési folyamatban próbáltuk elhelyezni a kultúrházat, a művelődési házat, a könyvtárat, a múzeumot, a klubot, a klubkönyvtárat. Az épületet a „tető az együttlét felett” szintériként kezeltük. Fejlett szocializmusról beszéltünk, nem rendszerváltásról. Ám a művelődési házakban, múzeumokban, könyvtárakban, klubokban, iskolákban, vezetőképzésben, oktatási intézményben, népfrontban, nőtanács szervezetekben körök, klubok, találkozók ezrei tették lehetővé, hogy merjük felismerni a társadalom visszavételét és a felismeréseket merjük elismerni. Az író-olvasó találkozók, a múzeumi megnyitók, a könyvtári klubok, a férfi főzőkörök társadalomformáló erővé váltak. Később tudtuk meg, hogy Bibó István ezt a „szabadság kis köreinek” nevezte, amelyek megakadályozzák a hatalomkoncentrációt. Szerkezetek jöttek létre. Kicsiny szerkezetek, amik bebújtak a nagy szerkezetbe és szétszedték; struktúrabontó struktúrák jöttek létre. Mindezt Közép-Kelet Európában (azon a sávon, ameddig a római kereszténység, ameddig a reneszánsz terjedt) az akkor még nem így hívott *civil szerveződések* létrehozása tette lehetővé. Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Magyarország *köszönhetően a civil szerveződéseknek is*, eddig nagyobb katasztrófák, bel- és külháborúk nélkül úszta meg a rendszerváltást. Köszönhetően az együttműködőknek és az akkor még nem civil szervezeteknek hívott, öntevékeny szerveződéseknek.*

4.4.2. Befejezetlen jelen

A négy szektoros gazdaság. A civil szerveződések szervezetté válásáról, nonprofit szektorra alakulásáról, a mai társadalmi-gazdasági újratermelés szerkezetét jelentő négy szektoros gazdaságról a már tárgyalt *strukturális, fogalmi áttekintést és az e fejezetben bemutatott empirikus elemzéseket együtt figyelembe véve, a rendszerváltás stabilizálása és a közművelődés leglényegesebb összefüggései a következők:*

- A közművelődés intézményrendszere befogadta, serkentette, szervezte a civil kezdeményezéseket, szerveződések és meghatározó szerepe volt a nonprofit szektor kialakulásában.
- A közművelődés költségvetési intézményrendszere részben átalakult és átalakul nonprofit szervezetté; illetve inkubátorház, szolgáltató központ jelleggel befogadta és befogadja (üzleti vagy quazi üzleti alapon) a nonprofit szervezeteket.

- A költségvetési, nonprofit és vállalkozói közművelődési intézmények továbbra is a (nem formalizált) civil szerveződések egy jelentős részének szolgáltatói, kvázi támogatói.
- A korábbi (Kornai János fogalmait használva) bürokratikus koordinációt felváltotta a piaci koordináció, és ezen belül az állami források elosztásában ill. a nonprofit szektoron belüli újraelosztásban meghatározó technikává vált a pályázati rendszer. Ennek használata és kihasználása egyben speciális szaktudást, érdekérvényesítési és koordinációs módszereket követel meg.
- A közművelődésben is létfontosságúvá vált az információk begyűjtésének, szelektálásának, felhasználásának, a kapcsolati tőke működtetésének tudása.
- A külső (világpolitikai és világgazdasági) hatásokon kívül, *ma a fejlődés lehetőségét az határozza meg, hogy az egyének, csoportok, szervezetek hogyan helyezkednek el, miként forgatják erőforrásaikat (föld, munka, tőke, vállalkozói készség) és ismerik fel koordinációs lehetőségeiket a négy szektoros gazdaságban.* Tehát a közművelődést szolgáló, szervező és szolgáltató szakemberek, intézmények is akkor tudnak válaszolni a kor kihívásaira, ha *elhelyezik és értelmezik személyes és intézményes önmagukat a négy szektoros gazdaságban.*⁹¹

Jövőt alkotó elemek. Azokat a változásokat, tendenciákat, új jelenségeket sorolom ide, amelyek a négy szektoros gazdaság nagy szerkezetében közvetlenül befolyásolják a közművelődési intézmények munkáját. Ezeket a jövő- elemeket tartósnak tekintem, tehát létükkel, hatásukkal, kihívásukkal számolni kell. Ezek a létező, működő közművelődési intézményt mintegy kívülről érintik; megrendelést, versenyt, kihívást jelentenek számára, noha létrejöttükben maguknak az intézményeknek is szerepe volt.

Településfejlesztés. Az 1980-as évek végétől fejlődésnek indult falu- és városközpontok, a rendbe hozott vagy létrehozott emlékművek, a felújított keresztek és kálváriák, a gondozott temetők, a szép ravatalozók,

⁹¹ A tánc például mind a négy szektorban előfordulhat: jegybevételből, reklámból, fogyasztás ösztönzésből élő, profitorientált revű; költségvetésből támogatott Nemzeti Tánc Színház; táncot oktató egyesület vagy támogató alapítvány; no és otthon, a gyermekek bemutató délutánja vagy a szüreti mulatság... *A táncban tanultuk meg: kötött forma nélkül élmény sincs. Am aki jól tudja a kötött formát, improvizálhat...*

az ápolott sportpályák, a falu végi fogadó és búcsúzó feliratok, a virágosítás, a helyieknek készített kiránduló és kiülő helyek – nos, mindezek *a társadalom önmaga általi visszavételének fizikai jelei*. Ahol ez elkezdődött, ott a közművelődés és településfejlesztés összekapcsolódott és össze fog fonódni.

Helyi információ. Ez a folyamat a közművelődésben kezdődött *újra*, (mert a helyi sajtó 1945 előtt természetes volt) például a helyi kalendáriumokkal, a ki-mit kínál szolgáltatási füzetekkel, a helytörténeti kiadványokkal. Ma már egy önmagára adó kisvárosnak, nagyközségnek helyi lapja van; az iskolák, egyházak rendszeres helyi periodikát adnak ki; szinte általános a kistérségi- térségi hirdetési újságok sokasága; egyre több és színvonalasabb a helytörténeti irodalom; szaporodnak a szolgáltatási és civil címtárak, ismertető, kábeltévék, civil vagy kereskedelmi rádiók. *A lefojtottság utáni információs buzgalom erőforrásokat mutat fel; az ötlet ötletet szül, az 1 + 1 > 2 szinergizmus lehetőségét adja. Egyre több kistérségi együttműködés jött létre és a pályázati rendszer hatására is számos kistérség és helység rendelkezik kidolgozott fejlesztési koncepcióval.*

Egyházasodás. A történelmi egyházak hitéleti megerősödése mellett, számos új egyház jött létre. Az egyházasodás külsőségeiben, kifelé is megnyilvánul. Ezt jelzi egyrészt a sok új és felújított templom, parókia, gyülekezeti terem; másrészt a társadalmi események (szeretetvendégségek, műsoros estek, táborok, konferenciák), kiadványok, tömegkommunikációs megjelenések, nemzetközi kapcsolatok, csere-utazások sokasága.

Külhoniak. A rendszerváltás egyik legnagyobb eredménye a nemzetben való gondolkodás: annak elismerése, hogy *a nemzet van és nagyobb mint az ország*. Külhoni társaink kettős elnyomásban, hazájukban idegenként, nálunknál jóval nagyobb szenvedésnek kitéve éltek túl az ármányt. A határon túliak részvételével szervezett, a velük kapcsolatos rendezvények, a határmenti együttműködések az elmúlt évtizedet kiemelkedően jellemző, tömeges tevékenységek.

Rendezvények, fesztiválok. A fesztiválok, szabadtéri játékok 1980-as évekbeni elszaporodását követően, a millicentenáriumi és a millennium számtalan rendezvény keretében történt megünneplésén túlmenően is „*rendezvényi országgá*” váltunk. A nagyrendezvény, a fesztivál életünk részévé vált. Számos intézmény, település ezeket megélhetési

lehetőségként, kitöréséi pontként kezeli. Ugyancsak részben a közművelődésből indult a kulturális turizmus felfutó irányzata.

Intézményesülés. Korábban a közművelődés keretében gyakorolt szolgáltatások úgy intézményesültek, hogy önálló szervezetben és épületben is megjelentek. Ilyenek például a népfőiskolák, családsegítő szolgálatok, gyermek és ifjúságvédelem, idősgondozás, fogyatékosok ellátása stb. Tevékenységük egy része közös részhalmazt képez a korábbi közművelődési intézmények munkájával ill. legalább az épületek használatában együttműködnek, miközben a módszer és a szervezeti tudás egyre inkább konvertálható.

Képzés. Témánk szempontjából egyrészt azt fontos megjegyezni, hogy a felnőttoktatás jelentős mértékben a közművelődésből nőtt ki és annak szervezési, infrastrukturális bázisán fejlődött. Mára a társadalmi lét újratermelésének egyik meghatározó eszközévé, dimenziójává vált. [Lásd: Maróti, etc. (szerk.)] Másrészt nyilvánvaló, hogy a korábbi népművelőképzés nemcsak tartalmában alakult át (kevésbé ideológikus, dominálnak a menedzsment ismeretek), hanem funkciója is megváltozott és bázisában bővült. Ami a funkciót illeti: a művelődésszervező, kulturális menedzser stb. képzések keretében *nemcsak a közművelődési intézmények szakember utánpótlását képzik, hanem (egy általánosabb értelmiség képzési bázison) a legkülönbözőbb álláshelyek betöltésére elvileg alkalmas, felsőfokú menedzser oktatás folyik.* A képzési bázis pedig úgy bővült, hogy a hagyományosan népművelőket képző bölcsészeti fakultásokon kívül ma már a legtöbb állami és nem állami felsőfokú képzési intézmény keretében folyik ilyen jellegű oktatás.

Agórák és nagyberuházások. A sétáló utcák, üzletsorok, termékbemutatók, vásárok, bevásárlóközpontok, plazák, szabadidő központok, sportcsarnokok, stb. mind-mind *a közművelődési kínálat új helyszíni lehetőségei; a verseny és kihívás színhelyei.* Évtizedek óta hangsúlyozzuk, szorgalmazzuk a kulturális épületek rekonstrukciójának, az eszközök fejlesztésének, az új funkciójú kulturális nagyberuházásoknak a szükségességét. *Éppen napjainkban láthatjuk a jövőt hordozó, nagy kulturális beruházások elkezdését.* Az eszközfejlesztési pályázatok; a millenniumi felújítások, beruházások; a revitalizált kis intézmények; a nemzeti kulturális intézményrendszer létrehozása és fizikai rendbetétele; az új nemzeti intézmények megalapítása; az állami részvétellel megvalósított új, nagy létesítmények

egy épületekben is fejlődő korszak kezdetét jelenthetik.⁹² A változások lényege ez a kettős stabilizálódás. Egyrészt a civil szerveződések megmaradó szervezetté válása; szektorrá alakulása. Továbbá a tárgyi környezet revitalizálása, felújítása; új közösségi terek kialakulása és új nagy kulturális beruházások létrehozása.

4.4.3. Cselekvő jövő

A művelődéstudományi kutatások során, az új struktúrák kialakulása mellett, figyelmet kell fordítani a rendszerváltás lélektanára; e fejezet témakörében az értelmiség és különösen a népművelők (művelődésszervezők, stb.) „társas-lélektanára”. (Karácsony Sándor kifejezésével élve.) Az értelmiségi útkeresés és feladatvállalás tárháza a Fasang Árpád által szerkesztett, három kötetes értelmiségi vallomás gyűjteményben. Azt is tudomásul kell venni, hogy a változással *leértékelődött a korábbi intézményekben felhalmozott szervezeti tudás*. A mai közművelődési intézmények, szakemberek általában elvégzendő feladata *a helyi közszereplés szervezési feltételeinek megteremtése, a helyi cselekvési műhelyek mondanivalójának explicitté tétele*. A művelődésszervező szakember és a civil szerveződések szolgáltató közművelődési intézmény feladata ma is az *elégge haragudni* értelmességi-értelmiségi magatartás cselekvő erővé szervezése. A struktúra bontó struktúrák működését jól kitanultuk, a négy szektoros gazdasági *modellt építő struktúrák működtetését most kell megtanulni*.

Kutatások, jó példák, eszmecserék. Sokáig még kérdés lesz: így volt-e a rendszerváltás és hogyan volt így? Kovalcsik könyve se azért értékes, mert „mi minden volt”, hanem azért, mert *a történelmi trendet, a szerveződési tendenciákat mutatta be*. Szükséges a beszélgetések, interjúk, intézmény- és szerveződés-történetek sokaságának elemzésével, empirikus megalapozottsággal bemutatni a közművelődés rendszerváltási szerepét. Nem az önigazolás miatt, hanem a tendenciák tartalmának, összefüggéseinek, hozadékának feltárása érdekében. *Azért, hogy példáink és következtetéseink legyenek a globalizáció adaptálásához és az EU integrálódás helyi, intézményi, kiscsoportos és egyéni technikáihoz*.

⁹² Bizony, „a víz elfolyik, a kő marad” [Wass Albert]. És tanultam kultúra fogalmat a fiaimtól is, mert egyszer megkérdeztem, hogy szerintetek *mi az, hogy kultúra?* Látván apjuk bonyolult életét, azt mondták: „*Hát az nem csak egy nagy összevisszaság, hanem ami meg is marad.*”

Ugyancsak fontos vizsgálati téma a közművelődési statisztika mindenkori „egyéb” kategóriája által elfedett, tényleges sokszínűség *minéműsége*. *Mi történik ma közművelődés címszó alatt?* A nagyrendezvényeknek, fesztiváloknak mi a társadalmi és gazdasági haszna? Egyáltalán: mi a fesztivál; hiszen ma annak nevezik a szakmai összegező, felfutó, értékelő, visszatérő nagyrendezvényeket épp úgy, mint az ételekre-italokra (hagyma, alma, káposzta, szilva, dinnye, kolbász, halászlé, pörkölt, sör, bor, pálinka...) szervezett, egyébként érdekes és színes eseményeket...

Népművelői (művelődésszervezői...) körökben kérdés az öntevékeny, rendszeresen működő közművelődési csoport, az amatőr művészeti csoport és az összes többi (nyugdíjasok, majorettek...) elhatárolása. Jó, hogy a pályázatokat kiíró és elbíráló bizottságok szakmai, életkori, lakóhelyi stb. dimenziókban is sokszínűek, mert minduntalan felcsattan az ellenvélemény: nem az a közművelődés, az nem közművelődés... Nem csak a tevékenység, hanem az épülettel bíró közművelődési szervezet is vizsgálati téma; hiszen van önkormányzati művelődési ház; egyre több a kht; vannak vállalkozásban működő kocsma-galéria-művelődési otthon átmenetek és vannak nonprofit szervezeteket befogadó civil központok... A megyei művelődési központokból máig hét „művészetek háza” vált ki. Vannak (és bizonyára lesznek) gyermek- és ifjúsági házak... Szaporodnak az egyházi közművelődési létesítmények. Szükséges tehát a tevékenységek, szervezetek és épületek statisztikáinak *az átlagtól való eltéréseket empirikusan bemutató*, a tényleges változásokat nyomon követő elemzése.

Egyre nehezebben elviselhető a diszkrépancia a televíziók, a színes magazinok, a plázák kínálta csillogás és a lakótelepi lét, a bérből és fizetésből való tengődés között. Ez a különbség csökkenti az önbecsülést, bomlasztja a családot, megkérdőjelezi a kapott értékeket. Reménytelen, ha az áthidalást csak a háztartási bevételek növelésével kívánjuk elérni. Ezt a szakadékot a tömegek nem tudják áthidalni. Ám adható egy másik dimenzió. Vélhetően ez a helyi, közösségi cselekvés; az aktív, alkotó életmód. Ennek lehetőségei, módszerei épp úgy vizsgálandó témák, mint a hátrányos helyzetűeknek, a leszakadóknak nyújtandó szolgáltatások lehetséges új módszerei. Fontos felmutatni, analizálni és megvitatni az új kezdeményezések jellemzőit épp úgy, mint a bevásárlóközpontok, plázák agóra-, művészeti- és közművelődési tényleges szerepét és lehetőségeit.

Nemcsak a Huntington és Fukuyama által tárgyalt tendenciák és veszélyek miatt kell ismét értelmezni a kultúra, kulturáltság, civilizáció, műveltség, tájékozottság, közművelődés stb. fogalmakat, hanem a jogalkotás, a négy szektoros eligazodás, a bármely szektorban való döntéselőkészítés és az EU integrálódás miatt is. Fontos *a közművelődés értelmezése és értelme ma* tartalmú vita elindítása. Át kell tekinteni, össze kell foglalni a rendszerváltás óta született kultúr-, művelődés- és közművelődés politikai nagyobb, alapos, mérvadó kritikai elemzéseket, ahhoz, hogy *ne pártharcokban, hanem eszmecserékben szólítsuk az EU-tópiikus jövőt.*

Képzés. A népművelői munkát már a rendszerváltás előtt is művelők legalább kétfélek. Egy részük továbbra is felvilágosító, intézményben gondolkodó, klasszikus népművelő. Más részük vagy a tevékenység orientált közösségfejlesztés, vagy a rendezvény orientált vállalkozások vagy a mindkettőt ötvöző nonprofit szervezetek irányában tájékozódik. Ma dolgozik tehát sokféle népművelő, művelődésszervező, kulturális menedzser, rendezvényszervező, közösség-szervező, település- és közösségfejlesztő, animátor, andragógus, felnőttoktatás-szervező, kultúraközvetítő, közművelődési szakember. A népművelői, művelődésszervezői, kulturális menedzseri, felnőttképzési menedzseri, humán szervezői, iparművészeti menedzseri, zenei menedzseri stb. végzettségük nem csupán az önkormányzati művelődési otthon típusú intézményekben, hanem más közművelődési intézményekben (könyvtár, múzeum), a nonprofit szektorban, a nagy- és kisvállalkozások, az államigazgatás, az oktatás- és rendezvényszervezés stb. terén dolgoznak. Sokan titkárnőként, menedzser asszisztensként, újságíróként, reklám szakemberként találtak állást. De van felsőfokú végzettségű, kitűnő szakdolgozatot írt benzinkutas épp úgy, mint kocsmáros. Vannak továbbá ilyen végzettséggel nevelő tisztek, kultúr tisztek, ügynökök, protokollok, fejevadászok, PR-felelősök, közalkalmazottak, közszolgálatiak, politikai szervezők, etc.

A képzésben nagy gond a rendezvénytan, a gyakorlati menedzsment és az intézménylátogatás hiánya. Ezeket semmilyen általános menedzsment vagy vezetéstan nem pótolja, hiszen *másféle tudásra van szükség és a szervezeti sokféleségre kell felkészíteni.*

A nappali és főleg a levelező hallgatók életmód-válságban élnek. Fakad ez a letisztulatlan közép- kelet-európai helyzetből, de főleg a korábban

tárgyalt diszkrepanciából. Ezért kellene egyrészt a személyiségként megjelenő előadók, másrészt a közös élmények: bálók (kölsönözzön ruhát, öltözzön fel, viselkedjen!) színház- és kiállítás látogatások; nyilvános viták; más régiókba, határmentére utazások. Fontos továbbá, hogy ne csak a tantárgyakban szétszórva, de összefoglalóan is halljanak a létünket meghatározó nagy áramlatokról: globalizáció, népvándorlás, környezet-gazdálkodás, Európai Unió...

Tájhazák. Az intézményekben dolgozó népművelők, művelődésszervezők, kulturális menedzserek mai legnagyobb feladata a négysektoros gazdaság megismerése, *az együttműködés módszereinek megtanulása*: a koordináció a szektorok és az intézmények, valamint az összefüggő kistérségek települései között. *Szerethetjük vagy kritizálhatjuk a globalizációt, se hevíteni se a határoknál megállítani nem tudjuk.* A tudatos alkalmazkodáson túlmenően az adaptálásban ezeknek az intézményeknek fontos szerepe van. Az Európai Unió egyik szervezeti alapelve a regionalitás. Ebben is elébe mentünk a jövőnek, hiszen Németh László *tájhaza és minőség* koncepciója válik aktuálissá. *E ponton értelmezhető a szűkebb és tágabb kultúra fogalom közötti kapcsolat, a gazdaság és kultúra, a globális és lokális interdependenciája. Ennek felismerése és elismerése nyomán hozhatjuk létre tevékenységekben, szervezetekben, épületekben és helységekben a konkrét EU-tópiákat; a szellemi és fizikai kívánatos, jó helyeket.*

5. Összefoglalás, kutatási feladatok

Hazánkban, az 1960-as évektől, viták bontakoztak ki a kultúra, művelődés, közművelődés finanszírozásáról, gazdasági összefüggéseiről. Ezeket motiválta az akkori, új gazdasági mechanizmus lehetséges, majd tényleges hatása, a kultúra és a gazdasági korszakváltás kapcsolata és a művelődési intézmények problematikus gazdasági helyzete. A kulturális korszakváltás *tényét* és a változások *lehetőségét* érzékelve, az 1970-es évek elején (az 1974-es közművelődési párthatározat, majd az 1976-os közművelődési törvény előkészítéseként) számos elemzés készült a kultúra, a művelődés és különösen a közművelődés helyzetéről. Ezek hatására és az akkori világgazdasági korszakváltás nemzetközi irodalmából kiindulva, az 1970-es évek közepén, hazánkban is elkezdődtek a szisztematikus, tudományos igényű művelődés-gazdaságtani kutatások. Széleskörű hazai és nemzetközi szakirodalom elemzéssel, az alapfogalmak értelmezésével, a művelődés iránti közgazdasági nézőpontú érdeklődés okainak feltárásával kezdődött ez a munka.

Kutatásaim két, szorosan összefüggő problémakör áttekintésére irányultak. *Az egyik a művelődés közgazdasági összefüggései.* Ennek során elsősorban a közművelődés közgazdasági kérdéseit vizsgálva, elméleti, statisztikai és intézményi elemzéseket egyaránt végeztem; majd a gyakorlati oktatás szervezés és a számos előadás mellett a kulturális menedzsment módszertanával foglalkoztam. *A másik problémakör a művelődés társadalmi tervezése.* Ennek során a jövőkutatás, a társadalmi tervezés és a művelődés (avagy kulturális) tervezés elméleti és metodológiai problémáit vizsgáltam. Konkrét előrejelzések és tervek kidolgozásában, az ezekkel kapcsolatos vitákban is részt vettem. A növekedés és munkaerő összefüggéseinek, az oktatás és tudomány gazdaságtanának akkori világában tájékozódva hamar kiderült: *a művészetek, a tömegkommunikáció és általában az iskolán kívüli művelődés (hazai szóhasználatban: a közművelődés) közgazdasági vizsgálata hiányzik.* Az ilyen elemzésekre tehát *a hazai gyakorlati ellentmondások* felismerése nyomán köteleztem el magam.

Disszertációmiban a hazai közművelődés gazdasági nézőpontú, szisztematikus tudományos kutatásának kezdeteit, az 1970-1989. közötti időszakot, ennek jellemző szakirodalmát és az empirikus elemzések egy részét foglaltam össze; vázlatos kitekintést adva az 1990-es évekre is. Dolgozatom alapvetően elmélettörténeti és statisztikai elemző jellegű. Az üzenő múlt értelme az, hogy *az akkori* megfontolásokat és vizsgálati eredményeket *a mostani* kutatásokhoz és cselekvési programokhoz tapasztalatként, tanulságként átgondoljuk. *Áttekintettem* a témakörök nemzetközi és hazai szakirodalmát; *összefoglaltam* a főbb nemzetközi és hazai megközelítési módokat. *Bemutattam* a saját empirikus kutatások két részterületén elért eredményeket; a makrogazdasági statisztikai elemzések és a művelődési otthonok esetében; *történelmileg is lezárt időszakokat elemezve.*

A disszertáció első fejezetében a megközelítési lehetőségeket és a kultúra, a művelődés fogalmával kapcsolatos nézeteket elemeztem; vizsgáltam a tágabb és szűkebb kultúra fogalmát, meghatároztam a kulturális szféra kategóriát. Bemutattam, hogy *akkor*, az 1970-es majd az 1980-as években, hogyan vetődött fel a közművelődés mint gazdasági probléma és vázoltam az akkori kort jellemző elméleti és empirikus kutatási eredményeket.

A második világháború után, a művelődési folyamatokhoz és feltételekhez kapcsolódó közgazdasági, tervezői érdeklődés *közvetlen oka a munkaerő szerkezet megváltozása volt.* Ettől eltérő gyökerű ok a

művelődési intézmények (az ismeretközvetítő rendszerek) napi gazdasági, *finanszírozási problémája* volt. Ezek mögött a mélyebb, *az alapvető ok* a tudatos (vagy bizonyos mértékig tudatosságra törekvő) társadalom irányítás (szűkebben: az állami beavatkozás) *dilemmájára vezethető vissza. Az iparilag fejlett országokban*, a második világháború utáni helyreállítási periódust követő gazdasági növekedés, az életszínvonal javítása nem volt folytatható csupán a hagyományos termelési tényezőkre (föld; egyszerű fizikai munka; anyagi javakban megtestesülő tőke) alapozva. *A fejlődő országokban* az elmaradottság és fejlettség közötti mélyülő szakadék nem volt áthidalható a „szellemi infrastruktúra” megteremtése nélkül. Felmerült tehát a kérdés, *kell-e valamit tennie a központi (gazdasági és politikai) vezetésnek ahhoz, hogy dinamikus összhang alakuljon ki a gazdasági fejlődés és a műveltségi-kulturáltsági szint között. Mégpedig úgy, hogy a tanulás, művelődés, ismeretszerzés a gazdasági növekedés szerves tényezője legyen.* Az alapvető *oktatás-gazdaságtani* munkák *szemlélete* arra utalt, hogy nemcsak a szakképzettséget, hanem tágabban a műveltséget, tájékozottságot tekintették növekedési tényezőnek, noha ezek gazdasági hatását nem tudták mérni. A közművelődés gazdasági összefüggéseinek kutatását a következő okok motiválták: *az 1970-es, 1980-as években*: 1.) A gazdasági és a társadalmi struktúra változásai. 2.) A két világháború utáni küzdelmének kulturális összefüggései. 3.) Az akkori döntési alternatíva és kényszer. 4.) A tudomány és a tudományos kutatás belső fejlődése. 5.) A tervezés fejlődése. *Az 1990-es évektől továbbá*: 6.) Az oktatás diverzifikálódása. 7.) A civil szerveződések szerepének növekedése és a nonprofit szektor kialakulása. 8.) A közép-kelet-európai rendszerváltás és a négy szektoros gazdaság kialakulása. 9.) A globalizáció és a lokalizáció tendenciái. 10.) A szegénység és művelődés, illetve a jólét és művelődés összefüggései.

Mai kutatási feladat a globalizáció és lokalizáció összefüggéseiben, az európai integráció folyamatában a helyi művelődési intézmények elméleti lehetőségeinek, szerepének vizsgálata. Ezzel együtt fontos elemezni a civil szerveződések, a nonprofit szektor szerepét és mindezek összefüggéseit a társadalmi rétegződéssel. A kutatások során tehát ezen motivációkkal célszerű a kérdéseket kidolgozni.

Az elemzett időszakban nehezen megoldható probléma volt a kultúrával, a művelődéssel, a közművelődéssel kapcsolatos filozófiai, kultúra elméleti fogalmak gazdasági operacionalizálása. A tágabb és a szűkebb kultúra fogalomról folyó vitákkal egyidőben az iskolák, művelődési otthonok, színházak és mozik dolgozói akkor a fizikai nehézségekkel és az irracionális szabályozással küszködtek. Világossá vált az elméleti megközelítések és a gyakorlati problémák interdependenciája. Az 1980-as évek közepén már bizonyítottuk, hogy a fizikai elhasznátság és a szabályozás problémája szorosan összefüggött az elméleti ellentmondásokkal. A fogalmak értelmezése és a korszak művelődési viszonyainak és folyamatainak megítélése (egyáltalán: a problémák meglátása) szoros összefüggésben volt.

A fogalmak egyik értelmezési lehetősége filozófiai, teoretikus jellegű. Ennek során mint lételméleti probléma merült fel a társadalom, a kultúra, az életmód összefüggéseinek kérdése. A másik etnográfiai jellegű: ebben az esetben (elsősorban a primitív társadalmak kutatása nyomán) az empirikus kutatási adatok értelmezése és értékelése, illetve a tapasztalatok elméleti általánosítása kérdésében vetődött fel a kultúra problémája. E két vonulat át- meg átszötte egymást, s a kulturális antropológiában önálló tudományos kutatási területté válva viták sokaságát szülte. A harmadik megközelítés a hagyományos gazdasági, elszámolási, tervezési rendszerekhez kapcsolódott, s mint statisztikai probléma merült fel. Az volt ugyanis a kérdés, hogy a nemzetgazdasági számbavételi rendszerek (tehát a pénzügyi, statisztikai adatgyűjtések során) mit tekintsenek, mit tekinthetnek kultúrának. Ez utóbbi megközelítés lényegesen eltért a két előzőtől, nemcsak az absztrakció más szintje, hanem az állásfoglalás közvetlen gyakorlati következményei miatt is. Az 1970-es, 1980-as évek folyamán az alábbiak motiválták a hazai kultúraelméleti viták kibontakozását: A gazdasági növekedés társadalmi forrásainak keresése; a társadalmi fejlődés okainak kutatása. Tehát: megrendült a hit a gazdaságcentrikus növekedésben, s így a társadalmi összetevők, magyarázatok keresése vezetett el a kultúra problémáihoz. Eleinte burkolt, majd egyre nyíltabb tudományos küzdelem kezdődött a lét és tudat, az alap és a felépítmény mechanikus, sztálinista értelmezése ellen. Tehát: a teleologikus emberi munka társadalomszervezési következményeinek felismerése más megközelítést igényelt.

A technikai és szervezési *modernizációs törekvések*. „*Tehát: a társadalmi újratermelés részrendszerei közötti interdependencia felismerése és a konkrét dialektikájának*”, a hierarchia empirikusan megragadható kutatása. A világra vonatkozó tudás rohamos *bővülése* és egyes rétegek tudásának *hiányai*. *Tehát: a művelődési egyenlőtlenségek felfedezése*. Az anyagi *fogyasztás* szerepének növekedése. *Tehát: az elidegenedés és ezzel együtt az értékelt fogyasztás problémája*. Az *új kommunikációs technikák* megjelenése. *Tehát: a szellemi termelés nagyipari jellegűvé és globálissá válása*. Az *aufklárista, szocialista népművelés válsága*. *Tehát: a rétegzett, tagolt társadalom és ezzel együtt a szellemi választás tényének és lehetőségének felismerése*.

Az akkori kultúraelméleti megfontolásokat és a gazdasági elemzési lehetőségeket, vagyis a tágabb és a szűkebb kultúra fogalmat kellett összekapcsolni. Ez utóbbiakon belül is küzdelem folyt: az alap és felépítmény, az anyagi és szellemi termelés, a produktív és improduktív munka ellentéteinek csapdájából kifelé tekintve egy másik csapda reális veszélyeivel kellett megküzdeni. A mindent megmérni akaró, az összefüggéseket legalább sztochasztikusan, ám mindenképpen számokra alapozva igazolni kényszerítő, akkor uralkodó gazdasági nézetek és elvárások ugyancsak beszorító jellegűek voltak. Az elméletileg megalapozott, újabb megközelítéshez az UNESCO munkákhoz való kapcsolódás lehetősége, másrészt az 1980-as évek irodalma adta meg a kulcsot. A gazdasági elemzéseket végzők körében konszenzus alakult ki abban, hogy megegyezésre kell jutni egy olyan kultúrafogalom használatában, amely alkalmas a statisztikailag is mérhető, gazdaságilag elemezhető kulturális területek „lefedésére”; egy ilyen kultúrafogalom csupán megközelítő lehet, de az összehasonlítás érdekében szükséges a közös részeket kiemelni, az eltéréseket behatóan elemezni.

Arra a következtetésre jutottam, hogy *elméletileg a kulturális szféra fogalma az alábbiakat foglalja magában: a tudás megőrzésének, termelésének, elosztásának és fogyasztásának speciális szervezet- avagy intézményrendszerét; ezen intézményrendszer elsődleges tevékenységeit és az ezek nyomán létrejövő produktumokat és produkciókat (kulturális cikkek és szolgáltatások); az intézmény- és tevékenységrendszer közvetlen, erre irányuló társadalmi szabályozását; az előzőek által együttesen meghatározott kulturális viszonyokat és folyamatokat*.

A közművelődés fogalmának újabb keletű elterjedése (az 1960-as évektől, de döntően az 1970-es években) a népművelés fogalmának és koncepciójának meghaladásához kötődött. A népművelés az iskolán kívüli művelődési tevékenységek és intézmények felvilágosító jellegét, művelő funkcióját hangsúlyozta, ahol döntő szerepe volt az ismeretek (személyi és intézményi) átadójának. A közművelődés viszont az állampolgárok és közösségek művelődésben való aktivitását hangsúlyozta, tehát nemcsak a népművelők és intézményeik művelték a népet, hanem a polgárok is művelték önmagukat, a közvetítő rendszer (így többek között a népművelők, művelődésszervezők) segítségével is.

A kultúraelméleti viták, a közgazdasági és szociológiai szempontok együttes elemzésével arra a következtetésre jutottam, hogy *az ember társadalmi életének bővített újratermelése az integrálódási, adaptálódási és munkavégző képesség megújításával kezdődik. Ennek szükséges, de nem elégséges feltétele az anyagi javak termelése és az anyagi jellegű fogyasztási igények kielégítése. Bár a nemzetközi és a hazai szakirodalomban a kultúra és kulturálódás fogalmának számos definíciója van, kétségtelen, hogy a meghatározások egy csoportja a társadalmi lét újratermelésének nem anyagi, nem gazdasági dimenziójához kapcsolódik. A kultúra tágabb értelmezésében viszonyfogalom és ugyanakkor a viszonyoknak viselkedésben, életmódban, társadalmi folyamatokban, továbbá az ezeket hordozó, kifejező, megjelenítő tárgyakban, szolgáltatásokban és szervezetekben (intézményekben) való manifesztálódását jelenti. A kultúra az ember viszonya önmagához és ebben a rá jellemző, másoktól eltérő magatartásban (cselekvésben, szokásokban), használt tárgyakban és igénybe vett illetve gyakorolt szolgáltatásokban (tevékenységekben) való kifejeződése. A kultúra az ember viszonya a másik emberhez és ennek a fentiek szerinti manifesztálódása. Továbbá a kultúra az ember viszonya a természethez; a tárgyi környezethez; a már kialakult és alakuló társadalmi viszonyokhoz. Végül a kultúra az ember viszonya a jelszerű objektivitációkhoz, ezek fizikai és szolgáltatási megjelenéséhez, őrző, termelő, szolgáltató intézményeihez. Ezek intézményesülésével alakultak ki a szűkebb kultúra rendszerei: a tudomány, az oktatás, a művészetek, a tömegkommunikáció, a közművelődés, az elektro-kultúra intézményei és tevékenységei.*

Elemzéseim során azokat a tevékenységeket, amelyek elsődlegesen és közvetlenül anyagi javakat és anyagi jellegű szolgáltatásokat hoznak

létre, a társadalmi létnek (a tágabb kultúrán belüli) gazdasági szférája körébe sorolom. Ezzel szemben *azokat a tevékenységeket, amelyek elsődlegesen és közvetlenül az emberi alkotóképesség fejlesztésére, az információk, a tudás az ismeretek előállítására, megőrzésére, létrehozására és közvetítésére irányulnak, a társadalmi újratermelés kulturális szférája körébe sorolom. A kulturális szféra fogalom a társadalmi lét, a tágabb kultúra intézményesült dimenziója: az információk, a tudás, az ismeretek, a szellemi termékek megőrzésének, alkotásának (termelésének) terjesztésének (elosztásának) és befogadásának (fogyasztásának) speciális, az anyagi termeléstől részben elkülönült intézmény- és tevékenységrendszerét, a velük kapcsolatos irányítást és társadalmi folyamatokat jelenti.*

A kultúra és a gazdaság elvi összefüggései, a modernizáció alapvető jellemzői a következők:

A gazdaság a tágabb kultúra része. A gazdaság glob-lokál; tehát globálisan meghatározott, ám a lokális tágabb kultúrában működik. Rövidtávon a gazdaságtól függ a szűkebb kultúra, tehát az imént tárgyalt kulturális szféra finanszírozása, működése. Hosszabb távon a gazdaságot és a tágabb kultúrát a szűkebb kultúra határozza meg.

Mai kutatási feladat (az alap és felépítmény az anyagi és a szellemi kultúra stb. dichotómiák meghaladásával) a fejlődés elméletek és az antropológiai kutatások tágabb kultúra fogalmának együttes, *szintetizáló elemzése*; a kultúra-műveltség-civilizáció kategóriák közös részének vizsgálata és az operacionalizáláshoz (tehát a tevékenységi-, intézményi- és folyamat elemzésekhez) szükséges átvezető értelmezések, módszerek kidolgozása. A gazdasági döntéseknél ugyanis mindig felmerül a kérdés, hogy milyen cél érdekében, mit lehet (vagy kell) tenni és ki tegye meg ezt vagy azt a lépést; tehát mindig eljutunk a produktum, produkció (=tevékenység) és intézmény (=szervezet) konkrétumáig.

A második fejezetben a közművelődés gazdasági kutatásának akkori elméleti dimenzióit tekintetem át. Kutatásaink *négy fő szerkezeti elem köré rendeződtek*: a művelődés közgazdasági kérdéseinek elméleti, módszertani elemzése; a hazai tényfeltárás; a nemzetközi összehasonlítás; a kulturális előrejelzések és tervezés metodológiája. A tágabb értelemben vett művelődés-gazdaságtan tárgya a művelődési, avagy kulturális szféra közgazdasági összefüggéseinek vizsgálata. Szűkebb értelemben az oktatáson és tudományos kutatáson

kívüli művelődés (a szűkebb kulturális szféra) intézményeit, produktumait, szabályozását és a kapcsolódó társadalmi folyamatokat vizsgáltuk; *nem egyiket vagy másikat, hanem ezeket együtt és kölcsönhatásukban. A művelődés-gazdaságtan vizsgálja:* a művelődésre fordított és fordítható közösségi és lakossági források mértékét, felhasználási mechanizmusát és a befolyásoló gazdasági érdekrendszer; a kulturális javak és szolgáltatások létrehozásában, megőrzésében részt vevő vállalatok, intézmények, intézetek és szervek gazdálkodását; a művelődési intézmények működését meghatározó gazdaságelméleti nézeteket; a művelődési folyamatokat meghatározó gazdasági törvényszerűségeket. A művelődés-gazdaságtani kutatások az alábbiakat ölelik fel: a kulturális javak termelésének, elosztásának és fogyasztásának gazdasági kérdései; a közgazdasági elméletek és az ágazati gazdaságtanok elméleti és módszertani ismereteinek alkalmazása a művelődési folyamatok elemzése, tervezése és igazgatása terén; az egyes közösségek, családok művelődési formáinak, szokásainak, művelődési lehetőségeinek általános gazdasági vetületei.

A művelődés-gazdaságtan többszörösen határterület. A kultúratudományok és a közgazdaságtudomány összekapcsolását kísérli meg. Másrészt: ágazati gazdaságtan, hiszen a kulturális ágazat (mint intézményrendszer) működési mechanizmusaival, törvényszerűségeivel foglalkozik; üzemgazdaságtan, hiszen egy-egy kulturális alágazathoz és szakágazathoz tartozó intézménytípus (pl. színház, művelődési ház, könyvtár) működésének specifikumait vizsgálja; funkcionális gazdaságtan, hiszen általános elméleti következtetések levonására törekszik, ill. vizsgálja a kulturális szférát, beleértve az irányítás gazdasági aspektusait is.

A nemzetközi szakirodalomban többen *kultúra-gazdaságtan* megnevezéssel egy olyan társadalom-gazdaságtannal, fejlődés elmélettel foglalkoztak, amely a társadalmi lét kulturális dimenziójára helyezi a hangsúlyt. *Mások* a kultúra-gazdaságtan fogalmat leszűkítetten, *a művészetek gazdasági összefüggéseire* vagy még szűkebben a művészetek produktumainak, produkciónak közgazdasági kategóriákkal való értelmezésére használják.

Mai kutatási feladat a kultúra-gazdaságtan, művelődés-gazdaságtan újabb irodalmának áttekintésével egy olyan szintézis megteremtése, amely koherens fogalmi hálót ad a már említett globális és lokális tendenciák intézményi, szervezeti kapcsolódási területeinek elemzéséhez.

A művelődés közgazdasági összefüggéseinek akkori elmélettörténeti gyökereit keresve, a klasszikus polgári politikai gazdaságtantól az infrastruktúra, fogyasztás és a kulturális ipar elméletekig terjedt az áttekintés. A közgazdasági elméletek modellek, tehát a valóság csak azon dimenziójának leképzésére képesek, amelyek paramétereit eleve felvették, illetve egyáltalán felvehették. A művelődés közgazdasági (pontosabban: közgazdászai) értelmezése szoros összefüggésben volt a produktív és improduktív munka értelmezésével és az ebből levezetett gazdaságpolitikai következtetésekkel.

A művelődést, mint speciális közgazdasági problémát azok vetették fel, akik a növekedés magyarázatával, a fejlődés lehetséges meggyorsításával foglalkoztak. Az elmélettörténeti irányultság lényege: az abszolút értéktöbblet-termelés elvéről és módszeréről a relatívra való áttéréssel (az extenzív típusú gazdasági fejlődésről az intenzívra való átmenettel) egyre hangsúlyosabbá vált a közvetlen, anyagi termelésen kívüli tényezők fejlődési, növekedési szerepe. Az elméleti következtetés: ahogyan az infrastruktúra egészének relatív elmaradottsága fékezte a gazdasági növekedést és az életszínvonal emelkedését, úgy a művelődési feltételrendszer relatív elmaradottsága fékezte és behatárolta a társadalmi fejlődést és a gazdasági növekedést is. A kulturális szféra akkor került igazán a közgazdasági érdeklődés előterébe, amikor a termelési mód technikai és szervezeti dimenziójában olyan változások kezdődtek el, amelyek során szervesen és egymás hatását felerősítve fonódott össze az anyagi és szellemi termelés, amikor az eltérő szervezési elvű információs rendszerek összekapcsolódtak.

E megállapítások mögötti elmélettörténeti folyamat a produktív és az improduktív munka értelmezésének vizsgálatával ragadható meg. Ebben fejeződött ki ugyanis az, hogy a közgazdák (vagy egyes irányzatok) alapkérdéseik és alapproblémáik függvényében miért vagy miért nem érintették a szellemi kultúra gazdaságelméleti vonatkozásait. S ha érintették, hogyan illeszkedett nézetrendszerük egészéhez. Az anyagi termelés és művelődés polarizált felfogásának meghaladására akkor került sor, amikor strukturális és intellektuális hatások alapján, a világgazdasági korszakváltás talaján, gazdaságilag is érdekessé vált az addig nem termelő jellegűnek tartott beruházások és az improduktív foglalkoztatás növekedési szerepe.

Mai kutatási feladat az úgynevezett főirányú (mainstream) közgazdasági gondolkodás, a nem főirányúnak tekintett, ám fontos irányzatok kultúra fogalmának elemzése; ezekben a fejlődés kulturális dimenziójának értelmezése és mindezek összevetése a kultúraelméleti megközelítésekkel.

A közművelődés gazdasági elemzését kétségtelenül motiválta az a tény, hogy az oktatás kilépett az iskolarendszer falai közül. A felnőttoktatás, permanens képzés stb. követelménye feladatokat támasztott a tömegkommunikációs intézményekkel, könyvtárakkal, művelődési otthonokkal szemben is. Az ilyen vizsgálatok mögötti lényegesebb ok azonban az volt, hogy az „emberi tényező” nemcsak az egészségügy, az oktatás vagy általában a szolgáltatások fejlesztését kívánta meg, de az oktatáson kívüli művelődési lehetőségek biztosítását is. Az iskolán kívüli művészeti és közművelődési feltételrendszer belső fejlődése is megkövetelte az átfogó közgazdasági elemzést, hiszen az ismeretközvetítés speciális intézményei (a rádió, televízió, sajtó, könyvtárak, művelődési otthonok) együttesen valóságosan nagyipari jellegűvé váltak. A gazdasági összefüggéseknek csak az egyik csoportja az, hogy sok pénzbe kerültek, menedzselést, tervezést kívántak. Legalább ennyire fontosak voltak a finanszírozás forrásaihoz, a produktumok társadalmi elosztásához (a hozzájutáshoz és befogadáshoz) kötődő gazdasági kérdések. A kulturális fejlődés gazdasági vizsgálata során három nagyobb problémakörrel kellett számolni. 1.) A nagyipari jellegűvé vált művelődési feltételrendszer speciális gazdasági szabályozást, az itt érvényesülő közgazdasági összefüggések feltárását igényelte. Ugyanakkor szembe kellett nézni a „kulturiparhoz” kötődő manipuláció tényével, illetve a tartalmi, művészeti szempontból igénytelenebb szellemi termékek tömeges terjesztéséből származó veszélyekkel. 2.) A közművelődés nemzetgazdasági dimenziójában az volt a kérdés, hogy milyen politikai és gazdasági megfontolások alapján, milyen mértékben és módszerekkel, milyen prioritásokat képezve lehet, illetve kell központosítva támogatni és tervezni a művelődési folyamatokat és közvetlen feltételeiket. 3.) A „kulturális kínálat” hatóköre, a fogyasztás és befogadás gazdasági meghatározottsága is vizsgálati problémává vált.

Az akkori szocialista országok és hazánk szakirodalmában *a visszatérő problémák az alábbiak voltak*: a kulturális intézmények tevékenységének

gazdasági értékelése; a kulturális szféra termelő vagy fogyasztó jellege; a maradék elvű tervezés és finanszírozás elleni küzdelem, az újraelosztási arányok megváltoztatására való törekvés; a finanszírozás szabályozási és működési mechanizmusának vizsgálata; a gazdaságilag megragadható és mérhető tervezési normák kidolgozására való törekvés; a kulturális cikkek és szolgáltatások fogyasztásának problémái. A közművelődés gazdasági kutatása során többek között azt a kérdést akartuk megválaszolni, hogy a szocializmusban ténylegesen ki és hogyan finanszírozta a kultúrát; mik voltak a makro-gazdaságtani tendenciák; a források és célok szerinti dinamikák ill. arányok. Milyen volt a kulturális szféra mint egész mérete, helye és szerepe? Milyen volt az egyes alágazatok, szakágazatok mérete, helye és szerepe a társadalmi újratermelésben? Milyen követelményeket támasztott a modernizáció a kulturális szférával, mint egészszel szemben?

A kulturális szféra és az újratermelés összefüggésében a másik kérdéskör *ágazati jellegű* volt. Itt a népgazdaság (majd nemzetgazdaság) egy szervezetenként elhatárolt intézmény- és tevékenység-rendszerének specifikus gazdasági jellemzőit kutattuk.

A művelődés-gazdaságtan *különös* (a tágabb és szűkebb kultúra-fogalom összefüggéseit elemző) és *specifikus* (az intézményeket és tevékenységeket elemző) szakirodalmában *nem* az emberi tőke koncepció és az oktatás-gazdaságtan közvetlen folytatásaként alakult ki. A művészeti és közművelődési intézmények konkrét anyagi gondjainak feltárása, illetve a kulturális ipar megjelenése motiválta az ilyen kutatásokat. A feltárás és az eredmények értelmezése (az akkori szocialista országokban) visszavezetett az akut politikai gazdaságtani kérdésekhez: a produktív és improduktív munka, illetve az alap és felépítmény problémájához. *A nyugati szerzők általában* nem foglalkoztak a kultúra definiálási problémáival, hanem egy-egy művelődési intézménytípus működésének és fejlesztésének (vagy egy-egy termék termelésének) konkrét gazdasági összefüggéseit vizsgálták. *Elvált tehát a társadalomelméleti megközelítés és a konkrét üzem- vagy ágazati gazdaságtani vizsgálat.* *A szocialista országokban* a művelődés-gazdaságtani kutatásokra jellemző volt, hogy kultúraelméleti fejtegetésekből indultak ki, ezt igyekeztek összekapcsolni a művelődési intézményrendszer gazdasági vizsgálataival. *Kelet-Európa történelme nyilvánult meg itt is: a gyakorlati és elméleti beszorítottság miatt csak az általánosan keresztül lehetett a konkrétéhoz eljutni.*

Az elemzett korszakban volt jellemző a kultúra finanszírozási válsága. A tanulmányok központi témája egyrészt *a közösségi finanszírozás szükségességének hangsúlyozása*, az optimális finanszírozás elveinek és metodológiájának keresése volt. Másrészt a többszatornás finanszírozás kidolgozási igénye került előtérbe. *Akkor egy új információs, kommunikációs (és ennek következményeként termelési, érintkezési) forradalom árnyékába kerültünk, ám itthon még egy korábbi ipari forradalomra jellemző problémákkal küszködtünk.* A hírszórás naponta öntötte be munkahelyekre és lakásokba az újítások üzenetét, miközben a lakóhelyi társadalmi nyilvánosságnak alig volt fizikai illetve szervezeti infrastruktúrája. A kulturális fáziseltolódás korát éltük; *a rurális világ és az információs társadalom történelmi küzdelme állt előttünk.* Eljutottunk a felismeréshez: egész közgazdasági szemléletünket kellett megváltoztatni ahhoz, hogy e feszültségeket kezelni tudjuk.

Az elméleti bővülés meghatározó jelentőséggel a nonprofit szektor térhódításával és elemzésével történt. Ezzel párhuzamosan a bővülés egy másik iránya az információ-gazdaságtan kialakulása volt. A kapitalizmus kialakulási és monopolkapitalizmusba való átalakulási folyamatában a definiált kulturális javak egyrészt mint nem áru jellegű használati értékek jelentek meg, másrészt viszont ezek termelési folyamatát is mindinkább maga alá gyűrte a tőkés termelés logikája. Ahol a kulturális javakat létrehozók *alkotói* érdekrendszere nem tudott megküzdeni a tőkés *termelés* piaci racionalitásával, ott és akkor a kulturális javak mint közösségi, állami, mecénási támogatásra szoruló (és erre igényt is tartó), különleges árukként jelentek meg. A kulturális javak termelése a könyvnyomtatás és az elektromosságon alapuló kommunikáció (mozi, rádió, tv stb.) megjelenéséig tipikusan az archaikus gazdaság jellemzőit hordozta. A produktum egyedisége, autonómítása, a termelés és a fogyasztás rendszeres egybeesése *nem* tette lehetővé a tömegtermelést. Ezért a termelés során a növekvő fajlagos ráfordítások törvénye érvényesült, s ez az esetek egy jelentős részében kizárta a profit elvű gazdasági racionalitás térnyerését és uralmát.

A kulturális javak és szolgáltatások tömegtermelésével a tőkés termelés racionalitása és uralma a társadalmi újratermelés szűkebb kulturális szférájára is kiterjedt. A tömegtermeléssel létrehozott kulturális javak a

szó szoros értelmében áruvá váltak. Miközben a kulturális termelésben és fogyasztásban a tömegtermelés logikája vált meghatározóvá, a produktumok lényegét létrehozó alkotói tevékenységek egy része az archaikus gazdasági szférában rekedt. (Tipikus példája volt ennek a napi gazdasági gondokkal küzdő színházi és komoly zenei élet, ill. ezzel szemben a tömegkommunikációs tömegkínálat és fogyasztás ellentmondása.)

A kulturális javak tömegtermelésével megkezdődött az anyagi és szellemi javak termelésének és tömeges forgalmazásának összefonódása. Ez nemcsak azt jelentette, hogy az anyagi javak termelése során kidolgozott racionalitás bevonult a kulturális javak termelésének világába, hanem azt is, hogy a szellemi javak termelése közvetlenül hatott az anyagi termelésre, mintegy megtermékenyítve azt. A társadalmi újratermelésben megnövekedett és lényegessé vált a kulturális szféra szerepe. Szerepének változásával együtt méretében is bővült, tehát nemzetgazdasági jelentősége is növekedett. Egyre nagyobb ugyanis a kulturális szférában lekötött tőke, folyó finanszírozás és az itt alkalmazott munkaerő. Az elmúlt fél évszázad új jelensége: a szellemi termelés leghagyományosabb formáiban (pl. előadóművészetek) is megjelent a tőkés termelés profitelvű racionalitása, munkaszervezési rendszere; mindez a technikai fejlődéssel együtt lehetővé tette a kulturális javak döntő hányadának tömegtermelését. A kulturális ipar kialakulásával összefonódott a hagyományos anyagi és szellemi termelés. Az anyagi termelés technikai eredményei új művészeti kifejezési lehetőségeket és új (egyben tömeges) művelődési, elsajátítási formákat hoztak létre. A szellemi termelés eredményei viszont éppen a tömegtermelés szisztémáján keresztül gyorsan és közvetlenül felhasználhatóvá váltak az anyagi javak termelésében. Az összefonódottság rendszerszerű együttműködéssé vált, amelyben az információk megőrzésének, termelésének, továbbításának technikai bázisa a meghatározó. A különböző kommunikációs részrendszerek megtervezetten egységes rendszerré szerveződtek, s ezzel a hagyományos gazdasági és kulturális szféra határai mindinkább elmosódtak.

Tehát: magának az ipari rendszernek a logikája az, amely kikényszerítette az emberi adottságok gyors és mind teljesebb kiművelését – és a kulturális ipar, majd ezen keresztül az anyagi termelés szolgálatába állítását. Ennek során arra a következtetésre juthatunk, hogy

az empiriára még leképezhető legátfogóbb kategóriája e tekintetben nem a társadalmi újratermelés kulturális szférája, hanem *információs szférája* lesz. Tehát *egyrészt* minden tevékenységnek van egy információs dimenziója. *Másrészt* a társadalmi újratermelés anyagi, gazdasági szférájában is egyre nagyobb az információ megőrzésére, termelésére irányuló speciális tevékenység. *Harmadrészt* a társadalmi újratermelésben mindinkább bővül az információval foglalkozó intézmények, szervezetek, emberek köre. *A bővülés újabb iránya a kultúra-gazdaságtan kialakulása lehet, amely a tágabb kultúra fogalomra építve, a társadalmi lét teljes újratermelését teszi vizsgálatá tárgyává; s ezen belül szán kitüntetett jelentőséget a szűkebb kulturális szféra intézményeinek, produktumainak és szolgáltatásainak.*

Kutatási feladat az információs társadalom, a tudás társadalom, az információ-gazdaságtan és a tágabban értelmezett kultúra-gazdaságtan *fogalmi közös rendszerének* valamint a művelődés-gazdaságtannal való összefüggéseinek (és különbségeinek) bemutatása. Szükséges összefoglalni az állam kulturális szerepével kapcsolatos hazai nézeteket; az alapok (alapprogramok) tapasztalatait. Fontos kutatási irány az alapvető közgazdasági kategóriák és elméleti tételek értelmezése, a transzformálódás bemutatása a kulturális szférában.

A harmadik fejezetben összefoglalt empirikus statisztikai és szerkezeti elemzések a hazai irodalomban újak. A korszak makro-gazdasági kultúra finanszírozási tendenciáinak statisztikai elemzéséhez (nagyon aprólékos munkával) módszertani megfontolásokat kellett kialakítani. Rendkívül heterogén és heteronóm statisztikai forrásokból lehetett összegyűjteni, rendszerezni az adatokat. Ki kellett szűrni a módszertani változásokból és a szerkezeti átcsoportosításokból fakadó mennyiségi eltéréseket. *Ezt követően végeztem el a dinamikus és szakágazati illetve szerkezeti összetételű elemzéseket.*

A „fordulat évétől”, 1948-tól az 1980-as évek közepéig, a szocialista ideológia visszatérő tétele volt, hogy a művelődés feltételeit az állam biztosítja. Ezt hangsúlyozták a politikai dokumentumok, a szónokok, ez volt a kiinduló pontja a cikkek tömegének, sőt még az egyébként mérvadó tanulmányoknak is. Az 1976. évi *közművelődési törvény is ezt deklarálta.*

Azt, hogy ez nincs így, tudtuk. Ám azt nem tudtuk, *hogyan nincs így.* Az 1972-es közművelődési párthatározatot megelőző, kétségtelenül átfogó és hatalmas áttekintő munka során, negatív tények kerültek a felszínre,

ám a finanszírozás tényleges szisztémájának, mértékének, dinamikájának és szerkezetének szisztematikus, tudományos igényű feldolgoása akkor sem történt meg.

Megállapítottam, hogy a művelődési viszonyokat és folyamatokat lényegesen meghatározta a kulturális javakat létrehozó és közvetítő intézményrendszer. Az 1945-1985 közötti időszak komplex elemzéseiből az is kiderült, hogy *a művelődés helyzetével és intézményrendszerével kapcsolatos irányítási döntéseket nem a korábbi fejezetekben vázolt felismerésekből fakadó elvi következetesség, hanem az intézményrendszer funkcionális zavarainak és súlyos gazdasági gondjainak felszínre kerülése motiválta.* A szórványosan rendelkezésre álló adatok és számítások szerint a *kultúrára fordított folyó állami kiadások növekedési üteme mind az első ötéves terv (1950-1954), mind pedig a második hároméves terv (1958-1960) időszakában csökkenő tendenciájú.* Viszonylag magas éves növekedések 1950-1952-ben tapasztalhatók, később a kulturális szféra *relatív helyzete* romlott. Erősen érvényesült (minden szólam ellenére) a termelés és művelődés dualisztikus, a művelődésre hátrányos felfogása.

A statisztikák a szolgáltatásokat a ráfordításokkal mérték. Az adatokból az derült ki, hogy a tercier ágazatok és a nem anyagi szolgáltatások súlya lényegében véve nem változott az 1960-as években.

Ekkor a *GDP mind folyó, mind pedig összehasonlíto áron évi átlagban lényegesen gyorsabban növekedett, mint a kulturális szolgáltatások terén kalkulált hozzáadott érték.* Ez utóbbi növekedése folyó és összehasonlíto áron egyaránt alacsonyabb volt a nem anyagi szolgáltatások növekedésénél, messze lemaradt a tudományétól és nem érte el az egészségügyi és szociális kiadások átlagos dinamikáját sem.

Az 1970-1976 közötti időszakot az újabb népgazdasági számítások alapján vizsgáltam. A bruttó nemzeti termelés folyó termelői áron éves átlagban 9,7 százalékkal növekedett. A nem anyagi szolgáltatások növekedése alacsonyabb (9 százalék) volt. Az egészségügyi, szociális és kulturális ráfordítások összevontan magasabb átlagos (9,6 százalék) növekedését döntően ismét a tudományos ráfordítások magyarázták. A kulturális szolgáltatások 9,7 százalékos átlagos növekedési üteme az 1972-es oktatáspolitikai és az 1974-es közművelődési határozattal, pontosabban a IV. ötéves tervbe (1971-1975) „beépített” erőteljesebb infrastruktúra-fejlesztési programmal volt összefüggésben. A folyóáras adatok alapján számított arányok a kulturális szolgáltatások pozíciójának

változatlanságát mutatták. Összehasonlító áron a helyzet valamivel jobb volt mind az ütemek, mind az arányok terén. *A többszörös átszámítások ilyen eredménye azonban csalóka, hiszen az 1976-os árbázis az 1970-es évek elejének viszonylag nagyobb abszolút növekedését értékelte fel. Az évtized második felében viszont ismét a „trendbe simulás” (Jánossy Ferenc kifejezését használva) tendenciája érzékelhető.*

1960-1980. között a költségvetés bruttó közművelődési kiadásai 7,3 szorosára, éves átlagban 10,4 százalékkal növekedtek. Az évi átlagos növekedési ütemeket feltüntető táblázatok ábrájából látszik, hogy a növekedés rendkívül hullámzó volt, különösen az 1960-as években. Ám ekkor még voltak nagy megugrások is, az 1970-es évek elejétől kisebb a szórás, az éves ütemek egyre inkább az átlag körül rendeződtek, *s 1980-hoz közeledve csökkenő ütemű növekedést regisztráltam.* A részletes számítások azt mutatták, hogy a tanácsi kiadások valamelyest gyorsabban, a központi költségvetési kiadások lassabban növekedtek az átlagnál. A tanácsi kiadások átlag körüli szórása nagyobb, a központi költségvetés kiadásainak növekedési üteme az 1970-es években határozottabban és csökkenő ütemben rendeződött az átlag köré. Mindez azt is jelenti, hogy a közművelődésre fordított bruttó költségvetési kiadásokat 1960-ban 70, illetve 30 százalékkal fedezte a központi költségvetés és a tanácsok; ez az arány 1980-ra (kerekítve) 66-34 százalékra módosult.

Ha a közművelődés állami finanszírozásáról beszélnek, rendszerint a fenti adatokat szokták idézni. *A valóságos helyzet azonban ennél bonyolultabb.* A központi költségvetés ugyanis a „vállalatok, szövetkezetek támogatása” rovatról támogatta a kulturális vállalatokat. Ez a bruttó támogatás éves átlagban 23,8 százalékkal; 1975-ig határozottan növekvő ütemben, ezt követően jóval mérsékeltebben változott. E vállalatok azonban adót fizettek 1970-től; ennek növekedési üteme évi átlagban 12,6 százalék volt, *tehát a kulturális vállalatok nettó állami támogatása rendkívül nagy szóródással, az 1970-es évek második felében határozottan csökkenő ütemmel, évi átlagban 15,8 százalék volt.*

A vizsgált két évtized alatt a közművelődésnek a népgazdaságon belüli relatív helyzete alig változott. A költségvetés bruttó közművelődési kiadásai a különböző számítások szerint a bruttó nemzeti termelés 0,2-0,3 százaléka között mozogtak 1960-1980 között. A lakossági kiadásokat

is magukban foglaló összes nettó közművelődési kiadások a bruttó nemzeti termelés egy százalékát csak 1969-ben érték el, illetve haladták meg. A nemzeti jövedelemből a költségvetési bruttó közművelődési kiadások szintén egy százalék körül mozogtak, emelkedő alaptendenciával. A nemzeti jövedelemből a lakossági kiadásokat is magában foglaló összes nettó közművelődési kiadás 2,25 százalékról változott 3,12 százalékra. *Noha az arányokban pozitív tendencia is látszik, ezek nem nagyságrendi vagy számottevő változások hiszen nem kis mértékben a nemzetgazdasági viszonyítási alapok számítási tartalmának változásaira vezethetők vissza.*

A szocializmusban az ideológiai állítás az volt, hogy a kultúrára fordított állami kiadások reál értékben nőnek és a kultúra finanszírozása döntően állami feladat. Empirikus bázison mindként állítást megcáfoltam; hosszabb időszak szisztematikus elemzésével.

A vizsgált időszakban a növekedés egyáltalán nem volt egyenletes. A megugrások szorosan kapcsolódtak a politikai határozatokhoz, majd nagyon gyorsan belesimultak a csökkenő ütemű trendbe. Ez egyébként az arányok vizsgálatából is egyértelműen kiderült. A kulturális szolgáltatások pozíciója a bruttó nemzeti termelésen, a nem anyagi szolgáltatásokon, a GDP-n belül egyaránt romlott (összehasonlítva áron valamelyest nagyobb mértékben, mint folyó áron), miközben a nem anyagi szolgáltatások egészének pozíciója valamelyest javult. Részletesen vizsgáltam, hogy mi jellemezte a szűkebb kulturális szféra finanszírozását a források és a felhasználás főbb szakágazatai szerint? Hogyan jelent meg mindez az állami költségvetéshez és a nemzeti jövedelemhez viszonyítva? A közösségi ráfordítások növekedési ütemei szeszélyességet mutattak, s az 1970-es években a csökkenő ütemű növekedési tendencia rajzolódott ki. A lakossági ráfordítások növekedési üteme is szóródott, kiugrások az 1960-as évek közepétől, a televíziózás általánossá válásától voltak, s az 1970-es évektől egy, az időszak egészére jellemző átlagos növekedés körüli tendencia alakult ki. A közösség (központi költségvetés, tanácsi költségvetés, tömegszervezetek, vállalatok) folyó közművelődési kiadásai (hangsúlyozom: beruházás nélkül!) 1960-ban az összes közművelődési ráfordítás 17,3 százalékát adták, tehát 82,7 százalékot a lakosság fedezett. Átmeneti ingadozásokkal a lakossági tehervállalás aránya nőtt, egészen 1967-ig (88,3 százalék),

ezt követően ingadozásokkal bár, de „beállt” a közösség és lakosság közötti 25-75 százalékos arány. Tehát: a közművelődési intézményeknek, a művelődés folyó fedezetének 75 százalékát közvetlenül a lakosság fedezte. (Miközben ez a bérekben „nem volt benne”, s a szocialista állami elvek szerint ez az állam feladata lett volna.)

1970-től a lakosság kulturális kiadásainak számbavételi tartalma bővült. Noha korábban is voltak ilyen kiadásai, az adatgyűjtők csak ekkortól regisztrálták a hangszerek és a fotózás, valamint a kulturális felszerelések javításának költségeit. A közösség és lakosság közötti arányok terén az 1970-es 20,3-79,7 százalékról átmeneti ingadozásokkal a 25,5-74,5 százalékos ingadozásokhoz jutottunk el. E mögött a rádió, a televízió, a távirati iroda fejlődése állt; tehát: miközben a művelődés közösségi finanszírozásának makrogazdasági pozíciói nem változtak, az új intézmények az inflációt alig meghaladó támogatás-növekedésből egyre tetemesebb részt kötöttek le. Tehát a „rég” intézményeknek nem csupán a relatív, de az abszolút gazdasági helyzete is romlott, miközben funkciójuk megmaradt. Ez a művelődés közösségi finanszírozásának egyik alapvető, s az akkori hatóságok által legkevésbé megértett ellentmondása.

Az 1980-as évek közepéig elemzett statisztikai tendenciákból az alábbi összefoglaló következtetések adódtak:

- A kulturális beruházások döntően rekonstrukciós vagy pótló jellegűek voltak. Az elmaradt beruházások miatt hatalmas szükségletek kumulálódtak. A megyék közötti ellátási különbségek csökkentek ugyan, de a megyéken (ill. régiókon) belüli egyenlőtlenségek nőttek.
- A művészeti infrastruktúra (szükségletekhez és a nemzetközi mércéhez viszonyított) elmaradottsága a kínálat minőségének romlását okozta.
- A lakosság művelődési szokásai lakóhelyileg, tehát infrastrukturálisan meghatározottakká váltak.
- Az intézmények és tevékenységek folyó finanszírozásában a kulturális szféra relatív helyzete nem változott; nem nőtt részaránya a nemzeti jövedelem felhasználásán vagy a költségvetésen belül. A folyó ráfordítások növekedési üteme az 1970-es közepétől már nem ellensúlyozta az inflációt. A ráfordítások abszolút növekménye az időszak egészében döntően a belépő új intézmények költségeit és a régiek új funkcióit fedezte. Tehát a „rég” intézmények és tevékenységek relatív helyzete nem javult, ill. fokozatosan romlott.

- Az állami és lakossági finanszírozásban jelentős volt a szerkezeti átrendeződés: a tömegkommunikáció és az elektromosságon alapuló kultúraközvetítés szerepe nőtt, a hagyományos formák relatíve háttérbe szorultak, következképpen egyre nagyobb pénzügyi nehézségekkel küszködtek.
- A kulturális szféra alapvető gazdasági gondjainak felvetése, a társadalmi fejlődés gazdaságcentrikus pályájának megkérdőjelezése alapvetően megmaradt a kulturális, illetve ideológiai szférában. A kulturális ágazatok gazdasági fejlesztése nem vált a gazdasági stratégia részévé.

Az 1990-es évekre ilyen átfogó elemzés nem készült. Statisztikai bázison, az előző időszakkal összehasonlítható módon nem is készülhetett, mert a *tulajdonosi és a ki – hogyan – mit finanszíroz szerkezeti változások igen lényegesek voltak*, hiszen az egész rendszer megváltozott; kialakult a négy szektoros gazdaság. A továbbiakban tehát nem az empirikus, statisztika tendenciákat, hanem a keret, a szerkezet megváltozását mutattam be. Ám a különböző elemzésekből *egy meglepően kemény történelmi arány derült ki: az állami 25-27% és a nem állami (piaci, nonprofit, háztartási) 75-73% közötti megoszlás*. A szakirodalomban ugyancsak új a mai magyar kultúra finanszírozási szisztéma (*kik, hogyan és mit finanszíroznak*) sémáinak kidolgozása.

A dolgozatban szintén újszerű a négy szektoros gazdaság sémájának kidolgozása; a civil szféra és a nonprofit szektor fogalmi kapcsolatainak elemzése. A közvetett és rejtett finanszírozás bemutatása és a jogszabályok gazdasági szemszögű, gyakorlati kiindulású, kritikai elemzése a mai vitákhoz való hozzászólás.

Kutatási feladat az 1990-et megelőző és követő időszak kultúra finanszírozási, makro-gazdasági és lakossági fogyasztási adatainak összehasonlíthatóságát *módszertanilag* kidolgozni. Szükséges elemezni az 1990 utáni tendenciákat és szerkezetet; először a közölt és kéziratban (szakdolgozatokban) lévő tanulmányok másodelemzésével, majd szisztematikus, idősoros vizsgálattal. Ha az állami 25%-os és a lakossági 75%-os arány továbbra is jellemző, akkor célszerű újra visszatérni a nemzetközi összehasonlításokhoz. A kérdés ugyanis az, hogy milyen mélyebb törvényszerűség van e mögött?

A további kutatási feladat a sémák részletezése, tesztelése illetve szakirodalmi és jogi hátterük összefoglalása. Ha a főáramlatúnak

tekintett, matematikai-statisztikai közgazdasági elemzések világában gondolkodunk és a számszerűsíthető összefüggések bemutatására törekszünk, akkor a bemutatott *sémák részletezett változatával az alábbi számításokat lehetne elvégezni:*

- A sémákat mátrix formába rendezve és a forrásközpontok alatti megnevezéseket empirikus, tényleges forint adatokkal feltöltve, megfelelően részletezett meggondolásokkal, az X_{ij} elem az áramlás pillanatnyi egységét mutatná meg. A mátrix alapján végzett számítások az áramlások nagyságáról, arányáról ill. (több év mátrixai esetén) dinamikájáról adnának képet.
- A mátrix alapján elkészíthető lenne az Ágazati Kapcsolatok Mérlege (ÁKM) mintájára a *Kulturális Gazdasági Kapcsolatok Mérlege (KGKM)*.
- Az ÁKM és a KGKM összekapcsolásával elkészíthető lenne a kulturális számlák rendszere; ezek segítségével empirikusan lehetne vizsgálni a kultúrára fordított állami források és a lakossági kiadások *multiplikatív hatását*. Ugyancsak empirikus bázison vizsgálhatnánk az elméleti részben említett, *generáló, szabályozó és stimuláló effektusokat*. Ezzel tudományosan megalapozott szempontokat kapnánk a művelődéspolitikai döntésekhez; a stratégiai és kistérségi kulturális tervezéshez.

Ugyancsak *kutatási feladat* a nonprofit szektor átfogó jogi szabályozásához a gazdaság-elméleti háttér megteremtése.

A negyedik fejezet tartalma a művelődési otthonok komplex elemzése, döntően az 1945-1985 közötti időszakban, kitekintéssel. Művelődéspolitikai dokumentumokra, minisztériumi iratokra, népművelési és szociológiai szakirodalomra, beszámolókra és statisztikákra támaszkodva, nagy forrásanyagot feldolgozva mutattam be a közművelődés e fontos intézmény-rendszerének jellemzőit. Egyrészt a közösség, művelődési otthon politika; másrészt a pénzek, szabályozók, feszültségek dimenzióban végeztem empirikus bázisú elemzéseket.

1948 után, a hatalmi-, tulajdon- és társadalmi-gazdasági viszonyok megváltozásával, az érdekérvényesítés korábbi, differenciált szervezetei helyett, létrejött a hatalmi érdek uralmának irányítható intézményrendszere. A közösségi művelődés korábbi intézményei két menetben tűntek el. A hatalmi és tulajdonviszonyok megváltozásával megszűnt az eredeti fenntartó, működtető és ugyanakkor a lakosság területi mobilitásának elkezdődésével megszűnt a keresletet támogató hagyományos közösség. A népművelés államosításával és tervutasításos

irányítási szisztémájának kiépítésével felszámolták a korábbi intézményeket, „struktúrákat”. A közösségi művelődés új intézményeként létrehozott *művelődési otthon hálózat a politikai szabályozás kiterjesztésének egyik eszköze lett, kettős funkcióval*. Egyrészt a helyi társadalmi, gazdasági feladatokra aktualizált politikai *agitáció és propaganda intézménye*; másrészt a kulturális forradalom letéteményeseként az autonóm kultúra specializált intézményeit pótló *szolgáltató központ*. *Az intézményt pótló funkció és az agitációs-propaganda funkció koncepcionálisan és szervezési módszerekben is nehezen volt összeegyeztethető*. A feszültségek különösen akkor váltak szembetűnővé, amikor az intézmények helyi jellege, közösségi művelődési, társadalmi nyilvánosságot szolgáló funkciója is megfogalmazódott. Ezt a munkaszervezési feszültséget növelte az, hogy *a művelődési otthon mint eleve „átpolitizált” intézmény jött létre*. Az ebből fakadó bizalmatlansági légkör az elszámolható, megmérhető, a központilag előírt irányelvek alapján lebontható tevékenységeknek kedvezett.

A változásokat a külső lehetőségek és kihívások, ill. a hálózat belső ellentmondásai egyaránt érlelték. A fokozódó keresleti válság, az önálló arculatú kulturális tevékenységek iránti igény, az ifjúsági kortárs csoportok elemi erővel megnyilvánuló „helykeresése” (összességében a differenciált kulturális igények) miatt megjelent *a harmadik funkció*: a közösségszervezési, helyi közösségteremtési feladat. Az 1960-as évek végén hivatalosan és formálisan is sor került a tabula rasara: mérce állításával megméretett az eddigi ad hoc és extenzív fejlesztési politika.

A keresleti, kínálati, gazdasági és irányítási válság jelenségeinek felismerése a politikai döntések sorozatát váltotta ki. A direkt, egyirányú beavatkozás átpolitizáltsága helyett az öntevékenységre, sokszínűsége, társadalmasításra alapozó átpolitizáltság vált dominánssá. Ennek a tömegeket érintő hatása azonban csak lassan bontakozhatott ki, mert *az irányítás dimenzióiban a gazdasági elem vált meghatározóvá és az eszközzrendszer (tervezés, szabályozás, valamint ezek intézményei) struktúrája alapvetően a korábbi időszakra jellemző maradt*.

A korszerűsítést célzó irányítási intézkedések azért sem tudták a hatókör bővülését elősegíteni, mert a népművelői magatartás változását a beidegződöttségek és strukturális kötöttségek mellett a pénzügyi

lehetőségek és mechanizmus is behatárolták. *Az aufklérizmus finanszírozása ráhagyatott a felvilágosítandókra, miközben a szabályozási mechanizmus sokszor még az így begyűlt fedezet felhasználását is gátolta.* A művelődési otthonokat érintő ideológiai és szakmai irányítási dimenzióval nemcsak a gazdasági *dimenzió* nem harmonizált, hanem a szabályozási *eszközrendszer* is ellentmondásos volt. Mindez felerősítette az amúgy is meglevő keresleti-kínálati válságot, nem lévén tartalék a változó szükségletekhez való alkalmazkodáshoz, miközben az erőforrásokat felemésztő kínálat sem kelt el. *Ha mindezt a területileg jellemezhető intézményi ellátási hiányokkal és a centralizációs-koncentrációs tendenciákkal együtt nézzük, akkor világosan előttünk áll, hogy a hiány e területen sem skalárisan, hanem vektorálisan leírható jelenség volt, s a „slack” (felesleg, tartalék) és a hiány egyszerre vált érzékelhetővé.* Ezek a zavarok még az egyébként jól működő intézményekben is *kapkodáshoz* vezettek.

Mindezek ellenére azonban nemcsak az irányítási, változtatási törekvések segítették megélni a művelődési otthonokat. Ugyanis *egyrészt* a vállalatok adták a támogatást, *mert ezzel a politikai irányítás által rájuk rótt közművelődési penzumot letudhatták,* s a látogatói kereslet egy részét is mintegy automatikusan biztosították. *Másrészt a lakosság egy részének ténylegesen is szüksége volt a művelődési otthonok kínálatának egy részére!* Kellott a művelődési otthon mint pót intézmény és egyre inkább mint hely, ahol a látens közösség találkozhat önmagával. A nagy területi-társadalmi átrendeződési hullámok lecsendesedésével az új (és régi) lakók a társadalomhoz kötő kapcsolatokat a művelődési otthonokon keresztül is keresték. A helyi társadalom bonyolulttá válása, a hiánygazdaság és az információözönben való eligazodási nehézség együttesen motiválta, világra szólította a művelődési otthonok negyedik, *információs központ funkcióját.* Az előzőekben vázolt keretek között, az úgynevezett tartalmi, szakmai viták e négy funkció kimondott vagy kimondatlan értelmezései, összekeverései és szétválasztásai körül folytak. *A művelődési otthonok egy részének továbbra is funkciója volt a „pótlás” (kiállítás és színház, ünnepség és koncert stb.), miközben ehhez társult a hiánytpótló szolgáltatási és információs funkció, amely egyre inkább a helyi társadalmat szervező-fejlesztő, kulturális érdekközvetítő funkcióvá vált.*

A fejezet (a szakirodalomban először) tartalmazza a folyó finanszírozási tendenciák és a beruházási adatok részletes, idősoros elemzését az 1980-as évek közepéig. A napjainkig terjedő vázlatos kitekintésben hipotézisként fogalmazom meg azt, hogy a közművelődés intézmény-rendszere a rendszerváltás előkészítésének, a civil szféra és a nonprofit szektor kialakulásának színhelye volt. Vázlatosan áttekintettem továbbá a ma belátható új közművelődési lehetőségeket is.

Mai kutatási feladat egyrészt a bemutatott komplex elemzés tapasztalatai alapján, az 1990-től napjainkig terjedő időszak szerkezeti változásainak és tendenciáinak összefoglalása. Másrészt – és ez a fontosabb – szükséges elemezni a művelődési otthonok átalakulását, a helyi közművelődés mai intézmény-rendszerének tényleges jellemzőit; a négy szektoros gazdaságban való helyét és helyzetét. *Személyes feladatomnak tekintem továbbá, hogy az előadóművészetek és a könyvtárak terén folytatott, empirikus bázisú kutatásaimat összefoglaltam.*

Az 1970-es években a gazdaság és a kultúra összefüggéseit kutatva a közgazdasági megközelítést tartottuk fontosnak. Időközben egyrészt a tervezési módszertani megfontolásokra esett a hangsúly, másrészt a szocialista gazdálkodás egész mechanizmusának kritikai elemzése került előtérbe. *Az 1980-as évek közepétől-végétől az állam szerepének elemzése és a kultúra gyakorlati menedzselési problémái váltak fontossá.*

Az 1990-es évek végétől ezek mellett ismét a szerkezeti elemzésekre, a szektorok együttműködési lehetőségeire fordítottunk figyelmet. *Manapság különösen aktuális kutatási feladat* az intézményi, gyakorlati kulturális menedzsment elveinek és módszereinek vizsgálata; ezen belül különösen *a rendezvénytan* kidolgozása.

A dolgozatban tárgyaltakhoz viszonyítva *teljesen új feladat a korszerű állami finanszírozási és orientálási technikák kidolgozása.* Ezek egyik köre a *mai 4 x 1%* működésének és fejlesztésének lehetősége. (A személyi jövedelemadóból 1-1% ajánlható fel egyházak illetve nonprofit szervezetek javára; 1%-ot a Nemzeti Civil Alapprogram oszt szét.

Továbbá: a nyereség adó törvény szerint a beruházásokra fordított összeg 1%-ának megfelelő művészeti ráfordítás csökkenti a vállalkozói nyereségadó alapot.) Ezzel párhuzamosan a tárgyalt állami közvetett finanszírozás mechanizmusát is szükséges kritikailag vizsgálni.

A kutatások másik köre az elvileg is új állami ösztönzési technikákat vizsgálná. Erre példa a *kulturális csekk* bevezetésének lehetősége.⁹³ A többször módosított 1995. évi CXVII. törvény (személyi jövedelemadó tv;) 69. §, (1) bekezdés g.) pontja és a tv. 1. számú mellékletének 8.3. pontja rendelkezik az *üdülési csekk*-ről, amely a munkáltatónál költség, a kedvezményezettnél a bruttó minimálbér összegének megfelelően adómentes juttatás. *Ennek mintájára és tapasztalatai alapján, a lakossági kulturális részvételi aktivitás, kulturális fogyasztás bővítése érdekében, javasolom kidolgozni és bevezetni a kulturális csekket.* Ezzel együtt célszerű kidolgozni annak módszereit, hogy a munkahellyel nem rendelkezők illetve a szerény anyagi helyzetű munkahelyeken dolgozók (ahol a munkáltató nem vállalja a kulturális csekk finanszírozását), továbbá az egyéni vállalkozók és östermelők, a nyugdíjasok, gyesen lévők, tanulók a már működő alapprogramokon (Nemzeti Kulturális Alapprogram, Nemzeti Civil Alapprogram), közalapítványokon és alapítványokon keresztül miként juthatnak kulturális csekkhez. Ki kell dolgozni továbbá az üdülési csekk és a kulturális csekk szinergizmusának (1+1 > 2) ösztönzését. A külföldi és hazai művelődés-gazdaságtani kutatások elméletileg ugyanis bizonyították a lakossági kulturális fogyasztás (vásárlás) tovaryűrűző fogyasztási, stimuláló hatását és

⁹³ Dr. Harsányi László kezdeményezte, hogy az egészségügyre kidolgozott Nemzeti Számlák mintájára, az Ágazati Kapcsolatok Mérlegéből (ÁKM) kiindulva, foglalkozzunk a Kulturális Számlák lehetőségével, éppen az interdependenciák és a multiplikatív hatások feltárása érdekében. Megbeszéléseket folytattunk a Kulturális Gazdasági Kapcsolatok Mérlege (KGKM) kidolgozásáról és ezzel együtt elkezdjük az új finanszírozási technikák keresését is. Ennek szakmai tárgyalása során, Asztalosné Zupcsán Erika, *az üdülési csekk kidolgozója vetette fel a kulturális csekk ötletét*; ezt követően alakítottam ki a kutatási szempontokat.

multiplikatív jellegét. Azt feltételezem, hogy a kulturális csekk nem csupán növeli a kulturális fogyasztást, hanem addicionális, majd az igények változása miatt további pótlólagos keresletet támaszt a kulturális cikkek és szolgáltatások iránt. Tehát: az állami (jelentéktelen) bevétel kiesés *jelentős állami bevételeket is generálhat, a megnövekedett értékesítésen keresztüli ÁFA és más adó és járulék hatások miatt.* A mai magyar kulturális szféra egyrészt méret - gazdaságtalan, tehát több kibocsátásra képes, mint a realizált output. Másrészt, ennek ellenére, ebben a szférában már ma is jelentős a túlkínálat. E kettőt csak kis részben tudja a potenciális dinamikus egyensúly felé közelíteni a megnyíló EU piac. *Szükség van a belföldi fogyasztás élénkítésére.* A kulturális csekk lényeges lépés lehet a leszakadó rétegek, a többoldalúan hátrányos helyzetűek, a hátrányos helyzetű településeken élők, a nyugdíjasok relatív kulturális felzárkóztatása vagy legalábbis a leszakadás mérséklése érdekében is.

E disszertáció tapasztalataira, az érdeklődők javaslataira is támaszkodva, feladatomban tartom a *Művelődés-gazdaságtan. Kulturális tervezés.* című, az oktatásban is használható könyv megírását és a *rendezvénytan, kulturális turizmus* témakör kidolgozását; az integráció folyamatának segítése érdekében is.

6. Függelék

6.1. Táblázatok

1. táblázat
A szolgáltatások szerepe a népgazdaságban 1969-ben

	Bruttó nemzeti termelés	Foglalkoztatottak száma	Allóeszköz állomány bruttó értéke
Népgazdaság összesen	100,0	100,0	100,0
Ebből: Szolgáltatás összesen	27,0
Tercier ágazatok	22,0	30,0	60,0
Nem anyagi szolgáltatások	9,0	16,0	40,0

A termékek és a szolgáltatások bruttó termelési értékének alakulása 1960-1970 (1968. évi árszinten)

	Index 1970. év 1960. év százalékában	Százalékos megoszlás	
		1960	1970
Bruttó nemzeti termelés	176	100,0	100,0
Ebből: Termékeket előállító ágazat	174	78,8	77,9
Tercier ágazatok	182	21,3	22,1
Nem anyagi szolgáltatások	177	9,5	9,6
Társadalmi termékek	176	90,5	90,4

A termékek és szolgáltatások nettó termelési értékének alakulása 1960-1970 (1968. évi árszinten)

	Index 1970. év 1960. év százalékában	Százalékos megoszlás	
		1960	1970
Nettó nemzeti termelés	167	100,0	100,0
Ebből: Termékeket előállító ágazat	166	72,0	71,6
Tercier ágazatok	169	28,0	28,4
Nem anyagi szolgáltatások	146	10,9	9,6
Anyagi ágazatok nettó érték	169	89,1	90,4

Forrás: A szolgáltatások szerepe a népgazdaságban 1960-1970. Bp. KSH. 1971. Statisztikai időszaki közlemények, 203. kötet, 7-8. old. A fogalmak meghatározását lásd: a szövegben!

2. táblázat

A bruttó és nettó nemzeti termelés, a GDP és a nemzeti jövedelem ágazati, növekedési ütemei, 1960-1969. Folyó és összehasonlító áron, millió ft. ill. százalék

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Megnevezés/év	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1969/60	Évi átl.
Folyó áron												
1. Bruttó nemz. term.	379742	402547	428502	453303	482582	486772	526255	570086	632253	682020	179,6	6,8
2. Nettó nemz. term.	160187	169159	178058	187018	196086	193252	213913	232268	249211	278899	174,1	
3. GDP	175224	185256	195404	205613	216140	214897	237449	256757	281078	312352	178,3	6,6
Összehasonlító (1968-as) áron												
4. Bruttó nemz. term.	405020	430204	457415	486262	514207	525840	560678	603905	632150	665774	164,4	5,7
5. Nemz. term.	168000	175500	186000	196000	204500	205000	220400	237400	248753	266500	158,6	
6. GDP	186395	195247	207149	218935	229256	231443	248648	267399	280620	299895	160,9	5,4
7. Nemz. jöv. folyó áron milliárd ft.	141,6	147,9	155,2	162,9	171,7	176,1	183,9	202,2	229,9	259,2		

Forrás: Népgazdasági mérlegek 1960-1970- 1971. Bp. KSH. 1. sor = 78-79. old.; 2. sor = 86-87. old. 3. sor = 114-1145. old.; 4. sor = 88-89. old.; 5. sor = 96-97. old.; 6. sor = 114-115. old.

3. táblázat

A nem anyagi ágak bruttó teljesítményértékei és növekedési ütemei, ágazati (szervezeti) elhatárolásban, 1960-1969.

Folyó és összehasonlító áron, millió ft. ill. százalék.

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Megnevezés/év	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1969/60	Évi átl.
Folyó áron												
1. Nem anyagi szolg.	34342	37654	42243	44809	46850	47031	49427	51600	57478	62754	182,7	7,0
2. Eü. szoc., kult.	13385	14135	15354	16590	17696	18035	19370	20576	22394	24414	182,4	6,9
3. Eü. és szoc.	4879	5135	5559	5987	6397	6519	7051	7467	8246	8701	178,3	6,6
4. Kult. szolg.	8262	8733	9363	10134	10799	10966	11750	12354	13236	14510	175,6	6,5
5. Tud. szolg.	244	267	432	469	500	550	569	755	912	1203	493,0	19,4
6. Bruttó nemz. ter.	379742	402547	428502	453603	482582	486772	526255	570086	632253	682020	179,6	6,8
Összehasonlító (1968-as) áron												
7. Nem anyagi szolg.	37381	40441	45266	47943	49969	49946	51551	53333	57455	60926	163,0	5,6
8. Eü., szoc. kult.	14742	15337	16627	17959	19121	19447	20144	21202	22371	23708	160,8	5,3
9. Eü. és szoc.	5295	5495	5933	6398	6826	6940	7260	7644	8236	8594	162,3	5,5
10. Kult. szolg.	9179	9552	10214	11058	11763	11924	12286	12778	13223	14013	152,7	4,8
11. Tud. szolg.	268	290	480	503	532	583	598	780	912	1101	410,8	17,0
12. Bruttó nemz. term.	405020	430204	457415	486262	514207	525840	560678	603905	632150	665774	164,4	5,7

Forrás: A szolgáltatások szerepe a népgazdaságban 1960-1970. (1971. Bp. KSH Statisztikai időszaki közlemények 203. kötet) 46. old. A fogalmak magyarázatát lásd: a szövegben!

4. táblázat

**A nem anyagi ágak és növekedési ütemei, ágazati (szervezeti) elhatárolásban, 1960-1969.
Folyó és összehasonlító áron, millió ft. ill. százalék.**

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Megnevezés/é	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1969/60	Évi átl.
Folyó áron												
1. Nem anyagi szolg.	20279	21387	22579	23787	25041	25819	27210	28711	30453	32430	159,9	5,3
2. Éü. szoc., kult.	7911	8331	8802	9381	9981	10235	11028	11617	12362	13124	165,9	5,8
3. Éü. és	2455	2577	2749	2966	3171	3283	3563	3757	4199	4360	177,6	6,6
4. Kult. szolg.	5308	5590	5782	6133	6506	6638	7133	7453	7682	8156	153,6	4,9
5. Tud. szolg.	148	164	271	282	304	314	332	407	481	608	410,8	17,0
1968-as áron												
6. Nem anyagi szolg.	22169	22949	24073	25141	26313	26988	27754	29191	30453	31336	141,4	3,9
7. Éü., szoc. kult.	8639	8920	9422	10015	10642	10903	11235	11711	12363	12740	147,5	4,5
8. Éü. és	2863	2734	2909	3133	3346	3460	3605	3782	4199	4321	162,3	5,5
9. Kult. szolg.	5811	6006	6206	6579	6974	7113	7286	7513	7682	7890	135,8	3,3
10. Tud.	165	180	307	303	322	330	344	416	481	529	320,6	13,9

Forrás: Népgazdasági mérlegek 1960-1970. 1971., Bp., KSH

Az 1., 2., 6. és 7. sor = 114-115.p. A 3., 4., 5., 8., 9. sor = A szolgáltatások szerepe... I.m. 52-56. old. alapján *számított adatok!*

5. táblázat

A bruttó és nettó nemzeti termelés, a GDP és a nemzeti jövedelem adatai, növekedési ütemei, 1970-1976.

Folyó és összehasonlító realizálási áron, mérlegadatok alapján, millió ft. ill. százalék.

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Megnevezés/év	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1976/70	Évi átl.
Folyó áron									
1. Bruttó nemz. term.	752617	821724	880286	959937	1040928	1160682	1283855	170,6	9,3
2. Nettó nemz. term.	295921	320565	347803	382908	398827	426603	465711	157,4	7,8
3. GDP	332548	360847	390960	429006	448948	481477	527572	158,6	8
4. Nemz. jöv. md. ft.	275,5			360,3	377,2	394,0	432,4		
Összehasonlító (1976-as) áron									
5. Bruttó nemz. term.	926357	988066	1032872	1E+06	178869	1243813	1288351	139,1	5,6
6. Nettó nemz. term.	329000	349000	370000	395500	418000	442860	455703	138,5	5,6
7. GDP	373809	397112	421456	450364	476781	506361	524448	140,3	5,7

Forrás: Népgazdasági mértékek 1970-1977., 1978. Bp., KSH

Az 1. sor = 31. old.; 2. sor = 36. old.; 3. sor = 34. old.; 4. sor = Statisztikai évkönyvek; 5. sor = 32. old.; 6. sor = 37. old.; 7. sor = 34. old.

6. táblázat

A bruttó és nettó nemzeti termelés, a GDP és a nemzeti jövedelem adatai, növekedési ütemei, 1977-1982.

Folyó és összehasonlító termelői áron, millió ft. ill. százalék.

A nemzeti jövedelem adatai folyó realizálási áron, milliárd ft.

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8
Megnevezés/év	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1982/77	
Folyó áron								
1. Bruttó nemz. term.	1419136	1549379	1636260	1804225	1975673	21256673	149,7	8,5
2. Nettó nemz. term.	518023	554318	584466	552822	607121	657377	126,9	4,9
3. GDP	586597	630374	667888	645534	703452	758461	129,3	5,2
4. Nemz. jöv. md. ft.	473,5	513,1	556,0	582,9	634,9	694,4		
Összehasonlító (1981-as) áron								
5. Bruttó nemz. term.	1766362	1864041	1917487	1910860	1978117	2041822	115,6	3,6
6. Nettó nemz. term.	536061	556164	570073	564775	585387	609461	113,4	2,5
7. GDP	623965	650582	671530	670012	696096	726105	116,4	3

Forrás: Népgazdasági mérlegek 1975-1982. Bp. 1984. KSH

Az 1. sor = 24. old.; 2. sor = 32. old.; 5. sor = 25. old.; 6. sor = 33. old.; 7. sor = 29. old.; 4. sor = Statisztikai évkönyvek.

7. táblázat

A bruttó és nettó nemzeti termelés, a GDP és a nemzeti jövedelem adatai, növekedési ütemei, 1977-1982.

Folyó és összehasonlító termelői áron, millió ft. ill. százalék.

A nemzeti jövedelem adatai folyó realizálási áron, milliárd ft.

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8
Megnevezés/év	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1982/77	Évi átl.
Folyó áron								
1. Bruttó nemz. term.	1419136	1549379	1636260	1804225	1975673	2125196	149,7	8,5
2. Nettó nemz. term.	518023	554318	584466	552822	607121	657377	126,9	4,9
3. GDP	586597	630374	667888	645534	703452	758461	129,3	5,2
4. Nemz. jöv. md. ft.	473,5	513,1	556,0	582,9	634,9	694,4		
Összehasonlító (1981-as) áron								
5. Bruttó nemz. term.	1766362	1864041	1917487	1910860	1978117	2041822	115,6	3,0
6. Nettó nemz. term.	536061	556164	570073	564775	585387	609461	113,4	2,5
7. GDP	623965	650582	671530	670012	696096	726105	116,4	3

7. táblázat:

- A bruttó nemzeti termeléshez viszonyított adatok esetében a nevező az ágazatok bruttó termelésének összessége, a 3. és a 8. táblázat adatai alapján.

- A GDP és ágazatok hozzáadott értékeinek összessége. A 2., a 4. és a 10. táblázat adatai alapján.

8. táblázat
A nem anyagi ágak bruttó teljesítményértékei és növekedési ütemei, ágazati (szervezeti) elhatárolásban, 1970-1976.

Folyó és összehasonlító termelői áron, millió ft. ill. százalék.

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Megnevezés/é	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1976/70	Évi átl.
Folyó áron									
1. Nem anyagi szolg.	75113	83486	88963	95056	105446	115967	126211	168,0	9,0
2. Eü. szoc., kult.	27386	30639	32975	35844	38843	43080	47308	172,7	9,6
3. Eü. és	9313	10122	10753	11549	12357	13912	15033	161,4	8,3
4. Kult. szolg.	16731	18851	20517	22435	24278	26634	29177	174,4	9,7
5. Tud. szolg.	1342	1666	1705	1860	2208	2534	3098	230,8	15
6. Bruttó term.	739411	812231	867462	954015	1057801	1178735	1285409	173,8	9,7
Összehasonlító 1976-os									
7. Nem anyagi szolg.	92598	99538	103562	107415	114600	120614	126938	137,1	5,4
8. Eü., szoc. kult.	33139	35473	37547	39801	42494	45052	47834	144,3	6,3
9. Eü. és	11344	11801	12305	13002	13635	14593	15252	134,4	5,0
10. Kult.	20051	21614	23169	24608	26364	27714	29441	146,8	6,6
11. Tud.	1744	2058	2073	2191	2495	2745	3141	180,1	10,3
12. Bruttó	925803	988023	1030578	1094876	1178574	1242886	1286136	138,9	5,6

Forrás: Népgazdasági mérlegek 1970-1977. Bp. 1978. KSH. Az 1-5. sor 45. old.; a 7-11. sor = 50. old.

9. táblázat
A nem anyagi ágak bruttó teljesítményértékei és növekedési ütemei, ágazati (szervezeti) elhatárolásban, 1977-1982.

Folyó és összehasonlító termelői áron, millió ft. ill. százalék.

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8
Megnevezés/é	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1982/77	Évi átl.
Folyó áron								
1. Nem anyagi szolg.	132922	152285	167975	185125	208899	223751	172,1	11,5
2. Eü. szoc., kult.	51593	58832	64832	73664	83055	90964	176,3	12,0
3. Bruttó term. f. ár.	1419136	1549379	1636260	1804225	1975673	2125196	149,3	8,5
Összehasonlító (1981-es) áron								
4. Nem anyagi szolg.	170164	184488	194098	199781	211157	218806	128,6	5,2
5. Eü., szoc. kult.	69655	73796	76664	79943	83633	86367	123,9	4,4
6. Bruttó összehas. ár	1766362	1864041	1917487	1910860	1978117	2041822	115,6	3,0

Forrás: Népgazdasági mérlegek 1975-1982. Bp., 1984., KSH. Az 1., 2., 4., 5. sor = 24. old.
 Ezek az adatok nem egyeznek az adott megnevezéseknél a megfelelő évkönyvekben feltüntetett adatokkal!

10. táblázat
A nem anyagi ágak hozzáadott értékei és növekedési ütemei, ágazati (szervezeti) elhatárolásában,
1970-1976.

Folyó és összehasonlító termelői áron, millió ft. ill. százalék.

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Megnevezés/év	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1976/70	Évi átl.
Folyó áron									
1. GDP	319342	351354	378136	423084	465821	499530	529126	165,7	8,8
2. Nem anyagi szolg.	38433	43003	47226	51449	55447	60734	65277	169,9	9,2
3. Eü. szoc., kult.	14516	16542	18093	19592	21046	23392	25609	176,4	9,9
4. Eü. és szoc.	4811	5561	6002	6404	6878	7642	8403		
5. Kult. szolg.	8997	10073	11151	12157	12957	14377	15616	173,6	9,7
6. Tud. szolg.	708	908	940	1029	1211	1373	1590		
Összehasonlító 1976-os áron									
7. GDP	373255	397069	419162	448591	476486	505434	522233	139,9	5,7
8. Nem anyagi szolg.	47888	51442	54388	57677	60088	63010	65853	137,5	5,5
9. Eü., szoc. kult.	17917	19183	20315	21698	22927	24348	25984	145,0	6,4
10. Eü. és szoc.	5819	6193	6593	7023	7388	7886	8522		
11. Kult. szolg.	11108	11885	12569	13391	14126	14930	15829	142,5	6,1
12. Tud. szolg.	990	1105	1153	1284	1413	1532	1633	164,9	8,7

Forrás: Nemzetgazdasági mérlegek 1970-1977. Bp., 1978. KSH. Az 1-6. sor = 47. old.; a 7-12. sor = 52. old.

11. táblázat
A nem anyagi ágak hozzáadott értékei és növekedési ütemei, ágazati (szervezeti) elhatárolásában,
1977-1982.

Folyó és összehasonlító termelői áron, millió ft. ill. százalék.

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8
Megnevezés/é	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1982/77	Évi átl.
Folyó áron								
GDP	586597	630374	667888	645534	703452	758461	129,3	5,2
Nem anyagi szolg.	67129	730635	81236	89017	96469	103304	153,9	9,0
Növ. ütem								
Eü. szoc. kult.	26424	32228	34066	37633	41488	45326	171,5	11,5
Összehasonlító (1981-es) áron								
GDP	623965	650582	671530	670012	696096	726105	116,4	3,0
Nem anyagi szolg.	84666	88656	92648	95109	98537	100399	118,6	3,5
Növ. ütem								
Eü. szoc. kult.	34671	36565	38868	40184	42066	43207	124,6	4,6

Forrás: Népgazdasági mérlegek 1975-1982. Bp., 1984., KSH. 26. és 28. old.

12. táblázat

**A költségvetési egészségügyi, szociális és kulturális kiadásainak adatai és növekedési ütemei, 1970-1979.
Folyó áron, millió ft.ill. százalék.**

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Megnevezés/év	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1979/70
1. Állami kv. össz. kiad.	175708	194929	211994	232457	284297	316224	322874	364808	386402	415166	236,3
2. Kv. szervek össz. kiad.	52124	57783	60530	65467	71925	79940	82459	88779	101186	107049	205,4
3. Kult. kiad.	12999	14450	15940	17747	19831	21978	23482	25786	29605	31289	240,7
4. Oktatási kiadások	9225	10182	11169	12957	14259	15711	16722	18417	21301	22614	245,1
5. Tudományos kiadások	972			1324		1477	1712	1844	1977	2196	225,9
6. Sport kiadások	286			439	485	557	611	697	791	839	293,3
7. Közműv. kiad. (1.)	2516	2813	3180	3027	3660	4128	4437	4828	5536	5640	224,2
8. Közm. kiad. (2.)	2955	3366	3778	3700	4509	5185	5615	6133	6895	6921	234,2
9. Közműv. kiad. (3.)	7932	8595	8033	9173	10722	12094	12855	14246	15625	17143	216,1

Forrás: Az 1., 2., és 3. sorban az 1970-1974-re vonatkozó adatok = Statisztikai évkönyv 1974. (1985. Bp. KSH) 84. old.

Az 1975-1977-re vonatkozó adatok = Statisztikai évkönyv 1977. (1978. Bp. KSH) 92. old.

Az 1978-1979-re vonatkozó adatok = Statisztikai évkönyv 1979. (1980. Bp. KSH) 100. old.

A 4. sor = Oktatás, művelődés 1950-1980. (1982. Bp. KSH) 16-17. old.

A 6. sor = Statisztikai évkönyv 1974. 457.p.; 1977. 441.; 1979. 457. old.

Az 5. sor a táblázatban meglévő adatok alapján számított!

A 7. sor = Oktatás-művelődés 1950-1980. (1982. Bp. KSH) 149. old.

A 7-9. sor = A közművelődési kiadások (1) az itt közölt 14. táblázat összes költségvetési bruttó kiadásai, a kulturális vállalatok támogatása nélkül. A közművelődési kiadások (2) az összes bruttó költségvetési közművelődési kiadások tartalmazza a kulturális vállalatok bruttó állami támogatásával együtt az 1960-1980 közötti időszakban.

A közművelődési kiadások (3) mögött az összes, a lakossági közművelődési kiadásokat is tartalmazó nettó kiadás van, az 1960-as rendszer szerint. Erről lásd: a 14. táblázattól a szövegben lévő elemzési részt!

13. táblázat
Az állami költségvetés bevételei és kiadásai

	(milliárd Ft)					
<i>Bevételek, kiadások</i>	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Vállalatok (szövetkezetek) befizetései	232,1	257,1	256,2	289,6		
Mezőgazdasági szövetkezetek befizetései	10,1	10,3	15,2	16,5	294,9	286,7
Fogyasztói forgalmi és fogyasztási	58,7	64,2	71,8	82,7	87,3	92,2
Lakosság befizetései	10,7	10,3	11,4	14,2	16,8	22,0
Társadalombiztosítási befizetések	59,5	63,8	74,5	86,7	120,2	135,3
Költségvetési szervek befizetései és egyéb bevételek	76,4	66,9	56,7	54,0	53,7	57,3
Bevételek összesen	447,5	472,6	485,8	543,7	572,9	593,5
Felhalmozási kiadások	69,9	60,4	53,3	57,3	58,9	61,8
Vállalatok (szövetkezetek)	68,8	72,4	73,0	86,2		
Mezőgazdasági szövetkezetek támogatása	8,8	9,4	9,2	9,7	93,2	102,7
Fogyasztói árkiegészítés	53,9	62,1	64,2	66,5	53,5	50,2
Költségvetési szervek kiadásai összesen	138,0	150,1	163,2	172,4	183,8	206,9
Ebből: Egészségügyi ellátás				22,9	24,9	27,4
Szociális ellátás	21,1	23,5	25,4	5,7	6,5	7,6
Oktatás				34,6	38,2	43,2
Kulturális szolgálatok, testnevelés és sport	41,1	44,1	47,6	10,7 *	11,4 *	12,8 *
Tudományos kutatás és fejlesztés				5,8	6,2	6,8
Védelem	17,7	19,1	20,2	21,9	22,7	23,8
Jog- és rendbiztonság	11,0	11,8	12,9	13,7	14,7	16,5
Igazgatás	6,6	7,4	7,8	6,8	7,4	8,7
Gazdasági feladatok, közösségi és egyéb szolgáltatások	31,1	33,0	35,6	38,1	40,9	48,9
Felújítás és egyéb kiadás	9,4	11,2	13,7	12,2	10,9	11,2
Társadalombiztosítási kiadás	83,7	90,4	98,5	107,2	120,0	131,5
Egyéb kiadások	28,9	37,3	36,6	50,5	67,2	56,2
Ebből: hitelfedezeti alap feltöltése	-	-	-	9,7	12,7	-
Kiadások összesen	452,0	482,1	498,0	549,8	576,6	609,3
Többlet, illetve hiány	-4,5	-9,5	-12,2	-6,1	-3,7	-15,8

* 1983-tól módszertani, szerkezeti stb... változások miatt az egyes jogcímek tartalma eltér az előző évektől. A költségvetési szervek kiadásainak részletezése a szakfeladatonkénti elszámolásokon alapul.

Forrás: Statisztikai évkönyv 1985. (Bp. KSH 1986.) 359. old.

Ami az állami költségvetés adatait illeti, a „Statisztikai évkönyv 1981.” kötet (KSH, 1982.) 72. oldalán az 1979-re és 1980-ra vonatkozó adatok eltérnek (nagyobbak) az 1980-as kötet (KSH, 1981.) 100. oldalán az adott évre vonatkozó adatoktól. Az 1981-es kötetben olvasható magyarázat: „Módszertani továbbfejlesztés és konstrukciós változások (például gyógyszerterítési rendszer változása, költségvetési szervek pénzforgalma bruttó szerkezetben stb.) miatt korrigált adatok.” Az 1981-es és 1983-as kötet 72., illetve 73. oldalán lévő, azonos évre vonatkozó adatok egyeznek. Viszont az 1983-as adatok tartalma ettől némileg eltérő. Magyarázat az 1983-as kötetben (KSH 1984. 73. old.): „A költségvetés módszertani továbbfejlesztése, új szerkezeti rendje, a költségvetési szervek számviteli és információs rendjének változása miatt az egyes jogcímek tartalma eltér az előző évektől. A költségvetési szervek kiadásainak részletezése a szakfeladatonkénti elszámolásokon alapul.”

Ugyanez a megjegyzés olvasható a 323. oldalon, „A közművelődés és a sportkölségvetés kiadásai” táblázatnál.

Az 1982-es kötet 70. oldalán és az 1983-as kötet 73. oldalán a „Kölségvetési szervek kiadásai összesen” alatt a következők szerepelnek: Egészségügyi és szociális kiadás (illetve egészségügyi. és szociális ellátás); Kulturális kiadás (illetve oktatás, kulturális szolgáltatás, testnevelés és sport, tudományos kutatás és fejlesztés); Védelem; Jog-, és Rendbiztonság; Igazgatás; Gazdasági feladatok (illetve gazdasági feladatok, közösségi és egyéb szolgáltatások); Felújítás és egyéb kiadás.

Külön szerepel (nem a kölségvetési szervek összes kiadásainál) a társadalombiztosítás. Az 1980-as kötetben, a 100. oldalon, az 1979. és 1980. évre vonatkozó társadalombiztosítási adatoknál megjegyzés: „A gyógyszerári rendszer változása miatt az adat tartalma eltér a korábbi évektől. A nyugdíjakkal kiegészítését is tartalmazza, amely korábban a mezőgazdasági szövetkezetek támogatásai között szerepelt.” Az 1979-es kötet 100. oldalán megjegyzés: „A mezőgazdasági szövetkezetek beruházási támogatásai a felhalmozási kiadások között szerepelnek. A gyógyszerári rendszer változása miatt a tartalma eltér a korábbi évektől.”

1983-tól a kötetekben az alábbi megjegyzés is olvasható: „A kölségvetési módszertani továbbfejlesztése, új szerkezeti rendje és információs rendjének változása miatt az egyes jogcímek tartalma eltér az előző évektől.”

Korrekción átvezetések soha, még véletlenül se fordulnak elő! *Tehát: az adatok időbeli összehasonlításra teljes mértékben alkalmatlanok.*

Jellemző továbbá, hogy a „Művelődésstatisztikai adattár” (1968. Bp. KSH), amely 1960-1967-es adatokat tartalmaz, nem közöl gazdasági adatokat, holott részletes adatok jószerivel csak az 1960-as évekre állnak rendelkezésre. (Lásd: mérlegek.) Az állami kölségvetés kiadásainak elemzéséhez - a fentieket figyelembe véve - a Statisztikai évkönyv 1985. (Bp. KSH /1986/ 359. oldalán lévő táblázatot használtam. Az egyes tételek elemzésénél azt is figyelembe kell venni, hogy az ágazati osztályozási rendszer 1982. január 1-jétől módosult.

14. táblázat
A közművelődési kiadások főbb adatai * (A lakosság kulturális kiadásai a az 1960-as rendszer szerint) (1960-1980)

Folyó áron. Millió Ft-ban

Év	Központi	Tanácsai	Összes	Kulturális vállalatok			Összes költségvetési ráfordítások	Rádió, televízió előfizetési díj (bevétel)	Nettó költségvetés ráfordítások	Tömegszervezetek, vállalatok, stb., kulturális kiadásai	Összes (nem lakossági) ráfordítás	Lakosság kulturális kiadásai	Mindösszesen
				Költségvetési kiadások	állami támogatás	befizetése							
1960	581	248	829/b	18	-	18	847	293	554	-	554	2640	3194
1961	510	277	787	17	-	17	804	354	450	-	450	2953	3403
1962	563	336	899	29	-	29	928	435	493	-	493	3174	3667
1963	674	409	1083	63	-	63	1146	517	629	-	629	3498	4127
1964	904	441	1345	93	-	93	1438	617	821	-	821	4097	4918
1965	860	416	1276/b	95	-	95	1371	740	631	-	631	3386	4517
1966	957	428	1385	94	-	94	1479	830	649	-	649	4240	4889
1967	973	455	1428/b	112	-	112	1540	938	602	-	602	4552	5154
1968	1210	693	1903	376	2279/c	1055	1224	397	1621	5385	7506
1969	1442	899	2341	417	2758/c	1183	1575	422	1997	5736	7733
1970	1566	950	2516	439	293	146	2662	1273	1389	346	1735	6197	7932
1971	1755	1058	2813	553	345	208	3021	1359	1862	377	2039	6556	8595
1972	1910	1270	3180	598	347	251	3431	1440	1991	415	2406	6627	9033
1973	2078	949	3027	673	418	255	3282	1500	1782	511	2293	6380	9173
1974	2550	1110	3660	849	449	400	4060	1598	2462	570	3032	7590	10722
1975	2827	1301	4128	1057	496	551	4689	1750	2939	648	3587	8507	12094
1976	3051	1386	4437	1178	640	538	4975	1818	3157	567	3724	9131	12855
1977	3296	1532	4828	1305	726	579	5407	1871	3536	636	4172	10074	14246
1978	3773	1763	5536	1359	777	582	6118	1895	4223	673	4896	10729	15325
1979	3809	1831	5640	1281	920	351	6001	1934	4067	736	4803	12340	17143
1980	4010	2036	6046	1297	959	338	6384	1992	4392	693	5085	13134	18219

a/ Beruházás nélkül.

b/ A PM számához korrigált adatok.

c/ A kulturális vállalatok befizetéseinek levonása nélkül.

A 14-24. táblázatok forrásai: Ezeket a táblázatokat kérésemre a KSH Kulturális Statisztikai Osztálya állította össze. Ilyen részletesen semmilyen kiadványban nem szerepelnek, ám bizonyos, főbb adatok megtalálhatók az alábbi kötetekben is:

Oktatási, közművelődési kiadások 1960-1970., 1971., Bp., KSH

Kulturális szolgáltatások és ráfordítások (1970-1979.) 1980. Bp. KSH

15. táblázat
A közművelődési kiadások főbb adatai * (1960-1980)

Év	Központi	Tanács	Összes	Kulturális vállalatok			Összes költségvetési ráfordítások	Rádió, televízió előfizetési díj (bevétel)	Nettó költségvetés ráfordítások	Tömegszervezetek, vállalatok, stb., kulturális kiadásai	Összes (nem lakossági) ráfordítás	Lakosság kulturális kiadásai	Mindösszesen
				Költségvetési kiadások	állami támogatás	befizetései							
1960	581	248	829/b	18	-	18	847	293	554	-	554	2640	3194
1961	510	277	787	17	-	17	804	354	450	-	450	2953	3403
1962	563	336	899	29	-	29	928	435	493	-	493	3174	3667
1963	674	409	1083	63	-	63	1146	517	629	-	629	3498	4127
1964	904	441	1345	93	-	93	1438	617	821	-	821	4097	4918
1965	860	416	1276/b	95	-	95	1371	740	631	-	631	3886	4517
1966	957	428	1385	94	-	94	1479	830	649	-	649	4240	4889
1967	973	455	1428/b	112	-	112	1540	938	602	-	602	4552	5154
1968	1210	693	1903	376	2279/c	1055	1224	397	1621	5885	7506
1969	1442	899	2341	417	2758/c	1183	1575	422	1997	5736	7733
1970	1566	950	2516	439	293	146	2662	1273	1389	346	1735	6801	8536
1971	1755	1058	2813	553	345	208	3021	1359	1662	377	2039	7315	9354
1972	1910	1270	3180	598	347	251	3431	1440	1991	415	2406	7431	9837
1973	2078	949	3027	673	418	255	3282	1500	1782	511	2293	7822	10115
1974	2550	1110	3660	849	449	400	4060	1598	2462	570	3032	8807	11839
1975	2827	1301	4128	1057	496	561	4689	1750	2939	648	3587	9756	13343
1976	3051	1386	4437	1178	640	538	4975	1818	3157	567	3724	10398	14122
1977	3296	1532	4828	1305	726	579	5407	1871	3536	636	4172	11435	15607
1978	3773	1763	5536	1359	777	582	6118	1895	4223	673	4896	12211	17107
1979	3809	1831	5640	1281	920	361	6001	1934	4067	736	4803	13932	18735
1980	4010	2036	6046	1297	959	338	6384	1992	4392	693	5085	14855	19940

a/ Beruházás nélkül.

b/ A PM számához korrigált adatok.

c/ A kulturális vállalatok befizetéseinek levonása nélkül.

d/ A kulturális kiadások köre 1970 évtől bővült a hangszerek és fényképezés felszereléseivel és cikkeivel, továbbá a kulturális felszerelések javítási költségeivel.

16. táblázat
A költségvetésből fedezett közművelődési kiadások alakulása
/1960; 1965; 1967-1981/ Folyó áron, 1000 Ft-ban

Költséghely megnevezése	/1960; 1965; 1967-1981/ Folyó áron, 1000 Ft-ban							
	1960 a/	1965 a/	1967 a/	1968	1969	1970	1971	1972
évben								
Közművelődési intézmények és feladatok								
Rádió, televízió, távirati iroda	123257	272067	335999	560472	688100	795852	927437	1034598
Országos jellegű tudományos és szakkönyvtárak	39863	55017	64556	70228	91600	82039	89583	153286
Egyetemi könyvtárak	16909	20257	20485	39642	43200	44987	51948	
Közművelődési könyvtárak	67264	124383	133146	129376	143499	149500	166908	184831
Megyei művelődési központok	57845	110801	122953	41418	64552	57424	56939	64998
Művelődési otthon jellegű intézmények				88200	127776	90847	101331	115361
Múzeumok	64568	100908	106873	127849	149897	130659	142504	161621
Műemlékvédelem	23419	13520	9855	39891	45100	45892	55554	56678
Levéltárak	12608	13904	12818	13143	17014	18668	22441	26383
Állatkertek, vidámparkok	9264	13953	13329	17496	19725	18760	20887	20346
Egyéb közművelődési intézmények	6637	7696	8162	8847	13437	15151	15235	20447
Közművelődési célfeladatok	73366	103494	139824	133943	169807	237795	208324	204938
Művelődési otthon jellegű intézmények támogatása	-	-	-	-	-	-	-	-
Ifjúsági létesítmények	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen:	495000	836000	968000	1270505	1573707	1687574	1859091	2043487
Művészeti intézmények és feladatok								
Színházak	107498	140510	150048	135174	164234	142192	158567	171711
Szabadtéri színpadok	-	-	-	8285	14504	7696	8499	11134
Zenei intézmények	37269	58786	58470	78718	84997	81074	88333	96216
Egyéb művészeti irányzatok	3393	5097	4844	3279	3900	2754	1538	1656
Művészeti célfeladatok	10840	15607	12638	50651	41000	41456	45648	41277
Összesen:	159000	220000	260000	276107	308635	275172	302585	321994
Kulturális támogatás								
Nemzetközi kulturális kapcsolatok	71194	79697	94007	21823	28000	33585	37729	39680
Művelődési célfeladatok	17901	29446	37152	232723	319622	391808	451950	574761
Általános kulturális célfeladatok	71000	92627	77574	74406	74000	77757	82323	85922
Országos kulturális és tudományos kapcsolatok	14905	18230	25267	27173	37300	50077	43021	48114
Külföldi magyar intézetek	-	-	-	-	-	-	9483	10683
Ifjúsági szervezetek támogatása	-	-	-	-	-	-	26991	55315
Könyv, lap és folyóirat kiadás támogatása	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen:	175000	220000	234000	356125	458922	553227	651497	814475
Közművelődés összesen:	829000	1276000	1428000	1902737	2341264	2515973	2813173	3179956

a/ A PM számához korrigált adatok, b/ A Magyar Távirati Iroda költségei nélkül

17. táblázat
A költségvetésből fedezett közművelődési kiadások alakulása

Költséghely megnevezése	/1960; 1965; 1967-1981/ Folyó áron, 1000 Ft-ban							
	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Közművelődési intézmények és feladatok								
Rádió, televízió, távirati iroda	1146120	1462546	1655319	1833019	1972429	2274812	2214386	2339830
Országos jellegű tudományos és szakkönyvtárak	171037	190067	203010	220096	245962	274256	293514	316612
Egyetemi könyvtárak								
Közművelődési könyvtárak	203378	226604	254982	276613	297777	339480	353643	398157
Megyei művelődési központok	65522	80468	102664	108503	123201	150872	166122	192581
Művelődési otthon jellegű intézmények	138221	205283	236623	244581	269035	331956	345585	339806
Múzeumok	177385	208306	247603	271132	291189	348175	391753	406994
Műemlékvédelem	-	-	-	-	-	-	-	-
Levélárak	32848	33773	36891	41766	47689	56092	57561	68323
Állatkertek, vidámparkok	22742	25705	21098	27802	29845	38436	38377	49174
Egyéb közművelődési intézmények	65571	95651	103606	108143	129934	137942	149732	160957
Közművelődési célfeladatok	235001	244814	298415	255914	294935	339116	334760	331653
Művelődési otthon jellegű intézmények támogatása	27446	-	-	-	-	-	-	-
Ifjúsági létesítmények	33456	48023	61311	70724	83039	107413	115403	138581
Összesen:	2318727	2821240	3227522	3458293	3785035	4398550	4460836	4802668
Művészeti intézmények és feladatok								
Színházak	186242	222778	254306	265197	287727	345799	353625	381826
Szabadtéri színpadok	11562	19385	18766	22353	20893	23909	26822	29646
Zenei intézmények	103098	126802	140769	149883	157228	165515	179191	188782
Egyéb művészeti irányzatok	2103	5270	11857	7728	11526	11335	15624	18638
Művészeti célfeladatok	46911	47297	47290	50146	51333	51470	41412	43236
Összesen:	349916	421352	473042	495307	528707	598028	616674	662130
Kulturális támogatás								
Nemzetközi kulturális kapcsolatok	44666	58713	62529	56913	72183	77729	87874	75568
Művelődési célfeladatok	61572	43523	13242	64064	57205	18856	14577	12678
Általános kulturális célfeladatok	78485	90029	83592	78984	81663	89748	87765	106584
Országos kulturális és tudományos kapcsolatok	57464	58323	61781	62367	74905	81376	82554	83584
Külföldi magyar intézetek	15271	19308	26874	24006	26422	38457	39342	44132
Ifjúsági szervezetek támogatása	100718	147289	180002	197315	201265	220749	228903	234464
Könyv, lap és folyóirat kiadás támogatása						12562	21244	24560
Összesen:	358176	417185	428020	483649	513643	539477	562259	581570
Közművelődés összesen:	3026819	3659957	4128584	4437249	4827385	5536055	5639769	6046368

18. táblázat
A közművelődési ráfordítások költségviselők és felhasználás szerint
/1970/

Folyó áron, Millió Ft-ban

	Központi költségvetési kiadás	Tanácsi költségvetési kiadás	Kulturális vállalatok állami támogatása	Állami ráfordítás összesen /a+b+c/	Tömegszervezetek, vállalatok, stb. ráfordítása	Lakossági ráfordítása	Halmazódásból eredő többierfordítás	Kulturális ráfordítás összesen /d+e+f+g/
	a	b	c	d	e	f	g	h
Színház-, zene-, táncművészet a/	101	130	17	248	..	142	-	390
Egyéb művészetek / képzőművészet, film, stb./	43	1	320	364	..	437	-	801
Múzeumok, kiállítások	70	61	-	131	..	5	-	136
Műemlékvédelem	46	-	-	46	..	-	-	46
Levélárak, archívumok	9	10	-	19	..	-	-	19
Könyv, sajtó	-	-	99	99	..	2013	-	2112
Könyvtárak	127	149	-	276	-	276
Rádió-, televízióműsor	796	-	-	796	..	-	-1273	796
Rádió-, televíziókészülék vásárlás	-	-	-	-	..	1925	-	1925
Magnetofon, lemezjátszó, hanglemez vásárlás	-	-	-	-	..	388	-	388
Hangszer, alkatrész vásárlás	-	-	-	-	..	13	-	13
Fényképezés /fényképezőgép, vetítő, fotó cikkek/	-	-	-	-	..	256	-	256
Művelődési otthonok és művelődési célfeladatok	213	580	-	793	..	89	-	882
Kulturális kapcsolatok /országos, nemzetközi/	83	-	-	83	..	-	-	83
Egyéb feladatok	78	19	3	100	..	260 b/	-	360
Összesen	1566	950	439	2955	346	6081	-1273	8536 c/

a/ A cirkusz költségeivel együtt

b/ Kulturális felszerelések javítása

c/ A kulturális vállalatok befizetésével csökkentett összeg /293 millió Ft/.

19. táblázat
A közművelődési ráfordítások költségviselői és felhasználás szerint
/1975/
Folyó áron, Millió Ft-ban

	Központi költségvetési kiadás	Tanácsi költségvetési kiadás	Kulturális vállalatok állami támogatása	Állami ráfordítás összesen /a+b+c/	Tömegszervezetek, vállalatok, stb. ráfordítása	Lakossági ráfordítása	Halmozódásból eredő többletráfordítás	Kulturális ráfordítás összesen /d+e+f+g/
	a	b	c	d	e	f	g	h
Színház-, zene-, táncművészet a/	168	246	30	444	..	189	-	633
Egyéb művészetek / képzőművészet, film, stb./	55	3	468	526	..	520	-	1046
Múzeumok, kiállítások	134	114	-	248	..	12	-	260
Műemlékvédelem	-	-	-	-	..	-	-	-
Levéltárak, archívumok	14	23	-	37	..	-	-	37
Könyv, sajtó	-	-	555	555	..	3161	-	3716
Könyvtárak	203	255	-	458	..	-	-	458
Rádió-, televízióműsor	1655	-	-	1655	..	1750	-1750	1655
Rádió-, televíziókészülék vásárlás	-	-	-	-	..	2388	-	2388
Magnetofon, lemezjátszó, hanglemez vásárlás	-	-	-	-	..	529	-	259
Hangszer, alkatrész vásárlás	-	-	-	-	..	116	-	116
Fényképezés /fényképezőgép, vetítő, fotó cikkek/	-	-	-	-	..	563	-	563
Művelődési otthonok és művelődési célfeladatok	251	515	-	766	..	125	-	891
Kulturális kapcsolatok /országos, nemzetközi/	151	-	-	151	..	-	-	151
Egyéb feladatok	196	145	4	345	..	403 b/	-	748
Összesen	2827	1301	1057	5185	648	9756	-1750	13343 c/

a/ A cirkusz költségeivel együtt

b/ Kulturális felszerelések javítása

c/ A kulturális vállalatok befizetéseivel csökkentett összeg /496 millió Ft/.

20. táblázat
A közművelődési ráfordítások költségviselői és felhasználás szerint
/1980/
Folyó áron, Millió Ft-ban

	Központi költségvetési kiadás	Tanácsi költségvetési kiadás	Kulturális vállalatok állami támogatása	Állami ráfordítás összesen /a+b+c/	Tömegszervezetek, vállalatok, stb. ráfordítása	Lakossági ráfordítása	Halmozódásból eredő többletráfordítás	Kulturális ráfordítás összesen /d+e+f+g/
	a	b	c	d	e	f	g	h
Színház-, zene-, táncművészet a/	234	366	41	641	..	294	-	935
Egyéb művészetek / képzőművészet, film, stb./	58	4	746	808	..	610	-	1418
Múzeumok, kiállítások	222	184	-	406	..	19	-	425
Műemlékvédelem	-	-	-	-	..	-	-	-
Levéltárak, archívumok	23	45	-	68	..	-	-	68
Könyv, sajtó	6	19	476	501	..	5150	-	5651
Könyvtárak	316	398	-	714	..	-	-	714
Rádió-, televízióműsor	2340	-	-	2340	..	1992	-1992	2340
Rádió-, televíziókészülék vásárlás	-	-	-	-	..	3856	-	3856
Magnetofon, lemezjátszó, hanglemez vásárlás	-	-	-	-	..	1177	-	1177
Hangszer, alkatrész vásárlás	-	-	-	-	..	129	-	129
Fényképezés /fényképezőgép, vetítő, fotó cikkek/	-	-	-	-	..	785	-	785
Művelődési otthonok és művelődési célfeladatok	350	748	-	1098	..	201	-	1299
Kulturális kapcsolatok /országos, nemzetközi/	203	-	-	203	..	-	-	203
Egyéb feladatok	258	272	9	539	..	642 b/	-	1181
Összesen	4010	2036	1297 *	7343*	693	9756	-1992	19940* c/

a/ A cirkusz költségeivel együtt

b/ Kulturális felszerelések javítása

c/ A kulturális vállalatok befizetéseivel csökkentett összeg /496 millió Ft/.

*/ 25 millió Ft nem részletezhető.

21. táblázat
Kulturális vállalatok támogatása
1960-1980
Folyó áron, millió Ft-ban

Év	Könyvkiadás	Sajtókiadás	Filmgyártás	Mozi	Cirkusz	Hanglezem	Egyéb	Összesen
1960	-	-	-	10	8	-	-	18
1961	-	-	-	12	5	-	-	17
1962	-	-	-	22	7	-	-	29
1963	-	-	-	57	6	-	-	63
1964	-	-	62	25	6	-	-	93
1965	-	-	84	5	6	-	-	95
1966	-	-	80	7	7	-	-	94
1967	-	-	95 a/	10	7	-	-	112
1968	58	-	139	163	13	-	3	376
1969	101	-	117	178	18	-	3	417
1970	99	-	118	202	17	-	3	439
1971	169	-	135	227	20	-	2	553
1972	172	-	140	253	26	-	7	598
1973	212	-	140	280	31	-	10	673
1974	289	74	150	305	25	-	6	849
1975	398	157	160	308	30	-	4	1057
1976	351	172	228	381	43	-	3	1178
1977	419	184	241	411	45	-	5	1305
1978	434	181	285	407	42	5	5	1359
1979	493	13	302	419	45	4	5	1281
1980	476 b/	-	200 b/	546	41	.. b/	9	1297 b/

a/ Részben becslés adat

b/ A Könyvkiadás Filmgyártás és Hanglezemgyártás céljait szolgáló 25 millió Ft állami visszatérítés nem részletezhető.

22. táblázat
Kulturális vállalatok befizetései
/millió Ft-ban, folyó áron/
/1970-1980/

Év	Nyereség	Eszközlektől járuléka	Illetményadó	Társadalombiztosítás	Termelési adó		Vám	Amortizáció	Város és községfejlesztés	Egyéb	Összesen
1970	77	37	40	86	32	4	-	12	-	5	293
1971	95	47	45	94	27	4	-	11	20	2	345
1972	114	36	49	104	4	4	-	12	23	1	347
1973	168	34	54	114	4	3	-	11	28	2	418
1974	176	39	60	127	3	3	-	12	26	3	449
1975	165	35	65	139	8	2	-	15	32	35	496
1976	211	44	116	197	14	4	-	18	29	7	640
1977	243	54	126	214	16	3	-	20	44	6	726
1978	243	64	140	237	19	3	-	22	43	6	777
1979	265	73	127	254	65	59	-	27	44	6	920
1980	326	-	-	293	86	122	-	31	84	17	959

23. táblázat
A lakossági kulturális kiadások főbb adatai
/Az 1960-as rendszer szerint/
/1960-1980/

Folyó áron, millió Ft-ban

Év	Kulturális felszerelések			Kulturális cikkek				Kulturális szolgáltatások			Mindösszesen
	Rádió-televízió	Magnetofon, lemezjátszó	Összesen	Könyv, tankönyv	Ujság, folyóirat	Hanglemez	Összesen	Rádió, televízió előfizetési díj	Belépőjegy vásárlás	Összesen	
1960	587	76	663	429	548	45	1022	293	662	955	2640
1961	785	61	846	469	603	36	1108	354	645	999	2953
1962	901	56	957	514	643	32	1189	435	593	1028	3174
1963	1099	51	1150	552	675	31	1258	517	573	1090	3498
1964	1469	54	1523	578	783	39	1400	617	557	1174	4097
1965	1094	52	1146	611	806	41	1458	740	542	1282	3886
1966	1328	50	1378	618	826	49	1493	830	539	1369	4240
1967	1317	98	1415	674	923	69	1666	938	533	1271	4552
1968	2104	171	2275	716	1201	78	1995	1055	560	1615	5885
1969	1737	158	1895	754	1269	85	2108	1183	550	1733	5736
1970	1925	299	2224	696	1317	89	2102	1273	598	1871	6197
1971	1995	326	2321	794	1379	97	2270	1359	606	1965	6556
1972	1832	284	2116	901	1441	107	2449	1440	622	2062	6627
1973	1779	304	2083	1062	1533	63	2658	1500	639	2139	6880
1974	1082	361	2443	1243	1638	85	2966	1598	683	2281	7690
1975	2388	423	2811	1412	1749	106	3267	1750	679	2429	8507
1976	2632	444	3076	1487	1852	168	3507	1818	730	2548	9131
1977	2973	521	3494	1594	2109	217	3920	1871	789	2660	10074
1978	3185	641	3826	1626	2310	259	4195	1895	813	2708	10729
1979	3611	768	4379	1811	3003	335	5149	1934	878	2812	12340
1980	3856	780	4636	1986	3164	397	5547	1992	959	2951	13134

24. táblázat
A lakossági kulturális kiadások főbb adatai
/1960-1980/

Folyó áron, millió Ft-ban

Év	Kulturális felszerelések			Kulturális cikkek				Kulturális szolgáltatások				Mindösszesen
	Rádió-televízió	Magnetofon, lemezjátszó	Összesen	Könyv, tankönyv	Ujság, folyóirat	Hanglemez	Összesen	Rádió, televízió előfizetési díj	Belépőjegy vásárlás	Kulturális felszerések javítása a/	Összesen	
1960	587	76	663	429	548	45	1022	293	662	-	955	2640
1961	785	61	846	469	603	36	1108	354	645	-	999	2953
1962	901	56	957	514	643	32	1189	435	593	-	1028	3174
1963	1099	51	1150	552	675	31	1258	517	573	-	1090	3498
1964	1469	54	1523	578	783	39	1400	617	557	-	1174	4097
1965	1094	52	1146	611	806	41	1458	740	542	-	1282	3886
1966	1328	50	1378	618	826	49	1493	830	539	-	1369	4240
1967	1317	98	1415	674	923	69	1666	938	533	-	1471	4552
1968	2104	171	2275	716	1201	78	1995	1055	560	-	1615	5885
1969	1737	158	1895	754	1269	85	2108	1183	550	-	1733	5736
1970	1925	402	2327	696	1317	307	2320	1273	621	260	2154	6801
1971	1995	455	2450	794	1379	439	2612	1359	630	263	2252	7315
1972	1832	428	2260	901	1441	450	2792	1440	649	290	2379	7431
1973	1779	457	2236	1062	1533	500	3095	1500	668	323	2491	7822
1974	1082	459	2631	1243	1638	610	3491	1598	713	374	2685	8807
1975	2388	681	3069	1412	1749	658	3819	1750	715	403	2868	9756
1976	2632	690	3322	1487	1852	721	4060	1818	768	430	3016	10398
1977	2973	767	3740	1594	2109	813	4516	1871	828	480	3179	11435
1978	3185	929	4114	1626	2310	883	4819	1895	858	525	3278	12211
1979	3611	1060	4671	1811	3003	1013	5827	1934	927	573	3434	13932
1980	3856	1076	4932	1986	3164	1126	6276	1992	1013	642	3647	14855

a/ A kulturális kiadások köre 1970 évtől bővült a hangszerek és fényképezés felszereléseivel és cikkeivel, továbbá a kulturális felszerelések javítási költségeivel.

25. táblázat
Áttekintés a kulturális finanszírozásokról, 1980-1985. Arányok, %

Megnevezés / Év	1	2	3	4	5	6
	1980	1981	1982	1983	1984	1985
1 Állami kv. Össz. Kiad. A GDP-ből	61,4	61,2	59,2	62,6	60,9	60,2
2 Költségvetési szervek összes kiad. az állami kv. összes kiadásából	30,5	31,1	32,8	31,4	31,9	34
3 Kulturális kiadások az áll. költségvetés összes kiadásából	9,1	9,1	9,6	9,3	9,7	10,3
4 Kulturális kiadások az áll. költségvetés összes kiadásából	29,8	29,4	29,2	29,6	30,4	30,4
5 Oktatási kiadások a költségvetés összes kiadásából	5,7	6	6,4	6,3	6,6	7,1
6 Oktatási kiadások a kv. szervek összes kiadásából	18,6	19,4	19,4	20,1	20,8	20,9
7 Oktatási kiadások a Kulturális kiadásokból	62,6	66,3	66,6	67,7	68,5	68,8
8 Tudományos kiadások a költségvetés összes kiadásából	1,13	1,12	1,02	1,05	1,07	1,11
9 Tudományos kiadások a kv. szervek összes kiadásából	3,71	3,61	3,13	3,36	3,37	3,28
10 Tudományos kiadások a kulturális kiadásokból	12,45	12,29	10,37	11,35	11,11	10,82

A 25-27. táblázatok forrásai: Az előző táblázatok alapján számított adatok. Valamennyi alapadat folyó, realizálási áron. A közművelődés megnevezéshez lásd: egyrészt a 14-16. táblázatot, másrészt a 12. táblázat 7-9. sorához adott magyarázatot.

26. táblázat
Áttekintés a kultúra finanszírozásáról, 1980-1985. Arányok, %
/a 25. táblázat folytatása/

Megnevezés / Év	1	2	3	4	5	6
	1980	1981	1982	1983	1984	1985
11 Sport kiadások a kv. összes kiadásából	0,31	0,24	0,27	0,28	0,28	0,3
12 Sport kiadások a kv. szervek összes kiadásaiból	1,04	0,79	0,82	0,9	0,88	0,89
13 Sport kiadások a kulturális kiadásokból	3,5	2,72	2,83	3,05	2,92	2,94
14 Közművelődési kiadások a kv. összes kiadásokból	1,94	1,66	1,7	1,65	1,69	1,8
15 Közművelődési kiadások a kv. szervek összes kiadásaiból	6,38	5,34	5,21	5,28	5,32	5,32
16 Közművelődési kiadások a kulturális kiadásokból	21,43	18,2	17,87	17,82	17,54	17,54

27. táblázat
Főbb népgazdasági adatok 1960-1985. Folyó realizálási áron, milliárd Ft.
A közművelődés relatív helyzete, százalék.

Megnevezés / Év	1960	1969	1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Bruttó nemzeti termék	379,7	682	860,5	1394,8	2177,1	2368,5	2529,6	2710,7	2934,7	3109,8
GDP	175,2	312,4	332,5	481,5	721	779,9	847,9	896,3	978,4	1033,7
Nemzeti jövedelem	141,6	259,2	27,5	394	582,9	634,9	696,4	738,1	804,1	842,3
Költségvetés összes kiadás			175,7	316,2	452	482,1	498	549,8	576,6	609,3
Költségvetési szervek összes kiadás			52,1	79,9	138	150,1	163,2	172,4	183,8	206,9
Bruttó nemzeti termelés =100										
Közművelődés /1/	0,21	0,34	0,29	0,29	0,27	0,33	0,33	0,33	0,33	0,35
Közművelődés /2/	0,22	0,4	0,34	0,37	0,33					
Közművelődés /3/	0,84	1,13	0,92	0,86	0,83					
GDP =100										
Közművelődés /1/	0,47	0,74	0,75	0,85	0,83	1,02	1	1,01	0,99	1,06
Közművelődés /2/	0,48	0,88	0,88	1,07	1,01					
Közművelődés /3/	1,82	2,47	2,38	2,51	2,52					
Nemzeti jövedelem =100										
Közművelődés /1/	0,58	0,9	0,91	1,04	1,03	1,26	1,22	1,23	1,21	1,3
Közművelődés /2/	0,6	1,06	1,07	1,31	1,25					
Közművelődés /3/	2,25	2,98	2,87	3,06	3,12					
Költségvetés összes kiadásai =100										
Közművelődés /1/			1,42	1,3	1,33	1,66	1,7	1,65	1,69	1,8
Közművelődés /2/			1,67	1,63	1,62					
Közművelődés /3/										
Költségvetési szervek ö.kiadásai =100										
Közművelődés /1/			4,81	5,15	4,37	5,34	5,21	5,27	5,32	5,32

28. táblázat
A költségvetés kulturális (közművelődési), és sportkiadásai 1980-1985.
(Millió Ft. Folyó áron, ill. megoszlás)

Év	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Megnevezés	Millió Ft. Folyó áron						Százalékos megoszlás					
	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Közművelődési feladatok	4803	6301	6681	6704	7100	7855	79,4	78,5	78,5	73,6	72,6	71,3
Ebből: rádió, tv, hír- és képszolgáltatás	2340	2973	3110	3097	3121	3520	38,7	37	37,5	34	31,9	32
Könyvtárak	715	840	863	1031	1124	1361	11,8	10,5	10,1	11,3	11,5	12,4
Művelődési otthonok	532	936	1046	1155	1239	1475	8,8	11,7	12,3	12,7	12,7	13,4
Múzeumok	407	458	515	609	670	776	6,7	5,7	6	6,7	6,8	7
Művészeti feladatok	662	1072	1178	1470	1661	1927	10,9	13,4	13,8	16,1	17	17,5
Ebből: színházak és szabadtéri színpadok	411	650	717	792	914	1061	6,8	8,1	8,4	8,7	9,3	9,6
Zenei intézmények	189	337	376	366	402	463	3,1	4,2	4,4	4	4,1	4,2
Egyéb kulturális tevékenység	581	654	655	935	1024	1233	9,6	8,1	7,7	10,3	10,4	11,2
Kulturális szolgáltatások összesen	6046	8027	8514	9109	9785	11015	100	100	100	100	100	100
Testnevelés és sport	985	1200	1346	1561	1632	1846						
Mindösszesen	7031	9227	9860	10670	11417	12861	100	100	100	100	100	100

1. oszlop = Statisztikai évkönyv 1980., Bp., KSH 1981. 453. old.
2. és 3. oszlop = Statisztikai évkönyv 1983., Bp., KSH 1984. 323. old.
A 4-6. oszlop = Statisztikai évkönyv 1985. Bp. KSH 1986. 316. old.

29. táblázat
Áttekintés a kultúra finanszírozásáról 1980-1985. Alapadatok és növekedési ütemek
Folyó áron, milliárd Ft, illetve százalék

Számozás	1	2	3	4	5	6	7	8
Megnevezés / év	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1985/83	1985/83 évi átlag
1 GDP. /felhasznált/	736,6	788,1	841,1	879,2	947,5	1012,3	115,1	7,2
2 Állami költségvetés ö.kiadás	452	482,1	498	549,8	576,6	609,3	110,8	5,4
3 Költségvetési szervek ö.kiadás	138	150,1	163,2	172,4	183,8	206,9	120	9,5
4 Kulturális kiadások	41,1	44,1	47,6	51,1	55,8	62,8	122,9	10,9
5 Oktatási kiadások	25,73	29,12	31,69	34,6	38,2	43,2	124,9	11,8
6 Tudományos kiadások	5,12	5,42	5,11	5,8	6,2	6,8	117,2	8,2
7 Sport kiadások	0,09	1,2	1,35	1,56	1,63	1,85	146,8	21,2
8 Közművelődési kiadások	6,05	8,03	8,51	9,11	9,79	11,02	121	10
9 Vállalatok, mezg.szöv.tám.	77,6	81,8	82,2	95,9	93,2	102,7	108	3,9
10 Kulturális vállalatok tám.								
11 Fogyasztói árkiegészítés	53,9	62,1	64,2	66,5	53,5	50,2	75,5	
12 Korrekció	3,2	0,33	1					

Forrás: Statisztikai évkönyvek és az előző táblázatok alapján összeállított és számított adatok, az alábbiak szerint:

- 1. sor: Statisztikai évkönyv 1958., Bp., KSH (1986.) 359. old.

- 2., 3. és 4. sor: Statisztikai évkönyv, 1985. Bp., KSH (1986) 359. old.

Módszertani megjegyzés: „1983-tól módszertani, szerkezeti stb. változások miatt az egyes jogcímek tartalma eltér az előző évekéétől. A költségvetési szervek kiadásainak részletezése a szakfeladatonkénti elszámoláson alapul.”

- 5. sor: Az 1. oszlop: 4., 5., és 6. oszlop u.o. Statisztikai évkönyv 1980., Bp. KSH (1981.) 425. old. Itt a tanfolyami oktatás adataiban az egészségügyi szakiskolák, a gép- és gyorsíró iskolák adatai is benne vannak.

A 2. és a 3. oszlop: Statisztikai évkönyv, 1984., Bp. KSH (1985.) 284. old.

Módszertani megjegyzés: az 1983-tól datált változásokra u.a., mint a fentebb idézett.

Továbbá: „1982-ig a középfokú szakiskolai oktatás (egészségügyi szakiskolák, gépíró- és gyorsíró iskolák) kiadásai nem különültek el, az egészségügyi szakiskolai oktatás kiadásait a középiskolai, a gépíró- és gyorsíró iskolai oktatás adatait a tanfolyami oktatás adatai tartalmazzák. - 1983-tól a felsőfokú végzettségük továbbképzésének és szakképzésének költségei a tanfolyami oktatás költségében szerepelnek, ennek összege 1983-ban 180 millió forint, 1984-ben 195 millió forint.”

- 6. sor: 4., 5., 6. oszlop: Statisztikai évkönyv 1985., Bp., KSH (1986.) 359. old. Az 1. és a 2. oszlop: Statisztikai évkönyv, 1981. Bp., KSH (1982.) 312. old.

- 7-8. sor: 4., 5., és 6. oszlop: Statisztikai évkönyv, 1985., Bp. KSH (1986.) 316. old.

A 2. és a 3. oszlop: Statisztikai évkönyv, 1983., Bp., KSH (1985.) 323. old.

Az 1. oszlop: Statisztikai évkönyv, 1980., Bp., KSH (1981.) 453. old.

Az adat egyezik a korábbi táblázatok megfelelő adataival.

- 9. és 11. sor: Statisztikai évkönyv, 1985., Bp., KSH (1986.) 359. old. A 9. sor esetében az 1980-1983. évekre az eredetileg külön szereplő „Vállalatok (szövetkezetek)” és „Mezőgazdasági szövetkezetek támogatása” adatokat összevontam, mert az 1984. és 1985. évre csak összevontan szerepel.

- 12. sor: Az 1., 2. és 3. oszlop 9., 11., 13. és 15. sorának adatait rendre összegezve az eredmény eltér (alacsonyabb) a 7. sorban megadott összesen adattól. Az eltérések nagyságrendi méretűek. Ennek magyarázata valószínűleg az, hogy a Statisztikai évkönyv 1985. évi kötetének 359. oldalán a kulturális kiadások összesen adatát az 1983-tól érvényes szisztémákhoz korrigálták, míg az egyes adatokat részletező tábláknál ez nem történt meg. Tekintettel arra, hogy éppen a változásokra és az arányokra vagyunk kíváncsiak - és nem az - abszolút adatokra -, nincs értelme interpolált adatok kiszámításának.

30. táblázat
A kultúra finanszírozásának relatív helyzete 1960-1969, 1970-1976.
Mérleg adatok alapján számolt arányok

Számolás	1960	1969	1970	1976
Megnevezés / Év				
Bruttó nemzeti termelés =100 folyó áron				
1 Nem anyagi szolg.	9,04	9,2	10,15	9,81
2 Kulturális szolg.	2,17	2,12	2,26	2,26
GDP. = 100 folyó áron				
3 Nem anyagi szolg.	11,57	10,38	12,03	12,33
4 Kulturális szolg.	3,02	2,61	2,81	2,95
Nem anyagi szolg.=100				
5 Kulturális szolg.	24,5	23,12	22,3	23,1
Bruttó nemzeti termelés =100 összehasonlító áron				
6 Nem anyagi szolg.	9,22	9,15	10	9,86
7 Kulturális szolg.	2,26	2,1	2,16	2,28
GDP. = 100 összehasonlító áron				
8 Nem anyagi szolg.	11,89	10,4	12,82	12,6
9 Kulturális szolg.	3,11	2,63	2,97	3
Nem anyagi szolg. = 100 összehasonlító áron				
10 Kulturális szolg.	24,55	23	21,65	23,19

Forrás: KSH mérleg adatok ill. az előző táblázatok alapján.

31. táblázat
A nonprofit szektor bevételei döntési mechanizmusok szerint, 2000

	Bevétel Milliárd Ft	Megosztás %
Normatív központi költségvetési támogatás	26,4	5,3
Normatív önkormányzati támogatás	2,5	0,5
Törvényben rögzített elosztási mechanizmusok	28,9	5,8
Nem normatív központi költségvetési támogatás	59,9	12,1
Központi alapoktól kapott támogatás	19,6	4,0
ÁFA-visszatérítésből származó bevétel	3,0	0,6
Központi állami újraelosztási döntések	82,5	16,7
Nem normatív önkormányzati támogatás	23,9	4,8
Költségvetési intézménytől kapott támogatás	1,3	0,3
Helyi, önkormányzati újraelosztási döntések	25,2	5,1
Lakossági támogatás	11,2	2,3
Személyi jövedelemadó 1%-a	3,7	0,7
Vállalati támogatás	25,2	5,1
Átengedett iparüzési adó	0,7	0,1
Más nonprofit szervezetektől kapott támogatás	12,0	2,4
Külföldi támogatás	31,6	6,3
Magánszférában hozott újraelosztási döntések	84,4	16,9
Tagdíjbevétel magánszemélyektől	11,3	2,3
Tagdíjbevétel jogi személyektől	17,8	3,6
Résztvételi, kapcsolódási jellegű döntések	29,1	5,9
Alaptevékenység ár- és díjbevétele	133,1	26,9
Alaptevékenység értékesítési bevétele	20,9	4,2
Vállalkozási bevétel	65,2	13,2
Fogyasztói, vásárlói döntések	219,2	44,3
Kamatbevételek, kamatjövairás	11,3	2,3
Pénzügyi műveletek bevétele	11,0	2,2
Hitel-, kölcsönfelvétel	2,9	0,6
Pénzügyi mechanizmusok	25,2	5,1
Egyéb	1,0	0,2
Mindösszesen	495,5	100,0

Forrás: Kuti Éva (2002.) Kinek a pénze, kinek a döntése? Bp. Nonprofit Kutatócsoport, Nonprofit kutatások 12. (sorozatszerkesztő: Harsányi László) 137. old.

32. táblázat
A tanácsi művelődési otthonokra fordított költségvetési kiadások, 1970-1980

Megnevezés/Év	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
1. Megyei művelődési központok /mFt/	57,4	56,9	65,0	65,5	80,5	102,7	108,5	123,2	150,9	166,1	192,6
2. Növekedés évente /%/	-	99,2	114,2	100,8	122,8	127,6	105,7	113,5	122,5	110,1	115,9
3. Művelődési otthon jellegű intézmények /mFt/	90,8	101,3	115,4	138,2	205,3	236,6	244,6	269,0	322,0	345,6	339,8
4. Növekedés évente /%/	-	111,5	113,8	119,8	148,5	115,3	103,4	110,0	123,4	104,1	98,3
5. Összesen /mFt/	148,2	158,2	180,4	203,7	280,5	339,3	353,1	392,2	482,9	511,7	532,4
6. Összesből megyei aránya /%/	38,7	36,0	36,0	32,1	28,2	30,3	30,7	31,4	31,2	32,4	36,2
7. Összes költségvetési bruttó művelődési kiadás /mFt/	2516	2813	3180	3027	3660	4129	4437	4827	5536	5640	6046
8. Növekedés évente /%/	-	111,8	113,0	95,2	120,9	112,8	107,5	108,8	114,7	101,9	107,2
9. Összes kiadásból műv. otthonokra ford. arány /%/	5,9	5,6	5,6	6,8	7,8	8,2	7,9	8,2	8,7	9,0	8,8
10. Összesből közművelődési könyvtárakra /%/	5,9	5,9	5,8	6,7	6,2	6,2	10,7	6,2	6,1	6,3	6,6
11. Összesből színházakra /%/	5,7	5,6	5,4	6,2	6,1	6,2	6,0	6,0	6,2	6,3	6,3
12. Összesből múzeumokra /%/	5,2	5,1	5,1	5,9	5,7	6,0	6,1	6,0	6,3	6,9	6,7
13. Összes tanácsi bruttó művelődési kiadás /mFt/	950,2	1058	1270	949	1110	1301	1386	1532	1763	1831	2036
14. Növekedés évente /%/	-	111,3	120,1	74,7	117,0	117,2	106,6	110,5	115,1	103,8	111,2
15. Összes kiadásból megyei művelődési otthonra /%/	6,0	5,4	5,1	6,9	7,2	7,9	7,8	8,0	8,6	9,1	9,5
16. Összes kiadásból művelődési otthon jellegű intézményekre /%/	9,6	9,6	9,1	14,6	18,5	18,2	17,6	17,6	18,8	18,9	19,6
17. Összesen /%/	15,6	15,0	14,2	21,4	25,7	26,1	25,4	25,6	27,4	28,0	29,1

Forrás: az előzőekben feltüntetett forrásokból készült összeállítás.

Távlati koncepció, 1970-1980

„Az 1960-as évek közepétől, de különösen az utóbbi években új, intenzív szakaszához érkezett el kulturális életünk fejlődése. Jellemző vonásai a következők: Kulturális életünk tartalmában és formájában egyaránt egyre sokrétűbbé és differenciáltabbá válik. Mind nagyobb szerepe lesz benne általában véve a közművelődésnek, ezen belül a művelődés aktív közösségi formáinak, de ugyanakkor, vele egy időben és azonos összefüggésben, az egyén (az alkotó és a befogadó) önálló cselekvésének, választásának; a kisebb és nagyobb közösségek, települések önálló arculatú kulturális tevékenységének. Mindezzel a mennyiségi követelmények mellett mind fokozottabban szerepet kap a minőség, az azonosság mellett a sajátosság. Kulturális életünk fejlődésének intenzív szakasza most van kibontakozóban, jellege azonban máris kétségbe vonhatatlanul megfigyelhető: a művészeti élet fejlődésének bizonyos pozitív jelenségeiben, a művelődési formák differenciálódásában, az egyének és közösségek kezdeményezési kedvének észrevehető fokozódásában, a közösségi művelődési formák szerepének növekedésében. Az új szakasz kibontakozását a gazdasági nehézségek mellett több más tényező is gátolja: az intézményrendszer strukturális és működésbeli hiányosságai, az újhoz alkalmazkodni nem tudó szemlélet; a koncepcióhiány; az intézménytípusok, az egyéni és szakmai érdekek elkülönülése, izolációja.

Kulturális életünk fejlődése mindenesetre fordulóponthoz - vagy legalábbis a fordulópont lehetőségéhez érkezett el. A társadalom egészének kulturális fejlődése követte a társadalmi-gazdasági fejlődést és kitöltötte a számára biztosított kereteket. Eredményein jelentősek, de a szocializmus építésében előttünk álló feladatok perspektívájából nézve nem elégségesek. Ahhoz, hogy a kultúra társadalmi méretekben betölthesse feladatát, a szocialista tudat kialakításában és formálásában szélesíteni kell a jelenlegi kereteket, és biztosítani kell a további intenzív fejlődés feltételeit. Mivel a társadalom kulturális színvonala a gazdasági szint fejlődésével fokozódó mértékben hat vissza magára a társadalmi-gazdasági fejlődésre, egész társadalmunk érdeke, hogy ez megtörténjék.” [Vitányi, 1972. 13. old.]

6.2. Irodalom

A közoktatási, közművelődési és sport intézmények összevonását akadályozó problémák, jogszabályok, javaslat megoldásukra. [1978], Bp., Kulturális Minisztérium, Oktatási Minisztérium. Sokszorosítás

A közösségi művelődés terei. Alapkérdések. [1976] Bp., Népművelési Intézet

A kultúrotthonok igazgatóinak országos értekezlete 1951. okt. 13-14. [1952], Bp., Művelt Nép Könyvkiadó

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-1948. [1967], Bp., Kossuth Könyvkiadó

A művelődési otthonok helyzete és társadalmi szerepe. A művelődési otthonok vezetői III. országos tanácskozásának tézisei (1972. március 23-25.) [1972], Bp., Népművelési Propaganda Iroda

A művelődési otthonok közös fenntartása. A közös fenntartásról szóló megállapodások gyűjteménye. [1971] Szolnok, Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya

A művelődési otthonok szervezeti kérdései. [1980], Bp., Népművelési Intézet

A művelődésügyi igazgatás kézikönyve. II. Kulturális Igazgatás. [1970], Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. [1981] Bp., A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya

A szocialista életmód a nem anyagi fogyasztás szférájában. [1978] Munkaanyag. Jelzet nélkül

A szocializmus építésének útján [1951]: Az MDP II. Kongresszusának anyagából. Bp. Szikra

Ács Ferencné (szerk.) [1980]: Szocialista közművelődés. A Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem tankönyve. Bp., Kossuth Könyvkiadó

Ács Ferencné (vál. és szerk.) [1980]: Szocialista közművelődés. Szöveggyűjtemény. Bp., Kossuth Könyvkiadó

Adorno, T.W. [1980]: Összefoglaló a kultúriparról. In: Filozófiai Figyelő, 1-2. szám, 53-63. old.

Ágh András (szerk.) [1979]: Tanulmányok a marxista kultúraelméletből. Szöveggyűjtemény. Bp., Tankönyvkiadó

Ágh Attila [1974]: A történelem kérdőjelei. Tanulmányok. Bp., Magvető Kiadó

Ágh Attila [1977]: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Filozófiai tanulmányok. Bp., Magvető Könyvkiadó

Ágh Attila [1978]: A marxista kultúraelmélet története. In: Kultúra és Közösség, 3. szám, 52-67. old.

- Ágoston László* [1969]: Korunk tudományos-technikai forradalma és a művelődés néhány kérdése. In: Népművelési Értesítő, 1. szám, 3-18. old.
- Andor Mihály-Hidy Péter* [1981]: Művelődéspolitika és településfejlesztés In: Kultúra és Közösség, 1981/6.3-16. old.
- Andrássy Mária - Vitányi Iván* [1979]: Ifjúság és Kultúra. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Andrássy Mária* [1975]: A művelődési otthonok hatóköre a szabadidő és életmódvizsgálatok tükrében. In: Kultúra és Közösség, 2-3. szám, 66-73. old.
- Andrássy Mária* [1982] Bp.,: A művelődési otthonok hatékonyságának vizsgálata. In: Tanulmányok a közművelődés helyzete és fejlődésének távlati címmű kutatási főirány 1978-1980. évi vizsgálatairól, Bp., Művelődéskutató Intézet, 325-350. old.
- Andrássy Mária* [1985]: A művelődési otthonok. Adottságok, lehetőségek, eredmények a hetvenes években. Bp., Művelődéskutató Intézet
- Arató Attila* [1968]: A könyvtárak és az új gazdaságirányítás. Népművelés, 1968/6. 15-17. old.
- Aristoteles* [1936]: Metafizika (ford.: Halasy-Nagy József). Bp., Az Akadémia Filozófiai Könyvtára
- Árva László* [1977]: Művelődés-gazdaságtani aspektusok néhány modern polgári közgazdász műveiben. Bp., Népművelési Intézet, Kutatási Osztály
- Augusztinovics Mária* (szerk.) [1979] Bp.,: Népgazdasági modellek a távlati tervezésben. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Avakov, R.M.* (szerk.) [1978]: The future of education and the education of the future (An IIEP Seminar) Paris, UNESCO
- Az egységes ágazati osztályozási rendszer és az ágazatok tartalmi meghatározása.* 1981., Bp., KSH.
- Az előterek hasznosítása* [1976] Bp.,: Népművelési Intézet
- Az MSZMP művelődéspolitikájának irányelvei* (1958. július 25.) In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962. [1964], Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Az ország művelődési otthonnal való ellátottsága [1974]* Bp., Kézirat, szerző és intézmény feltüntetése nélkül, feltehetően a Művelődési Minisztériumban készült.
- Baán László* (szerk.) [1997]: Magyarország kultúrája az ezredfordulón. Műhelytanulmányok. Bp., Média+Print
- Bakó Ágnes - Horváth Attila - Szabó Éva* (szerk.) [1981]: Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Balassa Ákos* [1979]: A magyar népgazdaság tervezésének alapjai. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Balipap Ferenc* [1988]: Innovációs törekvések a hetvenes évek művelődési otthonaiban. Bp., Múzsák Kiadó

- Balipap Ferenc* [2002]: A pártállami közművelődés polgári társadalmi művelődéssé alakulásának szükségessége és nehézségei. In: Új Holnap, 37 évf. tavasz, 110-115. old.
- Ballai László* [1967]: Reformunk és a művelődés anyagi feltételei. In: Társadalmi Szemle, 8-9. szám, 32-46. old.
- Bammate, N.* [1976]: The changing concept of culture. UNESCO's 30 th anniversary; achievements and prospects. Párizs, Unesco Chorinicle. vol. XXII. No. 9. 262-266. old.
- Bánfalvy Csaba* [1986]: A politika és a gazdaság egymáshoz való viszonya az 1960-as és az 1970-es években Magyarországon In: Gazdasági fejlődés, kultúra, ideológia. Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon II. Bp., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 87-109. old.
- Barta Tamás-Tóth Tihamér* [1998]: Vállalkozástan. Bp., Szókratész Külgazdasági Akadémia
- Bauer Tamás* [1981]: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Bp., MTA Közgazdaságtudományi Intézete
- Baumol, W.J., - Bowen, W.G.,* [1965]: On the Performint Arts: the Anatomy of their Economic Problem. In: The American Economic Review. Papers and Proceedings, 2. sz. 495-503.old.
- Baumol, W.J. - Bowen, W.G.,* [1966]: Performing Arts - the Economic Dilemma: a Study of Probleme Common to Theatre, Opera, Music and Dance. New York, Twentieth Century Fund
- Bayer József* [1980]: A tömegkultúra a kultúrkritika fényében. Bevezető a frankfurti iskola kultúripar-elméletébe. In: Filozófiai Figyelő, 1-2. szám, 44-52. old.
- Beke Pál (szerk.)* [1982]: Kultúrbazár vagy közösségi tér? In: *Tallózó. Vitázva. Válogatás az utóbbi évek sajtóvitáiból.* Bp., Népművelési Propaganda Iroda
- Beke Pál* [1983]: Elaggott intézmény avagy virágzás a periferián? Néhány gondolat a közösségi művelődésről. In: Alföld, 5. szám, 48-49. old.
- Beke Pál* [1984]: Szamárkóró és tulipán. Búcsúcsokor az eszmecsere végén. In: Alföld, 3. szám, 61 old.
- Beke Pál* [1987]: Művelődési otthonon innen és túl. Bp., Művelődéskutató Intézet
- Beke Pál* [2001]: Határok nélkül. In: Zempléni Múzsza, I. évf. 1. szám, 8-31. old.
- Beke Pál* [2001]: Méltóságkereső. Önéletrajz és szakmatörténet. Bp. Epl editio plurilingua
- Beke Pál, Kováts Flórián (szerk.)* [1995]: Ajánlások a községi és kisvárosi településfejlesztési koncepciók készítéséhez. Bp. BM Kiadó, Településfejlesztési füzetek, 14.
- Bell, D.* [1973]: The Coming of Postindustrial Society: a Venture in Social Forecasting. New York, Basic Books

- Bell, D.* [1976]: *The Cultural Contradiction of Capitalism*. New York, Basic Books
- Benkő Éva* [1982]: *Megszállottak, átutazók és beletörődők*. Népművelők Budapesten. - Népművelési Propaganda Iroda
- Bereczky László* [1968]: *A társadalom igényei és a közművelődési könyvtárak*. Könyvtáros, 1968/3. 123-127. old.
- Berend T. Iván* [1975]: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945-1968*. Bp., Kossuth és KJK
- Berend T. Iván* [1978]: *Öt előadás oktatásról és gazdaságról*. Bp., Magvető Könyvkiadó
- Berend T. Iván* [1983]: *Gazdasági útkeresés 1956-1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Bp., Magvető Könyvkiadó
- Bertha Bulcsu* [1973]: *Baltoni évtizedek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó
- Bessenyei István - Heller Mária* [1982]: *Az áruesztétika és a tömegkultúra értékei*
In: *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon*. OTTK főirány. Információs Bulletin. 5. szám, Bp., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 72-91. old.
- Bessenyei István* [1984]: *Bevezető. Tömegkultúra és áruesztétika. (A frankfurtiak és örökségük)* Szöveggyűjtemény. Bp., Művelődéskutató Intézet.
- Beszélő*. [1981] (Tíz éves a Nemzeti Kulturális Alap) 4. szám
- Bíró István* [1981]: *Összegyűjtött munkái I-IV*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem
- Bihari Mihály* [1982]: *A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata* In: *Politika és politikatudomány. Tanulmányok*, Bp., Gondolat
- Blaug, M.* (szerk.) [1976]: *The Economics of the Arts*. Martin Robertson
- Bocz János - Cseh Judit - Kuti Éva - Mészáros Géza - Sebestyén István* [2002]: *Nonprofit szervezetek Magyarországon 2000*. Bp., Központi Statisztikai Hivatal
- Bódi György* [2002]: *Hogyan szerezzük meg az állampolgárok adójának 1%-át? Adókedvezmény, átengedett bevételek, vagy állampolgári szavazat?* Bp. KJK KERSZÖV, 179 old.
- Bognár József* [1977]: *A világgazdasági korszakváltás és a társadalomtudományok feladatai*. In: *Közgazdasági Szemle* 7-8. szám, 760-774. old.
- Bohannon, P. - Glazer, M.* [1977]: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Bp., Panem Kft.
- Bokor Béla* [1981]: *Integrált törekvések Baranya megye kulturális alapellátásában*. Szakdolgozat, Bp., ELTE
- Bokor Béla* [1982]: (szerk.) *Pécs és városkörnyéke közművelődési rendszerét befolyásoló tényezők*. Vitaanyag. Pécs, Baranya megyei Művelődési Központ

- Bolvári Takács Gábor* [1998]: Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948-1989. Bp., Planétás Kiadó
- Bolyai János* [1977]: Appendix. A tér tudomány. Szerkesztette, bevezetéssel, magyarázatokkal és kiegészítésekkel ellátta: Kárteszi Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó
- Botkin, I.W. - Elmandjara, M. - Malitza, M.* [1979]: No Limits to Learning. Bridging the Hunem Gap. A report to the Club of Rome. Oxford stb. Pergamon Press
- Boulding, K.* [1973]: Toward the Development of a Cultural Economics. In.: The Idea of Culture in the Sciences. Edited by: Luis Schneider, Charles Bonjean, Cambridge University Press, 47-64.old.
- Breuer János* [1975]: Harminc év magyar zenekultúrája. Bp. Zeneműkiadó
- Buchholz, T.G.* [1998]: Új ötletek halott közgazdászoktól. Bp., Európa Könyvkiadó
- Buchholz, T.G.* [2000]: A gazdaságon innen és túl. Közgazdasági gyorstalpaló. Bp., Európa Könyvkiadó
- Bujdosó Dezső* [1978]: Társadalmi lét és kultúra. (A kultúraelmélet alapjai.) Bp., Tankönyvkiadó
- Bujdosó Dezső* [1979]: A lét spiráljai. (Gondolatok a lét kategóriáiról Lukács György antológiája alapján) In: Magyar Filozófiai Szemle 3-4. szám, 341-358. old.
- Bujdosó Dezső* (szerk.) [1981]: Forrásmunkák a kultúra elméletéből II. (Lengyel kultúraelméleti tanulmányok) Bp., Tankönyvkiadó
- Bujdosó Dezső* (szerk.) [1983]: Forrásmunkák a kultúra elméletéből III/I. (Német kultúraelméleti tanulmányok I.) Bp., Tankönyvkiadó
- Bujdosó Dezső* (szerk.) [1984]: Forrásmunkák a kultúra elméletéből IV. (Cseh és szlovák kultúraelméletek.) Bp., Tankönyvkiadó
- Bujdosó Dezső* (szerk.) [1984]: Forrásmunkák a kultúra elméletéből III/2. (Német kultúraelméleti tanulmányok 2.) Bp., Tankönyvkiadó
- Bujdosó Dezső* [1988]: Társadalmi lét és kultúra. A kultúraelmélet paradigmaváltása. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Bujdosó Dezső* (szerk.) [1998]: Kulturális antropológia. Szöveggyűjtemény kommunikáció szakos hallgatók részére. Bp., József Attila Tudományegyetem, Média Intézet
- Bujdosó Dezső - Vörös Gizella* (szerk.) [2000]: Kultúraelmélet. A kultúra gazdaságtana. Bp., ELTE BTK Kulturális Menedzserképző Program
- Burakowski, Z.* [1979/a]: Ekonomiczne instrumenty sterowania kultúra (A kultúra irányításának gazdasági eszközei) Varsó, Centralny Osrodek Metodiky Upowszechniania Kultury

- Burakowski, Z.* [1979/b]: Elementy ekonomiki i organizacji kultury (A művelődés gazdálkodásának és szervezetének összetevői) In: Monografie i opracowania 75. Szkala Glówna Planowania i Statystyki, Warszawa, (Tömörített fordítás: Népművelési Intézet)
- Coombs, P.H.* [1971]: Az oktatás világválsága. Bp., Tankönyvkiadó
- Craveró Róbert-Pál Endre* [1979]: A művelődés tervezése és az igényelt kutatások. In: Kultúra és Közösség, 2-3. szám, 32-40. old.
- Cultural development. Some regional experiences.* [1981] Paris, The UNESCO Press
- Cultural industries. A challenge for the future of culture.* [1982] Paris, UNESCO
- Culture and the enviroment.* [1972] Paris, UNESCO, (SHC/EUROCULT/6)
- Cultures and time (At the croseroads of cultures)* [1976] Paris, UNESCO
- Csalog Judit* [1978]: Személytelenül. In: Élet és Irodalom,. jan. 14.,
- Csende Béla* [1974]: A művelődési otthonok negyedszázada Békés megyében, Békéscsaba, Kiadja a Békés Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya
- Csernok Attila–Ehrlich Éva–Szilágyi György* [1975]: Infrastruktúra, korok és országok. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Csüry István* [1967]: A könyvtárügy szerepe és fejlődési tendenciái az új gazdasági mechanizmusban. Könyvtári Figyelő, 1967/3. 83-104. old.
- Dadamjan, G.G.* [1977]: Aktualnie szocialni - ekonomiceszkie problemi kulturi, Moszkva, Minisztersztvo Kultury
- Daubner Katalin-Horváth Sándor-Petró Katalin* (szerk.) [2000]: Kultúra-gazdaságtani tanulmányok. Bp., Aula
- Davidov, Jurij* [1982]: A frankfurti iskola. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Denison, E.F.* [1962]: The Soures of Economic Growth in the United States and the Alternatives Before US. Supplementary Paper No.13 publsted by Commitee for Economic Development
- Domination or sharing? Endogenous development and the tranfer of knowledge.* [1981] Paris, UNESCO
- Drucker, P.F.* [1971]: The Age of Discontinuity. New York, Pan Books
- Dumazedier, I.* [1970]: Problems Concerning an Eventual European Plan for Cultural Development. In: Lo spettacolo, No. 4. Angol: III-XXV. old.
- Duncan, O. D.* [1696]: Social Forecasting: the State of the Art. In: The Public Interest. Vol. 17., 88-118. old.
- Economie de la culture: réflexions pour un carde général d'édute - Développement culturel: informations et rrecherches.* [1972] Paris, UNESCO, Doc. SHC/WS/270
- Ehrlich Éva-Szilágyi György* [1980]: Infrastruktúránk nemzetközi összehasonlításban (1960-1974). In: Közgazdasági Szemle, február. 187-207. old.

- Ekonomika kultúry (A kultúra gazdaságtana)* [1978]: Vyskumny Ustav Kultúry v Bratislava, (Az 1977-ben, azonos címmel Bratislavában rendezett nemzetközi szakértői tanácskozáson elhangzott előadások.) Szerkesztette: Oskar Novotny és Milan Kasjak (Tömörített fordítás: Népművelési Intézet.)
- Elekes Imre* (szerk.) [1932]: *Emlékkönyv a Sárospataki Református Főiskola fennállásának négyszázados ünnepéről.* 1931. szept. 30. és okt. 1. Sárospatak
- Ember Marianne* [1969]: A filmkultúra ára. *Kortárs*, 1969/7. 1103-1105. old.
- Engels, F.* [1973]: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Erdész Tiborné* (szerk.) [1971]: Közművelődési kiadások 1960-1970. Bp. KSH Társadalmi Szolgáltatások Statisztikai Főosztálya
- Erdős Péter* [1976]: Bér, profit, adóztatás. Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Eshete, A.* [1981]: Politiques culturelles et interventions des pouvoirs publics. Pour Division du Développement culture de l'UNESCO. Paris
- Expert Meeting of the development of cultural policies in Europe.* Finlandia Hall, Helsinki, Finland, December 8-12., 1980. Final report. Helsinki, [1981] Finnish National Commission for UNESCO
- Falu és közigazgatás.* Összeállítás az Új Forrás 1984. áprilisi számában.
- Farkas Dezső - Antonyenko V.G.* (szerk.) [1980]: A szocialista szellemi kultúra. A szocialista kultúra fejlődésének néhány történelmi elméleti és gyakorlati kérdése. Debrecen, KLTE
- Fasang Árpád ifj - Fodor András* (szerk.) [1998]: Hivatás és hitvallás, Bp., Mundus Kiadó, Bp. I-II.
- Fasang Árpád ifj.* (szerk.) [1997]: Az (magyar) értelmiség hivatása. Bp., Mundus Kiadó
- Faure, E.* (szerk.) [1973]: Learning to be. The World Education Today and Tomorrow, Paris, UNESCO
- Fábri Ervin-Fonó György* [1969]: A könyv és a bank. *Kortárs*, 1969/12. 1955-1964. old.
- Fél évszázad két évtizede 1930-1950.* [1983] Népművelési Intézet és a Szolnok Megyei Művelődési Központ
- Ferge Zsuzsa* [1973]: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Ferge Zsuzsa* [1982]: Társadalmi újratermelés és társadalmpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Financing of cultural activities* [1980]: In: Cultures Vol VII no. 3.
- Fodor Katalin - Földiák András, etc.* [1988]: Reform és művelődés. Bp., Országos Közművelődési Központ
- Földiák András - Szász János* [1977]: Két tanulmány az ifjúsági klubmozgalomról. Bp., Népművelési Intézet

- Fövény Ágnes - Fövény Gábor - Józsa Péter - Tibori Tímea* [1979]: A szocialista műveltség szerkezete és a műveltség elsajátításának kérdései. Bp., KM Tudományos Koordinációs Bizottsága
- Fukász György* [1972]: Munka, technika, kultúra. Bp., Magvető Kiadó
- Fukuyama, F.* [2000]: A Nagy szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése. Bp., Európa Könyvkiadó
- Füleki József – Herczeg Ferenc* (szerk.) [1977]: Közművelődési Kézikönyv Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Galbraith, J. K.* [1960]: Economics and Arts. In: The Liberal Hour, London, Hamish Hamilton
- Gazdag Miklós* [1999]: Emberi erőforrások. Cikksorozat. In: Magyar Hírlap, szeptember 8., 15., 22., 29., október 6., 13., 20., 27., november 3., 10.
- Gazdasági mechanizmus és kultúra.* Interjú Orbán Lászlóval és Garamvölgyi Károllyal. Valóság, 1968/1. 1-6. old.
- Gazsó Ferenc* [1976]: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Gálik Mihály* [2000]: Médiagazdaságtan. Bp., Aula Kiadó
- Gergely Attila* [1980]: Korszakváltás, kulturális fejlesztés, művelődéspolitikai. Népművelési Intézet (soksz.)
- Girard, A.* [1972]: Cultural development. Experience and policies. Paris, UNESCO
- Galbraith, J. K.* [1960]: Economics and Arts In: The Liberal Hour, London, Hamish Hamilton
- Garettson, S. P.-Grossmann, C. B.* [1975]: The Arts in the United States: Inflation, Recession and Public Policy. West Berlin, Aspen Institute Conference on Culture, Economics and Politics
- Geissler, R.* [1973]: Politikai véleményirányítók. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Módszertan IV. évf. 26., 482-496. old.
- Gombár Csaba* [1997]: Miért jó a pályázati rendszer? In: Kultúra és Közösség. December. 77-80. old.
- Gombos Ferenc* [1945]: A népnevelés korszerű feladatai (Rádióelőadás 1945. őszén) Kézirat. Magyar Művelődési Intézet Könyvtára
- Gondi József* [1984]: A szellemi termelési mód elméletének körvonalai Marxnál és részletes kidolgozásának szükségessége napjainkban. In: Egyetemi Szemle, 2-3. szám
- Gosztonyi Géza* [1997]: Ki fizeti a révést? In: Esély. 3. szám, 51-66. old.

- Gulyás Gyula* (szerk.) [1990]: Filozófusok a gazdaságról II. (A közgazdasági gondolkodás a reformációtól a klasszikus angol közgazdaságtanig.) Bp., Aula
- Habermas J.* [1971]: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Bp., Gondolat Könyvkiadó
- Hankiss Elemér* [1982]: Diagnózisok. Bp., Magvető Kiadó
- Harangi László* [1980]: A magyarországi szabadidő eltöltés intézményrendszerének struktúrája. Hobbytevékenységek, rekreáció, társasélet. Bp., Népművelési Intézet
- Harbison, F.C. – Meyers A.* [1964]: Education, Manpower and Economic Growth. Strategies of Hunam Resource Development. New York, McGraw-Hill
- Hargitai Lajos* [1982]: Gondolatok a közművelődés vállalászási lehetőségeiről. In: Valóság, 8. szám
- Harsányi István* [1982]: A Magyar Népi Művelődési Intézet (Történeti áttekintés és dokumentumok) In: Kultúra és Közösség, 4. szám, 16-39. old.
- Harsányi László* (szerk.) [1991]: Programköltségvetés és elkülönített pénzalapok. Bp., Gazdaságkutató Intézet
- Harsányi László* [1997]: Miért rossz a pályázati rendszer? In: Kultúra és Közösség. December. 81-86. old.
- Harsányi László* (szerk.) [2003]: Mit érdemes tudni a kormányzati szakembereknek a nonprofit kutatásokról? Bp., Nonprofit Kutatócsoport
- Hecker, M.* [1972]: A new concept: culturel development. UNESCO Chonicle, October vol. XVIII. No. 10. 375-381. old.
- Hegedűs Péter* [1984]: A „könyvtárgazdaságtan” szakirodalma. Bp., Statisztikai Kiadó Vállalat
- Heiskanen, I. - Mitchell, R.* [1976]: Defining the Objectives of Cultural Development, Empirical Assenment Via the Analysis of the its Majos Economic, Political and Social Determinale. In: Planning for Cultural Development: Methods and Objectives, Cultural Development. Documentary dossier, 9-10. Paris, UNESCO
- Heiskanen, I. - Mitchell, R.* [1976]: Notes on the Different Ways of Defining Culture In: Expert meeting on the Methodology Applicable to the Definition of the Objectives of Cultural Development. Hanasaari
- Heleszta Sándor* (szerk.) [1995]: Művelődésszociológiai szöveggyűjtemény. Salgótarján, Mikszáth Kiadó
- Henry, P.* [1977]: Culture and Development; The Growth Process of Contemporary Society. In: Cultures, vol. 4. No. 3. 11-41. old.
- Herczeg Ferenc - Villangó István* (szerk.) [1976]: A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Bp., Országos Közművelődési Tanács
- Hermann István* [1974]: A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra - szocialista kultúra. Bp., Kossuth Könyvkiadó

- Hermann István* [1982]: Ideológia és kultúra a hetvenes években. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Hideg Éva* [1977]: Kulturális szféra és a távlati társadalmi-gazdasági célrendszer. In: Kultúra és közösség, 3. szám, 50-60. old.
- Hidy Péter - Lovas Tünde* [1980]: Művelődési otthoni tevékenységelemzés. - Közművelődés-kutatás. Bp., Kulturális Minisztérium Tudományos Koordinációs Bizottság
- Hidy Péter* (szerk.) [1984]: Párbeszéd a kultúráról és a demokráciáról. Bp., Művelődéskutató Intézet
- Hoppál Mihály - Szecskó Tamás* (szerk.) [1984]: Életmód: modellek és minták. Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Horkheimer, M. - Adorno, Th. W.* [1984]: A kultúripar. In: Tömegkultúra és áruesztétika. A frankfurtiak és örökségük. Szöveggyűjtemény. Művelődéskutató Intézet
- Horkheimer, M. - Adorno, Th. W.* [1990]: A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredék. Bp. Gondolat. Atlantisz. Medvetánc
- Horváth Sándor* [1999]: A kultúra értékei – közgazdasági nézőpontból. In: Műhely, 1. szám, 61-66. old.
- Hromádka, M.* [1974]: Some Problems of the Prospective Development of Cultural Facilities. In: Society and Leisure. Bulletin for Sociology of Leisure, Education and Culture, No. 4. 21-48. old.
- Huntington, S.* [1998]: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Bp., Európa Könyvkiadó
- Huszár Tibor* [1974]: Közművelődés, közösség, társadalom. In: Valóság, 5. sz. 1-18. old.
- Huynh Cao Tri* [1981]: Le concept tu developpement endogene et centre sur l'homme. Paris, UNESCO, Division for the Study of Development Reports (Studies STY. 7/SS-81/WS/35)
- Huynh Cao Tri* [1982]: Identite culturelle et developpement: portoe et signilication. Paris, UNESCO, Division for the Study of Development Report (Studies STY 15 F REV)
- Huynh Cao Tri* [1983]: Les pays moints avaces: principales caracterristiques et elements de strategies pour un developpement endogene et auto-centre. Paris. UNESCO, Division for the Study of Development Reports/Studies STY. 13. F/SS-83/SI
- Illés Iván - Rimaszombati Jenő* (szerk.) [1972]: Infrastruktúra. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Inkei Péter-Koncz Gábor-Pócze Gábor* [1985]: Az oktatás diverzifikációja Magyarországon. Bp., Országos Pedagógiai Intézet

- Inkei Péter-Kozma Tamás* [1977]: Célok és stratégiák a köznevelés fejlesztésében. Bp., Akadémiai Kiadó
- Intergovernmental Conference on Cultural Policies in Europe*. 1972. Helsinki
- Intergovernmental Conference on Institutional, Administrative and Financial Aspects of Cultural Policies*, Venica, 24 August - 2 September 1970. Final report. Paris, UNESCO, (Doc.SWC/MD/13)
- Intézményszervezeti tervek városon és falun*. [1978] Bp., Népművelési Intézet
- Irányelv a tanácsi művelődési otthonok távlati fejlesztéséhez*. Tervezet, 1972. Bp., Művelődésügyi Minisztérium
- Irányelvek a népművelés ötéves tervezéséhez 1966-1970*. [1966] Országos Népművelési Tanács
- Istruments for the analysis of cultural development*. [1972] Paris, UNESCO, (SCH/EUROCULT/9)
- Jánossy Ferenc* [1969]: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. In: *Közgazdasági Szemle*, 7-8. szám, 806-829. old.
- Jánossy Ferenc* [1975]: A gazdasági fejlődés trendváltásáról. Bp., Magvető Könyvkiadó
- Javaslat a művelődési otthonok gazdálkodásának korszerűsítésére*. 1983. Bp., Sokszorosítás, mely készült a 118/1983. (M.K. 17.) MM számú utasítás előkészítéseként a Művelődési Minisztériumban
- Javaslat szakmai-módszertani központok létesítésére*. [1976] Bp., Népművelési Intézet, sokszorosítás
- Jelentés a KM és a tanácsok felügyelete alá tartozó intézmények és vállalatok IV. ötéves tervidőszakban elért fejlődéséről*. [1976] Bp., Kulturális Minisztérium
- Jelentés a Népművelési Intézetnek az „új közművelődési módszerek bevezetésére” végzett kísérleti munkájáról*. [1977] Bp., Népművelési Intézet
- John, E.* [1964]: Tudományos-technikai forradalom és népművelés. In: *Népművelési Értesítő* 4. szám, 6-23. old.
- John, E.* [1967]: Probleme der prognostischen Pflaunung kultureller Prozesse (A művelődési folyamatok távlati tervezésének problémái) Előadás (soksz.) Bp., Népművelési Intézet
- John, E.* [1978]: Zur Planung kultureller Prozesse. Berlin, Dietz Verlag
- Józsa Péter* [1970]: A kulturális javak fogyasztása a fejlett társadalmunkban. In: *Valóság*, 11. szám, 9-19. old.
- Józsa Péter* [1978]: Kód-kultúra-kommunikáció. Tanulmányok. Bp. Népművelési Propaganda Iroda.
- Juhász Sándor - Kalmár Péter* (szerk.) [1993]: Mr. Producer. Színházi management kézikönyv. Bp., Operock

- Kalecki, M.* [1980]: A tőkés gazdaság működéséről. (Válogatott tanulmányok 1933-1970.) Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kalecki, M.* [1982]: A szocialista gazdaság működéséről. (Válogatott tanulmányok 1956-1970.) Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Káposztás Ferenc - Koncz Gábor - Monigl István* [1984]: A kulturális szféra tervezése. Bp., Tankönyvkiadó
- Kardos György* [1969]: A gazdasági reform és a könyvkiadás. *Kortárs*, 1969/7., 1094-1103 old.
- Kemény Bertalan*: (szerk.) Területileg differenciált oktatás és művelődéspolitikai lehetőségei és szerepe a területfejlesztésben. Szöveggyűjtemény. VÁTI és Népművelési Intézet VGMK. I-II.
- Keynes, J. M.* [1965]: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kiss István* [1983]: Tények, adatok egy falusi népművelő szakmai életéből (8 éves önfelmérés adatai - tanulságok nélkül). Bp. Népművelési Intézet
- Kiss Tamás* [1982]: Klebelsberg ideológiája és szervezőmunkája beszédei, cikkei tükrében In: *Kultúra és Közösség*, 4. szám, 3-15. old.
- Kivela, R.* [1974]: Forms of Financial Assistance to Creation. Belgrád, *Kultúra* 1974/27. 107-115 old.
- Klebersberg Kunó gróf* [1990]: Tudomány, kultúra, politika. ~ válogatott beszédei és írásai (1917-1932). Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Glatz Ferenc. Bold., Európa Könyvkiadó
- Kloskowska, A.* [1972]: Cultural Gap Variables and the Prediction and Planning of Cultural Development. In: *The Polish sociological Bulletin*, No. 1-2. 21-33. old.
- Kloskowska, A.* [1984]: Kulturszociológia. Bp., Művelődéskutató Intézet és Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Komplex Oktatási – Sport - és Kulturális Intézmény*. Tervpályázat 1976. Bp., 1978. OM, KM, Népművelési Propaganda Iroda
- Koncz Gábor*:
- [1974]: A közművelődés közgazdasági kérdései. Kutatási terv. Bp., Népművelési Intézet
- [1975]: Kirajzás. (Budapesti művelődési otthonok vizsgálata.) In: *Kultúra és Közösség*, 2-3. szám, 20-44. old.
- [1976/a]: ~, Andrassy Mária: Budapesti művelődési otthonok 1975. In: *Népművelés*, 1976. 7. szám, 12-15. old., 1976. 8. szám, 8-10. old., 1976. 10. szám, 10-11. old., 1976. 11. szám 8-10. old.

- [1976/b]: A jövő kutatás és társadalmi tervezés összefüggései a közművelődés irányításával. Egyetemi doktori disszertáció. Bp., Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Népgazdasági Tervezési Tanszék
- [1977/a]: Mi a művelődésgazdaságtan? A gazdasági és kulturális fejlesztés összefüggéseinek vizsgálatáról. In: Kultúra és Közösség, 3. szám, 16-34. old.
- [1977/b]: Kulturális ráfordítások és a finanszírozás szisztémája az USA-ban. In: Kultúra és Közösség, 4. szám, 112-129 old.
- [1980]: Művelődésgazdaságtan és a kulturális szféra távlati tervezése. Bp., Kulturális Minisztérium Tudományos Koordinációs Bizottság
- [1981/a]: A művelődésgazdaságtan szakirodalma. Bp., Statisztikai Kiadó Vállalat
- [1981/b]: Problems of Cultural Planning Paris, UNESCO, Division for Cultural Development
- [1982]: Művelődésgazdaságtan és a kulturális szféra tervezése. Jelentés a kutatássorozat 1978–1980 közötti szakaszáról. In: Tanulmányok a közművelődés helyzete és fejlődésének távlati címmű kutatási főirány 1978–1980. évi vizsgálatairól. Bp., Művelődéskutató Intézet, 7–53. old.
- [1984/a]: Színház - hátrányos helyzetben. Statisztikai-gazdasági elemzés 1978-1982. I. rész In: Színház, 5. szám, 39-46. old.; II. rész In: színház, 6. szám, 39-46. old.
- [1984/b]: ~, Káposztás Ferenc, Monigl István: A kulturális szféra tervezése. Bp., Tankönyvkiadó
- [1985/a]: Coordinating education policies and plans with those for culture and communication within the framework of long-term economic and social policies. With a selected annotated international bibliography. Paris, UNESCO, Division of Educational Policy and Planning
- [1985/b] ~, Inkei Péter, Pócze Gábor: Az oktatás diverzifikációja Magyarországon. Bp., Országos Pedagógiai Intézet
- [1986/a]: ~, Illés Iván: A critical analysis of the notion of planning, with particular reference to the Hungarian experience. A case study prepared at the request of the UNESCO Division of Philosophy and Human Sciences. Paris, UNESCO, Division for the study of Development; Report/Studies, STY. 38
- [1986/b]: Unesco's action in the field of cultural planning. A synthesis of the work carried out within Unesco's programme since the end of 1960's... Paris, UNESCO, Section for Cultural Policies and Studies on Cultural Development. Report/Studies, CC/CSP/CP02
- [1986/c]: A művelődésgazdaságtan aktuális kérdései Magyarországon és az információ-gazdaságtan kidolgozásának szükségessége. In: Szabó József (szerk.): Tanulmányok az információ-gazdaságtanról. Bp., OMIKK KSH, 139-149. old.

- [1989]: A tábori konyha és a szétfolyó fagyalt esete; avagy: elég-e több pénz a kultúrára? In: Társadalmi Szemle, 12. szám, 22-29. old.
- [2000]: A művelődés-gazdaságtantól a kultúra-gazdaságtanig. Szubjektív kutatástörténeti és szakirodalmi áttekintés. In: Daubner Katalin, Horváth Sándor, Petró Katalin (szerk.): Kultúra-gazdaságtani tanulmányok. Bp., Aula, 346-361. old.
- [2002/a]: Művelődési otthonok: komplex elemzés, 1945-1985. Avagy: „...a jó gyakorlat törvényre emelését gyorsítsuk meg...” In: Szín. A Magyar Művelődési Intézet Folyóirata, 7/1-2. szám, február-április, 15-54. old.
- [2002/b]: Rendszerváltó közművelődés. In: Új Holnap, Tél, 134-157. old.
- [2004/a]: Mit kínál Magyarország az Európai Uniónak? In: Ágh Attila (szerk): Magyar hozomány. Magyarország az EU-csatlakozás küszöbén. Bp., BM Kiadó, 195-217. old.
- [2004/b]: „... Mélységes mély a nemrég...” Vázlat a kultúra fogalmáról. In: Szín. Közösségi művelődés. A Magyar Művelődési Intézet folyóirata, 9/3. szám, május, 56-71. old.
- Koncz Sándor* [1938]: Kierkegaard és a világháború utáni teológia. Miskolc, Felsőmagyarországi Nyomdavállalat
- Koncz Sándor* [1942]: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen
- Kondorosi Ferenc* [1988]: Civil társadalom Magyarországon. Bp., Politika + Kultúra Alapítvány
- Korán Imre* [1984]: A Római Klub VI. jelentése: „A tanulásnak nincsenek határai”. In: Prognosztika 3-4. szám, 3-14. old.
- Kormos Sándor* [1978]: Közművelődési feladatokat ellátó intézmények és szervezetek. Egységes jegyzet Tanárképző és tanítóképző főiskolák. Bp., Tankönyvkiadó
- Kormos Sándor* [1984]: Számvetés 1983-ról. Léptünk-e előbbre. In: Népművelés, 4. szám, 3-6. old.
- Kornai János* [1980]: A hiány. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kornai János* [1989]: Régi és új ellentmondások és dilemmák. Bp., Magvető Könyvkiadó
- Kornai János* [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Bp. Heti Világgazdaság Kiadói Rt.
- Kosáry Domokos* [1980]: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., Akadémiai Kiadó
- Kovács Éva* (szerk.) [1984]: Kultúra, műveltség. Szöveggyűjtemény. Zalaegerszeg, Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ
- Kovács Géza* [1970]: A nagy távlatok és a tervezés. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

- Kovács Géza* [1979]: Jövőkutatás és társadalmi tervezés. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kovács Sándor* [1977]: Művelődési otthonok - könyvtárak. Részjelentés a komplex művelődési intézmények működési modellje című kutatáshoz. (Kézirat), Bp., Népművelési Intézet Szakkönyvtára
- Kovalcsik József - Sipos Zsuzsanna - Szász János* [1972]: Művelődés és közösség. Hatvan művelődési otthon 1970-1971. Bp., Népművelési Propaganda Iroda
- Kovalcsik József* [1984]: A közösségi művelődés szintereiről (Előzmények, lehetőségek) In: Kultúra és Közösség, 4. szám, 79-97. old.
- Kovalcsik József* [1986]: A kultúra csarnokai. (A közösségi művelődés szintere – utópiák, mozgalmak, társadalomszervezés: a művelődési otthonok kialakulása) Művelődéskutató Intézet, Bp. I. Nemzetközi áttekintés, II. A magyarországi társadalmi-kulturális intézmények története 1945-ig, III. A társadalmi-kulturális tevékenységek szinterei a felszabadulás után
- Kovács Flórián* [1983]: A népművelők és a perifériák. In: Alföld, 10. szám
- Kozma Ferenc* [1981]: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Kozma Tamás* [1977]: A kultúrafogalom értelmezései a polgári társadalomkutatásban. In: Népi kultúra - népi társadalom. X. kötet. Bp. Akadémiai Kiadó, 279-306. old.
- Kozma Tamás* (szerk) [1978]: A művelődés tervezése. Bp., MTA Pedagógiai Kutató Csoport
- Kozma Tamás* (szerk) [1979/a]: Művelődési városközpontok. Bp., MTA Pedagógiai Kutató Csoport
- Kozma Tamás* [1979/b]: Társadalmi tervezés és művelődéstervezés. OT, Tervgazdasági Intézet. Társadalmi tervezési füzetek
- Kozma Tamás* [1979/c]: Társadalmi tervezés és művelődéstervezés. In: Szociológia, 1. szám, 19-34 old.
- Kozma Tamás* [1979/cs]: A kulturális szféra távlati tervezését segítő kutatások az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjában. In: Kultúra és Közösség, 2-3. szám, 55-65. old.
- Kozma Tamás* [1981]: Iskolarendszerünk távlati fejlesztési stratégiája. (Zárótanulmány), MTA Pedagógiai Kutatócsoport, Rendszer- és szervezetkutatás 54.
- Kozma Tamás* [1983]: Szellemi életünk regionális központjai. In: Magyar Tudomány, 3. szám, 181-194. old.
- Kozma Tamás* [1987]: Iskola és település. Regionális oktatásügyi kutatások. Bp., Akadémiai Kiadó
- Kozma Tamás* [1998]: Európa: érték vagy mérték? In: Európai Szemmel. 3. szám, 30-38. old.

- Kozma Tamás* [2002]: Jövönk emléke. In: Debreceni Szemle, X. évf. 3. szám, szeptember, 463-468. old.
- Kozma Tamás-Mihály Ottó* [1978]: Művelődésünk távlati fejlesztése. In: Társadalmi Szemle, 11. szám, 79-84. old.
- Köpeczi Béla* [1980]: A társadalomtudományi kutatások új eredményei és a közművelődés In: Társadalmi Szemle, május, 29-37. old.
- Közelítések: 11 beszélgetés népművelőkkel a művelődési otthoni tevékenység fejlesztéséről.* 1982. Népművelési Intézet
- Kreatív sokszínűség. A Kultúra és Fejlődés Világbizottságának jelentése.* [1996] Bp., Osiris, Magyar Unesco Bizottság
- Kroeber, A.L. - Kluchohn, C.* [1952]: Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions (Kultúra. Kritikai áttekintés a koncepciókról és a definíciókról.) Papers of the Peabody Museum of American Archeology and Ethnology Vol. 47., No.1.
- Kultúra 2000.* Az Európai Unió 2004-es pályázati programja, Bp., KultúrPont Iroda
- Kuti Éva:*
- [1977] Kulturális ráfordítások. Kultúra és Közösség, 3. szám. 35-49. old.
- [1979]: Az oktatás-gazdaságtan szakirodalma. Bp., KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat. Statisztikai Módszerek - Témadokumentáció 13.
- [1979/b] Néhány európai tőkés ország kulturális ráfordítás – és eredményadatainak nemzetközi összehasonlítása. Bp., Népművelési Intézet
- [1979/c] A kulturális ráfordítás – és eredményadatok nemzetközi összehasonlításának módszertani problémái. In: Kultúra és Közösség, 2-3. szám. 66-77. old.
- [1982] Az oktatás-gazdaságtantól a művelődésgazdaságtanig. In: Az oktatás-gazdaságtani kutatások eredményeinek felhasználási lehetőségei a művelődésgazdaságtani kutatásokban. Bp., Művelődéskutató Intézet, 41-59. old.
- [1986/a] (szerk): Az infrastrukturális ágazatok gazdaságtana. Bp., Művelődéskutató Intézet
- [1986 /b] Művelődés és információgazdaság, információ és művelődésgazdaságtan. In: Tanulmányok az információgazdaságról. KSH – OMIKK, Budapest, 150-156. old.
- [1989 /a] A kultúra finanszírozásának és mecénálásának helyzete. Bp., OKK
- [1989 /b] A kultúra támogatásának új rendszere felé?! In: Kultúra és Közösség, 3. szám. 3-12. old.
- [1991] A költségvetés mostohagyermekai. A művészetek és a közművelődés költségvetési kapcsolatai. Bp., Gazdaságkutató Intézet
- [1996]: A nonprofit szervezetek szerepe a kilencvenes évek magyar társadalmában és gazdaságában. In: Közgazdasági szemle, XLIII. évf. október, 905-919. old.

[1998]: Hívjuk talán nonprofitnak. A jótékonyági, a civil kezdeményezések és az állami keretből kiszoruló jóléti szolgáltatások szektorra szerveződése. Bp., Nonprofit Kutatócsoport

[2003] Kinek a pénze? Kinek a döntése? Bevételi források és döntéshozók a nonprofit szektor finanszírozásában. Bp., Nonprofit Kutatócsoport

Kuti Éva - Marschall Miklós:

[1985/a] A kultúra finanszírozási rendszerével szemben támasztott követelmények és a finanszírozás elvi lehetőségei. Bp., Művelődéskutató Intézet

[1985/b] (szerk.) Művelődés-gazdaságtani tanulmányok. Bp., Művelődéskutató Intézet

[1985/c] Valódi és áldilemmák a kultúra finanszírozásában. In: Valóság, 6. szám, 83-93. old.

La culture clef du développement [1983] Paris, UNESCO, 195. old. Fonds international pour la promotion de la culture.

Landes, D. S. [1986]: Az elszabadult prometheus. Technológiai változások és iparfejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig. Bp., Gondolat

Landheer, B. [1972]: The factor „Culture” in teh global social system. In: Kultúra (Beograd) 17., 25-32. old.

Larger access to and participation in culture, [1972] Paris, UNESCO, (SHC/EUROCULT/4)

László Gyula [1996]: Emberi erőforrás gazdálkodás és munkaerőpiac. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó

Leroy, D. [1973]: A kultúra napjainkban. Bp., Kossuth Könyvkiadó

Les industries culturelles. In Notes et Etudes Documentaires, 1979. Nov. 15.

Lévai Zita [2001]: A kultúra pénze – a pénz kultúrája. Szakdolgozat, Pécs, Pécsi Tudományegyetem

Liska Tibor [1982]: Vállalkozói szocializmus tudományos-kulturális vállalkozásai: alapítványi vállalkozások és emberek. Bp., Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalkozás Kutatási Csoport

Liska Tibor [1988]: Ökonosztát. Felkészülés a mechanizmusreformra. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Litauszki Tibor [1981]: Eredményesség a művelődési otthonban. In: Kultúra és Közösség, 6. szám, 17-25. old.

Litauszki Tibor [1983]: Kísérlet a művelődési otthoni tevékenység demokratizálására. Bp., Művelődéskutató Intézet

Lomniczi Zoltán [2002]: Az alapítványok és a közalapítványok. Bp, Hvg Orac Lap és Könyvkiadó Kft.

Losonczy Ágnes [1973]: Az életmódról. Bp. MTA Szociológiai Intézet

- Lovász László* [1983]: Bevezetés a marxista kultúraelméletbe. Bp., MSZMP Politikai Főiskola Művelődéspolitikai Tanszék
- Lukács György* [1969]: Az új gazdasági irányítás és a szocialista kultúra. In: Kortárs, április, 507-518. old.
- Machacek, J.* [1978]: A cseh kultúra távlati fejlődése (a Prágai Kultúrakutató Intézet kiadványa - 1978 - alapján nyers fordítás) Népművelési Intézet
- Magyarország hároméves terve.* 1947. Országos Tervhivatal
- Maheu, R.D'Ormesson, J.* [1975]: Culture and Cultural Development in our Age: A Debate. In: Cultures, Vol. II. No. 2., 15-42. old.
- Mai magyar művelődéspolitiká.* [1946]: Bp., Magyar Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, (Benne: Kovács Máté bevezetője; Keresztúry Dezső „A mai magyar művelődéspolitiká irányelvei” című, 1946-os programadó beszéde; valamint *Tervek és eredmények* címmel áttekintés.)
- Mándi Péter* [1975]: Oktatás és gazdasági növekedés a fejlődő országokban. Bp., Akadémiai Könyvkiadó
- Marczali László* [1969]: Hitel és hitelesség. In: Kortárs, 12. szám, 1965-1976 old.
- Marcziszovszky János* (összeállította) [1984]: Szöveggyűjtemény. A művelődéspolitiká tanulmányozásához (1943-1956.) Bp., Tankönyvkiadó
- Markarjan, E.* [1971]: A marxista kultúraelmélet alapvonásai. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Márkus György* [1998]: Metafizika - mi végre? Bp. Osiris Kiadó
- Maróti Andor* (szerk.) [1980]: Forrásmunkák a kultúra elméletéből. Szöveggyűjtemény. Bp., Tankönyvkiadó
- Maróti Andor* [1984]: Tanulmányok a művelődésről. Bp., Művelődéskutató Intézet
- Maróti Andor-Rubovszky Kálmán-Sári Mihály* (szerk.) [1998]: A magyar felnőttoktatás története konferencia dokumentuma: Debrecen, 1997. október 6-8. Bp., Magyar Művelődési Intézet, etc.
- Marschall Miklós* [1982/a]: (szerk.) Áttekintés a művelődés-gazdaságtan szovjet szakirodalmáról. Bp., Művelődéskutató Intézet
- Marschall Miklós* [1982/b]: Művelődés és gazdaság. Egy korszakváltás kérdőjelei In: Egy fél maréknyi Magyarország. Népművelési Intézet (sokszorosítás), 6-24. old.
- Marschall Miklós* [1982/c]: Művelődés és gazdaság. Néhány összefüggés In: Módszertani Műhely, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1. szám, 30-36.old.
- Marschall Miklós* [1983]: Gondolatok a gazdaság és művelődés néhány összefüggéseiről két könyv nyomán. In: Kultúra és Közösség, 4. szám, 93-111.old.
- Marschall Miklós* [1984]: A kulturális szféra fejlesztése, finanszírozása és a szocialista tervgazdaság érdekviszonyai. Doktori értekezés. Bp. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem

- Marschall Miklós* [1989]: A mecénás szerepében: a nyugati piacgazdaságok vállalatai. In: *Kultúra és Közösség*, 3. szám, 64-78. old.
- Marx* [1967]: A tőke I. kötet. Bp., Magyar Helikon.
- Marx* [1977]: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 318 old. (A Marxizmus-Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára)
- Marx-Engels-Lenin* [1982]: A kultúráról. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 405 old.
- Mátrai László* [1977]: A kultúra történetisége. Válogatott tanulmányok és cikkek. Bp., Gondolat
- Mátyus Alice* [1975]: (szerk.) Tájékoztató a Népművelési Intézet kísérleteiről. Népművelési Intézet
- McHale, J.* [1981]: The Future of Art and Mass Culture. (A művészet és a tömegkultúra jövője.) In: *Futures*, June, 178-190. old.
- Mezei András* [1981]: Ilyen gazdagok vagyunk? Bp., Magvető Könyvkiadó
- Mikecz Tamás* [1981]: Polgári kultúra-felfogások a hatvanas és hetvenes években In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 2. szám, 198-208. old.
- Mochlup, F.* [1980]: Knowledge and Knowledge Production. Princeton University Press
- Molnár Imre* [1970]: Krupszkaja és a népművelés. In: *Népművelési Értesítő*, 3. szám, 255-269. old.
- Molnár Tamás* [1993]: A liberális hegemonia. Bp., Gondolat
- Monigl István* [1978]: Népgazdasági tervezés – szakemberszükségleti tervezés – oktatástervezés. OM Vezetőképző és Továbbképző Intézete
- Monigl István* [1979]: A népgazdasági tervezés és az oktatási rendszer kapcsolata. Bp., Akadémiai Kiadó
- Monigl István* [1979]: A távlati tervezés és a kultúratervezés kapcsolata. *Kultúra és Közösség*. 2-3. szám. 41-54. old.
- Montias, J. M.* [1979]: Statistical Evidence on the Economic Status of Artists and Artisans in Delf in the 17th Century. *Journal of Cultural Economics*, 1-30 old.
- Moulin, R.* [1976]: Public Aid for Creation in the Plastic Arts. Oslo, Council of Europe
- Munkásmozgalom és kultúra. 1867-1945.* [1979] A magyar munkásmozgalom kulturális tevékenységének válogatott dokumentumai. (Szerk.: Szilágyi János) Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Művelődési Otthon Igazgatók Országos Konferenciája. Tanulmányok* [1972] Bp., Művelődésügyi Minisztérium
- Needs, Participation and local development* [1981] Proceeding of the EADI Basic Needs Workshop, Helsinki, December 13-15. 1979. Ed.: Gould, J. Helsinki, Finnish National Commission for UNESCO - Inst. of Development Studies, University of Helsinki

- Németh Lajos* [1973]: Kultúra és politika. In: Tamás Aladár: A 100% története. Bp., Magvető Könyvkiadó
- Népfőiskolai kezdeményezések és tervek 1983-1984.* [1984] Bp., Népművelési Intézet
- Népművelés, kultúra, forradalom.* Október művelődéstörténeti dokumentumaiból (Összeáll.: Varga Mihály) [1977] In: Valóság, 10. szám, 18-33. old.
- Noelle-Neumann, E.* [1979]: Könyvkereskedők és könyvvásárlók. A Börsenverein könyvpiackutatásának egy évtizede. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Piackutató Munkaközösség
- Novotny, Oskar* [1969]: (szerk.) Problems of Theory and Practice of the Economy of Culture. Bratislava, Research Institute of Culture and Public Opinion
- Novotny, Oskar* [1972]: A kulturális fejlődés gazdasági aspektusai. In: Népművelési Értesítő, 3. szám, 193-221. old.
- Novotny, Oskar* [1973]: Kultúra a ekonomicky rast za socializmu. (A kultúra és a gazdasági fejlődés a szocializmusban) Bratislava, Vyskumny Ustav Kulturi v Bratislava, (Tömörített fordítás: Népművelési Intézet)
- Novotny, O.* [1978]: Oblastné relácie ekonomickch podmienok kultúry. Bratislava, Tömörített fordítás: Népművelési Intézet
- Nyers Rezső* [1988]: Útkeresés – reformok. Bp., Magvető Kiadó
- Nyilas György* [1983]: Az értelmiségi lét peremén. In: Saródy Éva-Nyilas György: Közoktatási és közművelődési pályákról. Népművelési Intézet
- Nyitott ház 1979. Munkatervek.* [1979] Népművelési Intézet
- Nyitott ház kísérletek 1976-1978. Kísérleti jelentés és dokumentumok. 1978.* Népművelési Intézet
- Oktatáspolitikai dokumentumok, 1980-1984* [1984]: Bp., Kossuth Kiadó
- Országos Népművelési Konferencia 1970. Előkészítő tanulmányok.* [1970] Bp., Országos Népművelési Tanács, I-III. kötet
- Országos Népművelési Konferencia* [1970]: Rövidített jegyzőkönyv. Népművelési Propaganda Iroda
- Pál Endre-Soós József* [1974]: A művelődési otthonok fejlesztése (1960-1970) - Népművelési Propaganda Iroda
- Pavluska Valéria* [1999] A nonprofit szektor. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet
- Pálvölgyi Tamás - Nemes Csaba - Tamás Zsuzsanna* (szerk.) [2002]: Vissza vagy hova. Útkeresés a fenntarthatóság felé Magyarországon. Bp., Tertia Kiadó
- Pasquill, F.* [1973]: Subsidy Patterns for the Performing Arts in Canada. Ottawa, Canada Council, Information Services
- Peacock, A.* [1969]: Welfare Economics and Public Subsidies to the Arts The Manchester School of Economic Studies, Vol. 37. No.4. December, 323-355. old.

- Peacock, A–Weir, R.* [1975]: The composer in the market place. London, Faber Music
- Peacock – Rizzo: Cultural Economics and Cultural Policies.* Kluwer Academic Publishers.
- Peacock, A.-Godfrey, C.:* Cultural Accounting. In: Nissel, idézett mű: 61-65 old.
- Peccei, A.* [1984]: Kezünkben a jövő. A Római Klub elnöke világproblémákról. Bp., Gondolat
- Planning for Cultural Development: Methods and Objectives.* (Documents of the Expert Meeting at Hanassari, Espoo, Finland 17-19 March 1976) [1978] Paris, UNESCO, Cultural Development Documentary dossier 9-10. (CC-76/WS/41)
- Pokol Béla* [1983]: Modernizáció - a társadalmi alrendszerünk funkcionális elkülönülése. In: Társadalomtudományi Közlemények 1983., 497-508. old.
- Pomian, K.* [1991]: Közép- és Kelet-Európa történelmi sajátosságai. In: Nagyvilág, 11. szám, 1588–1600. old.
- Polónyi István* [2000]: Demográfia és oktatás. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Tanszék
- Polónyi István (szerk)* [2002]: Oktatás és gazdaság. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Tanszék
- Pordány Sarolta* [2002]: Felnőttkori tanulás, közművelődés. Huszonöt publicisztikai írás. Bp., Microtoll Kft.
- Pozsgay Imre* [1980]: Demokrácia és kultúra. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Przeciszewski, T.* [1976]: Podstawy planowania spo lecznego. (A társadalmi tervezés alapjai.), (nyersfordítás: Népművelődési Intézet), In: Ekonomista, 4. szám, 733-753. old.
- Problems of Theory and Practice of the Economy of Culture. [1970]: (elaborated by Oskar Novotny). (A kultúra gazdaságtanának elméleti és gyakorlati problémái) Research Institute of Culture and Public Opinion in Bratislava
- Problemy organizacji i ekonomiki kultury,* [1973]: (A kultúra szervezésének és gazdálkodásának problémái) Varsó. Centralny Osrodek Metodiki Upowszechniania Kultury
- Przeciszewski, T.* [1974]: Ekonomia kultury - narodziny diacipliny naukovej (A kultúra gazdaságtana - tudományág születik) In: Ekonomista, 1. szám, 165-176. old.
- Przeciszewski, T.* [1976]: Podstawy planowania spo lecznego (A társadalmi tervezés alapjai) In: Ekonomista, 4. szám, 733-753. old.
- Public Aid to Creative Art in France* [1976]: (Az alkotóművészet közösségi támogatása Franciaországban), Secretariat d'Etat a la Culture
- Radnai György (szerk.)* [1986]: Áru-e a kultúra? Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Rebello, L.* [1977]: The Theatre in Portugal since the Revolution Lo Spettacolo., No. 3. Angol: XVII-XVIII. p. Olasz: 171-177 old.

- Research Workshop on financing of cultural policy* [1983]: Council of Europe, ECS/Rech
- Richta, R. etc.* (szerk.) [1968]: Válaszúton a civilizáció. A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Rozsak, Th.* [1979]: Ellenkultúra születik. Bp., Népművelési Intézet
- Roth, E.* [1972]: Zene és üzlet. Egy zeneműkiadó emlékeiből. Bp., Zeneműkiadó
- Rózsa György* [1984]: Elefántfej a fejlesztésben, avagy a művelődés szerepe a „harmadik világban”. In: Társadalomtudományi Közlemények, 3-4. szám, 188-183. old.
- Rubovszky Kálmán - Sz. Szabó László* (szerk.) [1994]: Művelődéstudományi tanulmányok. Debrecen, Felnőttnevelés, Művelődés. Acta Andrologiae et Culturae sorozat. 15. szám
- Rupel, D.* [1974]: Democratization and Creativity. Belgrád, Kultúra 1974/27. 117-122 old.
- Salem, M.* [1976]: Organizational Survival in the Performing Arts. The Making of the Seattle Opera. New York, Washington, London, Praeger Publisher
- Samuelson, P. A.-Nordhaus, W. D.* [1987]: Közgazdaságtan. I. II. III. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Sen, Amartya* [2003]: A fejlődés mint szabadság. Bp., Európa Könyvkiadó
- Schafer, D.P.* [1975]: Vers un nouvel ordre mondial; l'age culturel. Cultures, vol. II. No. 3. 13-32. old.
- Schultz* [1983]: Beruházás az emberi tőkébe. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Scitovsky Tibor* [1990]: Az örömtelen gazdaság. Gazdaságlélektani alapvetések. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Seres Zsuzsanna* [1996]: Kulturális menedzsment. Jegyzet. Bp., ELTE BTK. Kulturális Menedzserképző Program
- Siklós Margit* [1969]: Sine ira et stúdió. Kortárs, 1969/9. 1451-1456 old.
- Simon Zoltán* [1982]: Jelenségek (Egy vita tanulságai). Alföld, 2. szám, 92-93. old.
- Smith, A.* [1959]: A nemzetek gazdasága, e gazdaság természetének és okainak vizsgálata. Bp., Akadémiai Kiadó
- Solt Katalin* [2001]: Makroökonómia. Tatabánya, Tri-Mester
- Soós József - Pál Endre* [1969]: Közművelődés és közgazdaság. I-VI. rész. In: Népművelés, 4-8. számok.
- Soós József [1972]: Hálózatfejlesztés a IV. ötéves tervben. In: Népművelés, 8. szám.
- Soós József – Pál Endre [1972]: A kulturális élet alakulásának hosszú távú tervezése. In: Népművelési értesítő, 1. szám, 43-57. old.

- Soós Pál* [1981]: Művelődéstudományi és művelődéspolitikai tanulmányok. Debrecen, Felnőttnevelés és művelődés. Acta Andragogicae et Culturea 3. szám
- Soós Pál* [2000]: Művelődés-Politika-Tudomány. Válogatott tanulmányok. Nyíregyháza, Stúdium Kiadó
- Soukup, O.* [1976]: Záklandi otázky ekonomiky kultury (A kultúra-gazdaságtan alapvető kérdései) Prága, Stredisko pro vzdelávací pracovníky v kultúrním oboru. Nyers fordítás: Népművelési Intézet
- Speidl Zoltán* [1983]: Értelmiség nélküli falvak. In: Alföld, 9. szám
- Sperber, Dan* [2001]: A kultúra magyarázata. Naturalista megközelítés. Bp., Osiris
- Stark Antal* [1973]: Terv és valóság. Bp. Kossuth Könyvkiadó
- Stark Antal* [1980]: A szocialista tervezéskor nemzeti gyakorlatok. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Strak, M.* [1978]: A kulturális politika hatékonyságának két vizsgálati módszeréről. (Fordítás a varsói Kultúrakutató Intézet sokszorosítása alapján. Eredeti: „O dwóch sposobach badania efektywności kulturaknej”) Népművelési Intézet
- Studia et acta* V. kötet [1983]: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből 1983. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya
- Suicide or survival? The challenge of the year 2000.* [1978.] Paris, UNESCO
- Sz. Tóth János* [1982]: Előterjesztés és javaslatok a közművelődési vállalkozások kibontakoztatására. In: Kultúra és Közösség, 4. szám, 40-47. old.
- Szabó József* (szerk.) [1986]: Tanulmányok az információgazdaságról. Bp., OMIKK-KSH
- Szakasits D. György* [1973]: Magyarország és a tudományos technikai forradalom. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- Szokolczai György* [1967]: (szerk.) A gazdasági növekedés feltételei I-II. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Szalai Sándor* [1975]: A társadalomtudományok és korunk fő feladatai. In: Valóság, 6. szám, 1-17. old.
- Szalay Lászlóné* [1982]: Oktatás-gazdaságtani kutatások a Szovjetunióban. Bp., Tudományos-szervezési és Informatikai Intézet
- Szalay Lászlóné-Szép Zsófia* [1984]: Oktatás-gazdaságtani kutatások Magyarországon (1951-1982.) Bp. Tudományos-szervezési és Informatikai Intézet
- Szamuely László* [1982]: A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon, 1954-1957. In: Valóság, 7. szám, 17-18. old.

- Szamuely László* (szerk.) [1986]: A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Szathmáry Lajos* [1977]: A szabadművelődés korszaka, 1945-1949. In: Kultúra és Közösség, 1. szám, 5-33. old.
- Szatmári Miklós* [1966]: Az új gazdasági mechanizmus és a marxista műveltség. Pártélet, 1966/3. 29-35 old.
- Szelényi Iván* (szerk.) [1973]: Társadalmi tervezés és szociológia Bp., Gondolat Könyvkiadó
- Szemponok a komplex művelődési intézmények (nevelési központok) telepítési és szervezeti-működési modelljének kialakítását célzó kísérletekhez.* [1977] Bp., OM, KM Tárcaközi Munkabizottsága. 1977. július
- Szerdahelyi István* (szerk.) [1980]: A kultúra fogalmáról. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Szorcsik Sándor* [1977]: A társadalmi tervezésről. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- Szöveggyűjtemény a művelődési otthonokról.* [1982]: Bp., Művelődéskutató Intézet
- Szűcs Jenő* [1983]: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. Magvető Kiadó
- Sztrumilin, Sz. G.* [1929]: K probleme effektivnoszti kapitalnih zatrat (A tőkeáfordítások hatékonyságának problémájához). In: Planovoje Hozjajsztvo. 7. szám
- Tájékoztató a kulturális ágazat V. ötéves és 1980. évi fejlesztési tervének teljesítéséről.* [1981]: Művelődési Minisztérium Tudományszervezési és Informatikai Intézet
- Tallózó.* [1982] Vitázva. Válogatás az utóbbi évek sajtóvitáiból. Népművelési Propaganda Iroda
- Tanulmányok a városi alapellátás problémáiról.* [1980] Népművelési Intézet
- Tasnádi Attila* [1983]: (szerk.) A Nemzeti Kulturális Alapprogram 10 éve. Bp., NKA
- Tervezet új közművelődési módszerek bevezetésére a közművelődési alap felhasználásával.* [1974] Népművelési Intézet
- The administrative structures of culturei policy in European States,* [1972] Paris, UNESCO, (SHC/LUROCULI/3)
- The Arts and Museums 1974-75.* [1977] London, An Arts Council Survey of Local Authority Spending. The Arts Council of Great Britain
- The challenge of innovation in culturel development* [1972] (With special reference to achievements and prospects in TV pro romming). Paris, UNESCO, (SHC/EUROCULT/5)
- The Present System of Financing of Cultural Activities in Finland.* Belgrád, Kultúra 1974/27. 47-54 old.

- The role and place of artist in contemporary European societies.* [1972] Paris, UNESCO, (SHC/EUROCULT/7)
- Thénevin, P.* [1972]: *Economics of Culture. An Outline for a Study.* Paris, UNESCO, SHC/WS/270.
- Thénevin, P.* [1974]: *Methodology of Cultural Planning. Cultural Development, Documentary Dossier, Vol. 1., UNESCO SHC 1974/WS/31.*
- Thénevin, P.; Tavrilenko, A.; Szupagin, L.* [1974]: (szerk.) *Methodology of cultural planning - Cultural Development, Documentary Dossier, Vol. 1. UNESCO SCH/1974/WS/31.*
- Thoma László* [1985]: *Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról.* In: *Kultúra és Közösség*, 6. szám, 12-26. old.
- Thoma László* [1986]: *Tézisek művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról.* In: *Gazdasági fejlődés, kultúra, ideológia. Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon.* II. Bp., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 225-247. old.
- Throsby, C.D.* [1978]: *The Economics of Melodrama.* In: *Current Affairs Bulletin (Sidney)*, No.4. 4-13.old.
- Throsby, D. and Withers, G. A.* [1979]: *The Economics of the Performing Arts.* Edward Arnold, London
- T. Kiss Tamás* [2000]: *A népnevelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből.* Bp. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete, Új Mandátum Könyvkiadó
- Toffler, A.* [1964]: *Culture Consumers. A Study of Art and affluance in America.* New York, St. Martin's Press.
- Toffler, A.* [1967]: *The Art of Measuring the Arts.* In: *The Annals of the American Academy for Political and Social Science.* Vol. 373.
- Toffler, A.* [1970]: *Future Shock.* Torontó, New York, London. Bantam Books
- Toffler, A.* (szerk.) [1970]: *The Schoolhouse in the City.* Washington, Voice of America Forum Lectures. Inf. Service.
- Tóth László* [1983]: *A társadalmi nyilvánosság néhány intézménye.* Bp. Népművelési Intézet
- Török József* (szerk) [2002]: *360° Közművelődés Csongrád megyében. Válogatás a hat évfolyam írásaiból.* Szeged, Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ
- Towse (ed.)* [1997]: *Cultural Economics: The Arts, the Heritage and the Media Industries.* Vol I-II. Chellenham. Edgar Elgar
- Training of arte administrators and cultural activities organizers.* [1972] Paris, UNESCO, (SHC/EUROCULT/8)

Ulle, D. [1975]: Die Sythen der kapitalistischen Kulturindustrie. *Einheit*, No.8. 916-924 old.

Új közművelődési módszerek kialakítására irányuló kísérletek s a bevált módszerek elterjesztésének terve. [1975] Népművelési Intézet

Útmutató a költségvetési szervek gazdálkodásához. [1981] Bp., Pénzügyminisztérium

Útmutató a művelődési otthonok gazdálkodásához. [1984] Bp., Népművelési Intézet

Vaizey, J. [1975]: Economics Change, Cultural Change. In: *Cultures*, No 2. 43-57. old.

Vaizey, J. [1977]: Culture and the Cash Nexus. In: *The Arts*, February 18.

Varga A. Tamás - Vecseg Ilona [1985]: „Nyitott ház-nyitott tevékenység” képzés. (1982 tavasza-1983 ősze) Bp, Múzsák Közművelődési Kiadó

Varga A. Tamás-Vecseg Ilona [1991]: Település, közösség, fejlesztés. Tapasztalataink a helyi társadalmi-kulturális fejlesztésről. Bp., Országos Közművelődési Központ

Varga Csaba [1997]: Hagyomány és stratégia. Bp., Kapu

Varga Sándor [1969]: A reform és a könyvkereskedelem. *Kortárs*, 1969/9. 1443-1450 old.

Varsányi Gyula [1979]: Szempontok a nyitott művelődési otthoni tevékenység kialakításához. Bp., Népművelési Intézet

Venczel Sándor [1994/a]: Az állami támogatás a színingazdaság legfontosabb kategóriája. In: *Kultúra és Közösség*, 70-90. old.

Venczel Sándor [1994/b]: Páholy Pótszék, hat előadás a mai magyar színingazdaságról. Bp., Média+Print

Venczel, S. [1994/c]: Páholy Pótszék, II. Újabb öt előadás a mai magyar színingazdaságról. Bp., Média+Print

Vesse, A. [1974]: Forms of Decision-Making on Investments and the Distribution of Means Allocated for Culture. *Belgrad, Kultúra* 1974/27. 95-101 old.

Vesse, A. [1977]: Analysis of Public Expenditure on Culture. Paris, UNESCO, ADS-77/CONF. 602/COL. 2.

Vita a települési hátrányokról. *Kultúra és Közösség* 1981/1. 98-111. old.

Vitányi Iván:

[1971/a]: A zenei szépség. Bp., Zeneműkiadó

[1971/b]: Közösség-közösség. Cikkgyűjtemény. Bp., Népművelési Propaganda Iroda

[1971/c]: Második Prométheuszi forradalom. Bp., Magvető Kiadó

[1972]: A kultúra fejlesztésének távlati koncepciója 1970-1985. Bp., Munkaerő és Életszínvonal Távlat Tervezési Bizottság, Kulturális Tervezési Albizottság

[1974]: A szocialista művelődés elméletéhez. In: *Kultúra és Közösség*, 1. szám, 14-32. old.

- [1975/a]: Kultúra, művelődés, közművelődés. In: Magyar Filozófiai Szemle, 5-6. szám, 513-535. old.
- [1975/b]: Kirajzás. In: Élet és Irodalom, 18. szám
- [1977]: (szerk.) A tudományos kutatások eredményeiből leszűrhető tapasztalatok a kultúra távlati fejlesztési tervének kidolgozásához. Bp., Népművelési Intézet
- [1979]: (szerk.) Valóság és lehetőség a művelődési otthonokban. Bp., Népművelési Intézet
- [1981/a]: Kulturális demokrácia - a kultúra demokratizálása. In: Világosság, aug.-szept.
- [1981/b]: Társadalom, kultúra, szociológia. Bp., Kossuth Könyvkiadó
- [1983/a]: A kultúra intézményrendszere. In: Valóság, 2. szám, 32-47. old.
- [1983/b]: A népművelőképzés ellentmondásai. In: Kultúra és Közösség, 1. szám, 106-113. old.
- [1983/c]: Vitairat a mai magyar művelődésről. Bp., Gondolat Könyvkiadó
- [1985/a]: Az idő felosztása mint társadalmi probléma. In: Világosság, január 1-9. old.
- [1985/b]: Egyharmad ország. Tanulmányok. Bp., Magvető Könyvkiadó
- [1986]: Az etikai tudat szerkezete. Történelmi vázlat. Bp., Művelődéskutató Intézet
- Vonsik Gyula* [1966]: A népművelés mechanizmusáról. Gondolatok az új gazdasági mechanizmusról szóló határozat olvasása közben. Népművelés, 1966/8. 3-4 old.
- Vonsik Gyula* [1968]: Gondolatok az új gazdasági mechanizmus és a kulturális fejlődés viszonyának néhány kérdéséről. Palócföld, 1968/2.
- Wahl-Ziegler, E.* [1978]: Theater und Orchester zwischen Marktkraften und Marketkorrektur. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht
- Weibel, E.* [1973]: The Swiss Cultural Accounts Aims and Method. Methodological Study of the Preparation and Presentation of the Accounts. Strasbourg, Council of Europe, Council for Cultural Co-operation
- Withers, G.* [1979]: Private Demand for Public Subsidies: an Econometric Study of Cultural Support in Australia. In: Journal of Cultural Economics, June. 53-61. old.
- Withers, G.* [1980]: Unbalanced Growth and the Demand for Performing Arts: an Econometric Analysis. In: Southern Economic Journal, Vol. 46. 735-752. old.
- Zólyomi Alfonz* [1969]: Két évtized művelődési otthoni beruházásainak néhány tapasztalata. (Előadás a „művelődési otthonépítési konferencián” Orgoványban, 1969. december 4-én, kézirat), Bp., Népművelési Intézet Szakkönyvtára.

6.3. Magyar nyelvű összefoglaló

Magyarországon, az 1960-as évektől, viták bontakoztak ki a kultúra, művelődés, közművelődés finanszírozásáról, gazdasági összefüggéseiről. A kulturális korszakváltás lehetőségét érzékelve, az 1970-es évek közepén elkezdődtek a tudományos igényű művelődés-gazdaságtani kutatások. Ez a munka a széleskörű hazai és nemzetközi szakirodalom elemzésével, az alapfogalmak értelmezésével, a művelődés iránti közgazdasági nézőpontú érdeklődés okainak feltárásával indult.

A disszertáció a hazai közművelődés gazdasági nézőpontú, tudományos kutatásának kezdeteit, az 1974 és 1989 közötti időszakot, ennek jellemző szakirodalmát és az empirikus elemzések egy részét foglalja össze; vázlatos kitekintést adva az 1990-es évekre is. A dolgozat alapvetően elmélettörténeti és elemző statisztikai jellegű.

Az első fejezetben a szerző a közművelődés gazdasági szemléletű kutatása iránti érdeklődés okait tekinti át; elemzi a vizsgált időszekekre jellemző kultúraelméleti vitákat; vázolja a fejlődés kulturális dimenziójával kapcsolatos nézeteket; értelmezi a kultúra tágabb és szűkebb fogalmát; ezek összefüggéseit és definiálja a kulturális szféra kategóriát. Bemutatja, hogy az 1970-es és 1980-as években hogyan vetődött fel a közművelődés mint gazdasági probléma.

A második fejezet a közművelődés gazdasági kutatásának 1970-es évekbeli elméleti dimenzióit mutatja be. A szerző meghatározza a művelődés-gazdaságtan tárgyát; áttekinti a közgazdasági elméletek és a kulturális szféra viszonyát, valamint a korszak elméleti művelődés-gazdaságtani kutatási irányait. A fejezet bemutatja továbbá a kultúra finanszírozásának mai szerkezeti sémáit illetve a civil szféra és a nonprofit szektor fogalmait és főbb gazdasági összefüggéseit.

A harmadik fejezetben összefoglalt empirikus statisztikai elemzésekhez rendkívül heterogén és heteronóm statisztikai forrásokból lehetett összegyűjteni, rendszerezni az adatokat. Ki kellett szűrni a módszertani változásokból és a szerkezeti átcsoportosításokból fakadó mennyiségi eltéréseket. Ezt követően végezte el a szerző a dinamikus és szakágazati illetve szerkezeti elemzéseket. A korszak hivatalos állításai szerint a kultúrát döntően az állam finanszírozta. A dolgozat bebizonyítja, hogy az állami 25%-os és a vállalkozási, lakossági 75%-os finanszírozási arány már abban az időszakban is tartós tendencia volt.

A negyedik fejezet az 1945 és 1985 közötti időszakban, művelődéspolitikai dokumentumokra, minisztériumi iratokra, szakirodalomra, beszámolókra és statisztikákra támaszkodva, nagy forrásanyagot feldolgozva mutatja be a művelődési otthonok jellemzőit; mai kitekintést is adva.

Az ötödik fejezetben a szerző összefoglalja a feltártakat és témakörönként kutatási feladatokat vázol. A függelékben közölt 32 táblázat és irodalomjegyzék a további kutatásokhoz is forrást jelent.

Summary in English

Beginnings of the economic research of culture in Hungary between 1974 and 1989

Debates were raised on the financing and economic contexts of culture and education in Hungary from the 1960ies. Scientific research of the economy of culture started from the middle of the 1970ies in respond to the possibilities of the change of the cultural era. This work started with the comprehensive analysis of domestic and international special literature, interpretation of basic concepts and discovery of causes of economy-oriented interest in culture.

The thesis summarises the beginnings of the economy-oriented scientific research of the domestic culture, period between 1974 and 1989, its typical special literature and a part of the empiric analysis; giving a rough view also of the 1990ies. The concept of the thesis is based on history of theoretics and analysing statistics.

In the first chapter the author reviews the causes of interest in economy-oriented research of culture; he analyses cultural theoretical debates characteristic of the period under examination; outlines views on the cultural dimension of the development; interprets wider and broader concept of culture and their contexts, and defines the category of the cultural sphere. He describes, how culture was raised as an economic problem in the 1970ies and 1980ies.

The second chapter introduces the theoretical dimensions of the economic research of culture in the 1970ies. The author defines the subject of economy of culture; he reviews the relationship between the economic theories and the cultural sphere as well as tendencies of the theoretical research of economy of culture of the era. Besides, the chapter illustrates the current structural schemes of financing of culture as well as concepts and major economic contexts of the civil sphere and of the non-profit sector.

Figures for the empiric statistic analysis summarised in the *third chapter* could be collected and systemised from extremely heterogeneous and heteronomous statistic sources. Quantitative deviations deriving from changes in methodology and structural reorganisations had to be filtered. Subsequently, the author made dynamic, special and structural analysis.

According to the official position of the era culture was financed decisively by the state. It is proved in the thesis, that a rate of financing by the state was permanently 25% and that of ventures and population was 75% already at that time.

The fourth chapter describes features of the houses of culture on the basis of culture-political documents, archives of the ministry, special literature, reports and statistics, after processing plenty of sources; with today's reflections.

In the fifth chapter the author summarises the results and outlines research tasks by theme. The 32 tables and bibliography given in the annex may represent a source for further researches.